

: અનુક્રમણિકા :

૧	અસ્મદીયમ્	
૨	સંપાદકીય	
૩	અલેએપનિયદ્ અનિષાડ	૧-૩
૪	પ્રથમઃ અધ્યાયઃ	૪-૩૫
૫	દ્વિતીયઃ અધ્યાયઃ	૩૬-૫૬
૬	તૃતીયઃ અધ્યાયઃ	૫૭-૮૮
૭	ચતુર્થઃ અધ્યાયઃ	૮૯-૧૨૧
૮	પંચમઃ અધ્યાયઃ	૧૨૨-૧૫૯
૯	ષષ્ઠઃ અધ્યાયઃ	૧૬૦-૧૯૨
૧૦	સપ્તમઃ અધ્યાયઃ	૧૯૩-૨૧૯
૧૧	અષ્ટમઃ અધ્યાયઃ	૨૨૧-૨૫૪

અસ્મદીયમ્

પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કેવળ કૃપાથી જ આ ઉપનિષત જનનાની સેવામાં રજૂ થઈ રાકે છે. આજથી વર્ષો પહેલાં તમામ શિષ્ટમાન્ય ઉપનિષદો ઉપર ભાષ્યાદિ લખાતી તૈયાર રાખ્યાં હતાં તે પૈકી ઈશ્વર ઉપનિષત સાધન ભાષ્યો, ઈશાદિ ઉપનિષત પંચક સાધન ભાષ્યો, માંડુક્યાદિ ઉપનિષત ચતુષ્ક સાધન ભાષ્યો વગેરે અવારનવાર જનના સમક્ષ મૂકાયાં હતાં છેવટે એકાદ વર્ષ પહેલાં ભાષ્યી રમણિકલાલ પુ. શાહ તથા સૌ. ઈન્દુમતી રમણિકલાલ શાહ (વ્યસથાપક ગીતામંદ્યુ) ના ભારે પ્રયુષાર્થે ઈશાદિ-ઉપનિષત સાધન ભાષ્યો જનતા સમક્ષ મૂકી શક્યાં. ખાત્રી હતાં જાનોએ અને જુદાદરખે. તે પૈકી જાનોએ ઉપનિષત સાધન ભાષ્ય પ્રકટ કરવાનું સૌભાગ્ય સાંપડે છે એ પ્રભુની કૃપા જ છે. વર્ષો સુધી ભારે જહેમતે સાચવી રાખેલાં આ ઉચ્ચતમ સાહિત્યનાં અનર્થ રત્નો આજે દિવસનો પ્રકાશ જેવા પાખ્યાં છે એ લેખકને માટે તો હર્ષનો વિષય હોય જ, પણ જનતા માટે પણ એ હોવો ઘટે કેમકે ઓછામાં ઓછું ગુજરાતને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી આ આર્થ સાહિત્યનાં ગુરુગમ્ય રહસ્યોને પ્રકટ કરનાર ભાષ્યો વિરલ હોય છે. સુરુકૃપા, ઈશ્વરની દયા અને સતત દીર્ઘ ઉદ્યોગને પરિણામે જેવાં છે તેવાં આ સાધન ભાષ્ય સાહિત્યનાં શિષ્ટમાન્ય ઉપનિષદો આજે રજૂ થઈ શક્યાં છે.

ઉપનિષત સાહિત્ય વિશ્વસાહિત્યમાં અજોડ સ્થાન ધરાવે છે. વિશ્વના પદ્ય પાછળ વર્તતાં, જુદાજુદા સુખશાંતિ, એક અતિ રહસ્યમય તત્ત્વને નેટલું ઉપનિષદો ઉઠાવે છે તેટલું કોઈ સાહિત્ય કરી શક્યું નથી. કદાચ ઉઠાવી શકશે પણ નહીં. તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રાસાદનાં એ જાદુગતાં ઉચ્ચતમ શિખરો છે! અનન્તને શાન્તની મર્યાદામાં રમતાં કરનારાં એ, જાદુગર છે. ભાષ્યે જ પકડતાં તત્ત્વને એમણે હમેશાની પકડમાં આપ્યાં છે. દુર્લભતમને એમણે સુલભ કર્યું છે! પરમાત્મા નામના તે ગૂઢતમ-રહસ્યતમ તત્ત્વને સ્પષ્ટ કરવા મથના અપિહૃદયનાં એ દિવ્યતમ અનુભવોની મંગલમય ગાથાઓ છે. ભારતવર્ષમાં જન્મી જેમણે ઉપનિષતના અપિઓનો સાક્ષાત્ સંપર્ક ન સાધ્યો તે શું ગુમાવે છે તેની તેને કલ્પના નથી. ભારતમાં જન્મ આપવા પાછળ જંગલીશનો કંઈક ગૂઢ આશય લાગે છે. અહીં જન્મવું એ એક દુર્લભ તક છે. કારણ કે અહીં જન્મના જીવને શિવ થવું એ સરળ છે. અહીં શિવ થવાનાં સાધન છે. સાધના છે. પંથ છે. બોમીઆ છે. પાતલરણુ છે. સંસ્કાર છે. જીવને શિવ થવાની તક આપવા માટે જ કદાચ ભારતમાં પ્રભુ જન્મે છે. આ કલ્પના પાછળ કોઈ અધર્મિત દેશાસિમાન કે

સંસ્કૃતિના અભિમાનની ઊર્મિનાલુ ન વાંચે. સાચે જ ભારતભૂમિમાં જન્મવું તો મોક્ષ માટે જ. ચરમપુરુષાર્થની સાધના અને સિદ્ધિ માટે જ. અહીં જન્મીને પાણુ ને ત્રિવર્ગની જ સાધના કરવાની હશે તો તે દેશની પ્રતિષ્ઠાનો સરિયામ દ્રોહ જ હશે ! દર્શનની વંચના જ હશે. ઋષિમુનિઓનાં તપની વિડંબના જ હશે. માત્રોમ પ્રત્યે કૃતઘના જ હશે. ઇશ્વરે મૂંઝવ્યા નિધાસનો એ ભંગ જ હશે. પૃથ્વીનદનો એ નિર્જલ જ હકાર જ હશે. દુઃખને કાષ્ઠી રાખવાનો એ બેજવાબદાર પ્રભાદ જ હશે. ભારતમાં તો આત્માર્થી જ જન્મે-મૃત્યુ જ જન્મે-પરમાત્મેદર્થી જ, જન્મે-એવો એની દીર્ઘ સાધનામાં-એના વાતાવરણમાં-એના સંસ્કારમાં એના જીવન વલણમાં નિરંતર ભાષામાં લખેલો બોલ વંચાય છે ! તમે જ વિદિત્વા અતિ મૃદુમેતે-ની ધોષણ કરનાર દેશમાં ખીજું શું વાંચવું ? દહ ચેદવેદીય ઇય સત્યમસ્તિ-ન ચેત્ દહ અવેદિત મદત્તી વિનેષિટઃ નો રણુકાર કરનાર દેશના મૂળ જીવનાશયમાં ખીજું શું નેઈ શકાય ? યદા ચર્મચક્રાક્ષં વેદ્યવિપ્યન્તિ માનવાઃ । તદા દેવં અવિસાય દુઃસ્થાન્તં ગમિષ્યતિની વૈધી નિથલતા વ્યક્ત કરતા દેશમાં ખીજું શું સમજવું ? “જીવ થકી શિવ થવું” એ જ આ દેશના તો મૂળમાં અરમાન છે ।

વિચાર અને વર્તન વચ્ચે પ્રેરક-પ્રેર્ય સંબંધ છે. વિચાર પ્રેરક છે, વર્તન પ્રેર્ય છે. અને છેવટે જીવન વર્તનપ્રજોની જ સંહિતા છે. આથી વિચાર જ જીવનનું મૂળ ખીજ છે । વિચારનું જ જીવન એ કૃષ્ણ છે. અને આ ને સાચું છે તો ઊંચામાં ઊંચા વિચારો જ ઊંચામાં ઊંચાં આચારોની માત્રોમ છે. અને એ આચારો જ જીવનની રંગભૂમિ છે । ઊંચામાં ઊંચો વિચાર ઉપનિષદના ઋષિએ ટૂંકામાં ટૂંકી રીતે “તત્ત્વમસિ,” “અહં બ્રહ્માસિમ,” “અયમાત્મા બ્રહ્મ,” “પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ.” વગેરે સૂત્રાત્મક વાક્યમાં દર્શાવ્યો છે. ટેટામાં કપીરવડની માફક આ નાનાં સૂત્રોમાં પૃથક્જીવનનો અતિ મહાન અને ઘટાદાર વડ છૂપાયો છે. એ સૂત્રોનાં મિતાક્ષરોમાં અમિતાર્થ છૂપાયા છે. ભારતવર્ષની હળરો વર્ષની સનત અને અભંગ-ચુરુકુલ પરંપરાએ સમૃદ્ધિ સાધનાનો નો કોઈ એકમાત્ર મહાનમાં મહાન વારસો હોય તો તે આ સૂત્રોનો છે । જેને તત્ત્વમસિ વગેરે અનુભવની ભૂમિકાએ સમજાવું છે તે પૂર્ણ ગાતી છે. પૂર્ણ યોગી છે. પૂર્ણ ભક્ત છે. પૂર્ણ માનવ છે. તેવાને ભવાઈઓમાં ભટકવાનું કારણ રહેતું નથી. સંસારના ચક્રમણમાં તેને પરિત્રાજક થવાનું કોઈ નિમિત્ત રહેતું નથી. તેનાં કર્મનાં અટલ લેણુદેણુ પૂરાં થઈ જાય છે. કોઈ જીવો તે, કે કોઈ જીવ તેના ઋણી રહેતો નથી. બ્રહ્માધી લઈને તે ધાસનાં તણુખંડાં સુધીના ઉચ્ચાવય પ્રપંચમાં તેની અવરજવર અટકી જાય છે. કાંઈ જાતેનાનાં જોખન હરવાનો દ્રોહ હવે તેને કરવો પડતો નથી. ન તદ્

ભાસયતે સૂર્યો ન શશાન્કો ન પાવકઃ । ચદ્ગત્વા ન નિર્ગતન્તે તદ્ધામ પરમં મમ-
નો તે નિત્યનિવાસી થાય છે. તેવાને આચરણસ્થાનમાં જ પંથ જ અંગતિ આપે છે.
અને આ આયસીઃ પુરઃ ને બેઢીને જે અમૃતમૂઃ નિવાસી થાય તેનાં ભાગ્ય વખાણનાં
દેવો અને વેદો, શાસ્ત્રો અને સતો, યાજ્ઞતા નથી.

ભારતના જીવનનો નિયામક-અર્ચક, પોષક, મુખ્યતમ મંત્ર 'તત્ત્વમસિ' વગેરે
ઉપનિષદ સૂત્ર છે. એ મૂળ મંત્રને સિદ્ધ કરવા જ અહીં જીવનના નીતિ નિયમો
રીતિ રસ્તો વગેરેનાં વિધાન છે. સાક્ષાત્ અગર તો પરંપરાએ ઉપદ્રા મંત્રને ન
સાધે તેને અનુકૂળ ન થાય, તેનાથી પ્રતિકૂળ થાય કે તેના પ્રભાવ કે પ્રસારને
ઈંદ્ર તે તમામ વિચારો અને વર્તનો ભારતના જીવનાચાર્યોને મન નિશિદ્ધ છે.
તત્ત્વમસિનો સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ અનુભવ કરવાને ભારતરર્શની સમાજરચના છે.
તેને અધીન જ વ્યક્તિ જીવનના વિધિનિષેધો છે. તે એકને જ-એકમાત્ર તેને જ-
અનુસૂચીને જીવનની પદ્ધતિનાં નિર્માણ છે. આત્માનાં સૌને લાંબે કે ટૂંકે ગાળે પણ
દર્શન થાય તે માટે જ ભારતીય સમાજની અદ્ભૂત વિધિનિષેધોની ગૂંથણી છે.
ભારતને મન જીવન એ આ પરમ લક્ષ્યને સંપાદિત કરવાની એક અલગ અને
દિવ્ય સાધના માત્ર છે.

આમ હોઈને ભારતવર્ષને મન તત્ત્વજ્ઞાન એ વિતાદનો કે ચર્ચાનો વિષય
નથી. તત્ત્વજ્ઞાન જીવનું જોઈએ. જે જીવાય નહીં તે તત્ત્વજ્ઞાન હોય નહીં-
એવો ભારતનો દૃઢ નિર્ણય છે. આથી તત્ત્વજ્ઞાનને “પૌથીમાંનાં રીંગણાં”, નહીં
પણ ખેતરમાંના હાંકીકતનાં રીંગણાં બનાવીને જ એ જંપે છે. અને આથી
તત્ત્વજ્ઞાનને જીવવાં એણે સાધનાની કેડી ઉપર વધારેમાં વધારે ભાર મૂક્યો છે.
નિત્યા-નિત્ય-વસ્તુ-વિવેક વગેરે જોની કને હોય નહીં તેને તત્ત્વજ્ઞાન જરે જ નહીં
એવો એણે-બ્રહ્મજિજ્ઞાસા-ના પ્રથમ મૂલના પ્રથમ શબ્દમાં જ નિર્ણય આપી દીધો
છે. અતઃ ને સિદ્ધ કરે તે અતઃ દ્વારા બ્રહ્મજિજ્ઞાસામાં પ્રવેશી અનાદિત્તિઃ શબ્દાત્માં
પહોંચે માટે આ વિદ્યામાં “કાઈ સૂરને ગાંગડે” ગાંધી અર્થ રાકવું નથી. સાધના
સંપત્તને જ સિદ્ધિ-સ્વયંવરે છે. આથી સાધનામાં નિમગ્ન રહે. સાધનાનો પ્રકાર જ
અહીં રિદ્ધિ થઈને રહે છે. સૌ સાધનાનિષ્ઠ બને સિદ્ધિ શોધની આવશે.

અને એ સાધના કઈ? તો જરા વિચાર કરવો રહેશે. પરમાત્મા પ્રાપ્ત્ય-
તેનું સાધન છે. યોગ. યોગ પરવૈરાગ્યને અધીન. પર વૈરાગ્ય આપર વૈરાગ્યને અધીન.
અપરવૈરાગ્યનો પાયો છે મૈત્રી-કરુણા-મુદ્રિત-ઉપેક્ષા. મૈત્રી વગેરેનો ઉત્કર્ષ એટલે

પૂરી માણસાદ્ય. આ માણસની સાધના વેદાન્તના તત્ત્વજ્ઞાનના અનુભવમાં પાયારૂપ છે. આ અર્થમાં જે માણસ નહીં તેને કદી વેદાન્ત તત્ત્વ જાણું કે જરૂરું નથી. અર્થાત્ જ સદ્ગુણોનાં બેદર વિકાસ સાથે તે નિર્ગુણને પામે અને નિર્ગુણને મેળવી સર્ગુણમાં રાખે. આથી મૈત્રી વગેરે દ્વારા ધર્મી અમૃતા વગેરેને—અને પ્રતિપક્ષી દ્વારા અવિદ્યા અસ્મિના વગેરે કલેશોને જે નામશેષ કરે તે સાધન સંપન્ન—આમ વેદાન્ત માનવને પૂરો મહામાનવ કરીને જ અટકે છે.

બધાંય ઉપનિષદોની એક વિશિષ્ટ અને રમણીય શક્તિ છે. એનો દૃષ્ટા સીધો સમાધિમાં વિહાર કરી ત્યાંના અનુભવને માનવવાણીમાં રમતો મૂકે છે. આદિ અને અન્ત વિશે બોલી વચણ પગલાં વિશે એ ઝાઝી ચિંતા કરતો નથી. મોટે ભાગે વચણ પગથિયાંઓ વચકે જ ગોડવી લેવાનાં હોય છે. એ તો બોલી મૂકે છે કે “વ્રત્તવિદ્ ભાવ્નોત્તિ વરમ્” પણ જાહને રાતા પરને પામે છે—અને “વિત્તિ”નું કૃણ “પ્રાપ્તિ”—આટલું જ બતાવીને એ અટકે. આપણે એ વિત્તિ અને પ્રાપ્તિ વચ્ચેનાં સોપાનો શોધી લેવાનાં એવી મનોહર અને આકર્ષક એની શૈલી છે કે એક વખત અધિકારપૂર્વક તેની કને જઈએ એટલે તેનાં જાદુને પાથર્યા વિના રહેજ નહીં! સીધી સાદી—લક્ષ્યવેધી—અને છતાં હૃદયગમ ભાષા—અવ્યય માટે અસ્તીમ શક્તિના ધરાવતી એ ભાષા મનોરમા છે. વિચારો અને ભાવો ગંગાપ્રવાહ જેવા—નિર્મલ—શીતલ—પાવન—મંગલ. સીધી આત્માને ઝોંટી જતી હોઈને એલું કૌવન અને પ્રેરકત્વ અપૂર્વ છે. એના પ્રેમમાં પડ્યા પછી એના ઉપર સ્વયમેવ અવ્યભિચારિણી ભક્તિ જન્મે છે.

આ છાંદોગ્ય ઉપનિષત્ અતિ પ્રાચીન છે. વેદાન્તના ધણા સિદ્ધાન્તોના પાયામાં છે. હીરાની ખાણ છે. હીરાઓ ખાણમાં હોવા છતાં દર ત્રીજે પગલે કાંઈ તે મળતાં નથી. મોટે ભાગે તો કાલસો જ મળી આવે છે. છતાં જ્યારે તેમાંથી હીરાઓ મળી આવે છે, ત્યારે તે કાલિનરૂને પણ ઝાંખા પાડે એવા જ હોય છે. છાંદોગ્યનો કેરોડક ભાગ—ના—લગભગ અડધો અડધ ભાગ તો ઉપર ક્યું તેમ આજના યુગને માટે કાલસો જ નીવડતો સંલભ છે. પણ એના અતિ કીમતી હીરાઓ પણ તેટલા જ અનુસ્ય અને અદિતીય છે. આથી હીરાનો ગરજ કાલસાથી ન દંડણો.

અરમદીયની ધરિ ભણીએ તે પડેલાં ભાઈશ્રી રમણિકવાય પુ શાહ તથા શ્રી ઈન્દુભત્રી ર. શાહ ને ધન્યવાદ આપવો ધો. આ મથના પ્રકાગનમાં પણ મુખ્યતો આર્થિક સહાય એ દંપતીની પ્રેરણાએ જ મળી છે. ધન્ય જીવન જીવનાનો નમ જનાં દર પ્રયત્ન કરતા એ દંપતી પાણીને માટે અનુકૂળીય છે ઉપગત સંપાદિકાઓ-શ્રી માવતી શ્રોક અને શ્રી સાન્તા દેસાઈએ પણ ભારે જાહેર ઉદારી-સગત પગિમ કરી વિદ્યારાણુમાંથી મુક્ત થવાની કોરણી કરી છે. મેવાની તક મેગતવા જાન તેઓ પ્રમુને ધન્યવાદ અર્પે. વિદ્યારાણુ વિગ્રાદને જ શોભે.

પરમાત્મા શ્રી મુણુચન્દ્ર અને અતર્યામી શ્રી ગુરુદેવી આ કૃપા જ છે. તેમના ચરણે વિનમ વંદનાપૂર્વક વિરમીએ સદિ જ તમા સત્.

ભવન્સ કોલેજ

મુ'બઈ ૭

તા. ૩-૧૦-૫૬

ગાંધી. મુણુચન્દ્ર

રામરાય અચરતલાલ મહાદેવીયા

જન્મ :

ઈ. સ. ૧૮૯૪

અર્ગ્યસ :

ઈ. સ. ૧૯૩૪

સમર્પણ

(વસન્તતિલકા)

જેના અનુગ્રહની પુરુષાર્થ ચામ—
કાયા મળી, ભવ-સ્યુદ-તરી!; અનર્થ—
દેહે નમિત્ત તરતાં, મળેના પ્રકાશ,
તે નાનનાં મરણમાં શુભાંચ દત્ત:

સમર્પણકર્તા:

કુટુંબી જ નો

સંપાદકીય

ઉપનિષદ એટલે રહસ્ય વિદ્યા. સત્યની શોધ માટે એકધારે, અણુથાક, ધૈર્યાનિક પરિપૂર્ણતાયુક્ત પ્રયોગ કરનારા. ઋષિઓનું જીવનદર્શન એમાં સંગ્રહાયેલું છે. 'દૌર્ધ' તોર્ણમે એને જીવનની સમર્પણરી ક્ષનાગીરીએ સત્યને અંતરમાં પ્રકટ થવાની ફરજ પાડનાર ઋષિઓનું એ દર્શન છે. સત્યને પુટેલી એ વાચા છે! સત્યના સદેશવાહકોનો એ સામાન્યજનને સદેશ છે. સત્યના સર્વોચ્ચ શિખરોને સર કરી આવેશઓએ તળેટીમાં વસનારુઓને આપેલી એ માહિતી છે. સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવાની હાથ બીજનારુઓને માટે વિચારમાર્ગ એ *Millie stages* છે. એ માર્ગ સીધાં ચંદ્રાણુવાળો લીરસો અને દૃષ્ટો છે. ઉપનિષદના જ શબ્દોમાં કહીએ તો "હુરસ્ય ધારા નિશિતા હુરત્વયા હુર્યં પથસ્તદ્" આથી કાષ્ઠ એકકોટીકલ એ માર્ગે ચાલતો હોઈને ત્યાં કાષ્ઠ રાગમાર્ગ નથી કાળજૂની એ પગથી ઉપર એ એકાન્ત માર્ગે ચાલવા માટે બોમિયાની જરૂર રહે જ. આ ભાષ્ય એ બોમિયાની ગરજ સારશે એવી શ્રદ્ધા છે.

માનવભાષા શક્તિદા સ્યુક્ત પદાર્થોના અનુભવોને વર્ણવવા પણ અસમર્થ છે તો પરમાત્મા જેવા સૂક્ષ્મભૂતિ સૂક્ષ્મ પદાર્થની તો વાત જ શી? આથી જ શાસ્ત્રો પણ છેવટે પરમાત્મા સ્વસંવેષ છે એમ કહી મૌન ધારે છે. વિશ્વના ગૂઢ રહસ્યોનો ભાર માનવ-ભાષા ત્રીસી શકતી નથી છતાં પરમાત્માના અનુભવના આનંદનો 'ઈર્ગમે' કાષ્ઠ એક વ્યક્તિનો 'હોઈ' ન શકે. આથી એ અનુભવે ઋષિ ઉપનિષદમાં રજૂ કરે છે. સમાધિની એ ગૂઢ ભાષાના હિકલમાં આ ભાષ્ય અતિ ઉપયોગી નીતરશે. મળા ઉપનિષદમાં વિચાર સંગઠ કહીબદ્ધ નથી શાગતા કારણ જુદા જુદા dimensionથી જોએલા-અનુભવેલા સત્યનું એ વર્ણન આપે છે. ભાષ્ય એમાં ખૂટતી કહી પૂરે છે.

આ ઊંદોચ ઉપનિષદ વેદાન્તદર્શનના પાયાનું ઉપનિષદ છે. ચમકીલાં કમતી રંગોની એ ખાણ છે. ભાષ્ય એને પાસાદાર થનાવે છે. વેદાન્તના ચાર મહાવાક્યોમાંથી એક-તત્ત્વમેસિ-આ ઉપનિષદમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરાંત અન્તરાધિકરણ, આકારોધિકરણ, પ્રાણાધિકરણ, જ્યોતિશરણાધિકરણ, બ્રૂમાધિકરણ, વગેરેમાં આ વેદાન્તનો વાક્યોના અર્થનિર્ણય અંગે વિચારણા કરવામાં આવી છે. આ ઉપનિષદની શરૂઆત ઈશ્વરની ઉપાસનાથી થાય છે. ઉપાસના મલ્લપિ માનસિક ક્રિયા હોઈને, પ્રરમાત્માના અનુભવ માટે એ સાક્ષાત્ સાધન નથી, પણ ઉપાસનાથી શુદ્ધ થયેલું હૃદય પરમાત્માને ધારણ કરવા માટે યોગ્ય અને છે, આથી સૂક્ષ્મ પદાર્થને ખતાવવા

માટે અરુન્ધતી દર્શન ન્યાય જરૂરી થઈ પડે છે. ઉપાસનાથી સુદ્ધ થયેલા અંતરમાં, જેમ સ્વચ્છ દર્પણમાં પ્રતિબિંબ, તેમ પરમાત્મા છતો યાય છે. ઉપાસનાનો પરિણામ થયો ક્યારે જાણવો એ સૂચનની માર્ગિક આખ્યાયિકા કમોદીના પદ્યરસે ત્રણે સૂઝ કરે છે. અંધારાં જ્ઞાનનો સાથ દર્શાવી, જ્ઞાનમાંથી અનાસક્તિ ફળે છે એમ બતાવે છે. ખીમ અધ્યાયમાં સામની ઉપાસના બતાવે છે. યત, ઘન તપનું મંદાત્મ્ય વર્ણવે છે. જ્ઞાન વિનાના કર્મની ભારકતા બતાવે છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં મધુવિદ્યાનું હૃદયંગમ રૂપક રજૂ કરે છે. માવત્રીની બદલણે ઉપાસના કરવાનું વિધાન કરે છે. અને દક્ષિણે શોધન કરતાં કરતાં છેવટે સાંકલ્પ વિદ્યામાં “આ જાણુ જ ખબર છે” એમ પ્રતિપાદિત કરે છે. મહર્ષિ વેદવ્યાસ પશુ એ જ કહે છે ને-*ब्रह्मराष्ट्रिः उत्तरांत-એ સૂરમાં?* સ્થૂંઘમાંથી ઉડાંતરી સૂક્ષ્મમાં સરકારી દેવાની, મુદ્તામાંથી મહાનતામાં રમતા કરી દેવાની, નાકની પેતે પાર ન જોઈ શકનારને ‘તર્ક’ નો ખ્યાલ આપવાની અનાયાસે સત્તનો ઉત્કર્ષ કરાવનારી ભાષ્યકારની શૈલી ઉપનિષદના મર્મને સુભોધ્ય કરે છે.

ચોથાં અધ્યાયમાં જ્ઞાનમુક્તિની આખ્યાયિકા દ્વારા, જ્ઞાન અમૂલ્ય છે એમ સૂચવી, જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એ પ્રાપ્તિની અવધિ છે એમ જતાવી સંવર્ગ વિદ્યા કહે છે. અને સ્વયંકામ જાગ્રાધના આખ્યાન દ્વારા સત્ય, તપ, મોક્ષેચા, નત્રતાના આદર્શો ખબર કરે છે. સ્વયંકામ જેમ જાલ વગેરે પાસેથી તેમ ઉરોગ્રચક્રને અગ્નિ પાસેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરતા જતાવી, સાંભળનારને માટે સૃષ્ટિના પદ્યર્થમાત્રમાં સદેસ છૂપાયો છે એમ ત્રણે સૂચવતા લાગે છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં અજ્ઞાનનો સ્વીકાર એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું પ્રથમ સોપાન છે. એ જતાવી, નિરહમાંની જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો અધિકારી છે એમ સ્વતંત્રી રાગ નૈવલ્લિ દ્વારા શ્વેતકિટ્ટને પંચાગ્નિ વિદ્યાનું શિશુલુ આપાવે છે. વિચાર કરનાર સૌને ઉપરિચિત થતા અને મુંઝવણ, વિધિની આંતરવ્યસથામાં યોડિયું કરાવતા, એ પાંચ કૂટ પ્રશ્નોનું ભાષ્યમાં સુંદર સરળ વિવેચન કર્યું છે. તે જ પ્રમાણે રાગ અંશપતિ થતે શબ્દ, સ્વપદ્ય વગેરે મહાવૃદ્ધથી મોનિયોને સમિપશ્ચિ જતાં જતાંની નિલ્લ પ્રાપ્તિ માટે કોઈ ઉગર મોટી નથી એમ સૂચવે છે. આંશિક દર્શનની ક્લેશવશિષ્ટા જતાવી વૈજ્ઞાનસની ઉપાસનાનું વિધાન કરે છે. કર્મની પીઠ પૂનારું જ્ઞાન ન હોય તો તે કર્મ લત્તમાં હોયેલા હુલ્લવ જેવું બને છે-એ હકીકતનું સમર્થન કરે છે.

અને છતાં અધ્યાયમાં શ્વેતકેતુની સુપ્રસિદ્ધ આખ્યાયિકા છે. એકના વિદ્યાને સર્વના વિદ્યાનની બાહ્યધરી આપી, નામરૂપના ચોક્કસમાં પૂરાએલા તત્ત્વ તરફ શ્વેતકેતુની દૃષ્ટિને વાળે છે. નરી આંખે ન દેખાનારા, પણ હૃદય પદાર્થમાત્રના મૂળરૂપ સત્ત્વે જોવાની, સમજવાની તેને કુળવણી આપે છે. મીઠાના દૃશ્ય ત દ્વારા સત્ત્વની સમરસ અસ્તિત્વો જોય આપે છે. સત્ત્વમાં બહુ પ્રતિષ્ઠિત છે અને “તે તું છે” એની પ્રતીતિ કરતી અનંતરૂપે અલિપ્યક્ત યતા, એકરસ સત્ત્વ મહાસાગરમાં એને દિલ્લેખા ખાતો કરી દે છે. અને અણુ અણુમાં અમેય, છતાં નિર્ગિડપણે ભરેલા સત્ત્વ સમક્ષ દંભ કે અસત્ કેટલાં નાપાયાદર અપ્રતિષ્ઠિત અને પોલાં છે એ તપેલી કુદાડીના દૃશ્ય તથી જાણી, સત્ત્વમાં પ્રતિષ્ઠિત યતાનું સૂચન કરે છે. અને ગાંધારદેવતાની દૃશ્ય ત દ્વારા માયામાં જૂલા પડેલા સૌ જીવોને પોતાની પિતૃભોમમાં જન્મનું સૂચન કરે છે.

સાતમા અધ્યાયમાં નારદ સંપ્રદાયના પાસે શોકસંઘર્ષની વિદ્યા મેળવવા જાય છે. પહેલાં જે વિદ્યાનું તેણે અધ્યયન કર્યું હતું તેવું નિવેદન કરે છે. વિદ્યાએની એ મેદી નામાવલિનું “નામૈવૈતત્” કહી સત્ત્વકુમાર અત્ય મૂલ્ય આકે છે અને જુમાવિદ્યા આપે છે. જુમાવિદ્યા-શ્વરૂપિણી સિવાયની તમામ વિદ્યાઓ એ અવિદ્યા જ છે-અત્ય કળ દેખારી છે એમ સૂચવે છે.

આઠમા અધ્યાયમાં દરોપાસનાનું વિધાન કરે છે. મરણોત્તર ગતિનો ખ્યાલ આપે છે. ત્યાર બાદ અજ્ઞપતિ પાસે યજ્ઞવિદ્યા લેવા ગયેલા છદ્મ અને વિરોધની આખ્યાયિકા દ્વારા વળી શાન્તપ્રાપ્તિ માટે દીર્ઘતપ અને મનન અનિવાર્ય છે એ બતાવી શાન્તિને પાહું જ-અમરણના યજ્ઞમાં આત્મનું પહું નથી, એ અભયસદૃશ આપી ઉપનિષદની ધૃતિ લંબી છે.

સમગ્ર લાખ્ય ઉપનિષદના મર્મને જરેજર મહત્ત્વ ધરનારું છે. સમાધિ ભાષાના મર્મને જોવા માટે, ઉપરણને માપવા માટે વિસ્તારને પકડવા માટે કેવું અણુઆણું અને વેગીનું ચિત્ત હોતું ધો એનો ખ્યાલ લાખ્યના સહૃદય અભ્યાસથી વાંચકને આપ્યા વિના નહીં રહે.

ઊંચા વિચાર, તોટીમાં વસતા માનવને, વધુ ઉત્તમ ચતા પ્રેરે છે, પોતાના સત્ત્વ રચાનનો અને વર્તનનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે. જીવનને આત્મભય અને રસભય બનાવી જીવન જેવું બનાવે છે. મતિ જ કૃતિને સુપ્રેમ કરતી હોયને જીવનને ક્ષત્રમક બનાવે છે. આથી આવું આખ્યાયિક સાહિત્ય-જે સત્ત્વ અર્થમાં સાહિત્ય

છે-સમાજ માનસને પ્રજ્વળ તત્ત્વ પૂરાં પાડશે. સમાજ આવા સાહિત્ય સર્જકોનો સદાં ઋણી જ છે. એ ગુપ્ત નિધિને સમાજ આગળ ખુલ્લો મુકનાર ભાવ્યકર્તા શ્રી નસિનભાઈનું ઋણ તેથીય અદક છે-એ કૃતજ્ઞો સમજી શકશે. આ પહેલાં ઇંપાયેલા એમના નવોપનિષત સાધનભાષ્યના અનુસંધાનમાં આ ઉપનિષદ વાંચવું ધરે. શિષ્ટમાન્ય અગિયાર ઉપનિષદમાંથી હવે એકનું જૂદાંરેણ્યકનું પ્રકાશન બાકી રહે છે. જનતાની સહાયે તે શક્ય બનશે. પ્રથાનત્રયામાં હવે ખૂટતા વેદાન્ત દર્શનનું શ્રી નસિનભાઈનું અધૂરું ભાષ્ય પૂર્ણ કરવાની પરમાત્મા એમને અનુકૂળતા, સ્વસ્થતા અને શક્તિ આપે. જેથી તેમને આચાર્ય તરીકે નવાજેતાં ગુજરાત ગૌરવ અનુભવે.

આ મહામૂલા સાહિત્યને જનતા મુલમ કરવાનું જેની આર્થિક સહાયે શક્ય બન્યું તે શ્રી મહાદેવીઆ કુટુંબ ધન્યવાદને પાત્ર છે. સર્વિધાના પ્રચારમાં વિવિધ વિનિયોગ કરીને એ કુટુંબે લક્ષ્મીનો ધન્ય ઉપયોગ કર્યો છે. અંથ પ્રકાશનનો લગભગ ૬ અર્થ, સહાય કરીને ક્રિમજે આ કાર્યને સરળ બનાવ્યું છે. તેની પાછળ પ્રેરણા આપનાર શ્રી છન્દુબેન શાહ તથા શ્રી રમણિકભાઈ શાહ ધન્યવાદને પાત્ર છે. આ દંપતીનું ગુજરાત ઋણી છે. એમની સક્રિય સહાયતા સિવાય આ પ્રથે દિવસનો પ્રકાશ જોયો ન હોત.

સંપાદકાર્થમાં રહી ગમેલી ક્ષતિઓ તરફ જનતા કૃપાદ્રષ્ટ્યા જોશે એટલી આશા સહિત વિરમીએ છીએ.

તા. ૧૫-૧૦-૫૯
અધ્યરનિવાસ મુંબઈ ૪

માલતી બોફ
શાન્તા દેસાઈ

॥ श्री कृष्णः शरणं मम ॥

अथ छान्दोग्योपनिषत्

ॐ आप्यायन्तु ममांगानि, वाक् प्राणः चक्षुः श्रोतमथो
 षलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि । सर्वं ब्रह्म औपनिषदं । माहं ब्रह्म
 निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोत् । अनिराकरणमस्तु ।
 अनिराकरणमेऽस्तु । तदात्मनि निरस्ते ये उपनिषद्सु धर्माः ते मयि
 सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

હે પરમાત્મનું મારા અંગો વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાયો. વાણી, નાક, આંખ, કાન,
 ચામડી તથા બીજી બધી ઈન્દ્રિયો વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાયો. આ જે સ્વરૂપ ઉપનિષદોમાં
 કહેવામાં આવેલું બ્રહ્મ છે, રખે હું એ બ્રહ્મને ભૂલું. રખે તે બ્રહ્મ મને ભૂલે. આ
 ન ભૂલવું પરસ્પર હો. ન ભૂલવું મારે માટે હો. તે સર્વના આત્મામાં નિમગ્નને
 માટે ઉપનિષદોમાં જે ધર્મો કહ્યા છે તે બધા મારામાં હો. હે સ્વરૂપ પરમાત્મનું
 આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક તથા આધિભૌતિક દુઃખોની નિવૃત્તિ હો.

જીવનનું આદિ મધ્ય અને અંત મંગલમય હોઈને એની પ્રત્યેક ક્રિયા
 મંગલમય હોવી ધટે. આથી આપણા ઋષિઓએ પ્રત્યેક ક્રિયાની શરૂઆતમાં,
 મધ્યમાં અને અંતમાં મંગલાચરણ કરવાની મંગલ પ્રથા ચાલુ કરેલી છે. એ
 મંગલ પ્રથા અનુસાર દરેક ઉપનિષદના આરંભે અને અંતે શાન્તિપાઠનું પારાયણ
 કરવાનું વિધાન છે. આથી જોઈએ ઉપનિષદના આરંભે “આપ્યાયન્તુ” મંત્ર
 શાન્તિપાઠ તરીકે લાજવાનો રિવાજ ચાલે છે. આ મંત્રનો અર્થ આપ્યો છે. એનું
 ભાષ્ય આગળ આપવામાં આવ્યું છે એટલે અહીં તેનું પુનરાવર્તન નહીં નથી.

જોઈએ-આ શબ્દ ઉપરથી “જોઈએ” શબ્દ બને છે. જોઈને એટલે કે
 વેદને એટલે કે સામવેદને જે ગાય તે જોઈએ. એ જોઈએનું જે ઉપનિષદ તે
 જોઈએઉપનિષદ, આ સામવેદીય ઉપનિષદ છે. સામવેદના જોઈએ બ્રાહ્મણના દશ
 પ્રપાઠકો-અધ્યાયો પૈકી છેલ્લા આઠ અધ્યાયોના સ્વતંત્ર સંગ્રહને જોઈએ ઉપનિષદ
 કહેવામાં આવે છે.

ઉપનિષદ માત્રનો “આત્મજ્ઞાન” એ અસામાન્ય વિષય છે. આત્મા મૂળમાં કંઈ ચીજ છે એનો નિર્ણય આપી, એની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે એ બતાવી, આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી માણસને શું મળે છે એ દર્શાવી, સદાજે બૃહદ્બ્રહ્મનની બૃહદાંબ્રહ્મ જાંખી કરાવી, પરમ શાન્તિ આપવામાં ઉપનિષદ વિદ્યાની કૃતાર્થતા છે. અને આત્મજ્ઞાન કંઈ બહારથી આવતું નથી. એ તો અંદર હરકામ પડ્યું જ છે, પણ આત્માનું જે અજ્ઞાન છે, જે અજ્ઞાન આત્મજ્ઞાનને ઢાંકીને, પોતાની અજ્ઞાતમ સત્તાથી માણસને દીનકીન, લાચાર અને પાંગળો બનાવી રહ્યું છે, નન્દનવનમાં નરક્ષી બ્રમણ પેદા કરાવી રહ્યું છે, જ્યાં “વાદ વાદ” “ધન્ય છે” એમ અનુભવતું ઉભિ છે ત્યાં “હાય હાય” “સત્યાનાથ ગયું” એવો નિર્મલ યોગાર કરાવે છે, તે અજ્ઞાનને ઉડ્ડું કરવા, તેની સત્તાને નાબૂદ કરવા માટે ઉપનિષદ વિદ્યા માણસને નેતરે છે. અજ્ઞાન અને તેનાં અસંખ્ય રૂપોને નિર્વિધિ કરવા માટે ત્રણ ઉપાયો અનાદિકાળથી આપ્યા આવે છે અને આજે પણ જેણે અજ્ઞાનને ઉથલાવી પાડ્યું છે તેને માટે એ ત્રણ ઉપાયો તેટલા જ ઉપયોગી છે. દેશકાળના પરિવર્તન સાથે સનાતન સિદ્ધાંતો બદલાતા નથી. અર્થાત્ તે અસંસર્ગી જ અગત્યવાળી જ નાથ પામતું આવ્યું છે! પછી તે અગત્યશું વીજળીના દીવાનું હોય કે જ્ઞાનસત્તું હોય-અગત્યશું હોતું થટે એ નિર્વિવાદ છે.

આ ત્રણ ઉપાયો તે અનુક્રમે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન છે. આ ત્રણેય પરસ્પર ઉપકારક છે. માણસ જો કરવા યોગ્ય કર્મ, કરવા યોગ્ય રીતે કરે, તો તેનાં હૃદયની મહિનના દર થાય છે. માણસને માટે આમોત્તરિ કરે એવાં કર્મો કર્તવ્ય છે. એવાં કર્મોને તેણે નિઃકામભાવે કરવાં ત્યાં નિઃકામભાવે-યથાર્થ કર્મ કરવાથી તેનું હૃદય નિર્મલ બને છે. આ અર્થાનો વિષય નથી, પ્રયોગનો છે. આ જ કર્મયોગ.

આ કર્મયોગથી હૃદયની ધીરધીર શુદ્ધિ થતાં માણસનું હૃદય, ધ્યેયનિષ્ઠ બને છે. ધ્યેયનું સતત સ્મરણ અને તેમાં નિષ્ઠ એટલે ઉપાસના છે. આ ધ્યેય વિષયને અનેક દોષ શકે છે. પણ અધ્યાત્મવિદ્યાના પ્રકરણમાં, ઉર્ધ્વની દૃષ્ટિ મુખ્ય દોષને, સ્પષ્ટ સૌથી ઉચ્ચ ધ્યેયને વર્ણવે છે. સર્વત્ર દર્શિતનુસર કરવો એ ઉચ્ચતમ ધ્યેય છે: પણ હૃદય આત્મ-બારીક વસ્તુ હોતો, એકદમ પકડતી નથી! આથી ઉપાસના, હૃદયને પકડવા માટે, હૃદયની યોગ્યતા આપતી હોતો, કર્તવ્ય હો છે. ઉપાસના અર્થે “નમસ્કર એસતું” એવો થાય છે. અર્થાત્ હૃદયથી હૃદય પાસે એસતું એટલે ઉપાસના એટલે કે દર્શિતની તાલમેલી લગતી-તેના સિદ્ધ હૃદયને એ ન પડતું. તેના વિના હૃદયમાં કેઈપણ વિચર ન શકે! અર્થાત્ વિદ્યાને જેમ પ્રેમવાળી નિરંતર રમ્મિ થાય-આનાં

—પીનાં—મેસનાં ઉડતાં—ઓઘનાં—આઘનાં જેમ પ્રેમીની જ છવિ ખડી થયા કરે તેમ પરમાત્માની નિરંતર સ્થિતિ થતી—કિશ્કિમાત્રમાં તેનું જ અવશ્યપણે અનુસંધાન થયા કરવું, પરમપ્રિય પરમાત્મા અને પોતાની વચ્ચે કનકવાના કાચળ જેવું અને જેટલું પણ અંતર દુરતી રીતે અસલ લાગ્યા કરવું એટલે ઉપાસના છે. પરમ પ્રેમપાત્ર દેખાય દેખાય ને અદૃશ્ય થઈ જાય! પકડાય પકડાય ને છટકી જાય! હૃદય હરખે હરખે ને રડી પડે! હાથવેંતને અંતરે રહેલાં પણ ક્ષિતિજ સમા પ્રતિપળ સરી જતા પ્રભુને માટે આંખ શ્રાવણ ભદ્રરવો વરસાવે, હૃદય ટળવળે, “શ્રીકૃષ્ણ” “ગોવિન્દ” “હરે” “મુરારે” “હે નાથ” “હે નારાયણ” “હે વાસુદેવ” નામનો, પત્થરો પણ પીગમી જાય અને વજ્ર પણ તત્કાલ જાય એવો આર્તનાદ થાય. આ હૃદયસ્થિતિ એ ઉપાસનાનું સ્વરૂપ છે. હૃદયની નિરંતર સ્વચ્છ પ્રવાહી અવસ્થા એટલે ઉપાસના છે. આ ઉપાસનાની અવધિ એટલે જ ભક્તિ છે. અને ભક્તિ અને જ્ઞાન એ બેમાં નામનો જ તફાવત છે. સ્વરૂપે એ બુદ્ધિ નથી! ભક્તિનું ફળ જ્ઞાન છે. જ્ઞાનનું ફળ ભક્તિ છે. આમ આ ત્રણ=કર્મ ઉપાસના અને જ્ઞાન, એ અજ્ઞાનને ધોઈ નાંખનારાં છે. આ ત્રણથી અજ્ઞાન ધોવાય કે તરત આત્મા જેવો હોય છે તેવો પ્રકટે છે. અને આત્માના નિરંતર પ્રકટય પડી પણ યાવજીવ જ્ઞાનમુક્ત ભક્તિપ્રધાન નિઃકામ કર્મ, જ્ઞાની કે ભક્તથી થયા જ કરે છે. કેમકે હવે જ તો તે ખસ અર્થમાં કર્મ કરે છે. આથી જેને જેને સાચું જ્ઞાન થયું છે તેના તેનામાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મની ત્રિવેણીનું અતૂટપણે વહન થાય છે જ. ભગવાન શંકરાચાર્ય એમાં દૃષ્ટાન્ત છે.

તો જેમ રામ અને લક્ષ્મણની વચ્ચે લાલની સીતા માતા રહે છે તેમ જ્ઞાન અને કર્મની વચ્ચે સદા ભગવતી ભક્તિમાતા રહે છે. અગર તો ઉપાસના ઉદય જેમ સૂર્યના ઉદયનો પૂર્વગામી છે, તેમ ઉપાસનાનો ઉદય જ્ઞાનોદયનો પૂર્વગામી છે. આટલું ઉપાસનાનું સાર્થ જાણ્યા પડી ઉપનિષદના ઉપાસનાકાંદને સમજવામાં, તેનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરવામાં નક્કર ન આવતી જોઈએ. ઇદોચ ઉપનિષદના પહેલા પ્રપાઠકના પહેલા ખંડમાં, ઋકારની ઉદ્ગીચરૂપે ઉપાસના છે. આ વિષયની ઋગ્વેદી ઇચ્છુત્ક અગ્રજના યુગને એટલી ઉપયોગી છે. આથી પ્રથમ ખંડની સમગ્રપણે સંક્ષિપ્ત સમાલોચના આપવી જ યોગ્ય ધારી છે. પહેલા ખંડમાં જ નહીં—આ ઉપનિષદમાં અનેક દેકાણે એવી અનેક વાતો આવે છે કે જે આજના પરિવર્તિત યુગમાં લગભગ નિરપયોગી છે. એવી નિરપયોગી વાતનું કિન્નર વિવેચન ન દેતાં જેટલું જ્યાં ઉપયોગી હશે તેટલું જ ટૂંકમાં આપવાની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે.

॥ इति उपोद्घातः ॥

॥ અથ પ્રથમાધ્યાયસ્ય પ્રથમઃ સ્વષ્ઠઃ ॥

ૐ ઇતિ એતદ્ અક્ષરં ઉદ્ગીયં ઉપાસીત ।

ૐ ઇતિ હિ ઉદ્ગાયતિ । તસ્ય ઉપવ્યાધ્યાનમ્ ॥ ૧ ॥

ૐ એ જે આશુર છે, એ આશુરને “ઉદ્ગીય” નામે કેમકે ૐ પરમાત્માનું નામ છે. એ પરમાત્માનું નામ હોઈને જ જીવનના સારરૂપ છે. કેમકે ઈશ્વરના નામ કરતાં વધારે સત્ય અને ઉપદેશની સત્ય કોઈ ચીજ નથી । ૐ પરમાત્માનું નામ સારરૂપ કેમ છે એ બતાવવાની ક્ષમિ પાસે એક વિશિષ્ટ સૈદ્ધી છે. ક્ષમિ પહેલાં સિદ્ધાન્તને નિર્દેશ કરે છે. પછી તેને સિદ્ધ કરવાનું કારણ બતાવે છે. અને કારણ દ્વારા સમર્થિત સિદ્ધાન્તને ઉપદેશ સિદ્ધાન્ત તરીકે રજૂ કરે છે. જેમકે “ૐ ને ઉદ્ગીય નામે” આ સિદ્ધાન્ત છે. આ સિદ્ધાન્તના સમર્થનમાં ક્ષમિ કહે છે કે ૐનું ઉદ્ગાન કરવામાં આવે છે. આથી ૐ ને ઉદ્ગીય નામે અને એ ૐનું જ સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન કરવા બાકીની ક્ષમિઓને ઉપયોગ કરે છે. આ છે બ્રહ્મીપરી અર્થો પદ્ધતિ.

અર્વાં ભૂતાનાં પૃથિવી રસઃ, પૃથિવ્યાઃ આપો રસઃ, અર્વાં ઓષધયઃ રસઃ, ઓષધીનાં પુરુષઃ રસઃ, પુરુષસ્ય વાક્ રસઃ, વાચઃ ક્ષત્ર્વ રસઃ, ક્ષત્ર્વઃ સામ રસઃ, સામ્નઃ ઉદ્ગીયો રસઃ ॥ ૨ ॥

આ ચતુર્વિધ ભૂતસમુદાયનો પૃથ્વી એ રસ છે-અર્ક છે-સાર છે. પૃથિવીનો પાણી એ રસ છે. પાણીનો ઓષધિઓ રસ છે. ઓષધિઓનો પુરુષ રસ છે. પુરુષનો વાણી એ રસ છે. વાણીનો ક્ષત્ર્વેદ રસ છે. ક્ષત્ર્વેદનો સામવેદ રસ છે અને સામવેદનો ઉદ્ગીય-ૐ એ રસ છે-અર્ક છે-સાર છે. ॥ ૪ ॥

ૐ એ કસ્તુભાત્રનો સાર કેવી રીતે છે તે સિદ્ધ કરવા માટે બ્રહ્મ કેનો રસ છે તે બતાવે છે. રસ શબ્દ અહીં સારવાચક છે એટલે કે તત્ત્વવાચક છે. બ્રહ્મીમાત્ર માદીનાં જ પૂર્ણાં હોઈ બ્રહ્મીમાત્રનો સાર પૃથ્વી છે. એ પૃથ્વીનો સાર પાણી છે. આમ કરતાં કરતાં સામવેદનો રસ ઉદ્ગીય છે એમ બતાવે છે. કેમકે ઉદ્ગીય=ૐ એ વેદનો સાર છે. ॥ ૨ ॥

સ યઃ રસાનાં રસતમઃ પરમઃ પરાધ્યૈઃ અણમઃ ચ ઉદ્ગીયઃ ॥ ૩ ॥

જે આ પૃથ્વી વગેરેમાં સંખ્યાની દૃષ્ટિએ આદ્યો ઉદ્ગીય ૐ તે શ્રેષ્ઠ છે. ઈશ્વર સ્થાનીય છે અને આથી જ રસોનો જલ સર્વશ્રેષ્ઠ રસ છે. ॥ ૩ ॥

આ ૐ એ ઈશ્વરનું નામ હોઈને અને નામ અને નામી બુદ્ધિ ન હોવાથી-તેને સર્વરસમાં શ્રેષ્ઠ કહે છે. કેમકે એ ઈશ્વર-સ્થાનીય છે અને ઈશ્વર તો આ સર્વિનો સર્વશ્રેષ્ઠ રસ છે. બીજા રસો તેની યાગ્યમાત્ર છે. ॥ ૩ ॥

કતમા કતમા ક્રક્ ? કતમત્ કતમત્ સામ ? કતમઃ કતમઃ
ઉદ્ગીથઃ ? इति विमृष्टं भवति ॥ ૪ ॥

અહીં કઈ કઈ ક્રયા છે, કયો કયો સામ છે અને કયો કયો ઉદ્ગીથ છે એ
વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪ ॥

घागेव क्रक् प्राणः साम ॐ इति एतद् अक्षरं उद्गीथः ।
तद्वा एतत् मिथुनं यद् घाक् च प्राणश्च, क्रक् च साम च ॥ ૫ ॥

વાણી એ જ ક્રયા છે. પ્રાણ એ જ સામ છે. અને ॐ એવો આ અક્ષર જ
ઉદ્ગીથ છે. ક્રયાશ્વ જે વાણી અને સામશ્વ જે પ્રાણ તે આ યુગલ નિશ્ચય પ્રસિદ્ધ
છે. ॥ ૫ ॥

तत् एतत् 'ओम्' इति एतस्मिन् अक्षरे संख्ययते, यदा
चै मिथुनौ समागच्छतः आपयतः वै तौ अन्योन्यस्य कामम् ॥ ૬ ॥

તે આ વાણી અને પ્રાણનું 'મિથુન-જોડું' એવા આ અક્ષર સાથે સંસર્ગ
પામે છે. જેમ જ્યારે કોઈપણ યુગલ પરસ્પરના સંસર્ગમાં આવે છે, ત્યારે જરૂર તે
અન્યોન્યના કામને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ આ યુગલ જ્યારે ॐ ના સંસર્ગમાં આવે
ત્યારે અન્યોન્યની કામનાને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૬ ॥

आपयिता ह वै कामानां भवति य एतद् एवं विद्वान् अक्षरं
उद्गीथं उपास्ते ॥ ૭ ॥

આ ઉદ્ગીથ અક્ષરને આમ ભજુતો હોઈને જે ઉપાસે છે તે અન્યની ઉચ્છાઓનો
પણ નિશ્ચય પ્રાપ્ત કરાવનારો થાય છે. ॥ ૭ ॥

तद्वा एतत् अनुष्ठा अक्षरं यद् हि किं च अनुजानाति 'ओम्'
इति एव तदा आह । एषा एव समृद्धिः यद् अनुष्ठा । समर्धयिता
ह वै कामानां भवति यः एतद् एवं विद्वान् अक्षरं उद्गीथं
उपास्ते ॥ ૮ ॥

અગર તો તે આ અક્ષર (ૐ) અનુષ્ઠા=અનુભવિતવાચક છે. કેમકે જે કાંઈની
પણ અનુભવિત આપવામાં આવે છે ત્યારે 'ૐ' એમ જ કહેવામાં આવે છે. જે આ
અનુષ્ઠા-અનુભવિત ॥ એ જ સમૃદ્ધિ છે. જે આમ ભજુતો હોઈને આ ઉદ્ગીથ અક્ષરને
ઉપાસે છે તે નિશ્ચય અન્યની કામનાઓનો પણ સમૃદ્ધિ કરનાર થાય છે. ॥ ૮ ॥

ચારથી આઠ ક્રયાઓ સુધીમાં ૐકારની ઉપાસના કઈ દરિયી કરવી ધટે
તે બનાવી તેનું ફળ બતાવે છે. ૐની ઉપાસના પોતાની અને બીજાની ઈચ્છા
પૂર્ણ કરવામાં કામ્યેનુ જતી છે, એમ બનાવી ૐના કેટલા બીજા અર્થો થાય
છે તેનું સ્પષ્ટ કરે છે. ॥ ૪-૮ ॥

તેન इयं त्रयी विद्या वर्तते । ॐ इति आध्याययति । ॐ इति शंसति ।
ॐ इति उद्गायति । एतस्य एव अक्षरस्य उपचित्यै महिम्ना
रसेन ॥ ९ ॥

તેના વડે-ૐ અક્ષર વડે જ આ સમસ્ત વેદવિદ્યા પ્રવૃત્ત-શરૂ થાય છે. “ૐ”
એમ અંખરું સંજગાવે છે. ૐ એમ હોતા સ્તુતિમત્રો બહુ છે. ૐ એમ ઉદ્ગાતા
ઉચ્ચ સ્વરે ગાય છે. એ અક્ષરના જ મહિમા અને રસ વડે એના જ પૂજન માટે
વેદવિદ્યા પ્રવૃત્ત થાય છે. ॥ ૯ ॥

ત્રયમી ઋચ્યામાં ૐ ની મહત્તા ગાય છે કે આ ૐ અક્ષર સમસ્ત વેદ
વિદ્યાનો પ્રવર્તક છે. ત્રણે વેદનાના ૐની પ્રતિષ્ઠા ક્રમ્બે છે એટલું જ નહીં ૐ
એ જીવનનું તાત્પર્ય હોઈને તથા એનો મહિમા અપાર હોઈને એ ૐ ના પૂજન
માટે જ વેદમાત્રની પ્રવૃત્તિ છે એમ ઋષિનું દર્શન છે. ॥ ૯ ॥

તેન उभौ कुरुतः यश्च एतद् एवं वेद यश्च न वेद नाना तु
विद्या च अविद्या च । यदेव विद्यया करोति धदया उपनिषदा
तदेव वीर्यवत्तरं भवति इति बालુ एतस्य एव अक्षरस्य उपध्यावपानं
भवति ॥ ૧૦ ॥

જે નિશ્ચય આ ૐ અક્ષરને આવે તમામ=વેદવિદ્યા અને તમામ વૈદિક કર્મ
સાથે સંબંધવાળો બહુ છે અને જે બહુતો નથી, તે બન્નેય મનુષ્યો તે “ઓમ”
અક્ષર વડે કર્મ કરે છે. પરંતુ બહુનું અને ન બહુનું એ બન્ને સિલ્લ સિલ્લ
ફળવાળાં છે. નિશ્ચય જે કર્મ ૐ અક્ષરના જ્ઞાનપૂર્વક એટલે કે “ઓમ” અક્ષરના
મહત્ત્વને બહુને મનુષ્ય કરે છે, શ્રદ્ધા અને અન્તરાત્મા બદલા જ્ઞાનપૂર્વક કરે છે
તે જ કર્મ સૌથી વધારે સમર્થ-સમૃદ્ધ ફલવાળું થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

દશમી ઋચ્યામાં જ્ઞાનપૂર્વક અને શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલું કર્મ અજ્ઞાન અને
અશ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલાં કર્મથી વધારે બલવાન હોય છે એ સિદ્ધાન્તને બતાવે છે.
માણસને કશુંયે કર્યાં નિના તો છૂટકો જ નથી. આથી તેણે શ્રદ્ધા અને સમજપૂર્વક
કર્તવ્યકર્મ કરવાં હરે છે. આથી પ્રત્યેક કર્મને ૐની ઉપાસનામાં ફેરવી કરવાં ધટે
એટલે કે કર્મમાત્ર ૐ=ધર્મની પ્રીતિ ખાતર કરવાં ધટે છે. ધર્મને ખાતર
કરેલાં કર્મ બે સમજ અને શ્રદ્ધાથી પૂર્ણ હશે તો તે સર્વથી સમર્થ થશે.
યદેવ વિદ્યા કરોતિ ધદયા ઉપનિષદા તદેવવીર્યવત્તરં ભવતિ-આ એક અધ્યાત્મ-
જીવનની ભારે શોધ છે. ॥ ૧૦ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

॥ અથ પ્રથમાઘ્યાયસ્ય દ્વિતીયઃ સ્વપ્નઃ ॥

દેવાસુરાઃ હ વૈ યત્ર સંયેતિરે, ડમયે પ્રજાપત્યાઃ, તદ્ હ દેવાઃ ।
 ઉદ્ગીથં આજદુઃ અનેન ઇતાન્ અમિભવિપ્યામઃ ઇતિ ॥ ૧ ॥

દેવો અને અસુરો એ બન્ને નિશ્ચય પ્રજાપતિનાં સંતાનો ન્યાં ખરે લડ્યા-ત્યાં
 દેવો “આના વડે આ લોકોને હરાવીશું” એમ માનીને નિશ્ચય ઉદ્ગીથને-જીતારને
 લઈ આવ્યા ॥ ૧ ॥

તે હ નાસિકથં પ્રાણં ઉદ્ગીથં ઉપાસાંચકિરે । તં હ અસુરાઃ
 પાપ્મના વિવિધુઃ । તસ્માત્ તેન ડમયં જિગ્રતિ-સુરભિ ચ દુર્ગન્ધિ
 ચ, પાપ્મના હિ પ્પાઃ વિદ્ધઃ ॥ ૨ ॥

તેઓએ નિશ્ચય નાસિકસ્થાનમાં રહેલી ધ્રાણેન્દ્રિયની ઉદ્ગીથ દષ્ટિએ ઉપાસના
 કરી, પણ ધ્રાણેન્દ્રિયને અસુરોએ પાપથી વેધી નાંખી. તેથી ધ્રાણેન્દ્રિય મુગન્ધિ અને
 દુર્ગન્ધિ ઉભયને સૂષે છે. કેમકે આ ઇન્દ્રિય પાપથી વેધાયેલી છે । ॥ ૨ ॥

અથ હ સાચં ઉદ્ગીથં ઉપાસાંચકિરે । તં હ અસુરાઃ પાપ્મના
 વિવિધુઃ । તસ્માત્ તયા ડમયં વદતિ-સત્યં ચ અનુતં ચ, પાપ્મના
 હિ પ્પાઃ વિદ્ધા ॥ ૩ ॥

ત્યાર બાદ નિશ્ચય તેમણે વાણીની ઉદ્ગીથરૂપે ઉપાસના કરી. ત્યારે તેને અસુરોએ
 પાપથી વેધી. તેથી તેના વડે-વાણી વડે સાચું અને નહકું બન્ને અનુષ્ઠ બોલે છે.
 કેમકે એ પાપથી વેધાયેલ છે. ॥ ૩ ॥

અથ હ ચક્ષુઃ ઉદ્ગીથં ઉપાસાંચકિરે । તદ્ હ અસુરાઃ પાપ્મના
 વિવિધુઃ । તસ્માત્ તેન ડમયં વદ્યતિ-દર્શનીયં ચ અદર્શનીયં ચ
 પાપ્મના હિ ઇતત્ વિદ્ધમ્ ॥ ૪ ॥

ત્યાર બાદ નિશ્ચય તેમણે ચક્ષુની ઉદ્ગીથરૂપે ઉપાસના કરી ત્યારે તેને નિશ્ચય
 અસુરોએ પાપથી વેધ્યું. તેથી તેના વડે જોવા જેવું અને ન જોવા જેવું એમ બન્ને
 જુએ છે. કેમકે એ પાપથી વેધાયેલું છે. ॥ ૪ ॥

અથ હ શ્રોત્રં ઉદ્ગીથં ઉપાસાંચકિરે । તદ્ હ અસુરાઃ પાપ્મના
 વિવિધુઃ । તસ્માત્ તેન ડમયં શૃણોતિ-થયણીયં ચ અથયણીયં ચ
 પાપ્મના હિ ઇતત્ વિદ્ધમ્ ॥ ૫ ॥

ત્યાર બાદ તેમણે કાનને ઉદ્દગીય તરીકે ઉપાસ્યો. તેને નિશ્ચય અસુરોએ પાપથી
વેધ્યો. તેથી સાંભળવા જેવું અને ન સાંભળવા જેવું બન્ને તેના વડે મનુષ્ય સાંભળે
છે. કેમકે એ નિશ્ચય પાપથી વેધાયેલ છે. ॥ ૫ ॥

अथ मनः उद्गीयं उपासांचक्रे । तद् ह असुराः पाप्मना
विविधुः । तस्मात् तेन उभयं संकल्पयते-संकल्पनीयं च
असंकल्पनीयं च । पाप्मना हि एतस् विद्धम् ॥ ६ ॥

ત્યાર બાદ તેઓએ મનને ઉદ્દગીય તરીકે ઉપાસ્યું. તેને નિશ્ચય અસુરોએ પાપથી
વેધ્યું. તેથી વિચારવા જેવું અને ન વિચારવા જેવું-બન્નેય તેના વડે વિચારે છે કેમકે
પાપથી તે વેધાયેલું છે. ॥ ૬ ॥

अथ ह य एव अयं मुख्यः प्राणः तं उद्गीयं उपासांचक्रे ।
तं ह असुराः क्रत्वा विध्वंस्युः यथा अदमानं आखणं क्रत्वा
विध्वंसेत ॥ ७ ॥

ત્યાર બાદ જે આ મુખ્ય પ્રાણ જ છે તેને ઉદ્દગીય તરીકે ઉપાસ્યો. પણ તેની
પાસે જઈને તો પેલા અસુરો અભેદ પાપાણુ ઉપર પડતાં જેમ ટેકું નાશ પામે તેમ,
વિના વિશ્વે નાશ પામ્યા. ॥ ૭ ॥

एवं यथा अदमानं आखणं क्रत्वा विध्वंसते एवं ह वै स
विध्वंसते य एषविदि पापं कामयते, यश्च एनं अमिदासति । स
एवः अदमाखणः ॥ ८ ॥

આમ જેમ અભેદ પત્થરને પામીને માટીનું ટેકું વિનષ્ટ થાય ॥ જેમ જ
નિશ્ચય ખરે! આણું ભણનારની પુરાઈ ઈન્દ્રનારો અને તેની કાઈ પણ રીતે, હિંસા
કરનારો નાશ પામે છે. કેમકે તે આ મુખ્ય પ્રાણને ઉદ્દગીય તરીકે ઉપાસનારો અરમાખણ-
અભેદ પત્થર જેવો છે. ॥ ૮ ॥

न एव एतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानाति, अपहृत-पाप्मां
हि एषः । तेन यद् अज्ञाति यत् पिबति, तेन इतरान् प्राणान्
अघति एतं उ एव अन्ततः अवित्त्वा उत्क्रामति, व्याददाति एव
अन्ततः इति ॥ ९ ॥

આ મુખ્ય પ્રાણ નિશ્ચય અપહૃત પાપમ-વિનષ્ટ થયેલાં પાપવાળો શુદ્ધ છે. અને
આથી જ એના વડે મનુષ્ય સુગન્ધ કે દુર્ગન્ધ પદાર્થને ભણતો નથી. એ મુખ્ય
પ્રાણ દ્વારા મનુષ્ય જે ખાય છે, જે પીએ છે, તેના વડે બીજા પ્રાણોને રક્ષે છે. એ
પ્રાણને જ અતે ન મેળવીને ન પામવાથી બીજા પ્રાણોનો સંચુદાય ઉત્ક્રમણ કરી નય
છે. અને આથી જ અતે મરણકાલે મનુષ્યનું મોહું શુદ્ધ થઈ નય છે. ૯ ॥

તે હ અંગિરાઃ ઉદ્ગીથં ઉપાસાંચક્રે एतं उ एव आंगिरसं
मन्यन्ते अंगानां यद्रसः ॥ ૧૦ ॥

તે પ્રાણને જ નિશ્ચય અંગિરા ઋષિએ ઉદ્ગીથ- ઉપાસણે ઉપાસ્યો હતો.
આથી એને જ આંગિરા કહેવામાં આવે છે. કેમકે એ અંગોને રસ છે. ॥ ૧૦ ॥

तेन तं ॥ बृहस्पतिः उद्गीथं उपासांचक्रे एतं उ एव बृहस्पतिं
मन्यन्ते । चाक् हि बृहती; सस्या एषः पतिः ॥ ૧૧ ॥

ત્યારબાદ તેને તેથી બૃહસ્પતિએ નિશ્ચય ઉદ્ગીથરૂપે ઉપાસ્યો. તેથી એને જ
બૃહસ્પતિ કહેવામાં આવે છે. કેમકે વાણી એ બૃહતી છે તે વાણીને એ પ્રાણપતિ-
રક્ષક છે. ॥ ૧૧ ॥

तेन तं ह आयास्यः उद्गीथं उपासांचक्रे, एत मु एव आयास्यं
मन्यन्ते, आस्याद् यत् अयते ॥ ૧૨ ॥

ત્યારબાદ તેને તેથી નિશ્ચય આયાસ્ય ઋષિએ ઉદ્ગીથ તરીકે ઉપાસ્યો. તેથી
એને જ નિશ્ચય “આયાસ્ય” કહેવામાં આવે છે કેમકે એ આયાસ્ય-મુખમાંથી
નીકળે છે. ॥ ૧૨ ॥

तेन तं ह बको दालभ्यः विदांचकार । स ह नैमिषीयानां
उद्गाता यभूच । स ह स्म एभ्यः कामान् आगायति ॥ ૧૩ ॥

ત્યારબાદ તેને નિશ્ચય દલભયના પુત્ર બક ઋષિએ નાસ્યો. નાણીને તે
નૈમિષઅરણ્યમાં વસતા મુનિઓમાં ઉદ્ગાતા થયા. તે મુનિઓ માટે તે બકદાલભ્ય
ઋષિ કામોત્તુ ગાયત કરે છે. તેમની ઈચ્છાઓને પૂરી કરે છે. ॥ ૧૩ ॥

आगाता ह वै कामानां भवति ॥ एतद् एवं विद्वान् अक्षरं
उद्गीथं उपास्ते इति अष्टात्मम् ॥ ૧૪ ॥

આણું નાણુતો હોઈને એ ઉદ્ગીથ અક્ષરની ઉપાસના કરે છે તે બીજાઓની
ઈચ્છાઓને નિશ્ચય પૂરી કરે છે. આમ અષ્ટાત્મ પ્રકરણ પૂરું થયું એટલે કે ચારીરસ્ય
પ્રાણને લગતી ઉદ્ગીથવિદ્યા પૂરી થઈ છે ॥ ૧૪ ॥

આમ આગલા ખંડમાં ઉક્તરની ઉપાસનાનું ઋષિએ વિધાન કર્યું. હવે
બીજા ખંડમાં પણ એ જાની જ બીજી દૃષ્ટિએ ઉપાસના વિદિત કરે છે. મુખ્ય
પ્રાણરૂપે જાની ઉપાસના કરવાથી એટલે કે જૃહત જન્મ રાશિરૂપે પથરાયેલ પ્રાણરૂપે

ધર્મરને જોવાની દેવ-પાડનાથી માણસ પાપપુણ્યથી પર થઈ જાય છે. એમ જાણવાનો અહીં ઉદ્દેશ જણાય છે. માણસ પાપ અને પુણ્યનાં પરિણામોથી હમેશાં —અનાદિ કાળથી ઘેરાયેલો છે. એ બંનેથી પર થવામાં એની શક્તિ છે. એટલે કે પાપનાં પરિણામોની અસરથી મુક્ત થઈ, પુણ્યનાં પરિણામોનો બેદર વિકાસ સાધી, અતે પુણ્યના એધારને પણ છોડી પાપપુણ્યથી પણ પર એવું જે બૃહદ્ જીવન છે તેમાં તેણે પોતાની જીવતાંજીવત પ્રતિષ્ઠા જોવી સહી. જે બૃહદ્-જીવનમાં પોતાના વ્યક્તિ જીવનને ઓગાળી નાંખે છે તે મહાન થાય છે એવો દ્વિતીય ખંડનો ખ્યાલ છે ! આ ખ્યાલને એક સુંદર અને ઔચિત્યભરી આખ્યાયિકા દ્વારા ત્રણ આપણી સમક્ષ ધરે છે. માણસનું હૃદય અનાદિકાળથી દેવ અને દૈત્યોનું કુરસેજ છે ! જીવનની સારી વૃત્તિઓ દેવ છે. ખૂરી વૃત્તિઓ દૈત્ય છે. આ બંને વચ્ચે અનન્તકાળથી પોતપોતાનું ખીજા ઉપર વચ્ચે જમાવવા મુદ્દ થયા જ કરે છે. આ મુદ્દમાં શરૂઆતમાં હમેશાં અસુરો-દૈત્યો જીતતા લાગે છે. પણ અતે દેવનો જ જય થાય છે. કેમકે દેવમાં સત્ય છે. દૈત્યોમાં અસત્ય છે. અને અસત્ય સત્ય સમક્ષ અતે ટકતું નથી ! માણસ જ્યારે ઉન્નત થવા પ્રયત્ન કરે છે એટલે કે જ્યારે એ સદૃશવૃત્તિઓનો એકધારો સંચાર કરવા યત્ન છે ત્યારે તેને તે તે સદૃશવૃત્તિની વિરોધી અસદૃશવૃત્તિઓ પગલે છે. ત્યારે ધર્મરનો આશ્રય લઈને દેવ-સદૃશવૃત્તિ તેમની વિરોધી વૃત્તિ સાથે સંબ્રામમાં ઉતરે છે. દૈત્ય-વૃત્તિ દેવવૃત્તિને પાપથી વીધી નાંખે છે અને આથી જ ધર્મરિયોની વૃત્તિ પુણ્ય પાપનાં મિશ્રણરૂપ લાગે છે. પહેલી જ ઋત્વમાં આ વાનને ત્રણ લાક્ષણિક શૈલીથી આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે ! અર્થાત્ જ્યાં સુધી માણસ દેવજ પોતાની વ્યક્તિનો ખ્યાલ કરી જવા હસે છે ત્યાં સુધી એની પ્રવૃત્તિ પાપ અને પુણ્ય ઉત્તમના સ્પર્શ વેધાએવી રહે છે. પણ જ્યારે એ વ્યક્તિ જીવનના ખ્યાલો છોડી બૃહદ્જીવનમાં પોતાને ડૂબાડી દે છે ત્યારે એને કશુંપિ આસુરી ભાવો પડવા આવે છે ખરા પણ તે એને પીડી શક્યા નથી— પગલી શક્યા નથી. પણ અભેદ પાસણ ઉપર અથગનાં માટીનું રેકું જેમ નાશ પામે છે—તેમ તેજ બૃહદ્જીવનના ઉપાસક સમક્ષ પાપવૃત્તિ આવનાં તે તત્કાલ નાશ પામે છે ! આ છે બૃહદ્જીવનની ખૂબી ! જેણે વ્યક્તિત્વના જીવનમાં પ્રતિકાળ નિરન્તર આશ્રય દેવમુર સંબ્રામમાં દેવનો જય જોવો હોય તેણે મુખ્ય પ્રાણ= બૃહદ્જીવનનો આશ્રય લેવો—ઉપાસના કરવી અને તે પણ જીવનની દૃષ્ટિથી; એટલે કે બૃહદ્જીવન પ્રિયનું રૂપ છે એમ સમજી તેનો આશ્રય લેવો. આમ જ બૃહદ્જીવન રૂપે જ ની ઉપાસના કરે છે તેની તે ઉપાસના એકોદયી રૂપ કરે છે ! તેની સમજ રૂપની પાપવૃત્તિ ટકતી નથી ? કેટલી દિશાવૃત્તિ ટકતી નથી.

ઉપરું ને બૃહન્નજનના ઉપાસકનું બૂકું ઈંચે છે-તેની હિંસા ઈંચે છે, તેની જ શુભાર્થ અને દિસા થાય છે. આવો બૃહન્નજનનો ઉપાસક ઋષિની ભાષામાં કહીએ તો “અમાસગઃ” અમેઘ પથર જેવો થાય છે ! આટલો છે ખનિ-આક્રમી ઋચ્યા મુર્ધનિ. આ જ વાતને નવીની ઋચ્યામાં વધારે વિસ્તારથી કહે છે-બૃહન્નજનનો ઉપાસક વિશુદ્ધ થાય છે. આથી જ તેને પામર જીવનની, સુગન્ધ કે દુર્ગંધ નહતી નથી ! આવો મનુષ્ય ને સમાજમાં ખણ છે, પાંચ છે, તે વડે તે પોતે ખીજઓની રક્ષા કરે છે ! કેમકે બૃહન્નજનમાં યત્નભરતી હોમેહું સૌની રક્ષા માટે સમર્થ થાય છે ! આવો માણસ ને સમાજમાં નથી પાકતો તે સમાજનો પ્રાણ મરણોન્મુખ થાય છે ! અર્થાત્ બૃહન્નજનનો ઉપાસક મનુષ્ય દુનિયાને-સમાજને-પ્રાણીમાત્રને આશીર્વાદરૂપ હોય છે ! ઈસી તેર ઋચ્યાઓમાં આ જાતની ઉપાસના ક્યા ક્યા ઋષિએ કરી હતી તે બતાવી, હેલ્લી ઋચ્યામાં આમ ઉપાસનાનું ફળ બતાવી આ પ્રકરણ-અધ્યાત્મ પ્રાણને લગતી ઉદ્દીપ્ય વિદ્યાનું પ્રકરણ સમાપ્ત કરે છે. ॥ ૧-૧૪ ॥

॥ इति द्वितीय खण्डः ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥

। अथ अधिदैवतम् । य एष असौ तपति, तं उद्गीथं उपासीत । उद्यन् वा एषः प्रजाम्यः उद्गायति । उद्यन् तमोभवं अपहन्ति । उपहन्ता । वै भगवस्य तमसः भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

હવે ઉદ્દીપ્યની-ઝંકારની અધિદેવતા ઉપાસના કહીએ છીએ. ને નિશ્ચય પેલો સૂર્ય તપે છે તેને ઉદ્દીપ્ય દષ્ટિએ ઉપાસે. ઉમતો હોઈને એ નિશ્ચય પ્રજા માટે ઉદ્દમાન કરે છે. ઉમતો હોઈને તે અધાર અને તત્ત્વગ્રન્થ બધને દહીં છે. નિશ્ચય તે બધ અને અધારનો દહીંનાર થાય છે, ને આમ બહી છે. ॥ ૧ ॥

समानः उ एवं अयं च असौ च । उष्णः अयं उष्णः असौ । स्वरः इति इमं भावक्षते स्वर इति प्रत्यास्वरः इति अमुं तस्मात् वा एतं इमं अमुं च उद्गीथं उपासीत ॥ २ ॥

નિશ્ચય-સમાન તુલ્ય છે આ અને નિશ્ચય તે એટલે કે પ્રાણ અને આદિત્ય એક-એકબેકની સાથે શુભદૃષ્ટિએ સમાન છે. આ પ્રાણ ઉષ્ણ છે. પેલો સવિતા પણ ઉષ્ણ છે. આ પ્રાણને સ્વર-મત્સ્ય કાલે જતો એમ કહે છે અને પેલો સૂર્યને સ્વર સાયંકાલે જતો અને પ્રત્યસ્વર રોજ રોજ સહસારે પાછો આવતો એમ કહે છે. અને અ.યીજ આ પ્રત્યક્ષ પ્રાણને અને સૂર્યને ઉદ્દીપ્ય વરીકે ઉપાસે. ॥ ૨ ॥

અથ खलु ध्यानं एवं उद्गीथं उपासीत । यद् वै प्राणिति स प्राणः यद् अपानिति सः अपानः । अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स ध्यानः । यः ध्यानः सा वाक् । तस्मात् अप्राणन् अनपानन् धांच अभिव्याहरति ॥ ३ ॥

હવે ખરે ધ્યાનને જ ઉદ્ગીથ તરીકે ઉપાસે. જે શ્વાસ મૂકવાની ક્રિયા કરે છે તે પ્રાણ. જે શ્વાસ લેવાની ક્રિયા કરે છે તે અપાન, અને પ્રાણ અને અપાનની જે સંધિ ॥ તે ધ્યાન. જે ધ્યાન છે તે જ વાણી છે. આથી શ્વાસોચ્છવાસ સિવાય મનુષ્ય વાણીને વહે છે. ॥ ૩ ॥

या वाक् सा क्रक् । तस्माद् अप्राणन् अनपानन् क्रक् अभिव्याहरति । या क्रक् तत् साम । तस्माद् अप्राणन् अनपानन् साम गायति । यत् साम स उद्गीथः । तस्माद् अप्राणन् अनपानन् उद्गायति ॥ ४ ॥

જે વાણી છે તે ક્રાંચાં છે. તેથી શ્વાસોચ્છવાસ સિવાય ક્રાંચાને વહે છે. જે ક્રાંચા છે તે સામ છે. તેથી શ્વાસોચ્છવાસ સિવાય સામ ગાય છે. જે સામ છે તે ઉદ્ગીથ છે. તેથી શ્વાસોચ્છવાસ વિના હૃદય સ્વરે તેને ગાય છે. ॥ ૪ ॥

अतः यानि अन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि-यथा अग्नेः मन्थनं भाजेंः सरणं, दृढस्य धनुषः आयमनं, अप्राणन् तानि करोति । एतस्य । हेतोः ध्यानं एव उद्गीथं उपासीत ॥ ५ ॥

આથી જેઠલાં વીર્યવાન-ખલવાન-ખલની અપેક્ષા રાખે એવાં 'કર્મો' છે, 'તેવાં કે અગ્નિનું' મન્થન, અમુક સીમા સુધી દોડવું, દૃઢ ધનુષ્યનું આકર્ષણ વગેરે, તે ખધાને શ્વાસોચ્છવાસ લીધા સિવાય કરે છે. આજ કારણે ધ્યાનને જ ઉદ્ગીથ તરીકે ઉપાસે ॥ ૫ ॥

अथ खलु उद्गीथाक्षराणि उपासीत उद्गीथ इति प्राणः एव उक्तं । प्राणेन हि उत्तिष्ठति । वाक् गीः । धाचः ह गिरः इति आचक्षते । अर्धं यम् । अग्ने हि इदं सर्वं स्थितम् ॥ ६ ॥

હવે નિમ્નય 'ઉદ્ગીથ' એ રાખેલા અક્ષરોની 'ઉદ્ગીથ' દષ્ટિએ ઉપાસના કરે. તેમાં 'ઉદ્-ગી-યમ્' એ ત્રણ અક્ષરો પછી પ્રાણ જ 'ઉત્' અક્ષર છે એમ બાહે. કેમકે પ્રાણથી પ્રાણી ઉભો થઈ શકે છે વાણી 'ગી' અક્ષર ॥ એમ બાહે- કેમકે વાણી જ ગિરા છે એમ કહે છે. અને અગ્નિ એ 'ય' અક્ષર છે એમ બાહે કેમકે આ બધું અત્તમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. ॥ ૬ ॥

द्योः एव उद् । अन्तरिक्षं गीः । पृथिवी थम् । आदित्य एव
उद् । वायुः गीः अग्निः थम् । सामवेदः एव उद् । यजुर्वेदः गीः ।
ऋग्वेदः थम् ॥ दुग्धे अम्मै वाग्दोहं यो वाचः दोहः । अन्नवान्
अन्नादः भवति यः पतानि एवं विद्वान् उद्गीथाक्षराणि उपास्ते
उद्गीथ इति ॥ ७ ॥

ધૌ લોક ન "ઉન્" અક્ષર છે, અન્તરિક્ષ લોક ન "ગી" અક્ષર છે. અને
લોક ન "થમ્" અક્ષર ॥ એમ નીલે સૂર્ય ન "ઉન્" વાયુ ન "ગી" અને
અગ્નિ ન "થમ્" અક્ષર છે એમ નીલે. સામવેદ ન "ઉત્" છે, યજુર્વેદ ન
"ગી" છે. ઋગ્વેદ ન "થમ્" છે એમ નીલે. જે આમ નીલ્યો હોઈને ઉદ્ગીથના
આ અક્ષરોને ઉદ્ગીથ તરીકે ઉપાસે છે તેને માટે વાણી, વાણીનું જે હોહન છે
તે વાણીના હોહનને દુહ છે. તે ઉપરાંત તે અન્નવાન અને અન્ને આનારો
થાય છે. ॥ ૭ ॥

अथ खलु आशीः समृद्धिः अपसरणानि इति उपासीत । येन
साम्ना स्तोप्यन् स्यात् तत् साम उपधावेत् ॥ ८ ॥

હરે ખરે! કામનાની સમૃદ્ધિ ચિન્તવવી રહી! તે માટે આમ ઉપાસના
કરે! જે સામ દ્વારા સ્તુતિ કરવાની ઈચ્છા હોય તે સામનું ચિન્તન કરે. ॥ ૮ ॥

यस्यां ऋचि ताम् ऋचं, यद् आर्पेयं तं ऋचिं यां देवतां
अभिष्टोप्यन् स्यात् तां देवतां उपधावेत् ॥ ९ ॥

જે ઋચા મંત્રમાં તે સામ હોય તે ઋચાનું, જે ઋચિનું એ દર્શન તે
ઋચિનું અને દેવતાને સ્તવવા ઈચ્છતો હોય તે દેવતાનું ચિન્તન કરે. ॥ ૯ ॥

येन छन्दसा स्तोप्यन् स्यात् तत् छन्दः उपधावेत् । येन
स्तोमेन स्तोप्यमाणः स्यात् तं स्तोमं उपधावेत् ॥ १० ॥

જે છન્દસી સ્તવવા ઈચ્છે તે છન્દનું ચિન્તન કરે. જે સ્તોત્ર દ્વારા સ્તવવા
ઈચ્છે તે સ્તોત્રનું ચિન્તન કરે. ॥ ૧૦ ॥

यां दिशं अमिष्टोप्यन् स्यात् तां दिशं उपधावेत् ॥ ११ ॥

જે દિશા તરફ સ્તુતિ કરવા ઈચ્છતો હોય તે દિશાનું ધ્યાન કરે. ॥ ૧૧ ॥

आत्मानं अन्ततः उपसृत्य स्तुवीत कामं घ्यायन् अग्रमन्तः
अभ्याशः ह यद् अम्मै स कामः समृद्धयेत यत् कामः स्तुवीत
इति यत्कामः स्तुवीत इति ॥ १२ ॥

અને ઉપર ઉદ્ગાતા-ઉદ્ગીયનો ગાતા-ગોતાનું સમજી કરી સ્તુતિ કરે। જે કામ્બાળી તે સ્તવન કરે, જે હામ્બાળી તે સ્તવન કરે. તેનું અત્યંત ધ્યાન કરતા અપ્રેમત મનુષ્યને તે કામના તરત સફળ થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

આગતા ખંડમાં બૃહદ્જનની ઉપાસના ફક્ત સદિત ત્રપિએ કર્ણવી દવે ત્રીજા ખંડમાં અનેક બીજી ઉપાસનાઓનું જુદી જુદી દૃષ્ટિએ વિધાન કરે છે. ત્રીજા ખંડની પહેલી ત્રણ ત્રણમાં આદિત્ય અને પ્રાણુની સમજના બતાવી આદિત્યને જે રૂપે ઉપાસનાનું વિધાન કરે છે, એથી અને પાંચમી ત્રણમાં આન તરફ જેની ઉપાસના બતાવી છે. છઠ્ઠી અને સાતમી ત્રણમાં “ઉદ્ગીય” શબ્દના ધટક અક્ષરોની સફળ ઉપાસના બતાવી છે. આઠમીથી અમીઆરમી ત્રણા મુધીમાં કામ્ય પદાર્થની ઉપાસનામાં ઉપકારક વસ્તુઓનું વિધાન કરે છે. છેલ્લી ત્રણમાં આત્મામાં-પોતાનામાં સ્વેદન વિદ્યામણી ગુણનું સ્મરણ કરી ખંડી સમાપ્તિ કરે છે। ચિંતન જનનું નિયામક બળ છે એ સર્વત્ર સિદ્ધાન્ત છે। તેનું જેનું ચિંતન તેનું તેનું જન બને છે, એ અહીં મોટી શોધ છે। આ વિદ્યાનું નિરૂપણી હોઈને લંબાણુ વિવેચન યોગ્ય માન્યું નથી. ॥ ૧-૧૨ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

॥ अथ चतुर्थ खण्डः ॥

ॐ इति एतद् अक्षरं उद्गीयं उपासीत, ओम् इति हि उद्गायति तस्योपव्याख्यानम् ॥ ૧ ॥

ૐ એવા આ અક્ષરને ઉદ્ગીય બોલે. ડેમકે ૐ એમ ઉચ્ચસ્વરે ઉદ્ગાતા ગાય છે. તેનું સ્પષ્ટ વસ્તુત વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે ॥ ૧ ॥

देवाः वै मृत्योः विम्वतः प्रयीं विद्यां प्राविशन् । ते छन्दोभिः अच्छादयन् । यद् एभिः अच्छादयन् तत् छन्दसां छन्दस्त्वम् ॥ ૨ ॥

દેવા નિશ્ચય મૃત્યુથી બીજેલા હોઈને ત્રણ વેદ વિદ્યામાં પેઠા. તેઓએ છંદોથી પોતાની જાતને ઢાંકી જે પોતાની જાતને આ છંદો વડે ઢાંકી તે જ છંદોનું ઉદ્ગય ॥ ૨ ॥

तान उ तत्र मृत्युः यथा मत्स्यं उदके परिपश्यत् एवं पर्यपश्यत् ऋचि साम्नि यजुषि । ते त्रु वित्वा ऊर्ध्वा ऋचः साम्नः यजुष स्वयं एवं प्राविशन् ॥ ૩ ॥

પણ જેમ માછીમર માછલાને પાણીમાં જીવે તેમ તેમને મૃત્યુએ તેમાં, એટલે કે ત્રીજી વિદ્યા-ઋક સામ યજુર્વિદ્યામાં જોયા ! મૃત્યુએ અમોને જોયા એમ જાણીને નિશ્ચય તેઓ ઋક સામ અને યજુર્થી ઉપર થઈને સ્વરમાં ઠીંકારમાં જ બસાયા. ॥૩॥

यदा वा ऋचं आप्नोति 'ओम्' इति एव अतिस्वगति एवं साम एवं यजुः एव उ स्वरः यद् एतद् अमृतं अभयं तत्प्रविश्य देवाः अमृताः अभयाः अभवन् ॥ ४ ॥

ત્યારે નિશ્ચય ઋગ્વેદને બધું છે ત્યારે આદર હુદ્દિથી 'ઓમ્' એમ ઉચ્ચાર છે એજ મુજબ સામ અને યજુ જાણવા. જે આ અક્ષર ઋ તે આ સ્વર છે. એ અમૃત છે એ અભય છે. તેમાં બસાઈને દેવો અમૃત અને અભય થયા. ॥ ૪ ॥

स यः एतत् एवं विद्वान् अक्षरं प्रणौति एतत् एव अक्षरं स्वरं अमृतं अभयं प्रविशति । तत्प्रविश्य यदमृता देवास्तदमृतो भवति ॥ ५ ॥

જે કોઈ આજુ' જાણુતા હોઈને આ અક્ષરને સાધે છે તે એજ અક્ષરમાં અમૃત અને અભયને પ્રવેશે છે તેમાં પ્રવેશ કરીને જે અમૃતવાળો દેવો થયા તે જ અમૃતજનક થાય છે. ॥ ૫ ॥

ત્રીજા ખંડમાં ઉદ્ગીયતી લિખ લિખ ઉપાસનાઓ વધુપી હવે ચોથા ખંડમાં એક ખૂબ જ સ્પષ્ટ સિદ્ધાન્તનો, ત્રાપિ પોતાની અનોખી શૈલીમાં ઉલ્લેખ કરે છે. પરમાત્માની ઉપાસના કેમ કરવી જોઈએ ? કેમકે તે સિવાય જન્મ મરણના ફેરામાંથી મુક્તિ મળતી નથી. સિવાય કે ઈશ્વર, કેઈનું સરખું તારક નથી ! આથી ઈશ્વર શરાણુ-ઈશ્વરની ઉપાસના જ વિવેકી માટે ચોખ્ખ છે. આ સિદ્ધાન્તને નાની સરખી પણ લક્ષ્યવેધક આખ્યાયિકા દ્વારા ત્રાપિ ચોથા ખંડમાં નિશ્ચિત કરે છે. જો અક્ષરનું સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન કરવાની પહેલી ઋચામાં પ્રતિજ્ઞા કરી બીજી ઋચામાં કહે છે કે દેવો મોતથી બીધા ! કેમકે દેવોને પણ કાળધર્મને અધીન થવું જ પડે છે ! જે કેવળ પુણ્યથી ધણેલા દેવોને પણ કાળ મ્હાત કરે છે તો પછી પાપ અને પુણ્યથી મિશ્રિત આકૃષ્ટિય મનુષ્યને તે મ્હાત કરે જ એમાં શી નવાઈ ? કલ્પાન્તે પણ કાળ જો આપણો કેળાઓ કરી જ જવાનો છે, તો પછી કાળની પકડમાંથી છૂટવાનો ઉપાય શો ? દેવો=વિવેકે નિદ્ધનોએ મૃત્યુના પાશમાંથી છૂટવા માટે ત્રીજી વિદ્યાનો=વેદનો આશ્રય લીધો ! એટલે કે વેદ નિહિત કર્મોમાં દ્વિરાત મંડ્યા રહ્યા અને તેમ કરી મૃત્યુને ચૂકવવા યત્ન કર્યો ! પણ દીપ્તમર જેમ પાણીમાં વિવિધ ગતિથી જળ ચૂકવવા પ્રયત્ન કરતાં માછલાને પકડી પાડે તેમ મૃત્યુએ,

વેદત્રીમાં ભરાયેલા—તેને શરણે રહેલા દેવોને જોયા અને પકડી પાડ્યા. અર્થાત્ વેદમાં માનવને મુક્ત કરવાનું સામર્થ્ય નથી! આથી તે દેવોએ વેદમાત્રના સારરૂપ ઈકારમાં આશ્રય લીધો! અને ઈશ્વરનો આશ્રય લેવાથી તે દેવો અમૃત અને અભય બન્યા! અર્થાત્ ઈ-ઈશ્વરના નામસ્મરણ અને તેના સ્વરૂપના નિરંતર હાર્દિક અનુભાવનમાં મોતને મારવાની તાકાત છે! આ છે જીવનનો સાર! કાળના અચૂક આક્રમણને ટાળવાનો—માર્કે ઉપની માર્ક મૃત્યુંજય બનવાનો આ છે એકમાત્ર ઉપાય! આથી જે જીવી ઉપાસના કરે છે તે પણ મૃત્યુને યોગળી અમૃત અને અભય બને છે! આટલું છે રહસ્ય એથા ખંડુ ॥ ૧-૫ ॥

॥ इति चतुर्थं खण्डः ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथ खलु यः उद्गीथः सः प्रणवः स उद्गीथः इति असौ
या आदित्यः उद्गीथः एषः प्रणवः ॐ इति हि एषः स्वरन्
एति ॥ १ ॥

હવે ખરે! જે ઉદ્ગીથ-ઈકાર છે તે પ્રણવ છે. જે પ્રણવ ॐ તે ઉદ્ગીથ છે એમ નહો. આ સૂર્ય જ ઉદ્ગીથ છે. એ પ્રણવ છે કેમકે ઉપતાંવેન એ જ " ॐ " એ પ્રકારની નહો. પ્રાણીમાત્રને પોતપોતાના કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવાની અનુમતિ આપના નય છે. ॥ ૧ ॥

एतं उ एव अहं अभ्यागासिपम् तस्मात् मम त्वं एकः असि
इति ह कौपीतकिः पुत्रं उवाच रश्मीन् त्वं पर्यावर्तयात् बहवः
ये ते भविष्यन्ति इति अधिदैवतम् ॥ २ ॥

આનું જ એ અભિધાન કર્યું. તેથી તું મારે એક જ પુત્ર ॥ એમ કૌપીતકિએ પોતાના પુત્રને કહ્યું. પણ તું સૂર્યના કિરણોની ઉપાસના કર તને નિશ્ચય અનેક પુત્રો થશે. આમ આધિદેવત્ ઉપાસના ॥ ૨ ॥

अथ अद्यात्मम् । य एव अयं मुख्यः प्राणः तं उद्गीथं
उपासीत 'ओम्' इति हि एष स्वरन् एति ॥ ३ ॥

હવે અધ્યાત્મ ઉપાસના કરીએ છીએ. જે આ મુખ્ય પ્રાણ છે. તેને ઉદ્ગીથ તરીકે ઉપાસે. કેમકે એ જીવ પ્રાણને સ્વસ્ત્યમાં ॐ એવી અનુમતિ આપતા આવે છે. ॥ ૩ ॥

एतं उ एव अहं अभ्यागातिपं तस्मात् मम त्वं एकः असि
इति ह कोपितक्रीः पुत्र उवाच प्राणान् त्वं भूमानं अभिगायतात्
चहवः वै मे भविष्यन्ति इति ॥ ४ ॥

આતું જ મેં અભિધ્યાન કર્યું. તેથી તું મારે એક જ પુત્ર છે એમ નિશ્ચય
કૌપિતક્રીએ પુત્રને કહ્યું-પણ તું અનેક દષ્ટિએ પ્રાણનું અભિધ્યાન કરેથી તને ધણા
પુત્રો થશે એમ પણ કહ્યું. ॥ ૪ ॥

अथ खलु यः उद्गीथः सः प्रणवः यः प्रणवः स उद्गीथः
इति होतृपदनात् ह एव अपि दुरद्गीतिं अनुसमाहरति इति
अनुसमाहरति इति ॥ ५ ॥

જે ખરે ઉદ્ગીથ છે તે જ પ્રણવ છે. જે પ્રણવ છે તે જ ઉદ્ગીથ છે. તેથી
હોતાના સ્થાનથી પણ જે કંઈ દોષવાળું ગવાયું હોય તેને પણ તે મુધારે છે. ॥ ૫ ॥

આમ એકા પ્રાંડમાં મૃત્યુને તરી જવાના ઉપાય તરીકે જો ની ઉપાસના
ખતાવી. જાદોગ્ય અને બૃહદ્દરશ્યક ઉપનિષદો તો હીસની ખાણુ જેવાં છે. જેમ
ખાણુમાં દર ત્રીજે પગડે હીરા નથી મળતા પણ જ્યારે હીરા મળે છે ત્યારે તે
ખૂબ કિંમતી હોય છે તેમ આ ઉપનિષદોમાં આગના યુગને કામ આવે એવી
વાતો થોડે થોડે આંતરે નથી મળતી. પણ હીરા જેવા ચમકારા અને કિંમતી
તાર્ત્વિક વાક્યોની-આધ્યાયિકાઓની-સૂચનોની એમાં ભારે સમૃદ્ધિ છે ! આ પ્રાંડમાં
પ્રાંડમાં જોડારનો “અનુમનિ” અર્થ સ્પિકારી, તેની અધ્યાત્મ અને આધિદેવ
ઉપાસના અનેક પુત્રની કામનાની દૃષ્ટિથી બતાવે છે. આપણે માટે એ ઉપયોગી
નથી ॥ ૧-૫ ॥

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥

इयं एव ऋक् । अग्निः साम । तत् एतत् एतस्यां ऋचि
अध्यूढं साम । तस्मात् ऋचि अध्यूढं साम गीयते । इयं एव सा,
अग्निः अमः तत् साम ॥ १ ॥

આ પૃથ્વી જ ઋક્ષા છે. આ અગ્નિ જ સામ છે. તે આ સામ-અગ્નિ આ
ઋક્ષામાં=પૃથ્વીમાં રહેલ છે. તેથી ઋક્ષામાં રહેલ સામ ગવાય છે. (સામ શબ્દને
ફૂટા પાડતાં સા+અમ થાય છે તે એમાં) આ પૃથ્વી જ ‘સા’ છે અને અગ્નિ ‘અમ’
છે તે મળીને ‘સામ’ થાય છે. ॥ ૧ ॥

અન્તરિક્ષં એવ ક્રક્ । વાયુઃ સામ । તત્ એતત્ એતસ્યાં ક્રચિ
અધ્યૂદન્ સામ । તસ્માત્ ક્રચ્યધ્યૂદન્ સામ ગીયતે । અન્તરિક્ષં એવ
સા । વાયુઃ અમઃ । તત્સામ ॥ ૨ ॥

અન્તરિક્ષં જ ક્રચા છે. વાયુ જ સામ છે. તે આ સામ=વાયુ આ ક્રચા=
અન્તરિક્ષમાં રહેલ છે. તેથી ક્રચામાં રહેલ સામ ગવાય છે. સામમાં 'સા' એ
અન્તરિક્ષ છે. "અમ્" એ વાયુ છે. તે બે મળીને સામ થાય છે. ॥ ૨ ॥

ધૌઃ એવ ક્રક્ । આદિત્યઃ સામ । તદેતત્ એતસ્યાં ક્રચિ
અધ્યૂદન્ સામ । તસ્માત્ ક્રચ્યધ્યૂદન્ સામ ગીયતે । ધૌઃ એવ સા ।
આદિત્યઃ અમઃ તત્ સામ ॥ ૩ ॥

ધૌ લોક જ ક્રચા છે. આદિત્ય સામ છે. તે આ સામ આદિત્ય આ ક્રચા-
ધૌમાં રહેલ છે. તેથી ક્રચામાં રહેલા સામ ગવાય છે. ધૌ 'સા' છે આદિત્ય 'અમ'
છે. તે બે મળીને 'સામ' થાય છે. ॥ ૩ ॥

નક્ષત્રાણિ એવ ક્રક્ । ચન્દ્રમાઃ સામ । તત્ એતત્ એતસ્યાં
ક્રચિ અધ્યૂદન્ સામ । તસ્માદ્ ક્રચ્યધ્યૂદન્ સામ ગીયતે । નક્ષત્રાણિ
એવ સા ચન્દ્રમાઃ અમઃ । તત્સામ ॥ ૪ ॥

નક્ષત્રો જ ક્રચા છે. ચન્દ્રમા સામ છે. તે આ સામ-ચન્દ્ર આ ક્રચામાં-
નક્ષત્રોમાં રહેલ છે. તેથી ક્રચામાં રહેલ સામ ગવાય છે. નક્ષત્રો જ "સા" છે.
ચન્દ્રમા "અમ" છે તે બે મળીને સામ થાય છે. ॥ ૪ ॥

અથ યદ્ એતત્ આદિત્યસ્ય શુક્લં માઃ સા એવ ક્રક્ । અથ
યત્ નીલં પરઃ કૃષ્ણં તત્ સામ । તત્ એતત્ એતસ્યાં ક્રચિ અધ્યૂદન્
સામ । તસ્માત્ ક્રચ્યધ્યૂદન્ સામ ગીયતે ॥ ૫ ॥

હવે જે આ સૂર્યની ધવલ જ્યોતિ છે, તે જ ક્રચા છે. અને જે પરમ અતિશય
ઠાણી-નીલી જ્યોતિ છે તે સામ છે. તે આ સામ-નીલજ્યોતિમાં રહે છે. તેથી
ક્રચામાં રહેલ સામ ગવાય છે. ॥ ૫ ॥

અથ યદેષ એતત્ આદિત્યસ્ય શુક્લં માઃ સા એવ સા ।
અથ યત્ નીલં પરઃ કૃષ્ણં તત્ અમઃ તત્ સામ । અથ યઃ પપઃ
અન્તઃ આદિત્યે દિરપ્યમયઃ પુરુષઃ દદ્યતે, દિરપ્યદમધુઃ દિરપ્યકેશઃ
આપ્રણલાત્ સર્વ એવ સુવર્ણઃ ॥ ૬ ॥

હવે જે આ સૂર્યની ધવલ જ્યોતિ છે તે જ 'સા' છે અને જે અતિશય કાળી-નીલી જ્યોતિ છે તે "અમ" છે. તે બે મળીને "સામ" થાય છે. હવે જે આ આદિત્યની અંદર સુવર્ણમય પુરુષ અધિકારીને જણાય છે તે સોનેરી દાદી અને સોનેરી વાળવાળો હોઈને નખથી સિંજ સુધી સુવર્ણમય જ છે. ॥ ૬ ॥

तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकं एव मक्षिणी । तस्य उदितिताम ।
स एषः सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः उदितः । उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः
यः एवं वेद ॥ ७ ॥

તે દિવસમય પુરુષની, સોજલાંની એક જેવાં લાલ રમણ જેવી આંખો છે. તેણે "ઉદ્" એકું નામ છે । કેમકે તે સર્વ પાપોથી પર ગયેલા છે. જે કોઈ આડું જાણે છે તે પણ નિશ્ચય તમામ પાપોથી પર થાય છે. ॥ ૭ ॥

तस्य ऋक् च साम च गेष्णी । तस्मात् उद्गीथ । तस्मात्
तु एष उद्गाता एतस्य हि गाता । स एषः ये च अमुष्मात्
प्राञ्चलोकाः तेषां च इष्टे देवकामानां च । इति अधिदैवतम् ॥ ८ ॥

જે દિવસમય પુરુષ-પરમાત્મા ઋક્ અને સામ એ પર્વો-સન્ધિ-જોડનાર છે, તેથી તે ઉદ્ગીય છે, અને તેથી જ આનો-પરમાત્મા નામનો ગાયક, ઉદ્ગાતા કહેવાય છે. તે આ દિવસમય પુરુષ-પરમાત્મા આદિત્ય લોકથી પણ પર જે લોકો છે તેમને અને દેવોની ઈચ્છાને પણ નિયમનમાં રાખે છે. આમ ઉદ્ગીયની અધિદેવત ઉપાસના કહી છે ॥ ૮ ॥

આગતા ખંડમાં સૂર્યવેત્રી અધિદેવ ઉદ્ગીય ઉપાસનાને જતા ખંડમાં ઋષિ લંબાણથી દર્શાવે છે. એક બાબુ પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ અને ઘોંઘામાં ઋક્ તથા બીજી બાબુ અગ્નિ, વાયુ અને આદિત્યમાં સામની દૃષ્ટિ કરવા કહે છે । એ બે મળીને સામ થાય છે । "સામ" શબ્દને દૂરે પાશ્વર્તાં તેમાંથી સામ+અમઃ એવા બે શબ્દો નીકળે છે । તેમાં પૃથ્વી આદિ 'સા' છે. અગ્નિ આદિ 'અમ' છે. અને એ બે મળીને જેમ 'સામ' બને છે તેમ જલારનાં જગતમાં પૃથ્વી અને અગ્નિ આદિ મળીને સામ બને છે । આ દૃષ્ટિના આરોપણમાં એક જ હેતુ લાગે છે અને તે એ કે આ બધું એકગીજગમાં એકત્રીય છે । સામવેદ જેમ ઋગ્વેદમાં રહેલો છે. એટલે કે સામવેદના ધણા મંત્રો ઋગ્વેદના જ છે તેથી ઋગ્વેદ સામની પ્રતિજ્ઞા છે તેમ જ સૌની પ્રતિજ્ઞા છે, આમ કહેવાનો આશય લાગે છે । આમ પહેલી જ ઋચાઓમાં અધિદેવ સામના ઘટક તત્વો જાણી ઋષિ આદિત્યમાં રહેલાં પરમ તત્વનો રૂપક દ્વારા જટી ઋચાની વચ્ચે નિર્દેશ કરે છે । આદિત્ય=સૂર્ય એ

પ્રકૃતિનું પહેલું બ્રાણક છે! એ સૂર્યની અંદર, સૂર્યના પણ નિયામક, જે પરમાત્મા રહેલ છે, તેને હિરણ્યમય પુરુષ તરીકે ઋષિ જુએ છે. તેનું માણસનું હોય તેનું, રૂપ વર્ણન કરે છે. તેને “ઉત્” નામે ઓળખે છે! કેમકે ન્યોતિની પણ ન્યોતિરૂપ પરમાત્મા પાપમાત્રથી પર છે, અસ્પૃશ્ય છે! આ પરમાત્માના ઋક્ અને સામ એટલે કે પૃથ્વીથી માંડીને નક્ષત્ર સુધી, અને અગ્નિથી માંડીને ચંદ્ર સુધીનાં તત્ત્વો પર્વરૂપ છે! અર્થાત્ તેના જ એ પ્રતિકા છે! અને આ હિરણ્યમય પરમ પુરુષ પરમાત્મા આદિત્યાદિ સમસ્ત લોકથી પર છે, એટલું જ નહીં, પણ તે સૌના નિયામક છે! આ પરમાત્મા ઉદ્ગીય છે. માટે તેની ઉપાસના યોગ્ય છે। જે કોઈ આમ જાણી-પરમાત્માને ઉપાસે છે તે પોતે પણ સત્-પાપથી પર થઈ જાય છે. આ છે પરમાત્માની અધિદેવ ઉદ્ગીય ઉપાસના ॥ ૧-૮' ॥

॥ इति षष्ठः खण्डः ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

अथ अध्यात्मम् । चाक् एव ऋक् । प्राणः साम । तत् एतत् एतस्यां ऋचि अध्यूढं साम । तस्मात् ऋचि अध्यूढं साम गीयते । चाग् एव सा । प्राणः अमः । तत् साम ॥ १ ॥

હવે ઉદ્ગીયની અધ્યાત્મ ઉપાસના કડીએ હીએ. વાણી જ ઋચા છે. પ્રાણ સામ છે. તે આ પ્રાણરૂપી સામ આ વાણીરૂપી ઋચામાં રહેલ છે. તેથી ઋચામાં રહેલ સામ જવાય છે. વાણી એ જ “સા” છે. પ્રાણ એજ “અમ” છે. એ જે મળીને સામ થાય છે. ॥ ૧ ॥

चक्षुः एव ऋक् । आत्मा साम । तत् एतत् एतस्यां ऋचि अध्यूढं साम । तस्मात् ऋचि अध्यूढं साम गीयते । चक्षुः एव सा । आत्मा अमः तत् साम ॥ २ ॥

ચક્ષુ જ ઋચા છે. આત્મા સામ છે. તે આ સામ આ ઋચામાં રહેલ છે. તેથી ઋચામાં રહેલ સામ જવાય છે. તેમાં ચક્ષુ જ “સા” છે. આત્મા “અમ” છે. તે જે મળીને સામ થાય છે. ॥ ૨ ॥

धोत्रं एव ऋक् । मनः साम । तत् एतत् एतस्यां ऋचि अध्यूढं साम । तस्मात् ऋचि अध्यूढं साम गीयते । धोत्रं एव सा । मनः अमः । तत् साम ॥ ३ ॥

શ્રોત જ ક્રયા છે. મન સામ છે. તે આ સામ આ ક્રયામાં રહેલ છે. તેથી ક્રયામાં રહેલ સામ ગવાય છે, શ્રોત જ 'સા' છે. મન "અમઃ" છે. તે મળીને સામ થાય છે. ॥ ૩ ॥

અથ યત્ એતત્ અક્ષ્ણઃ શુક્લં માઃ સા એવ ક્ષ્ણ્ । અથ યત્ નીલં પરઃ કૃષ્ણં તત્ સામ । તત્ એતત્ એતસ્યાં ક્વચિ અધ્યૂદં સામ । તસ્માત્ ક્વચિ અધ્યૂદં સામ ગીયતે । અથ યત્ એવ એતત્ અક્ષ્ણઃ શુક્લં માઃ સા એવ સા । યત્ નીલં પરઃ કૃષ્ણં તત્ અમઃ । તત્ સામ ॥ ૪ ॥

હવે જે આ આંખની ધોળી ન્યોતિ છે તે જ ક્રયા છે. અને જે અતિ કાળી નીલી પ્રભા છે- તે સામ છે. તે આ સામ આ ક્રયામાં રહેલ છે. તેથી ક્રયામાં રહેલ સામ ગવાય છે. તેમાં જે આ ધોળી ન્યોતિ છે તે જ ખરે "સા" છે. અને જે અતિ કાળી-નીલી પ્રભા છે તે જ "અમ" છે. તે બે મળીને સામ થાય છે. ॥૪॥

અથ યઃ એવઃ અન્તઃ અક્ષિણિ પુરુષઃ હૃદયતે સ એવ ઘ્નક્ । તત્ સામ । તત્ ઉપથં તત્ યજુઃ તદ્ બ્રહ્મ, તસ્ય એતસ્ય તદેવ રૂપં, યત્ અમુષ્યં રૂપં, યૌ અમુષ્ય ગેળ્ગૌ તૌ ગેળ્ગૌ-યજ્ઞામ તન્નામ ॥ ૫ ॥

હવે આંખની અંદર જે આ અધિકારીને પુરુષ નિહાય છે તે જ ક્રયા છે. તે જ સામ છે. તે જ ઉપથ-સ્તોત્ર છે. તે જ યજુ છે. તે જ બ્રહ્મ છે. પૈલા આદિત્યસ્થ હિરણ્યમય પુરુષનું જે રૂપ છે તે જ રૂપ આનું છે. તેના જે બે ગેળ્ગુ-પર્વો-જોડાણ છે તે જ બે આના છે. તેનું જે નામ-ઉત્ છે. તે જ આનું નામ છે. ॥ ૫ ॥

સ એવઃ યે ચ એતસ્માત્ અર્વાચ્ચઃ લોકાઃ તેપાં ચ દૃષ્ટે મનુષ્યકામાનાં ચ ઇતિ । તત્ યે હમે ધીનાયાં ગાયન્તિ એતં તે ગાયન્તિ । તસ્માત્ તે ઘનસનયઃ ॥ ૬ ॥

તે આ નેત્રસ્થ પરમાત્મ સ્વરૂપ પુરુષ આ લોકથી જે નીચેનાં લોકો છે તેમનું અને મનુષ્યની ઈચ્છાઓનું નિયમ નિયમન કરે છે. વળી વીણામાં જે આ ગાય છે, પરમાત્માને જ સ્તવે છે. તેથી તેઓ ધનિક છે. ॥ ૬ ॥

અથ યઃ એતત્ એવં વિદ્વાન્ સામ ગાયતિ ઝમૌ સ ગાયતિ સઃ અમુના એવ સ એવ યે ચ અમુષ્માત્ પરાચ્ચઃ લોકાઃ તાન્ ચ આપ્નોતિ દેવકામાઃ તાન્ ચ ॥ ૭ ॥

હવે જે આને આ પ્રમાણે નિષ્ક્રોધ દોષને સામ ગાય છે તે આદિત્યસ્થ અને નેત્રસ્થ બંને પુરુષોને ગાય છે. તે આના પડે તે આદિત્ય અને તે આદિત્યથી પર જે લોકો છે તેને પ્રાપ્ત કરે છે. અને જે દેવોની કામના છે તેમને પણ પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૭ ॥

अथ अनेन एव ये च एतस्मात् अर्वाञ्चः लोकाः तान् च
आप्नोति मनुष्यकामान् च तस्माद् उ ह एवंविद् उग्दाता ध्यात् ॥८॥

અને દેવે આ દ્વારા જ ને કઈ આનાથી આગળના લોકો છે તે લોકોને પ્રાપ્ત
કરે છે, અને માનવોચિત્ત ભોજને પણ તેથી નહીં આપું નાણુનાં ઉદ્ધારતા બોલે. ॥૮॥

कं ते कामं आगायानि इति एष हि एष कामगानरण इष्टे
य एवं विद्वान् साम गायति साम गायति ॥ ९ ॥

“હું તારી કઈ ઈચ્છા-કામનાનું ગાન કરું ?” એમ બલ્કતો હોઈને ને સામ
ગાય છે તે જ નિશ્ચય કામગાનમાં સમર્થ નીવડે છે. એટલે કે કામનાની પ્રાપ્તિ મદદ
શક્તિમાન થાય છે. ॥ ૯ ॥

આગળ ખંડમાં હિંગીયની જેમ અધિદેવ ઉપાસના બતાવી તેમ આ
ખંડમાં તેની અધ્યાત્મ ઉપાસના બતાવે છે. એક બાળુ વાકુ-ચક્રુ, અને શ્રોત્રને
ઝડકુ તરીકે, અને બીજી તરફ પ્રાણુ-સુદ્ધિ અને મનને સામ તરીકે ઓળખાવી,
આખની અંદર રહેલી ધોળી અને અતિ નીલી કાળી પ્રભામાં પણ ઝડકુ અને
સામનો આરોપ કરી, જેમ સૂર્યની અંદર હિરણ્યમય પુરુષનું દર્શન ઝડપિ કરે છે
તેમ આખની અંદર પણ પરમ પુરુષનું દર્શન કરે છે. જગતની આખરૂપ
આદિત્યમાં ને પરમ પુરુષ છે તે જ પરમ પુરુષ મનુષ્યની આખમાં રહે છે.
અર્થાત્ પિણ્ડ અને ઘટાંડમાં એક જ પરમ પુરુષ વર્તી રહ્યા છે-એવું વિધાન
ઝડપિ કરે છે. વ્યદિ અને સમદિ એ પેણ પરમ પુરુષ પરમાત્માની જ પ્રતિમા
છે એમ સિદ્ધ કરે છે. તે પરમાત્મા સર્વત્ર સૌના નિયામક છે- એમ કહે છે !
જે આમ નાણુને પરમાત્માને સર્વત્ર ઉપાસે છે તેમને સત્યસંકલ્પતા વરે છે !
આ છે હિંગીયની અધ્યાત્મ ઉપાસનાનું રહસ્ય ! બહાર અને અંદર સર્વત્ર મૂંઢપણે
અકળપણે-અગ્રાણપણે વર્તી રહેલી પરમ સત્તાને શુદ્ધિમાં અને હૃદયમાં છતી
કરવાનો ઝડપિનો છટ્ટા અને સાતમા ખંડમાં અણસ છે ! એ સમરસ સત્તાની
ઓળખ ઉપાસનાનું મહાન કૃણ છે. ॥ ૧-૮ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य अष्टमः खण्डः ॥

त्रयः ह उद्गीथे कुशला यभूवुः शिलकः शालावत्यः,
चैकितायनो दाहभ्यः प्रवाहणः जैवलिः इति । ते ह ऊचुः उद्गीथे
वै कुशलाः स्मः । हन्त ! उद्गीथे कथां वदामः इति ॥ १ ॥

शालावाननो पुत्र शिलक, चिकितायननो पुत्र दाहस्य अने छपलनो पुत्र नामे
प्रवाहलु. आ तलु निश्चय उद्गीथ-विद्यामां कुराण छता. तेजोये केक वभत परपर
छु, “आपले अधा उद्गीथ विद्यामां निश्चय कुराण छीये. तो भरे ! आपले
उद्गीथ विद्यामां परपर संवाद करीये: ॥ १ ॥

तथा इति ह समुपधिविशुः । स ह प्रवाहणः जैवलिः उवाच—
“भगवन्तौ अग्रे वदताम् । ग्राहणयोः वदतोः वाचं धोष्यामि
इति” ॥ २ ॥

‘वा’ अेम छही निश्चय तेजो शास्त्रीय आसने जेछ. त्यारभाह ते छपलनो
पुत्र प्रवाहलु पहेलां जेछो. हे “आप जे पूज्यो पहेलां संवाद करी, संवाद
करता जे आहछोनी वालु छु’ संभणीस” ॥ २ ॥

स ह शिलकः शालावत्यः चैकितायनं दाहभ्यं उवाच “हन्त !
तथा पृच्छानि” इति । ‘पृच्छ’ इति ह उवाच ॥ ३ ॥

त्यारभाह ते प्रसिद्ध शालावानना पुत्र नामे शिलके चिकितायनना पुत्र नामे
दाहस्यने छु—“बाछी ! छु’ आपने पूछ’ । “तेछे-दाहस्यने छु—“अर पूछा” ॥३॥

का साम्नः गतिः इति । स्वरः इति ॥ उवाच । स्वरस्य का
गतिः इति । प्राणः इति ॥ उवाच । प्राणस्य का गतिः इति अक्ष
इति होवाच अक्षस्य का इति आपः इति ह उवाच ॥ ४ ॥

साम-उद्गीथनो आक्षय केछु छे ? अेम तेने-शिवके पूछथुं त्यारे ‘स्वर’ के
उद्गीथनो आक्षय छे अेम ते निश्चय जेछो. स्वरनो आक्षय केछु ? अेम
पूछतां ‘प्राण’ जेवो दाहस्ये जवाण पाछो. प्राणनी गती शी ? तो ‘अक्ष’ अेम
दाहस्ये छु. अक्षनी गति शी ? तो ‘अक्ष’ अेम प्रत्युत्तर आप्यो. ॥ ४ ॥

अपां का गतिः इति असौ लोकः इति ॥ उवाच । अमुष्य
लोकस्य का गतिः इति न स्वर्गलोकं अतिनयेत् इति ॥ उवाच ।
स्वर्गं वयं लोकं साम अमिसंस्थापयामः । स्वर्गसंस्तारं हि
साम ॥ ५ ॥

જલની ગતિ શી ? એમ પૂછતાં દાહ્યે કહ્યું 'ત્રિયો સ્વર્ગલોક.' તે સ્વર્ગલોકની શી ગતિ ? એમ પૂછતાં 'કોઈ પણ સામને સ્વર્ગલોકમાં ન લઈ જાય' એમ તેણે કહ્યું. અર્થાત્ સામ સ્વર્ગ સુધી લઈ જાય છે. આથી અમો દાહ્યે પણ સામને સ્વર્ગમાં જ સ્થાપીએ છીએ. કેમકે સામની સ્વર્ગ તરીકે સ્તુતિ થાય છે. ॥ ૫ ॥

તં હ શિલકઃ શાલાવત્યઃ ચૈકિતાયનં શાંભ્યં ઉવાચ-
અપ્રતિષ્ઠિતં વૈ કિલ તે શાંભ્ય ! સામ યઃ તુ ઇતર્હિ મૂયાન્ મૂર્ધા
તે વિપતિપ્યતિ इति મૂર્ધાં તે વિપતેદિતિ ॥ ૬ ॥

ત્યારે શાલાવત્યના પુત્ર શિલકે 'ચૈકિતાયન સ્વભ્યને કહ્યું કે, "ખરે ! તારું સામજ્ઞાન અપ્રતિષ્ઠિત-અપ્રમાણિક છે. જે કોઈ સામવેતા અસદિષ્ટ થઈ "તારું માથું ધડથી જુદું થાશે" એમ બોલે તો જરૂર તારું માથું ધડથી જુદું થઈ જાય. ॥ ૬ ॥

હન્ત ! અહં ઇતત્ ભગવતઃ વેદાનિ इति । વિદિ इति હ
ઉવાચ । અમુપ્ય લોકસ્ય કા ગતિઃ इति । અયં લોકઃ इति હ
ઉવાચ । અસ્ય લોકસ્ય કા ગતિઃ इति । ન પ્રતિષ્ઠાં ઘયં લોકં
સામ અમિસંસ્થાપયામઃ । પ્રતિષ્ઠાસંસ્તાયં હિ સામેતિ ॥ ૭ ॥

આમ જ્યારે દાહ્યે શિલકને કહ્યું ત્યારે સામના અપ્રતિષ્ઠિત જ્ઞાનવાળા શિલકે કહ્યું કે "હે મહર્ષિ ! જે આપની અનુમતિ હોય તો એ વાત હું આપ પૂજ્ય પાસેથી જ જાણું" દાહ્યે કહ્યું કે "જરૂર તું મારી પાસેથી જાણ" શિલકે પૂછ્યું કે "તે સ્વર્ગની ગતિ કયું છે ?" દાહ્યે જવાબ આપ્યો કે "આ લોક-પૃથ્વીલોક." "આ પૃથ્વીલોકની શી ગતિ છે ?" એમ શિલકે પૂછ્યું ત્યારે દાહ્યે કહ્યું કે "આ સ્વર્ગલોકની પ્રતિષ્ઠાપ પૃથ્વીલોક, ઉપર જ સામની સ્થાપના કરીએ છીએ. કેમકે સામની પ્રતિષ્ઠા તરીકે સ્તુતિ થાય છે. ॥ ૭ ॥

તં હ પ્રવાહણઃ લૈવલ્લિઃ ઉવાચ અન્તવત્ વૈ કિલ તે શાલાવત્ય !
સામ ! યઃ તુ ઇતર્હિ મૂયાન્ મૂર્ધાં તે વિપતિપ્યતિ મૂર્ધાં તે વિપતેત્
इति । હન્ત ! અહં ઇતત્ ભગવતઃ, વેદાનિ इति । વિદિ इति હ
ઉવાચ ॥ ૮ ॥

ત્યારે તે શિલકને પ્રવાહણ જવલિએ નિધય કહ્યું કે "હે શાલાવત્ય ! તારું સામ પણ ખરે ! અન્તવત્-અપ્રતિષ્ઠિત જ છે. જે કોઈ સામવેતા ત્યારે અસદિષ્ટ થઈ બોલે કે "તારું માથું ધડથી જુદું થઈ જાય" તો જરૂર તારું માથું ધડથી જુદું થાય" ત્યારે શિલકે કહ્યું કે "હે મહર્ષિ ! જે આપની અનુમતિ હોય તો હું આપ પૂજ્ય પાસેથી જ આ સામવિદ્યા જાણું" જવલિએ વળતું કહ્યું કે "જાણું." ॥ ૮ ॥

આગણ ખંડમાં વ્યક્તિ અને વિરાટમાં એક જ પરમાત્માની સમરસ સત્તા વ્યાપ્ત છે એવું સૂચન ત્રણેએ કર્યું. હવે આડમા ખંડમાં અને નવમા ખંડમાં ઉદ્દગીય વિદ્યામાં કુશળ એવા ત્રણ આચાર્યોના સંવાદ દ્વારા પરમાત્મા બ્રહ્માંડની પ્રતિષ્ઠા છે, પરમાત્મા સૌથી વધુ છે, તે પરાવરીય છે એવું રમણીય દર્શન રમણીય સૌથીથી ત્રણે કરાવે છે !

શક્તાવાનના પુત્ર શિક્ષક, વિક્રિતાત્મના પુત્ર ઘણા ત્રણે અને જીવજના પુત્ર પ્રવાહણ નામે ત્રણ આચાર્યો ઉદ્દગીય વિદ્યામાં પ્રવીણ હતા. તેમાંના પહેલા બે બ્રહ્મર્ષિ હતા, પ્રવાહણ નૈવેદી રાજર્ષિ હતા. તેઓ યદ્યપિ પરમાત્મવિદ્યામાં પ્રવીણ હતા છતાં પોતાની સમજમાં બે ક્યાંક પણ—આથે આથે પણ કાંકરી રહી ગઈ હોય તો તે દૂર કરવાની લાવનાંથી ‘એક દિવસ’ પરસ્પરમાં કહેવા લાગ્યા કે, “આપણે આપણી સમજ એક બીજા સમક્ષ ધરીએ. જેથી આપણી સમજમાં બે ક્યાંક હોય રહી જતો હોય તો આપણે મિત્રભાવે તેને સાફ કરી શકીએ.” તત્વની દૃઢ નિશ્ચ માટે વાદ એ વિહિત છે ! આથી તેમણે પરસ્પરની સમજણની શુદ્ધિ માટે ચર્ચા કરવાનું યોગ્ય માન્યું અને તે માટે બેગા બગા બેઠા.

જ્યારે ત્રણે મિત્રો ચર્ચા માટે બેઠા ત્યારે રાજર્ષિ નૈવેદિએ શિક્ષાચારને સન્માની પહેલાં બંને બ્રહ્મર્ષિઓની ચર્ચા સાંભળવાની ઈચ્છા કરી. રાજર્ષિનો વિનય અને વિદ્વાન વિગ્રેને સન્માનવાની દૃષ્ટિ, પાકતું ધ્યાન ખેંચે એવા છે !

તે બંને પણ કમૂલ થયા અને શાસ્ત્રવચ્ચે દૃઢચ્ચને વિનયપૂર્વક પૂછવાની શરૂઆત કરી. ચોથી અને પાંચમી ત્રણમાં એ બેની વચ્ચેની પ્રશ્નોત્તરોનો સમાવેશ થાય છે ! સામની—ઉદ્દગીયની ગતિ=આશ્રયને લગતો પ્રશ્ન ક્રમે ક્રમે છેક સ્વર્ગ સુધી આવે છે. અને જ્યારે સ્વર્ગનો આશ્રય પૂછવામાં આવે છે ત્યારે દૃઢચ્ચ કહે છે કે અમારી સમજ મુજબ સામ સ્વર્ગ સુધી જ પહોંચે છે. અર્થાત્ ઉદ્દગીય સ્વર્ગ સુધી ઉપાસકને પહોંચાડે છે ! આમ જ્યારે ઉદ્દગીયની સ્વર્ગ પ્રતિષ્ઠા છે એમ જતાચું ત્યારે શાસ્ત્રવચ્ચે દૃઢચ્ચને કહ્યું કે “ભાઈ ! તારું સામ શાન અધૂરું છે, અપ્રતિક્રિત છે અને આથી જ અપ્રમાણિક છે. તું પૂર્ણજ્ઞાની નથી અને જતાં બે પૂર્ણજ્ઞાની હોવાનો ડેળ કરશે તો તારું જીવન શાપિત થશે. કેમકે અપૂર્ણ જ્ઞાનપરક નથી, પારક છે !” આમ શાસ્ત્રવચ્ચેનો ઉપકો સાંભળી, પોતાના અપૂર્ણ જ્ઞાનની પૂર્ણતા થાય એમ થાય છે ! શાસ્ત્રવચ્ચે એક પગલું આગળ જઈને કહ્યું કે, “હે ભાઈ ! પૃથ્વીલોક એ સ્વર્ગલોકની પ્રતિષ્ઠા છે !”

અને અહીંથી આગળ શાસ્ત્રાત્મક પણ ન જઈ શક્યા ! જે સ્થિતિ દાઢ્યને માટે હતી તે જ શાસ્ત્રાત્મકને માટે પણ થઈ ! ત્યારે પ્રવાહણ જ્વલિએ કહ્યું કે “હે શાસ્ત્રાત્મક ! આપનું પણ જ્ઞાન અધૂરું છે. આપનું જીવન પણ આવાં અધૂરાં જ્ઞાનથી શાપિત થશે.” ત્યારે નિનંદ્ર બનેલા શાસ્ત્રાત્મકે જ્વલિનું જ શરણું શોધ્યું અને પ્રવાહણ જ્વલિએ સામજાનની પરિપૂર્ણતા કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, અહીં આક્રોધ ખડ પૂરો થાય છે. ॥ ૧-૮ ॥

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

अस्य लोकस्य का गतिः इति । आकाश इति ह उवाच । सर्वाणि ह या इमानि भूतानि आकाशात् एव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रति अस्तं यन्ति, आकाशः ह एव एभ्यः ज्यायान् आकाशः परायणम् ॥ १ ॥

શિલકે પૂછ્યું કે “હે પ્રવાહણ ! આ લોકની ! શી ગતિ ॥ ૧-આશ્રય છે ?” પ્રવાહણ જ્વલિએ કહ્યું કે “નિશ્ચય આકાશ-પરમાત્મા કેમકે નિશ્ચય આ તમામ બૂતો આકાશ-પરમાત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન છે અને આકાશ-પરમાત્મામાં જ લીન થાય છે. આથી આકાશ પરમાત્મા જ નિશ્ચય આ સૌથી વધારે મોટા છે. પરમાત્મા જ પરમગતિ છે-પ્રાણીમાત્રનું અને લોકમાત્રનું પરમ આધારસ્થાન છે. ॥ ૧ ॥

स एष परोवरीयान् उद्गीथः । स एषः अनन्तः । परोवरीयः ह अस्य भवति । परोवरीयसः ह लोकान् जयति । य एतत् एवं विद्वान् परोवरीयांसं उद्गीथं उपास्ते ॥ २ ॥

તે આ પરમાત્મા-પરોવરીયાન્-સર્વશ્રેષ્ઠ પરમાત્મા ઉદ્ગીથ છે. તે પરમાત્મા અનન્ત છે. જે આને આમ જીવંતો લોકને સર્વશ્રેષ્ઠ ઉદ્ગીથ-પરમાત્માને ઉપાસે છે એનું-એવા ઉપાસકનું જીવન પરોવરીય-સર્વશ્રેષ્ઠ થાય છે. તે સર્વશ્રેષ્ઠ થાય છે. તે સર્વશ્રેષ્ઠ લોકને પામે છે. ॥ ૨ ॥

तं ह एतम् अतिधन्या शौनकः उदरशांढिन्याय उक्त्या उवाच-यावत् ते एनं प्रजायां उद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयः ह एभ्यः तावत् अस्मिन् लोके जीवनं भविष्यति ॥ ३ ॥

તે આ હૃદ્ગીય પરમાત્માની વિધાને શબ્દના પુત્ર પ્રસિદ્ધ અતિધન્વાએ
હૃદયસંહિત્યને કહી અને કહ્યું કે “જ્યાં સુધી તારી પ્રભમાં આ હૃદ્ગીયને નજરો
ત્યાં સુધી આ લોકમાં આ બધાંથી તેનું જીવન પરાવરીય-સર્વશ્રેષ્ઠ થશે. ॥ ૩ ॥

તથા અમુષ્મિન્ લોકે લોકે इति । स च एतं एवं विद्वान्
उपास्ते परोचरीयः एव ह मस्य अस्मिन् लोके जीवनं भवति ।
तथा अमुष्मिन् लोके लોકે इति ॥ ४ ॥

જેમ આ લોકમાં તેમ પેલા લોકમાં પણ તેનું જીવન સર્વશ્રેષ્ઠ થશે. જે આમ
નાજીતો હોઈને આ હૃદ્ગીયને કપાસે છે તેનું આ લોકમાં અને પરલોકમાં પણ
નિશ્ચય સર્વોત્કૃષ્ટ જીવન થાય છે, એમાં સન્દેહ નથી. ॥ ૪ ॥

ન્યારે શાશ્વત્યનું જ્ઞાન અર્જુન ક્યું ત્યારે તેણે જન્મક્રિને પૂછ્યું કે “આ
લોકની શી ગતિ છે તે આપ કહે.” જૈવક્રિએ કહ્યું, “આકાશ” આકાશ શબ્દ
અહીં પરમાત્માનો વાચક છે. કેમકે નસ્યાનો પાછલો ભાગ એ જ અર્થ છે એમ
નિર્ણય કરવામાં સહાયક થાય છે! “આકાશ” એટલે અહીં પરમાત્મા જ
કેમકે સર્વભૂતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના કારણ તરીકે અહીં આકાશને જૈવક્રિ
ખતાવે છે! આ સર્વભૂતની ઉત્પત્તિ વગેરે પરમાત્માના જ ધર્મો છે. આથી સર્વ
ભૂતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના કારણરૂપ પરમાત્મા-આકાશ જ આ લોકની
પ્રતિજ્ઞા છે! જેમાંથી, જેમાં અને જ્યાં, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય તે જ
પરમ કારણ હોય છે! આથી જ બ્રહ્માંડ પરમાત્મામાં પ્રતિષ્ઠિત છે! આથી જ
પરમાત્મામાં ન્યાયસ્ત્વ, સૌથી મોટાઈ, પરાયણત્વ=પરમગતિ=પરમાશ્રયપણું સિદ્ધ છે.
આ પરમાત્મા જ હૃદ્ગીય છે. તે પરમાત્મા અનન્ત છે! એટલે કે સ્વરૂપ, શુણ્ણ
અને કર્મની દૃષ્ટિએ પરમાત્મા અનન્ત છે! જે આવા ન્યાયાન, પરાવરીય,
અનન્ત પરમાત્માને ઉપાસે છે તે પોતે પણ તેવા થાય છે! આટલું જ નહીં જે
પ્રભમાં આવા પરમાત્માના ઉપાસકો પાકે છે તે પ્રભનું જીવન પણ સર્વશ્રેષ્ઠ થાય
છે! અર્થાત્ પરમાત્માની ઉપાસના વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ બન્નેને સર્વોત્કૃષ્ટ જીવન
અપાવે છે! માટે પરમાત્માને ઉપાસો. આ આધ્યાત્મિક મહત્વપૂર્ણ અને
ઉપયોગિની છે. ॥ ૧-૪ ॥

॥ इति नवमः खण्डः ॥

॥ અથ દશમઃ સ્વપ્નઃ ॥

મટર્ચીહતેષુ કુરુષુ, આટિકયા સહ જાયયા, ઉપસ્તિઃ હ
ચાક્રાયણઃ દમ્યગ્રામે પ્રદાણક ઉવાસ ॥ ૧ ॥

કુરુ પ્રદેશમાં કરાના વરસાદથી જ્યારે પાક નાશ પામ્યો ત્યારે, ચક્રનો પુત્ર
નામે ઉપસ્તિ પોતાની “અનુત્થન ધર્મોદ્ધરણ” સ્ત્રી સાથે, અતિદરિદ્ર અવસ્થાને
પામેણો હોઈને ઈન્ધ્રમાત્ર-હાથીના માલિક-મહાવતના ગામમાં હોઈને ઘેર
જઈને રહ્યા. ॥ ૧ ॥

સ હ દમ્ય કુત્સમાપાન્ સ્વાદન્તં વિમિશે । તં હ ઉવાચ ન
હતઃ અમ્યે વિચન્તે યસ્ ચ યે મે દમે ઉપનિહિતા इति ॥ ૨ ॥

તે ઉપસ્તિ આકાષણે યદ્વિચાએ હોઈ જરાળ આડેને ખાતા મહાવત પાસે
તેની-અડદની બિંશા માંગી. ત્યારે તે મહાવતે નિશ્ચય તે ઉપસ્તિને કહ્યું કે “આ
ઉચ્છિષ્ટ અડદોથી બીજા મારી પાસે નથી ! અને જો આ છે તે તો બધાં મેં
આ મારા વાસણમાં નાંખેલા છે ! તો પછી આપને હું શું આપું ?” ॥ ૨ ॥

एतेषां मे देहि इति ह उवाच । तान् अस्मै प्रवदौ । हन्त !
अनुपानं इति । उच्छिष्टं वै मे पीतं स्याद् इति ह उवाच ॥ ૩ ॥

ત્યારે તે ઉપસ્તિએ કહ્યું કે આમાંથી-એ ઉચ્છિષ્ટ અડદોમાંથી મને તું આપ
ત્યારે તે મહાવતે કહ્યું-“ બસ ! આ મારી પાસેનું જળ લે ! ” ત્યારે તે
ઉપસ્તિએ કહ્યું કે જો હું જલ લઉં તો તે પીએલું જળ ઉચ્છિષ્ટ ગણાય છે. ॥ ૩ ॥

न स्थिद् एते अपि उच्छिष्टाः इति । न वा अजीविष्यं इमान्
अस्वादन इति ह उवाच फामः मे उदकपानं इति ॥ ૪ ॥

“તો શું આ અડદો એકા-ઉચ્છિષ્ટ ન હતા ? એમ પેલા મહાવતે પૂછ્યું
તો ઉપસ્તિ બોલ્યા-“ જો એ અડદો હું ન ખાવ તો હું જીવતો ન રહેતો
જ્યારે પાણી તો મને સર્વત્ર ઉચ્છિષ્ટ ગણાય છે. ” ॥ ૪ ॥

स खादित्वा अतिशेषान् ज्ञायायाः आज्ञादात् । सा अग्रे पय
सुमिक्षा यमूच । तान् प्रतिग्रहा निदधौ ॥ ૫ ॥

તે ઉપસ્તિએ અડદ ખાઈને બાકી રહેલા અડદ ધણી-આણીને માટે કચ્છાને
લીપે આપ્યા. પરંતુ તેને તો તે પડેલાં જ ક્યાંકથી ચોરાતો અલ મળ્યો ચૂક્યો
હતું. એટલે સ્ત્રી સ્વભાવને લઈને તેણે તે લઈને ઘણી મુક્યાં. ॥ ૫ ॥

સ હ પ્રાતઃ સંજિહાનઃ ઉવાચ-યદ્ વત મન્નસ્ય લમેમહિ,
લમેમહિ ધનમાત્રાં, રાજા અસૌ યક્ષ્યતે, સ મા સર્વે માર્તિવજ્યૈઃ
વૃણીતા इति ॥ ૬ ॥

તે ઉપસ્થિત સવારે નિદ્રાત્યાગ કરી ધણીઆણી સાંભળે તે રીતે કહેવા લાગ્યા
કે “જરે! ને આખ્યુને થોડું ધણું ખાવાડું મળે તો તે ખાઈને ટટાર થઈને,
થોડું ધણું ધન પ્રાપ્ત કરી રાણીએ એમ છીએ. કેમકે પેલો રાજા થકા કરનાર છે.
તે મને યોગ્ય પાત્ર બાણીને વખામ કત્વિકના કાર્ય માટે મને ષસદ કરશે. ॥ ૬ ॥

તં જાયા ઉવાચ-હન્ત પતે ! इमे एव कुल्भापाः इति, तान्
खादित्वा अमुं यष्टं वित्ततं पयाप ॥ ૭ ॥

તેને ધણીઆણીએ એમ કહ્યું કે-“હે સ્વામી! આ શલા મઈનાસના બાકી
શહેલા કુત્સિત બડદો.” તે ખાઈને તે ઉપરિત કત્વિએએ વિસ્તારેલા શાળના
થકામાં ગયા. ॥ ૭ ॥

तत्र उद्गातृन् आस्तावे स्तोप्यमाणान् उपोषयिवेश । स ह
प्रस्तोतारं उवाच ॥ ૮ ॥

ત્યાં થકામાંડખા સ્તુતિસ્થાને સ્તુતિ કરવાને વત્પર ઉદ્ગાતાઓની નજરે જઈને
ઉપસ્થિત બેઠા. અને ત્યારબાદ નિશ્ચય તેણે પ્રસ્તોતાને ઉદ્દેશીને કહ્યું ॥ ૮ ॥

प्रस्तोतः ! या देवता प्रस्तावं अन्वायत्ता तां चेद् अविद्वान्
प्रस्तोप्यसि, मूर्धा ते विपतिप्यति इति ॥ ૯ ॥

હે પ્રસ્તોતા! જે દેવતા પ્રસ્તાવ-સ્તુતિમાં એતપ્રેત છે તે દેવતાને ને ન બાણીતો
હોઈને તું સ્તુતિ કરશે તો તારાં માથું અને ધડ બુઢાં થઈ જશે. ॥ ૯ ॥

एयं एव उद्गातारं उवाच-उद्गातः ! या देवता उद्गीथ
अन्वायत्ता, तां चेद् अविद्वान् उद्गास्यसि, मूर्धा ते विपतिप्यति
इति ॥ ૧૦ ॥

એ જ મુજબ ઉદ્ગાતા ઉદ્દેશીને કહ્યું “હે ઉદ્ગાતા! જે ઉદ્ગાતા ઉદ્ગીથમાં
એતપ્રેત છે તેને ન બાણીતો હોઈને ને તું ઉદ્ગાન કરશે તો તારાં માથું
ધડથી બુઢું થશે. ॥ ૧૦ ॥

एयं एव प्रतिहर्तारं उवाच-प्रतिहर्तः ! या देवता प्रतिहार्
अन्वायत्ता, तां चेद् अविद्वान् प्रतिहरिष्यति मूर्धा ते विपतिप्यति
इति । ते ह समारताः तूष्णीं आंसांचक्रिरे ॥ ૧૧ ॥

તે જ મુગ્ધ પ્રતિદર્શને ઉદ્દેશીને જોડ્યા-દે પ્રતિદર્શા । જે દેવતા પ્રતિદ્વારમાં
આતપ્રાત ઉ તેને ન જાણતા હોઈને જો તે પ્રતિદર્શનું દરરો તો તારૂં માણું
ધડથી જુદું થશે.” આમ સાંભળતાં તે તે ઋત્વિજને તે તે કાર્યમાંથી બચના
માર્ગ આટલીને ઓળખા આશ્રય લઈ, તે તે વિદ્યા ઉપરિત આકાશનું પાસે જાણવાને
માટે તેની સન્મુખ બેઠા. ॥ ૧૧ ॥

આગતા ખંડમાં પરમાત્મા સૌની પ્રતિદ્વા છે, તે પરોક્ષીય છે, તે ન્યાયાનુ
છે-તે અનન્ત છે એમ કહ્યું. હવેના ખંડમાં એક ખીજ આખ્યાયિકા વર્ણવે છે.
આખી આખ્યાયિકાનું રહસ્ય તેટલું જ આપણું અહીં ચોખ્ખું છે. હિસ્તિ આકાશનું
ઋત્વિ એકા અડદ આઈ શકે છે પણ એકું પાણી પી શકના નથી કારણ કે એ
એમને માટે આપદ્ધર્મ હતો ! આપદ્ધર્મમાં શિષ્ટ મર્યાદાનું ઉત્સાધન ધર્મ થઈ
પડે છે ! પણ ધર્મ કાળે પણ જો શિષ્ટમર્યાદાનું પાલન ન કરવામાં આવે તો તે
અત્યાચાર ગણાય ! આટલું છે રહસ્ય આ આખ્યાયિકાના પૂર્વભાગનું. ત્યારબાદ
હિસ્તિ આકાશનું પોતાની યશસ્વિની પત્નિના પત્ની સાથે કાઈક રાત્રને ત્યાં યત્રમાં
જાય છે ! ત્યાં જઈ પ્રસ્તોતા, ઉદગાતા અને પ્રતિદર્શા નામના મુખ્ય ઋત્વિજને પાસે
જઈને એક શાપમાં પરિણમતી સમસ્યા રજૂ કરે છે. તેઓ કહે છે કે “ઋત્વિજને !
તમે તમારી શ્રુતિમાં શુદ્ધ દેવતાને ગણ્યા સિવાય પ્રવૃત્ત થશો તો તમારું
અકલ્યાણ થશે ! અર્થાત્ વિના જ્ઞાને જો તમે કર્મો કરશો તો તે કર્મ વીર્યવાન
ન થશે ! અને પરિણામે તમે જાતે દુઃખી થશો !” આ સાંભળી શાપ બચથી
વ્યાકુળ થયેલા તમામ ઋત્વિજને, તે તે શ્રુતિમાં આતપ્રોતપણે રહેલાં તત્ત્વને ગણવાની
ધૃષ્ટિથી, હિસ્તિ આકાશનું સામે મુનિભાવે તથા શિષ્યભાવે બેઠા. ॥ ૧-૧૧ ॥

॥ इति दशमः खण्डः ॥

॥ अथ एकादशः खण्डः ॥

अथ ॥ एनं यजमानः उवाच-भगवन्तं या अहं विविदिपाणि
इति । उपस्तिः अस्मि चाक्रायणः इति ह उवाच ॥ १ ॥

ત્યારબાદ નિશ્ચય એને-ઉપસ્થિતને યજમાને-રાત્રએ પૂછ્યું કે:-આપ પૂન્યને
હું પરિચય પામવા આહુ છું.” તેને તેણે એમ કહ્યું કે હું નિશ્ચય ઉપસ્થિત
આકાશનું છું. ॥ ૧ ॥

સ હ ઉવાચ-ભગવન્તં ધા અહં ઇમિઃ સર્વૈઃ આર્તિવ્યજૈઃ
પર્યૈશ્ચિપ્તં, ભગવતઃ ધા અહં અવિત્વા અન્યાન્ અવૃષિ ॥ ૨ ॥

ત્યારે નિશ્ચય રાત્રીએ કહ્યું-“આપ પૂજ્યને જ નિશ્ચય તમામ ઋત્વિક કર્મો માટે શોધ્યા હતા. પરંતુ આપ પૂજ્યની વાળ ન લાગતાં મેં બીજાઓની વરણી કરી છે. ॥ ૨ ॥

ભગવાન્ તુ એવ મે સર્વૈઃ આર્તિવ્યજૈઃ इति । तथेति एते एव
समतिस्त्रयाः स्तुवतां यावत् तेभ्यः धनं दद्याः तावत् मम दद्याः
इति । तथेति ह यजमानः उवाच ॥ ३ ॥

પરંતુ હજી આપ પૂજ્યને જ મારા તમામ ઋત્વિક કર્મો માટે હો એમ રાત્રીએ વિનંત્યા. “બહુ સાઈ” એમ હપસ્તિએ કહ્યું, અને હમેયું કે હે રાત્રી ! આપે પહેલાં પસંદ કરેલા અને પ્રસન્ન મને મારાથી અનુસૂચી યામેલા આ ઋત્વિજને જ સ્તુતિ કરો. અને આપ જોઈશું ધન એ લોકોને આપો તેટલું અને પણ આપે આપશું. “બહુ સાઈ” એમ બજમાને તેને નિશ્ચય કહ્યું. ॥ ૪ ॥

अथ ह एनं प्रस्तोता उपससाद् “प्रस्तोतः ! या देवता
प्रस्तायं अभ्यायसा, तां चेद् अविद्वान् प्रस्तोष्यति, मूर्धा ते
व्यपतिष्यति” इति मा भगवान् अवोचत्, कतमा सा देवता इति ॥ ४ ॥

ત્યારબાદ નિશ્ચય પ્રસ્તોતા એમની પાસે વિનયપૂર્વક પહોંચી પૂછવા લાગ્યો કે
“હે પ્રસ્તોતા ! જે દેવતા પ્રસ્તાવમાં ઓતપ્રોત છે તેને ન જાણતો હોઈને જો તું
સ્તુતિ કરશે તો તારું માથું પડશે” એમ આપ પૂજ્યને મને કહ્યું હતું. તો તે દેવ
કયા ? એ આપ કૃપા કરીને કહ્યો. ॥ ૪ ॥

प्राणः इति ह उवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणं
एव अभिसंविशन्ति, प्राणं अभ्युज्जिह्वते, सा एषा देवता प्रस्तायं
अभ्यायसा, तां चेद् अविद्वान् प्रस्तोष्यः, मूर्धा ते व्यपतिष्यत्,
तथा उक्तस्व मया इति ॥ ५ ॥

તે દેવતા “પ્રાણ” છે એમ હપસ્તિએ નિઃશંક જવાબ વાળ્યો કેમકે નિશ્ચય
આ સમસ્ત સ્થાવર જંગમ બૂતો પ્રાણમાંજ યોમેસ્થીતય પામે છે અને પ્રાણમાંથીજ
હગમ પામે છે. તે આ પ્રાણ-પરમાત્મા દેવતા પ્રસ્તાવમાં ઓતપ્રોત છે. તેને વગર
જાણે જો તે સ્તુતિ કરી હોત અને તારું માથું પડા એમ જો મેં કહ્યું હોત તો
તારું માથું પડત એમાં શંકા નથી. પણ મારો અટકાવો તું અટકવો એ તે
ઠીક જ કહ્યું ॥ ૫ ॥

અથ હ એનં ઉદ્ગીતા ઉપસમાદ । ઉદ્ગાતઃ । યા દેવતા ઉદ્ગીથં
અન્યાયસા, તાં ચેદ્ અવિદ્વાન્ ઉદ્ગાસ્યસિ મૂર્ધા તે વિપતિષ્યતિ
इति मा भगवान् अयोचत्, कतमा सा देवता इति ॥ ६ ॥

ત્યારબાદ નિઘય ઉદ્ગાનમાં એમની ઉપસ્થિતિની ખાસે આગ્યા. અને તેમને પૂછ્યું કે “હે ઉદ્ગાતા । જે દેવતા ઉદ્ગાથમાં ઓતપ્રોત છે તેને ન ભણતો હોઈને જો તું ઉદ્ગાન કરશે તો તારું માથું પડશે.” એમ જે આપ પૂજ્યે અને કહ્યું હતું, તો તે દેવતા ક્યા છે ? તે આપ જ અને કૃપા કરીને કહેલ ॥ ૬ ॥

આદિત્ય इति ह उवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि
आदित्यं उच्यैः सन्तं गावन्ति । सा एषा देवता उदग्गीथं अन्यायसा
ताम् चेद् अविद्वान् उदगास्यः मूर्धा ते व्यपतिष्यत् तथोक्तस्य
मया इति ॥ ७ ॥

તેને નિઘય તેણે કહ્યું કે દેવતા આદિત્ય છે. કેમકે નિઘય આ સમસ્ત ભૂતો
હાથે શ્લેષા આદિત્યનું ઉદ્ગાન કરે છે. તે આ દેવતા ઉદ્ગાથમાં ઓતપ્રોત છે. તેને
ન ભણતો હોઈને જો તે ઉદ્ગાન ક્યું હોત તો અને તારું માથું પડે! એમ મેં કહ્યું
હોત તો જરૂર તારું માથું પડ્યું હોત ॥ ૭ ॥

अथ ह एनं प्रतिहर्ता उपससाद । प्रतिहर्तः । या देवता
प्रतिहारं अन्यायसा तां चेद् अविद्वान् प्रतिहरिष्यसि, मूर्धा ते
विपतिष्यति इति मा भगवान् अयोचत्, कतमा सा देवता
इति ॥ ८ ॥

ત્યારબાદ નિઘય એની ખાસે પ્રતિકર્તાએ પહોંચીને કહ્યું કે, “હે પ્રતિકર્તા ।
જે દેવતા પ્રતિહારમાં ઓતપ્રોત છે તેને ન ભણતો હોઈને જો તું પ્રતિહરણ કરીશ
તો તારું માથું પડશે.” એમ આપ પૂજ્યે અને કહ્યું હતું તો તે દેવતા ક્યા છે તે
આપ જ કૃપાથી અને કહેલ ॥ ૮ ॥

अक्षं इति ह उवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि अक्षं
एव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति । सा एषा देवता प्रतिहारं अन्यायसा ।
तां चेद् अविद्वान् प्रतिहरिष्यः मूर्धा ते व्यपतिष्यत् तथोक्तस्य
मया इति तथोक्तस्य मया इति ॥ ९ ॥

અક્ષ તે દેવતા છે એમ ઉપસ્થિતિએ કહ્યું કેમકે નિઘય તમામ ભૂતો અન્નને જ
મદણ કરતાં હોઈને જીવે છે. તે આ દેવતા પ્રતિહારમાં ઓતપ્રોત છે. તેને ન ભણતો
હોઈને જો તે પ્રતિહરણ ક્યું હોત અને તારું માથું પડે! એમ જો મેં કહ્યું હોત તો
જરૂર તારું માથું પડ્યું હોત ॥ ૯ ॥

ભગવાન હિસ્તિ ચાક્રયજુની આજ્ઞા અને આત્મવિદ્યાથી અંબાને યજ્ઞમાન રાજાએ તેમનો ભારે સ્કન્ધ કર્યો ! તેમની આચાર્ય તરીકે વસ્તુ કરી ! ત્યાર બાદ તે તે હિંદુતા, પ્રતોતા અને પ્રતિહર્તાએ પોતાના સ્વાલો ત્રપિ આગળ નમ્રભાવે ધર્યાં. તેના ઉત્તરમાં હિસ્તિ ચાક્રયજુ ત્રણ વાતો કરે છે. પ્રાણુ, આદિય અને અન્ન આ ત્રણ તે દેવત છે જેનું અનુક્રમે પ્રતોતા, હિંદુતા અને પ્રતિહર્તા સ્તનન કરે છે ! પ્રાણુ એ બૃહન્જીવન તત્વ છે. આદિય એ શક્તિનો ખખનો છે ! અન્ન એ આ જીવનનું જીવન તત્વ છે. પ્રાણુનો જ આનિર્ભાવ તે આદિય છે. અને આદિયની જ થીન્દ્રી શક્તિ તે અન્ન છે ! આ છે હિસ્તિ ચાક્રયજુનું દર્શન ॥ ૧-૮ ॥

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

॥ अथ द्वादशः खण्डः ॥

અથાતઃ શૌવઃ ઉદ્ગીથઃ । તદ્ હ યકો દાલ્ભ્યઃ, ગ્લાવઃ ધા મૈત્રેયઃ સ્વાધ્યાયં ઉદ્ ઘવાજ ॥ ૧ ॥

હવે શૌવ=શાનોએ જોયેલાં ઉદ્ગીથનો પ્રારંભ થાય છે. દાલ્ભ્યનો પુત્ર બક અને મૈત્રેયનો પુત્ર બ્લાવ-એ બે જણા સ્વાધ્યાય માટે કેઈક નિર્જન પ્રદેશમાં બસારાય સમીપ ગયા. ॥ ૧ ॥

तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्यभूव । तं अन्ये श्वानः उपसमेय ऊचुः “अहं नो भगवान् आगायतु भक्षनायाम् वा इति ॥ २ ॥

તેમના સ્વાધ્યાયથી પ્રસન્ન થયેલા મુખ્ય પ્રાણુથી શ્વેતશ્વાન તેમના ઉપર અનુચદ માટે તેમની સમક્ષ પ્રકટ થયા. તે મુખ્ય પ્રાણુથી શ્વાનની પાસે બીજા કુદ્ર શ્વાનો-ઈન્દ્રિયો પહોંચીને બોલ્યા-હે પૂજ્ય ! અમારે માટે આપ અન્નનું આગાન કરો. અમે નિશ્ચય ભૂખ્યા છીએ ॥ ૨ ॥

तान् ह उवाच इह एव मा प्रातः उपसमीयात् इति । मुद् ह यकः दाल्भ्यः ग्लावः चा मैत्रेयः प्रतिपालयांचकार ॥ ३ ॥

તે કુદ્ર કુશરઓ (ઈન્દ્રિયો) તે શ્વેતશ્વાને (મુખ્ય પ્રાણુ) કશું કે આઃ ॥ જગ્યાએ કાંઈ સવારે મારી પાસે તમે આવજો. તે જગ્યાએ નિશ્ચય ॥ ૩ ॥ તથા બ્લાવ મૈત્રેય તાહ જોઈને બોલ ॥ ૩ ॥

તે હ તથા 'એવં' इदं षड्विप्पवमानेन स्तोष्यमाणाः संरब्धाः
सर्वन्ति इति एवं आसखपुः । ते ॥ समुपविश्य हिचक्रुः ॥ ४ ॥

તે શ્વાનો મુખવડે એક બીબનાં પુચ્છને પકડીને, ચક્ષુમાં ઋત્વિએ જેમ એક
બીબ સાથે સંલગ્ન થઈ બહિષ્વવમાન સ્તોત્ર ગાતા આવે તેમ મુખ્ય પ્રાણની સમક્ષ
પહોંચ્યા, ત્યાર બાદ તેઓ નિશ્ચય બેસીને હિંકાર કરવા લાગ્યા. ॥ ૪ ॥

ओ३मदा ओ३ पिबा ३ मों ३ देवो घरुणः प्रजापतिः सविता
२ अघं इह २ ५५ हंरदघपते ३ न्नमिहा २ ५५ हरा २ ५५
हरोमिति ॥ ५ ॥

હે પરમાત્મનું ! અમે ખાઈએ ! હે પરમાત્મનું ! અમે પાન કરીએ ! હે પરમાત્મનું !
વશનું, પ્રજાપતિ અને સવિતા દેવ અમારે માટે 'અહીં' અન્ન આણે ! આણે ! હે
પરમાત્મનું ! એમ અમેએ હિંકાર કર્યો. ॥ ૫ ॥

આગલા ખંડમાં પ્રાણ, આદિત્ય અને અનમાં ઉદ્ગીય દષ્ટિ ખતાની
હવેના ખંડમાં અનની કામનાવાળાએ કંઈ ઉપાસના કરવી તે માટે "શૌવ ઉદ્ગીય" નો
પ્રારંભ કરે છે. આજ કાલ આ લાગની જરૂરીઆત નહીં. જેવી હોવાથી અને
જાણુવા જેવું શબ્દાર્થમાં જ આપેલું હોવાથી વધુ વિસ્તારની આવશ્યકતા માની નથી.
અંહી 'સ્વેતમાન' એટલે મુખ્ય પ્રાણ એ અર્થ છે. અને બીજાં શ્વાનો એટલે
ઇન્દ્રિયો એ અર્થ છે. આટલું જાણ્યા બાદ એમાંથી કંઈક શુંદિગમ્ય અર્થ નીકળી
શકશે. ॥ ૧-૫ ॥

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

॥ अथ त्रयोदशः खण्डः ॥

अयं वायव लोकः हा ऊकारः वायुः वा हाहकारः, चन्द्रमाः
अथकारः, आत्मा इहकारः अग्निः ईकारः ॥ १ ॥

આ લોક નિશ્ચય હાઉકાર છે. વાયુ નિશ્ચય હાઉકાર છે. ચન્દ્રમા અવકાર છે.
આત્મા ઈઉકાર છે, તથા અગ્નિ ઈકાર છે, એમ ઉપામે. ॥ ૧ ॥

आदित्यः ऊकारः, निहयः एकारः विश्वेदेवाः औहोइकारः, २
प्रजापतिः हिंकारः, प्राण. स्वरः, अघं या, वाक् विराद ॥ २ ॥

આદિત્ય ઉકાર છે, આમંત્રણ એકર છે, વિશ્વેદેવા ઔદોયિકર છે, પ્રજાપતિ
દ્વિકાર છે; પ્રાણ સ્વર છે; અન્ન યા છે, વાઈ નિરાટ છે. ॥ ૨ ॥

અનિરુક્તઃ ત્રયોદશઃ સ્તોમઃ સર્ચરઃ હુંકારઃ ॥ ૩ ॥

અન્યક્ત અને વિકલ્પિત સ્વરૂપવાળો તેરમો સ્તોત્ર હુંકાર છે. ॥ ૩ ॥

દુગ્ધે અસ્મૈ વાગ્દોહં, યો યાચો દોહઃ અન્નવાન્ અન્નાદઃ
મયતિ, યઃ પતાં પયં સામ્નાં ઉપનિપદં વેદ, ઉપનિપદં વેદ
હતિ ॥ ૪ ॥

જે દોહ આ રીતે આ સામોના રહસ્યને બહુ છે, તેને માટે વાણીનો જે સાર
છે તે, વાણીનો સાર દૂધે છે, તે અન્નવાળો, અને પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળો; યાચ ॥ ૪ ॥

તેરમો ખંડ ખૂબજ પારિભાષિક છે. સામ ઝઘ્યાના ગાન માટે દેહસાક
અક્ષરો હોય છે. તેનું નામ સ્તોત્ર છે. સ્તોત્રનો અર્થ જ અર્થહીન અક્ષરો છે,
એનું પ્રયોજન ફક્ત સામગાનની સિદ્ધિ પૂરતું જ છે. તે અક્ષરોમાં અમુક દટિઓ
કરવી એવું અહીં નિધાન છે. આ યુગને માટે એ ખાસ ઉપયોગી નથી. શબ્દાર્થ
પર્યાપ્ત છે. ॥ ૧-૪ ॥

॥ હતિ ત્રયોદશઃ સ્વપ્નઃ ॥

॥ હતિ પ્રથમઃ અધ્યાયઃ ॥

॥ હરિઃ ॐ સત્ સત્ ॥

ॐ

॥ अथ छांदोग्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

ॐ समस्तस्य खलु साम्ना उपासनं साधु यत् खलु साधु
तत् साम इति आचक्षते यद् असाधु तद् असाम इति ॥ १ ॥

ॐ સમસ્ત સામની ઉપાસના રોમન છે. કેમકે જગતમાં જે કાંઈ રોમન છે તે સામ ॥ એમ વિદ્યા લોકો કહે છે. જે અરોમન છે તે અસામ છે એમ વિદ્યા કહે છે ॥ ૧ ॥

તદ્ ઉત અપિ આहुઃ સામ્ના એનમ્ ઉપાગાદ્ इति સાધુના
એનમ્ ઉપાગાદ્ इति એવ તદ્ આહુઃ અસામ્ના એનમ્ ઉપાગાદ્ इति
અસાધુના એતમ્ ઉપાગાદ્ इति એવ તદ્ આહુઃ ॥ ૨ ॥

એ જ આખતમાં વળી પણ જાણતા કહે છે-સામ આજળ કરીને આ, રાજની નજીક પહોંચે. આથી એ રોમનપણે રાજ પાસે પહોંચે. એમ જ તેને કહે છે. અસામ પૂર્વક જે આની સામે જાય તો અરોમન રીતે એની-રાજની નજીક ગયો એમ જ કહે છે. ॥ ૨ ॥

અથ ઉત અપિ આહુઃ સામ નો વત્ત इति યત્ સાધુ વત્ત
इति એવ તદ્ આહુઃ અસામ નઃ વત્ત इति યદ્ અસાધુ મવતિ
અસાધુ વત્ત इति એવ તદ્ આહુઃ ॥ ૩ ॥

વળા પણ એ વિષયમાં કહે છે કે જ્યારે કાંઈ શુભ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ખરે! અમેને સામ પ્રાપ્ત થયું છે એમ કહે છે. કેમકે તે-સામ રોમન જ છે. વળી જ્યારે કાંઈ અશુભ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ખરે! અસામ અમેને પ્રાપ્ત થયું છે એમ કહે છે. કેમકે અસામ અરોમન જ છે એમ લોકો કહે છે. ॥ ૩ ॥

સ યઃ એનદ્ એવં વિદ્વાન્ સાધુ સામ इति ઉપાસ્તે અભ્યાશો
યદ્ એનં સાધવઃ ધર્માઃ આ ચ ગચ્છેયુઃ ઉપ ચ નમેયુઃ ॥ ૪ ॥

તે પુરુષ કે જે આને આવી રીતે ભજીતો હોઈને 'સામ રોમન છે' એમ જાણે છે-ઉપાસે છે તેની પાસે સાધુ ધર્મો વિના વિશ્વજે ઉપરિચિત થાય છે. એટલું નહીં તરત જ તેનું ઉપભોગ્ય ફળ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪ ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

॥ અથ દ્વિતીયઃ સ્વપ્નઃ ॥

લોકેષુ પञ્ચવિધં સામ ઉપાસીત પૃથિવી હિંકારઃ અગ્નિઃ પ્રસ્તાવઃ
અન્તરિક્ષમ્ ઉદ્ગીયઃ આદિત્યઃ પ્રતિહારઃ ઘૌઃ નિધનમ્ इति
ऊर्ध्वेषु ॥ ૧ ॥

લોકોમાં પાંચ પ્રકારના સામને ઉપાસે. પૃથિવી હિંકાર છે. અગ્નિ પ્રસ્તાવ છે.
અન્તરિક્ષ ઉદ્ગીય છે. આદિત્ય પ્રતિહાર છે. ઘૌ નિધન છે. આ દષ્ટિએ ઉર્ધ્વ લોકોમાં
સામને ઉપાસે ॥ ૧ ॥

अथ आवृत्तेषु घौः हिकारः आदित्यः प्रस्तावः अन्तरिक्षम्
उदगीयः अग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनम् ॥ ૨ ॥

હવે અધો લોકોમાં પંચવિધ સામની ઉપાસના કહીએ છીએ. ઘૌ હિંકાર છે.
આદિત્ય પ્રસ્તાવ છે. અન્તરિક્ષ ઉદ્ગીય છે. અગ્નિ પ્રતિહાર છે. પૃથિવી નિધન છે. ॥૨॥

कल्पन्ते ह अस्मै लोकाः ऊर्ध्वाः च आवृत्ताः च एतद् एवं
विद्वान् लोकेषु पञ्चविधं साम उपास्ते ॥ ૩ ॥

જે કોઈ પુરુષ આવું બાણુતો હોઈને લોકોમાં પંચ પ્રકારના સામની ઉપાસના
કે છે તેને માટે ઉર્ધ્વ અને અધો લોક ઉપભોગ્ય તરીકે ઉપદિશ્ય થાય છે. ॥ ૩ ॥

॥ इति द्वितीयः स्वप્नः ॥

॥ અથ તૃતીયઃ સ્વપ્નઃ ॥

वृष्टौ पञ्चविधं साम उपासीत पुरो घातः हिकारः मेघः जायते
स प्रस्तावः वर्पति स उदगीयः विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः ॥ ૧ ॥

વૃષ્ટિમાં પાંચ પ્રકારના સામની ઉપાસના કરે. પ્રથમ વાયુ હિંકાર છે. મેઘનો
જન્મ તે પ્રસ્તાવ. વરસવું તે ઉદ્ગીય છે. વિદ્યુત્પાત અને ગર્જના તે પ્રતિહાર છે. ॥૧॥

उद्गृह्णाति तत् निधनं वर्पति ह अस्मै वर्पयति ॥ य एतद्
एवं विद्वान् वृष्टौ पञ्चविधं साम उपास्ते ॥ ૨ ॥

વૃષ્ટિની નિરતિ એ નિધન છે. જે કોઈ આવું બાણુતો હોઈને વૃષ્ટિમાં પાંચ
પ્રકારના સામની ઉપાસના કરે છે તેને માટે વરસાદ વરસે છે. તે વરસાદ વરસાવી
પણુ શકે છે. ॥ ૨ ॥

॥ इति तृतीयः स्वप્नः ॥

॥ અથ ચતુર્થઃ સ્વર્ણઃ ॥

સર્વાણિ અપ્સુ પશ્ચવિધં સામ ઉપાસીત મેધઃ યત્ સંપ્લવતે
સઃ હિંકારઃ યદ્ વર્પંતિ સ પ્રસ્તાવઃ યાઃ પ્રાચ્યઃ સ્થન્દન્તે સ
ઉદ્ગીથઃ યાઃ પ્રતીચ્યઃ સ પ્રતિહારઃ સમુદ્રઃ નિધનમ્ ॥ ૧ ॥

સમસ્ત જલમાં પાંચ પ્રકારના સામને ઉપાસે. જ્યારે મેધ ચડી આવે ત્યારે તે હિંકાર છે. જ્યારે વરસે છે ત્યારે પ્રસ્તાવ છે. જે પૂર્વની નદીઓ અરે છે તે ઉદ્ગીથ છે. જે પશ્ચિમની નદીઓ અરે છે તે પ્રતિહાર છે. સમુદ્ર નિધન છે. ॥ ૧ ॥

ન હ અપ્સુ પ્રૈતિ અપ્સુમાન્ ભવતિ ય યતદ્ એવં વિદ્વાન્
સર્વાણિ અપ્સુ પશ્ચવિધં સામ ઉપાસ્તે ॥ ૨ ॥

જે કોઈ આણું ભણ્યો હોઈને સમસ્ત જલમાં પંચવિધ સામની ઉપાસના કરે છે તે જળમાં મરતો નથી અને રણમાં પણ જળવાયો થાય છે. ॥ ૨ ॥

॥ इति चतुर्थः स्वर्णः ॥

॥ અથ પશ્ચમઃ સ્વર્ણઃ ॥

ઋતુપુ પશ્ચવિધં સામ ઉપાસીત ઘસન્તઃ હિંકારઃ પ્રીમ્નઃ
પ્રસ્તાવઃ વર્પા ઉદ્ગીથઃ શરત્ પ્રતિહારઃ હેમન્તઃ નિધનમ્ ॥૧॥

ઋતુઓમાં પાંચ પ્રકારના સામની ઉપાસના કરે. ઘસન્તે હિંકાર છે, પ્રીમ્ન પ્રસ્તાવ છે. વર્પા ઉદ્ગીથ છે. શરત્ પ્રતિહાર છે અને હેમન્ત નિધન છે. ॥ ૧ ॥

કલ્પન્તે હ અસ્મા ઋતવઃ ઋતુમાન્ ભવતિ ય યતદ્ એવં
વિદ્વાન્ ઋતુપુ પશ્ચવિધં સામ ઉપાસ્તે ॥ ૨ ॥

જે કોઈ આણું ભણ્યો હોઈને ઋતુઓમાં પાંચ પ્રકારના સામને ઉપાસે તેને માટે ઋતુઓ ભોગવતી બને છે. ઋતુ ઋતુના ભોગો તેને માટે ઉપસ્થિત થાય છે. ॥૨॥

॥ इति पञ्चमः स्वर्णः ॥

॥ અથ પઠઃ સ્વણ્ઢઃ ॥

પશુપુ પંચવિધં સામ ઉપાસીત અજ્ઞા હિંકારઃ અવયઃ પ્રસ્તાવઃ
ગાયઃ ઉદ્ગીથઃ અશ્વાઃ પ્રતિહારઃ પુરુષઃ નિધનમ્ ॥ ૧ ॥

પશુઓમાં પાંચ પ્રકારના સામની ઉપાસના કરે. બકરી હિંકાર છે. ઘેરાં પ્રસ્તાવ
છે. ગાય ઉદ્ગીથ છે. અશ્વ પ્રતિહાર છે અને પુરુષ નિધન છે. ॥ ૧ ॥

મયન્તિ હ અસ્ય પશવઃ પશુમાન્ મવતિ ય ઇતદ્ ઇયં
વિદ્વાન્ પશુપુ પંચવિધં સામ ઉપાસ્તે ॥ ૨ ॥

આણું નાણુતો દોઈને જે પશુઓમાં પાંચ પ્રકારના સામને ઉપાસે છે તેને પશુઓ
મળે છે. તે પશુઓવાળો બને છે. ॥ ૨ ॥

॥ ઇતિ પઠઃ સ્વણ્ઢઃ ॥

॥ અથ સપ્તમઃ સ્વણ્ઢઃ ॥

પ્રાણેષુ પંચવિધં પરોઘરીયઃ સામ ઉપાસીત પ્રાણો હિંકારઃ
ચાક્ પ્રસ્તાવઃ અશ્તુઃ ઉદ્ગીથઃ શ્વેત્રં પ્રતિહારઃ મનઃ નિધનં
પરોઘરીયાન્ અસિ ઘૈતાનિ ॥ ૧ ॥

પ્રાણોમાં પાંચ પ્રકારના સર્વશ્રેષ્ઠ સામને ઉપાસે. પ્રાણેન્દ્રિય હિંકાર છે. વાણી
પ્રસ્તાવ છે, અશ્તુ ઉદ્ગીથ છે. શ્વેત્ર પ્રતિહાર છે. મન નિધન છે. આ બધાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે. ॥૧॥

પરોઘરીયઃ હ અસ્ય મવતિ પરોઘરીયસઃ હ લોકાન્ જયતિ
ય ઇતદ્ ઇયં વિદ્વાન્ પ્રાણેષુ પંચવિધં પરોઘરીયઃ સામઃ ઉપાસ્તે
ઇતિ તુ પંચવિધસ્ય ॥ ૨ ॥

જે રાઈ આમનો આમ નાણુતો દોઈને ઈન્દ્રિયોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ પાંચ પ્રકારના
સામને ઉપાસે ॥ તેણે જીવન સર્વશ્રેષ્ઠ થાય છે. તે સર્વશ્રેષ્ઠ લોકોને જીતે છે. આમ
પાંચ પ્રકારની સામ ઉપાસના થઈ ॥ ૨ ॥

॥ ઇતિ સપ્તમઃ સ્વણ્ઢઃ ॥

॥ અથ અષ્ટમઃ સ્વખંડઃ ॥

અથ સપ્તવિધસ્ય વાચિ સપ્તવિધં સામ ઉપાસીત યત્ કિંચ વાચઃ હુમ્ इति स हिंकारः यत् प्र इति स प्रस्तावः यत् भा इति स आदिः ॥ ૧ ॥

હવે સાત પ્રકારના સામની ઉપાસના કરીએ છીએ. વાણીમાં સાત પ્રકારના સામની ઉપાસના કરે. વાણીમાં જે કાંઈ “હુ” એવો ઉચ્ચાર ॥ તે હિંકાર છે. ‘પ્ર’ છે તે પ્રસ્તાવ છે. જે “આ” એવું ૩૫ છે તે આદિ-હ્રો છે. ॥ ૧ ॥

यद् उत् इति स उद्गीथः, यत् प्रति इति स प्रतिहारः, यद् उप् इति स उपद्रवः, यत् नि इति सत् निधनम् ॥ ૨ ॥

જે કાંઈ ‘ઉત્’ છે તે ઉદ્ગીથ છે. જે ‘પ્રતિ’ છે તે પ્રતિહાર છે. જે ‘ઉપ’ છે તે ઉપદ્રવ છે. જે ‘નિ’ છે તે નિધન છે. ॥ ૨ ॥

दुग्धे अस्मै घाग्दोहं यः वाचः दोहः अघवान् अघादः भवति य एतद् एवं विद्वान् वाचि सप्तविधं साम उपास्ते ॥ ૩ ॥

જે કાંઈ આણું બાણીમાં ડોહીને વાણીમાં સાત પ્રકારની સામોપાસના કરે છે તેને વાણીને જે રસ છે તે એને અઢે વાણીને. આર દુહ છે. તે અઘવાન અને અઘાદ એ પ્રદીપ્ત બકરાગ્નિવાળો થાય છે. ॥ ૩ ॥

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

॥ અથ નવમઃ સ્વખંડઃ ॥

अथ अमुम् आदित्यं सप्तविधं साम उपासीत । सर्वदा समस्तेन साम मां प्रति मां प्रति इति सर्वेण समस्तेन साम ॥ ૧ ॥

હવે ખરે! સૂર્યની સાત પ્રકારના સામ તરીકે ઉપાસના કરે. એ સૂર્ય દર્શનાં, વૃદ્ધિપ્રથ સિવાયનો ડોહીને, સમ-સરખો છે આથી તેને સામ બખૂવે. તે ઉપરાંત એ મારા તરફ જુવે છે એ મારા તરફ જુવે છે એમ બધાને લાગતું ડોહીને એ દિવસે એ સૌને સરખો છે અને આથી તે સામ છે. ॥-૧ ॥

તસ્મિન્ હમાનિ સર્વાણિ ભૂતાનિ અન્વાયતાનિ इति વિદ્યાત્
તસ્ય યત્ પુરા ઉદયાત્ સ હિંકારઃ તદ્ અસ્ય પશવઃ અન્વાયતાઃ
તસ્માત્ તે હિંકુર્વન્તિ હિંકારભાજિનઃ હિ એતસ્ય સામ્નઃ ॥ ૨ ॥

તે સૂર્યમાં આ સમસ્ત ભૂતા ઓતપ્રોત છે એમ બાળે. તેનું ઉદયથી પૂર્વેનું
ને ૩૫ છે તે હિંકાર છે. તે હિંકારમાં આ પશુઓ ઓતપ્રોત છે. કેમકે આ સૂર્યેથી
સામના હિંકારને બજનારાં આ પશુઓ છે તેથી તેઓ હિંકાર કરે છે. ॥ ૨ ॥

અથ યત્ પ્રથમોદિતે સ પ્રસ્તાવઃ તદ્ અસ્ય મનુષ્યાઃ અન્વાયતાઃ
તસ્માત્ તે પ્રસ્તુતિ કામાઃ પ્રશંસાકામાઃ પ્રસ્તાવભાજિનઃ હિ
એતસ્ય સામ્નઃ ॥ ૩ ॥

હવે સૂર્યનું પહેલા ઉદય વખતે ને ૩૫ છે તેને પ્રસ્તાવ બાળે. આના તે ૩૫માં
મનુષ્યો ઓતપ્રોત છે. આથી મનુષ્યો પ્રસ્તુતિ અને પ્રશંસાની કામનાવાળા હોય છે.
કેમકે તેઓ આ સૂર્યેથી સામના પ્રસ્તાવને બજનારાઓ છે. ॥ ૩ ॥

અથ યત્ સંગવલ્લેખાણાં સ આદિઃ તત્ અથ વયાંસિ
અન્વાયતાનિ તસ્માત્ તાનિ અન્તરિક્ષે અનારમ્ભણાનિ આદાય
આશ્માનં પરિપતન્તિ આદિભાજીનિ હિ એતસ્ય સામ્નઃ ॥ ૪ ॥

સંગવ કાળે=ભાષોને સદવારે હોદવાના વખતે=સૂર્યોદય બાદ સાતથી બાર થકી
મુધીમાં, સૂર્યનું ને ૩૫ છે તે આદિ૩૫=૬૦ છે તેમાં પક્ષીઓ ઓતપ્રોત છે. તેથી
તેઓ પોતાના શરીરને લઈને આકાશમાં વિના અવલંબનાં હોઈને ઉડે છે. કેમકે
તેઓ આ સૂર્ય સામના આદિપને બજનારાં છે. ॥ ૪ ॥

અથ યત્ સંપ્રતિ મધ્યન્દિને સ ઉદ્ગીયઃ તદ્ અસ્ય દેવા
અન્વાયતાઃ તસ્માત્ તે સત્તમાઃ પ્રાજાપત્યાનામ્ ઉદ્ગીયભાજિનઃ હિ
એતસ્ય સામ્નઃ ॥ ૫ ॥

હવે અત્યારે દિવસના મધ્યભાગમાં સૂર્યનું ને ૩૫ છે તે ઉદ્ગીય છે. આના
તે ૩૫માં દેવા ઓતપ્રોત છે. તેથી તેઓ પ્રજાપતિની સંતતિમાં બેઠા છે. કેમકે તેઓ
આ સૂર્ય સામના ઉદ્ગીયને બજનારા છે. ॥ ૫ ॥

અથ યદ્ ઊર્ધ્વં મધ્યંદિનાત્ પ્રાક્ અપરાહાત્ સ પ્રતિહારઃ તદ્
અસ્ય ગર્ભાઃ અન્વાયતાઃ તસ્માત્ તે પ્રતિહતાઃ ન અવપચન્તે પ્રતિહાર
ભાજિનઃ હિ એતસ્ય સામ્નઃ ॥ ૬ ॥

હવે મન્ય સ્વિસથી પરીતું અને અપરાહ્ણથી પહેલાતું એ ૩૫ છે તે પ્રતિહાર છે. એના તે ૩૫માં ગર્ભો ઓતપ્રોત છે. તેથી તે ગર્ભો ઉપર રહ્યા છતાં નીચે પડી જતા નથી! કેમકે તે આ સૂર્ય સામના પ્રતિહારને ભજનાર છે. ॥ ૧ ॥

अथ यद् ऊर्ध्वं अपराह्णात् प्राक् अस्तमयात् स उपद्रवः तद् अस्य आरण्याः अन्वायत्ताः तस्मात् ते पुरुष दृष्ट्वा कक्षं श्वधम् इति उपद्रवन्ति उपद्रवभाजिनः हि एतस्य साम्नः ॥ ७ ॥

હવે અપરાહ્ણથી આગળ અને સૂર્યાસ્તની પહેલાં સૂર્યનું એ ૩૫ ॥ તે ઉપદ્રવ છે. એના તે ૩૫માં વન્ય પશુઓ ઓતપ્રોત છે. તેથી તેઓ મનુષ્યને જોતાવેત વનમાં કે ગુહામાં આડ્યાં ભય છે. કેમકે તેઓ આ સૂર્ય સામના ઉપદ્રવને ભજનારાં છે. ॥ ૭ ॥

अथ यत् प्रथमास्तमिते तत् निधनं तद् अस्य पितरः अन्वायत्ताः तस्मात् निदधति निधनभाजिनः हि एतस्य साम्न एवं खलु अमुम् आदित्यं सप्तविधं साम उपास्ते ॥ ८ ॥

હવે જે અસ્ત પામતા સૂર્યનું પહેલું ૩૫ છે તે નિધન છે. એના તે ૩૫માં પિતરો ઓતપ્રોત છે. તેથી તે પિતરોને દર્શ ઉપર ખૂંટવામાં આવે છે. કેમકે તેઓ આ સૂર્યસામના નિધનને ભજનારાં છે. આમ ખરે! આ આદિત્યને સાત પ્રકારના સામ તરીકે ઉપાસે છે. ॥ ૮ ॥

॥ इति नवमः खण्डः ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

अथ खलु आत्मसंमितम् अतिमृत्यु सप्तविधं साम उपासीत हिंकारः इति द्यक्षरं प्रस्तावः इति द्यक्षरं तत् समम् ॥ १ ॥

હવે આત્મા સરખા અને મૃત્યુને ઈચ્છી જનારા સાત પ્રકારના સામને ઉપાસે. 'હિંકાર' એ ત્રણ અક્ષરનું નામ છે. 'પ્રસ્તાવ' પણ ત્રણ અક્ષરનું નામ છે. બંનેમાં ત્રણ અક્ષરો હોઈને તે બંને સરખાં છે. ॥ ૧ ॥

आदिः इति द्यक्षरं प्रतिहार इति चतुरक्षरं ततः इह एकं तत् समम् ॥ २ ॥

'આદિ' એ એ અક્ષર છે. "પ્રતિહાર" એ ચાર અક્ષર છે. તેથી અહીં 'આદિમાં' એક અક્ષર હમેરીએ તો તે બંને સરખાં થાય. ॥ ૨ ॥

ઉદ્ગીયં હતિ ઝ્યંક્ષરં ઉપદ્રવં હતિ ચતુરક્ષરં ત્રિભિઃ ત્રિભિઃ
સમં ભવતિ અક્ષરં અતિશિષ્યતે ઝ્યંક્ષરં તત્ સમમ્ ॥ ૩ ॥

“ઉદ્ગીય” એ ત્રણ અક્ષર છે. “ઉપદ્રવ” એ ચાર અક્ષર છે. ત્રણ ત્રણ
અક્ષરોથી તે સરખાં થાય. એક અક્ષર બાકી રહે. આથી ત્રણ અક્ષરે એ સરખાં છે ॥૩॥

નિધનં હતિ ઝ્યંક્ષરં તત્ સમમ્ એય ભવતિ તાનિ હ વા એતાનિ
દ્વાર્વિંશતિઃ મક્ષરાણિ ॥ ૪ ॥

“નિધન” એ ત્રણ અક્ષર છે. અને તે તો સરખું જ છે તે આ બધા મળીને
૨૨ અક્ષરો થાય છે. ॥ ૪ ॥

एकविंशत्या आदित्यं आप्नोति एकविंशः या इतः असौ
आदित्यः द्वाविंशेन परमादिद्यात् जयति तत् नाकं तद् विशोकम् ॥ ५ ॥

એકવીસ અક્ષરોથી આદિત્યને પ્રાપ્ત કરે છે આ દોઢથી તે આદિત્ય એકવીસમો જ
છે. (૧૨ માસ + પાંચ ઋતુ + ત્રણ દોહ) બાવીસમા અક્ષર ૪૩ આદિત્યથી થયું
પર જે-મુખરૂપ અને શોભ રહિત દોહ છે તેને પામે છે. ॥ ૫ ॥

आप्नोति इह आदित्यस्य जयं परः ह अस्य आदित्यजयात्
जयः भवति य एतद् एवं विद्वान् आत्मसंमितम् अतिमृग्युः सप्तविधं
साम उपास्ते साम उपास्ते ॥ ६ ॥

તે કોઈ આને આમ બહુનો દોઈને આત્મતુલ્ય અને મૃત્યુને ઓળંગી જવાના
સાધનરૂપ આ રાત્ર પ્રકારના સામને બોલે છે તે નિશ્ચય આશ્વિનો બધ પામે છે. અને
આદિત્યના જયથી થયું ધરમ જય આને માટે થાય છે. ॥ ૬ ॥

॥ इति दशमः खण्डः ॥

॥ अथ एकादशः खण्डः ॥

मनः हिंकारः वाक् प्रस्तावः चक्षुः उद्गीयः श्रोत्रं प्रतिहारः
प्राणः निधनं एतद् गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ॥ १ ॥

મન હિંકાર છે. વાણી પ્રસ્તાવ છે. આંખ ઉદ્ગીય છે. કાન પ્રતિહાર છે. પ્રાણ
નિધન છે. આ ગાયત્ર સાથ પ્રાણોમાં ઓળખાત છે. ॥ ૧ ॥

સ ય પથમ્ एतद् ગાયત્રં પ્રાણેષુ પ્રોતં વેદ પ્રાણી મવતિ
સર્થં વાયુઃ एति જ્યોગ્જીવતિ મહાન્ પ્રજયા પશુભિઃ મવતિ મહાન્
કીર્ત્યા મહામનાઃ સ્યાત્ તદ્ વ્રતમ્ ॥ ૨ ॥

જે કોઈ આ વાચત્ર સામને પ્રાણોમાં એતપ્રેત બાણે છે તે સમર્થ હિંદ્રિયોવાળો
વાય છે. સર્પણ આયુષ્ય પામે છે. ઉન્નતવણ જીવન થવે છે. પ્રજા અને પશુથી
મહાન વાય છે. મહામના વાય છે. એ નિયમ છે. ॥ ૨ ॥

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

॥ अथ द्वादशः खण्डः ॥

અભિમન્યતિ સ હિંકારઃ ધૂમઃ જાયતે સ પ્રસ્તાયઃ જ્વલતિ
સ ઉદ્ગીયઃ અઠ્ઠારાઃ મવન્તિ સ પ્રતીહારઃ ઉપશામ્યતિ તત્ નિધનં
સંશામ્યતિ તત્ નિધનં एतद् રથન્તરં અગ્નૌ પ્રોતમ્ ॥ ૧ ॥

અભિમન્યત હિંકાર, ધૂમ્રોપાદ પ્રસ્તાય, પ્રત્યક્ષત ઉદ્ગીય, અગારની ઉત્પત્તિ
તે પ્રતિહાર, ઉપશાન્તિ અને પૂરી શાન્તિ (અગ્નિનું ઠરી જવું તે) એ બન્ને નિધન
છે. આ રથન્તર સાથે અગ્નિમાં એતપ્રેત છે. ॥ ૧ ॥

સ ય एवं एतद् રથન્તરં અગ્નૌ પ્રોતં વેદ બ્રહ્મવર્ચસ્વી અષ્ટાદો
મવતી સર્થં વાયુઃ इति જ્યોગ્જીવતિ મહાન્ પ્રજયા પશુભિઃ મવતિ
મહાન્ કીર્ત્યા ન પ્રત્યહગ્નિમ્ આવામેત્ ન નિષ્ટીચેત્ તદ્ વ્રતમ્ ॥૨॥

જે કોઈ આ રથન્તર સામને અગ્નિમાં આ રીતે એતપ્રેત બાણે તે બ્રહ્મવર્ચસ્વી,
પ્રજાજ જહરાબિવાળો, સર્પણ આયુષ્યવાળો, ઉન્નતવણ જીવનવાળો, પ્રજા, પશુ અને
કીર્તિધને મોટો વાય છે. અગ્નિની સમગ્ર ન ખાવ પીએ. ન ચૂકે-આ નિયમ છે ॥૨॥

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

॥ અથ ત્રયોદશ સ્વર્ણઃ ॥

ઉપમન્વયતે સ હિંકારઃ દ્રવ્યયતે સ પ્રસ્તાવઃ સ્ત્રિયા સહ શેતે
સ ઉદ્ગીથઃ પ્રતિહારી સહ શેતે સ પ્રતિહારઃ કાલં ગચ્છતિ તત્
નિધનમ્ પારં ગચ્છતિ તત્ નિધનમ્ પતત્ વામદેવ્યં મિથુને પ્રોતમ્ ॥ ૧ ॥

સંકેત એ હિંકાર છે. વસ્ત્રાદિથી સ્ત્રીને પ્રસન્ન કરવી તે પ્રસ્તાવ છે. સ્ત્રી સાથે
શયન તે ઉદ્ગીથ છે. સ્ત્રી સાથે અભિમુખીભાવ એ પ્રતિહાર છે. વપત નવે અને
મિથુનઠિયાને પાર પામશે એ બંને નિધન છે. આ વામદેવ્ય સામ મિથુનમાં
ઓતપ્રોત છે. ॥ ૧ ॥

સ ય एवं પતત્ વામદેવ્યં મિથુને પ્રોતં વેદ મિથુનીભવતિ
મિથુનાત્ મિથુનાત્ પ્રજાયતે સર્વે આયુઃ इति ज्योग्जीवति महान्
प्रजया पशुभिः भवति महान् कीर्त्या न कांचन परिहरेत् तद्
व્રતम् ॥ ૨ ॥

જે આ વામદેવ્ય સામને મિથુનમાં ઓતપ્રોત બહે છે તે અવિધુર થાય છે.
અમોઘનીર્ઘ થાય છે. પૂર્ણાંશુષી થાય છે. ઉત્તમવશ જીવનવાળો થાય છે. પ્રભ, પશુ
અને કીર્તિએ મોટો થાય છે. કોઈપણ સ્ત્રીને ન હરે એ વ્રત છે. ॥ ૨ ॥

॥ इति त्रयोदशः स्वर्णः ॥

॥ અથ ચતુર્દશઃ સ્વર્ણઃ ॥

उत् यत् हिंकारः उदितः प्रस्तावः मध्यन्दिनः उद्गीथः
अपराहः प्रतीहारः अस्तं यत् निधनं पतत् बृहत् आदित्ये
प्रोतम् ॥ ૧ ॥

ઉત્તો સૂર્ય હિંકાર છે. ઉગેલો પ્રસ્તાવ છે. બપોરનો સૂર્ય ઉદ્ગીથ છે. અપરાહણનો
સૂર્ય પ્રતિહાર છે. અસ્ત પામતો સૂર્ય નિધન છે. આ બૃહત્ સામ આદિત્યમાં
ઓતપ્રોત છે. ॥ ૧ ॥

स य एवं पतद् बृहत् आदित्ये प्रोत वेद तेजस्वी अस्मादः
भवति सर्वे आयुः एति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिः भवति
कीर्त्या तपन्तम् निन्देत् तद् व्रतम् ॥ ૨ ॥

જે કોઈ આ બૃહત્ સામને આમ આદિત્યમાં ઓતપ્રોત બહે છે તે તેજસ્વી,
પ્રદીપ્ત બહુશક્તિવાળો, પૂર્ણાંશુષી, ઉત્તમવશ જીવનવાળો થાય છે. પ્રભ, પશુ અને કીર્તિએ
મોટો થાય છે. તપતા સૂર્યને ન નિન્દે આ વ્રત છે. ॥ ૨ ॥

॥ इति चतुर्दशः स्वर्णः ॥

॥ અથ પચ્ચદશઃ સ્વપ્નઃ ॥

અધ્રાણિ સંપ્લવન્તે સ હિંકારઃ મેઘઃ જાયતે સ પ્રસ્તાવઃ વર્ષતિ
સ, ઉદ્ગીથઃ વિદ્યોતતે સ્તનયતિ સ પ્રતિહારઃ ઉદ્ગૃહ્ણતિ તત્ નિધનં
પૃથ્વૈ રૂપં પર્જન્યે પ્રોતમ્ ॥ ૧ ॥

વાદણાં ચઢી આવે તે હિંકાર છે. મેઘ ઉપજે તે પ્રસ્તાવ છે. વરસાદનું વરસવું
એ ઉદ્ગીથ છે વિજળી થવું અને કડાકા થવા એ પ્રતિહાર છે. વર્ષાની સમાપ્તિ એ
નિધન છે. આ વૈષ્ણ સામ પર્જન્યમાં જોતપોત છે. ॥ ૧ ॥

સ ય एवं પૃથ્વૈ રૂપં પર્જન્યે પ્રોતં વેદ વિરૂપાંશ્ચ સુરૂપાંશ્ચ
પશુન્ વૃષવન્થે સર્વે આયુઃ પૃથિ જ્યોગ્જીવતિ મહાન્ પ્રજયા પશુભિઃ
ભવતિ મહાન્ કીર્ત્યા વર્ષન્તં ન નિન્દેત્ તદ્ વ્રતમ્ ॥ ૨ ॥

જે આમ આ વૈષ્ણ સામને પર્જન્યમાં જોતપોત જાણે છે તે વિષ્ણ અને સર્વ
પશુઓને, પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વાધિપી ઉત્તમવત જીવનવાળો, પ્રાનપશુ અને કીર્તિએ મેળો
થાય છે. વરસના વરસાદને ન નિંદે. એ વ્રત છે. ॥ ૨ ॥

॥ इति पचच्चदशः स्वप्नः ॥

॥ અથ પોઢશઃ સ્વપ્નઃ ॥

વસન્તઃ હિંકારઃ પ્રીંભઃ પ્રસ્તાવઃ વર્ષા ઉદ્ગીથઃ શરત્ પ્રતિહારઃ
હેમન્તઃ નિધનં પૃથ્વૈ રૂપં વૈરાજમ્ ઋતુષુ પ્રોતમ્ ॥

વસન્ત હિંકાર છે. પ્રીંભ પ્રસ્તાવ છે. વર્ષા ઉદ્ગીથ છે. શરત્ પ્રતિહાર છે. હેમન્ત
નિધન છે. આ વૈષ્ણ સામ ઋતુઓમાં જોતપોત છે. ॥ ૧ ॥

સ ય एवं પૃથ્વૈ રૂપં વૈરાજમ્ ઋતુષુ પ્રોત વેદ વિરાજતિ પ્રજયા
પશુભિઃ પ્રહવર્ચસેન સર્વે આયુઃ પૃથિ જ્યોગ્જીવતિ મહાન્ પ્રજયા
પશુભિઃ ભવતિ મહાન્ કીર્ત્યા ઋતું ન નિન્દેત્ તદ્ વ્રતમ્ ॥ ૨ ॥

જે કોઈ વરાજ સામને ઋતુઓમાં જોતપોત જાણે છે તે પ્રાનએ, પશુને,
બ્રહ્મવર્ચસે, વિરાજે છે. પશુધિપી અને ઉત્તમવત જીવનવાળો થાય છે. પ્રાન, પશુ અને
કીર્તિએ મહાન થાય છે. ઋતુઓને ન નિંદે એ વ્રત છે. ॥ ૨ ॥

॥ इति पौडशः स्वप्नः ॥

॥ અથ સપ્તદશઃ સ્વપ્દઃ ॥

પૃથિવી દિઠ્ઠારઃ અન્તરિક્ષ પ્રસ્તાવઃ ઘૌઃ ઉદ્ગીથઃ દિશઃ
પ્રતિહારઃ સમુદ્રઃ નિધનં ઇતાઃ શક્ષર્યઃ લોકેષુ પ્રોતાઃ ॥ ૧ ॥

પૃથિવી દિઠ્ઠાર છે. અન્તરિક્ષ પ્રસ્તાવ છે. ઘૌ હૃદ્ગીથ છે. દિશાઓ પ્રતિહાર છે.
સમુદ્ર નિધન છે. આ સપ્તરી સામ લોકોમાં ઓતપ્રોત છે. ॥ ૧ ॥

સ ય ઇવમ્ ઇતાઃ શક્ષર્યઃ લોકેષુ પ્રોતાઃ વેદ લોકી ભવતિ
સર્વં આયુઃ ઇતિ જ્યોગ્જીવતિ મહાન્ પ્રજયા પશુભિઃ ભવતિ મહાન્
કીર્ત્યા લોકાન્ ન નિન્દેત્ તદ્ વ્રતમ્ ॥ ૨ ॥

જે આમ સપ્તરીને લોકોમાં ઓતપ્રોત બાજે છે તે લોકોવાળો થાય છે. પૃથ્વીયુગી
થાય છે. ઉત્તમવલ્લ જીવનવાળો થાય છે. પ્રજા, પશુ અને કીર્તિએ મહાન થાય છે. લોકોને
ન નિન્દે-આ વ્રત છે. ॥ ૨ ॥

॥ ઇતિ સપ્તદશઃ સ્વપ્દઃ ॥

॥ અથ અષ્ટાદશઃ સ્વપ્દઃ ॥

અજા દિઠ્ઠારઃ અવયઃ પ્રસ્તાવઃ ગાઘઃ ઉદ્ગીથઃ અભ્યાઃ પ્રતિહારઃ
પુરુષઃ નિધનં ઇતાઃ દેવત્યઃ પશુષુ પ્રોતાઃ ॥ ૧ ॥

અજા દિઠ્ઠાર છે. ઘેઠાં પ્રસ્તાવ છે. ગાઘો હૃદ્ગીથ છે. અભ્યા પ્રતિહાર છે. પુરુષ
નિધન છે. આ દેવતી સામ પશુઓમાં ઓતપ્રોત છે. ॥ ૧ ॥

સ ય ઇવમ્ ઇતાઃ દેવત્યઃ પશુષુ પ્રોતાઃ વેદ પશુમાન્ ભવતિ
સર્વં આયુઃ ઇતિ જ્યોગ્જીવતિ મહાન્ પ્રજયા પશુભિઃ ભવતિ મહાન્
કીર્ત્યા પશૂન્ ન નિન્દેત્ તદ્ વ્રતમ્ ॥ ૨ ॥

જે કેઈ આમ આ દેવતીઓને પશુઓમાં ઓતપ્રોત બાજે છે તે પશુઓવાળો
થાય છે. પૃથ્વીયુગી થાય છે. ઉત્તમવલ્લ જીવનવાળો થાય છે. પ્રજા, પશુ અને કીર્તિએ
મહાન થાય છે. પશુઓને ન નિન્દે-આ વ્રત છે. ॥ ૨ ॥

॥ ઇતિ અષ્ટાદશઃ સ્વપ્દઃ ॥

॥ અથ એકોનવિંશઃ સ્વપ્નઃ ॥

લોમઃ હિંકારઃ ત્વક્ પ્રસ્તાવઃ માંસં ઉદ્ગીયઃ અસ્થિ પ્રતિહારઃ મજ્જા નિધનં એતદ્ યજ્ઞાયજ્ઞીયમ્ અક્ષેપુ પ્રોતમ્ ॥ ૧ ॥

લોમ હિંકાર છે. ચામડી પ્રસ્તાવ છે. માંસ ઉદ્ગીય છે. હાડકાં પ્રતિહાર છે. મજ્જા-તંતુ નિધન છે. આ યજ્ઞાયજ્ઞીય સાથે અગ્નિમાં એતપ્રોત છે. ॥ ૧ ॥

સ ય એવમ્ એતદ્ યજ્ઞાયજ્ઞીયં અક્ષેપુ પ્રોતં વેદાઽક્રી ભવતિ ન અક્ષેત્ર યિમૂર્છતિ સંઘ આયુઃ પતિ જ્યોગ્જીવતિ મહાન્ પ્રજયા પશુભિઃ ભવતિ મહાન્ કીર્ત્યા સંઘત્સરં મજ્જો ન અશ્નીયાત્ તદ્ યતં મજ્જો ન અશ્નીયાત્ इति वा ॥ ૨ ॥

જે દેહ આ યજ્ઞાયજ્ઞીય સાથે અગ્નિમાં એતપ્રોત નામે છે તે અંગવાળો થાય છે. અંગવિકસ થતો નથી. પૂર્ણાયુષી, ઉત્તમવશ જીવન થાય છે. પ્રભ, પશુ અને કીર્તિએ મહાન થાય છે. એક વર્ષ સુધી માંસ ન ખાય અગર તે જીવનભર ન ખાય-આ મત છે. ॥ ૨ ॥

॥ इति एकोनविंशः स्वप्नः ॥

॥ અથ વિંશઃ સ્વપ્નઃ ॥

અગ્નિઃ હિંકારઃ વાયુઃ પ્રસ્તાવઃ આદિત્યઃ ઉદ્ગીયઃ નક્ષત્રાણિ પ્રતિહારઃ ચન્દ્રમાઃ નિધનમ્ એતદ્ રાજનં દેવતાસુ પ્રોતમ્ ॥ ૧ ॥

અગ્નિ હિંકાર છે. વાયુ પ્રસ્તાવ છે. આદિત્ય ઉદ્ગીય છે. નક્ષત્રો પ્રતિહાર છે. ચન્દ્રમા નિધન છે. આ રાજન સાથે દેવતાઓમાં એતપ્રોત છે. ॥ ૧ ॥

સ ય એવં એતદ્ રાજનં દેવતાસુ પ્રોતં વેદ એતાસામ્ એવ દેવતાનાં સલોકતાં સાર્પિટાં સાયુજ્યં ગચ્છતિ સંઘ આયુઃ પતિ જ્યોગ્જીવતિ મહાન્ પ્રજયા પશુભિઃ ભવતિ મહાન્ કીર્ત્યા ગ્રાહણા ન નિંદેત્ તદ્ યતમ્ ॥ ૨ ॥

જે આ રાજન સાથે દેવતાઓમાં એતપ્રોત નામે છે. તે એ જ દેવતાઓની સંયોજના-સમાન સમૃદ્ધિ તથા સાયુજ્યને પામે છે. પૂર્ણાયુષી થાય છે. ઉત્તમવશ જીવન થાય છે. પ્રભ, પશુ અને કીર્તિ એ મહાન થાય છે. ગ્રાહણોને ન નિંદે આ મત છે. ॥ ૨ ॥

॥ इति विंशः स्वप्नः ॥

॥ અથ એકવિંશઃ સ્વળ્ઘઃ ॥

પ્રયો વિદ્યા હિંકારઃ પ્રયઃ દમે લોકાઃ સ પ્રસ્તાવઃ અગ્નિઃ
વાયુઃ આદિત્યઃ સ ઉદ્ગીથઃ નક્ષત્રાણિ ઘયાંસિ મરીચયઃ સ પ્રતિહારઃ
સર્પાઃ ગન્ધર્વાઃ પિતર તત્ નિઘનમ્ એતત્ સામ સર્વસ્મિન્
પ્રોતમ્ ॥ ૧ ॥

ત્રયો વિદ્યા હિંકાર છે. આ ત્રણ હોકા પ્રસ્તાવ છે. અગ્નિ વાયુ અને આદિત્ય
એ ઉદ્ગીથ છે. નક્ષત્રો, પક્ષીઓ અને સૂર્યના કિરણો તે પ્રતિહાર છે. સર્પો, ગન્ધર્વો
અને પિતરો એ નિઘન છે. આ સામ સૌમાં ઓતપ્રોત છે. ॥ ૧ ॥

સ ય એવં એતત્ સામ સર્વસ્મિન્ પ્રોતં વેદ સર્વં હ ભવતિ ॥૨॥

જે આ સામને સૌમાં ઓતપ્રોત લાગે તે સર્વેષ વાય છે. ॥ ૨ ॥

તદેષઃ શ્લોકઃ । યાનિ પશ્ચઘા ત્રીણિ ત્રીણિ તેભ્યો ન જ્યાયઃ
પરમન્યદસ્તિ ॥ ૩ ॥

તે બાબતમાં આ મંત્ર પ્રમાણુરૂપ છે. જે પાંચ પ્રકારે આ ત્રણ ત્રણ છે તેઓ
કર્તા વધારે સારી વસ્તુ ખીજ કોઈ નથી. ॥ ૩ ॥

યઃ તત્ વેદ સ વેદ સર્વં સર્વાઃ દિશઃ યલિં અસ્મૈ દરન્તિ
સર્વં અસ્મિં હિતિ ઉપાસીત તત્ વ્રતમ્ તદ્ વ્રતમ્ ॥ ૪ ॥

જે તે લાગે ॥ તે બધું ॥ બધીય દિશાઓ અને માટે ઉપહાર લાવે છે.
હું સર્વેષ હું એમ ઉપાસે તે વ્રત છે. તે વ્રત છે. ॥ ૪ ॥

॥ હિતિ એકવિંશઃ સ્વળ્ઘઃ ॥

॥ અથ દ્વાવિંશઃ સ્વળ્ઘઃ ॥

વિનદિસામ્નઃ કૃણે પશાવ્યમ્ હિતિ અશેઃ ઉદ્ગીથઃ અનિરુક્તઃ
પ્રજાપતેઃ, નિરુક્તઃ સોમસ્ય, મૃદુ શ્લક્ષ્ણં વાયોઃ, શ્લક્ષ્ણં ચલવદ્
ઇન્દ્રસ્ય, કૌશ્લં વૃહસ્પતેઃ, અપઘ્વાન્તં ચરુણસ્ય, તાન્ સર્વાન્ એવ
ઉપસેવેત વારુણં તુ એવ ધર્જયેત્ ॥ ૧ ॥

બળદના અવાજ જેવા સ્વરવાળું, સામનું સંબંધી, અગ્નિરૂપી દેવતાવાળું,
પશુઓ માટે હિતકર જે ઉદ્ગાન છે તે હું પ્રાર્થું છું. પ્રજાપતિનું અસ્પષ્ટ, સોમનું સ્પષ્ટ,
વાયુનું મૃદુ અને મધુર, ઈન્દ્રનું મધુર અને બલવાન, વૃહસ્પતિનું કૌશલ્ય પક્ષીના
અવાજ જેવું અને વરુણનું કુરેલા કાંસ્ય માત્રના અવાજ જેવું ઉદ્ગાન હોય છે. તે
બધાની જ ઉપાસના કરે. કૌશલ્ય એક વરુણ સંબંધી ઉદ્ગાનને ત્યજે. ॥ ૧ ॥

અમૃતત્ત્વં દેવેભ્ય આગાયાનિ ઇતિ આગાયેત્, સ્વધાં પિતૃભ્યઃ
આશાં મનુષ્યેભ્યઃ. તૃણોદકં પશુભ્યઃ સ્વર્ગં લોકં યજમાનાય, અન્નં
આત્મનઃ ધોગોયાનિ ઇતિ પૃથાનિ મનસાઽધ્યાયન્ અપ્રમત્તઃ સ્તુવીત ॥૨॥

દેવોને માટે અમૃતત્વ, પિતૃઓ માટે સ્વધાં, મનુષ્યો માટે આશા, પશુઓ માટે
ધાંતપાણી, યજમાનને માટે સ્વર્ગ અને જાતને માટે અન્નને આપું એમ ધ્યાન ધરીને,
સાધધપણે એકાગ્ર મનથી સ્તવન કરે! ॥ ૨ ॥

સર્વે સ્વરાઃ હિન્દ્રસ્ય આત્માનાં, સર્વં કુર્માણઃ પ્રજાપતેઃ
આરમાનઃ, સર્વે સ્પર્શાઃ મૃત્યોઃ આત્માનાં, નં યદિ સ્વરેષુ ઉપાલમેત
હિન્દ્રં શરણં પ્રપન્નઃ અભૂવં સ ત્વા પ્રતિવક્ષ્યતિ ઇતિ ઇતં ઘૃયાત્ ॥૩॥

તમામ સ્વરો હિન્દ્રના અવયવો છે. તમામ કુર્માશ્વરો પ્રજાપતિના અવયવ છે.
તમામ સ્પર્શો વ્યંજનો મૃત્યુના અવયવો છે. સ્વરોની બાબતમાં કોઈ ઉદ્દતાતને કપડો
આપે તો “હું હિન્દ્રને શરણે ગયો છું” તે તને યોગ્ય જવાબ દેશે” એમ કહે. ॥ ૩ ॥

અથ યદ્ ઇતમ્ ઉપાલમેત પ્રજાપતિં શરણં પ્રપન્નઃ
અભૂવં સ ત્વા પ્રતિવેક્ષ્યતિ ઇતિ ઇતં ઘૃયાત્ । અથ-યત્ ઇતં સ્પર્શોષુ
ઉપાલમેત, મૃત્યુ શરણં પ્રપન્નઃ અભૂવં સ ત્વા પ્રતિવેક્ષ્યતિ ઇતિ
ઇતં ઘૃયાત્ ॥ ૪ ॥

હવે જો એને કુર્માશ્વરોની બાબતમાં કપડો આપે તો “હું પ્રજાપતિને શરણે
ગયો છું” તે તને સૂચિત કરશે” એમ તેને કહે. હવે જો કોઈ એને સ્પર્શો વ્યંજનોની
બાબતમાં કપડો આપે તો “હું મૃત્યુદેવને શરણે ગયો છું” તે તને બાળીને બરમ
કરશે” એમ જવાબ દે. ॥ ૪ ॥

સર્વે સ્વરા ધોષવન્તઃ ઘણવન્તઃ ઘક્તવ્યાઃ હિન્દ્રે ઘલં દ્વાનિ
ઇતિ । સર્વે કુર્માણઃ અપ્રસ્તા અનિરસ્તાઃ વિઘૃતાઃ ઘક્તવ્યાઃ ।
પ્રજાપતેઃ આરમાનં પરિવદાનીત । સર્વે સ્પર્શાઃ ક્ષેદોન અનસિહતાઃ
ઘક્તવ્યાઃ । મૃત્યોઃ આરમાનં પરિહરાણિ ઇતિ ॥ ૫ ॥

તમામ સ્વરો ધોષવાળા અને ઘણવાનપણે બોલવા યોગ્ય છે. એ બોલની વખતે
હિન્દ્રમાં હું બળ આપું છું એમ ધ્યાન ધરે. તમામ કુર્માશ્વરો અપ્રસ્ત, અનિરસ્ત,
અને વિઘૃતપણે ઉચ્ચારવા યોગ્ય છે. પ્રજાપતિને મારી જાડ હું એમ તે વેળા
ધ્યાન ધરે. તમામ સ્પર્શો વ્યંજનો ધીરે ધીરે અને એકબીજામાં ન ચૂંચવાયેલ રીતે
ઉચ્ચારવા યોગ્ય છે. મૃત્યુના આત્માને હું મારામાંથી બહાર કાઢું છું એમ તે વેળા
ચિન્તવે. ॥ ૫ ॥

॥ ઇતિ હ્રાવિંશઃ લખ્યઃ ॥

આગતા અધ્યાયમાં વિવિધ દૃષ્ટિએ સામની વિવિધ 'ઉપાસનાઓ વર્ણવી! ઉપાસનાની પાછળ સ્ટેડું રહત્ય એક વખત સમગ્રાય, એનું તત્ત્વ હૃદયંગત થાય એટલે પછી એના બાહ્ય આકારો-ભડે પછી તે અસંખ્ય હોય-મુંઝવણનો વિષય નથી એ વિવિધ બાહ્ય આકારો રુચિભેદ અને દર્શનભેદનાં ફેરફાર પ્રતીક છે. એમાં સિદ્ધાન્તભેદ નથી! આથી ઉપાસનાની પાછળનો સિદ્ધાન્ત મુખ્ય છે. એનો બાહ્ય આકાર ગૌણ છે! ઉપનિષદમાં આવતી અસંખ્ય ઉપાસનાઓમાં તાર્કિક એકતા છે! સિદ્ધાન્તની સમરસતા છે! બાહ્ય આકારો એટલા તો પરસ્પર ભિન્ન છે! જેની પાસે, એક સમગ્ર નિગમની દૃષ્ટિ સમજવાની ધીરજ નથી, સમય નથી, ધૃષ્ટિ કે કુતૂહલ નથી, અને સૌથી મુખ્ય તો જેની પાસે કદર કરવાની આંખ નથી તે માણસને એમાં-આ ઉપાસનાઓમાં એક જાતનો નિરુપયોગી ખીચો પણ જણાય! આજના યુગને માટે જે અગત્યની વાત છે તે આ ઉપાસનાઓના બાહ્યકાર નથી. એમાં રહેલી જે દૃષ્ટિ છે તે અગત્યની છે! કાષ્ઠિયુ દેશના-કાળના કે પરિસ્થિતિના માનવને ચિત્તની એકબક્કા સિવાય તત્ત્વની સમજ, કે પ્રાપ્તિ થતી નથી! અને ચિત્તની એકાગ્રતા માટે ઉપાસના સહાયક છે! ઉપાસનામાં પણ ઉત્કર્ષની દૃષ્ટિએ ઉત્તરોત્તર ઉપાસનાનું લક્ષ્ય ઉચ્ચ થતું ધોડે સુધયથી સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમમાં ચિત્તની ધીરે ધીરે યોગ દ્વારા-ઉપાસના દ્વારા ગતિ અને પ્રતિજ્ઞા થાય છે! અને છેવટે સૂક્ષ્મતાની અવધિરૂપ પરમાત્મામાં પણ મનુષ્ય ઉપાસનાના પરિપાકના ક્રમે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. વિશુદ્ધ ચિત્તની નિર્મલ અને એકતાન ધ્યેયનિષ્ઠ પ્રવાહિતા એ ઉપાસનાનું ફળ છે. અને એ ફળ દરેક ક્ષણ દરેક દેશમાં અને દરેક જીવને માટે ચાહવા યોગ્ય છે! નિર્મળ અને એકાગ્ર ચિત્તમાં હજારો સૂર્યની એટલી વખતે પ્રકટતી ન્યોત્તિ કરતાં પણ વધુ દર્શક ન્યોત્તિ હોય છે! નિર્મળ ચિત્તમાં વિશ્વદર્શનનું સામર્થ્ય હોય છે! બસ આ છે અહીં રહસ્ય. આ રહસ્ય એક વખત સારી પેઠે સમજ્યા બાદ ઉપાસનાનાં બાહ્ય પ્રતીકો ગૌણ બની જાય છે! જોહોગ્યના ખીજા અધ્યાયમાં પણ ઉપાસનાનું જ ખીચોખીચ વર્ણન છે! કારકે ખંડમાં એક દૃષ્ટિ તો વગી ખીજામાં ખીજી દૃષ્ટિ. આ દૃષ્ટિભેદ એક જ રહસ્યનો વારંવાર ઉકેલ આપવાની ત્રપ્તિની સિદ્ધિ શૈલી છે! વગી દરેક ઉપાસનાનું ફળ પણ તે તે ઉપાસનાના મહત્ત્વ મુજબ બનાવવામાં આવે છે! પહેલા બાવીસ ખંડમાં આજ રીતે જુદી જુદી દૃષ્ટિથી સામની ઉપાસના બતાવી છે. તેના શબ્દાર્થ માત્ર જ આજકાલ ઉપયોગી છે. કવચિત્ કવચિત્ જીવનમાં ઉપયોગી જણાય એવી વિગતો શબ્દાર્થનું મનન કરવાથી પાકે સ્વયમેવ સમજી જશે! આથી પ્રત્યેક ખંડનું અહીં જુદું જુદું ભાષ્ય આપ્યું નથી.

॥ અથ ત્રયોદશઃ સ્વપ્નઃ ॥

ત્રયઃ ધર્મસ્કન્ધાઃ । યજ્ઞઃ અધ્યયનં દાનં ઇતિ પ્રથમઃ, તપઃ
 ઇવ દ્વિતીયઃ । બ્રહ્મચારી આચાર્યકુવાસી તૃતીયઃ । અન્યન્તં આત્માનં
 આચાર્યકુલેઃ અવસાદયન્ । સર્વે एते पुण्यलोकाः भवन्ति ब्रह्मसंस्थः
 असृतत्वं पति ॥ ૧ ॥

ધર્મરૂપી આરાના ત્રણ સ્કન્ધો-વિશાળ શાળીઓ છે. દેવયંત્ર, સ્વાધ્યાય યજ્ઞ અને
 દાન, આ ત્રણમાં પહેલો સ્કન્ધ છે. કેવળ તપ એ બીજો સ્કન્ધ છે. જે વિદ્યાને માટે
 પોતાના શરીરને તપથી અત્યંત ક્ષીણ કરતો હોઈને શુરુક્રમમાં રહેનારો, બ્રહ્મચારી એ
 ત્રીજો સ્કન્ધ છે. એ બધા-ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થી અને બ્રહ્મચારી-એ ત્રણે પુણ્યલોકવાળા
 થાય છે. તેમાં એ જે બ્રહ્મનિષ્ઠ છે તે અમૃતત્વને પામે છે. ॥ ૧ ॥

प्रजापतिः लोकान् अभ्यतप्यत् । तेभ्यः अभितप्तेभ्यः त्रयी
 विद्या संप्रास्रयत् ताम् अभ्यतपत् तस्याः एतानि अक्षराणि
 संप्रास्रयन्त भूः भुवः स्वः इति ॥ ૨ ॥

પ્રજાપતિએ લોકોને આરે તરફથી તપાવ્યા. તે તપાવેલા લોકોમાંથી વેદ વિદ્યા
 કરાવી. તેને તેણે તપાવી. તપાવેલી એવી તે વેદ વિદ્યામાંથી “ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ” એવા આ
 ત્રણ અક્ષરો કરાવ્યા. ॥ ૨ ॥

તાન્ अभ्यतप्यत् तेभ्यः अभितप्तेभ्यः ऀकारः संप्रास्रयत्
 तत् यथा शंकुना सर्वाणि पर्णाणि संतृण्णानि एयम् अकारेण सर्वाः
 घाक् संतृण्णोकारः एव इदं सर्वं अकारः एव इदं सर्वम् ॥ ૩ ॥

તે અક્ષરોને તેણે તપાવ્યા. તપાવેલા એવા તે અક્ષરોમાંથી ણકાર કરાવેલ જેમ
 શંકુ (ખાંડડાની ઠાંડી) થી સમસ્ત ખાંડડાં બાહ્ય છે તેમ ણકારથી સમસ્ત વાણી
 બાહ્ય છે. આ બધું ણકાર જ છે. આ બધું ણકાર જ છે. ॥ ૩ ॥

તેવીસમાં ખંડમાં ધર્મનું એક આરૂપે વર્ણન છે. એ ધર્મરૂપ આખી ત્રણ
 વિશાળ શાળીઓ છે. તેમાં પહેલી શાળીમાં દેવયંત્ર, સ્વાધ્યાય યજ્ઞ અને દાન યાત્રો
 સમાવેશ થાય છે. બીજીમાં તપનો અને ત્રીજીમાં નૈદિક જનસંયોગ સમાવેશ થાય
 છે. અર્થાત્ ધર્મનું યજ્ઞન પૂજન, સ્વાધ્યાયનું પઠનપાઠન, ક્વચનું ધન, તપનું
 આચરણ અને નૈદિક જનસંયોગ આદર્શ છે ધાર્મિક જનતાં અંગેપાંગે આદર્શનું
 માણસ જે વિધિપૂર્વક આચરણ કરે તો તેનું જન્મ ધર્મથી રંગાયેલું મળ્યું!

આ ત્રણ ગણો એટલે જ મૃદસ્થ, પાનસ્થ અને બ્રહ્મસ્થ આગમનું પાત્રનું !
આ ત્રણે ધર્મનું આચરણ કરતા હોઈ તે પુણ્યશીલોના લોકને પામે છે ! અને જે
મનુષ્ય આ ધર્મના આચરણને લગતે પરિત્ર ચયેલ હોયને શ્રદ્ધામાં નિષ્ઠાવાળો હોય
છે તે અમૃતપ્રાપ્તિને પામે છે ! તેને લોકની પ્રાપ્તિ નથી !

આમ પહેલી ત્રણમાં ધાર્મિક જીવનનો સમાવેશ શેમાં થાય છે તે ખતારની
આ બધું જાણી ને છે ! એટલે કે જી-પરમાત્મા જ દસ્ય અને અદસ્ય જગતનો
સાર છે એમ સાક્ષાત્તિક શૈલીથી ખ્યાલનાં કરે છે. કે પ્રજાપતિએ લોકોને આદેશ
કારથી તપાવ્યા. અહીં પ્રજાપતિ એટલે નિવેદી મનુષ્ય. તેણે લોકો એટલે એમેર
પ્રસરી રહેતાં આ જગતને એમેરથી એટલે પૂર્ણપણે તપાવ્યા એટલે વિચારદષ્ટિએ
માપી જોયાં ! જગતના બારીક અવલોકનમાંથી વેદવિદ્યાની કિયતિ થઈ ! વેદવિદ્યાના
સૂક્ષ્મ અવલોકનમાંથી મુખ્યત્વે સ્વઃ એટલે કે “સત્ ચિત્ આનંદ” તત્ત્વનું સ્ફુરણ
થયું ! એ સચ્ચિદાનંદ તત્ત્વનું પણ સારાવલોકન કરતાં જી હાથ લાગ્યો ! બસ
પરમાત્માના નામરૂપ જીકાર જ આ બધું છે ! પાંદડાંમાં જેમ શકે તેમ જગતમાં
જીકાર વ્યાપ્ત છે ! આથી તે ઉપાસ્ય છે. ॥ ૧-૩ ॥

॥ इति प्रथोविंशः खण्डः ॥

॥ अथ चतुर्विंशः खण्डः ॥

घण्टावादिनः वदन्ति यद् घसर्नां प्रातः सवनं, वज्राणां
माध्यन्दिनं सवनं, सादिर्यातां च विश्वेषां च देवानां वृत्तीयं
सयनम् ॥ ૧ ॥

વેદવાદીઓ માંહેનાંહે કહે છે-પ્રાતઃ સવન વસુઓનું છે. માધ્યમ્ દિન સવન શ્વેતુ
છે. આદિત્ય અને વિશ્વેદેવેનું સાયંકાલીન સવન છે. (વસુઓએ પૃથ્વી, ડુદોએ
અંતરિક્ષ અને આદિત્ય વજ્રેએ સ્વર્ગલોક કબજે કરેલા છે.) ॥ ૧ ॥

ए तर्हि यजमानस्य लोकः इति स यः तं न विद्यात् कथं
कुर्यात् मय. निद्वान् कुर्यात् ॥ ૨ ॥

તો પછી યજમાનનો લોક કયાં ? આમ યજમાન માટે લોકનો અભાવ હોવાથી
જે યજમાન તે લોકને ન જાણે તે યજ્ઞ કેવી રીતે કરે ? તેથી વિદ્વાન-જાણીને તે
કરે. ॥ ૨ ॥

પ્રાતઃકાળના અનુવાકોનું જ્ઞાન કરતાં પહેલાં, ગાહ્યપત્રની પાછળ ઉત્તર તરફ મુખ કરીને ચંચમાન વસુદેવત્ય સાથે ગાય છે. ॥ ૩ ॥

હું અંચે ! લોકની પ્રાપ્તિ માટે દ્વારને ખુલ્લા કરો ! અમે આપને રાજ્યની પ્રાપ્તિ માટે જોઈએ ! ॥ ૪ ॥

ત્યારે બાદ આ મંત્રથી હોમ કરે છે:-૫૨થી લેખર રહેનારા અને લોકમાં રહેનારા અગ્નિને વન્દન. હું આપના યજમાનને માટે લોકની પ્રાપ્તિ કરે. આ હું યજમાનના લોકમાં મત્સ્ય બાદ જનાર છું. ॥ ૫૩ ॥

આ લોકમાં વજમાન આસુધ્ય બાદ જનાર છે. રવાહા. પૃથ્વીલોકના પરિધને ફર કરે. એમ કહીને વજમાન હટે છે. તેને વસુઓ પ્રાપ્ત: સવને આપે છે. ॥ ૧ ॥

માધ્યદિન સવનના ગાન પહેલાં દક્ષિણામિની પાછળ ઉત્તર તરફ મુખ કરીને તે
વજ્રમાન રૂઢ દેવતા સાથે ગાય છે. ॥ ૮ ॥

॥ अग्ने ! लोकना द्वारेने भोला, वैराग्य भाटे अग्ने आपने जेईये ! ॥ ८ ॥

अथ जुहोति नमः घायवे अन्तरिक्षक्षिते लोकं मे यजमानाय
विन्द एष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥ ९ ॥

ત્યાર બાદ હોમ કરે છે. અંતરિક્ષમાં રહેનારા લોકમાં રહેનારા વાયુને નમસ્કાર.
હું યજમાન માટે લોકની પ્રાપ્તિ કરેલ. આ હું યજમાનના લોકમાં આવનાર છું. ॥૯॥

अत्र यजमानः परस्ताद् आयुषः स्वाहाऽपजहि परिधं इति
उक्त्वा उत्तिष्ठति तस्मै रुद्राः मार्च्यंदिनं सवनं सप्रयच्छन्ति ॥१०॥

આ લોકમાં યજમાન જવન બાદ આવનાર છે. સ્વાહા અંતરિક્ષ લોકના દ્વારની
પરિધને દૂર કરેલ. આમ કહીને ઉઠે છે. તેને રુદ્રો માર્ચંદિન સવન આપે છે. ॥ ૧૦ ॥

पुरा तृतीय सवनस्य उपाकरणम् जघनेन आहवनीयस्य
उदङ्मुखः उपविश्य स आदित्यं स वैश्वदेवं साम अभिगायति ॥११॥

ત્રીજા સવનની સરુઆત પહેલાં આહવનીયની પાછળ ઉત્તરાભિમુખ બેસીને તે
આદિત્ય તથા વિશ્વદેવા દેવત્ય સામને ગાય છે. ॥ ૧૧ ॥

लोके कक्षारमपावा इणू इ इ पश्येम त्वा वयं स्वारा इ इ इ
इ इ हुं इ मा इ इ ज्या इ यो इ मा इ इ इ इ इति ॥ १२ ॥

હે અગ્ને! લોકદ્વારને ખોલો! સ્વારાત્મ્ય માટે અમે! આપને ભેઈએ. ॥ ૧૨ ॥

आदित्यं अथ वैश्वदेवं लो इ कक्षारमपावा इणू इ इ पश्येम
त्वा वयं साम्ना इ इ इ इ हुं इ मा इ इ यो इ इ इ इ इति ॥१३॥

આદિત્ય દેવત્ય સામ બાદ વિશ્વદેવા-દેવત્ય સામ ગાય છે. હે અગ્ને! લોકદ્વારને
ખોલો. સામ્રાત્મ્યને માટે અમે! આપને ભેઈએ. ॥ ૧૩ ॥

अथ जुहोति नमः आदित्येभ्यः च विभ्येभ्यः च देवेभ्यः
दिविक्षिद्म्यः लोकक्षिद्म्य लोक मे यजमानाय विन्दत ॥ १४ ॥

ત્યાર બાદ હોમ કરે છે. નમસ્કાર હો! આદિત્યને અને નમન હો! વિશ્વદેવોને કે
ભેઈો સ્વર્ગલોકમાં રહેનારા છે. ભેઈો લોકમાં રહેનારા છે. હું યજમાન માટે સ્વર્ગ
લોકની પ્રાપ્તિ કરેલ. ॥ ૧૪ ॥

एष वै यजमानस्य लोके एतास्मि अत्र यजमानः परस्ताद्
आयुषः स्वाहाऽपहत परिधं इति उक्त्वा उत्तिष्ठति ॥ १५ ॥

આ હું યજમાનોના લોકમાં આવનાર છું. અહીં યજમાન હું આયુષ્ય બાદ
આવનાર છું. સ્વાહા સ્વર્ગલોકની પરિધને દૂર કરેલ. એમ કહીને ઉઠે છે. ॥ ૧૫ ॥

તસ્મા આદિત્યાઃ ચ વિશ્વે ચ દેવાઃ તૃતીયં સવનં સુપ્રયચ્છન્તિ
 યપ દૈ યજ્ઞસ્ય માત્રાં વેદ ય યવં વેદ ય યવં વેદ ॥ ૧૬ ॥

તેને આદિત્યો અને વિશ્વદેવો તૃતીય સવન આપે છે. જે કોઈ આ યજ્ઞની
 માત્રાને નિશ્ચય નાંખે છે-જે આમ નિશ્ચય નાંખે છે તે ઉપર કૃણ મેળવે છે. ॥ ૧૬ ॥

અવિને તો વિદ્વાન હોવા જ ઘટે પણ જે યજ્ઞો કરનારો યજ્ઞમાન હોય
 તેણે પણ વિદ્વાન હોવું ઘટે. અર્થાત્ જે કર્મ કરવું હોય તે કર્મને લગતી પૂરી
 માહિતી હોવી ઘટે. અર્થાત્ પ્રત્યેક કર્મ જ્ઞાનપૂર્વક હોવું ઘટે-આ સિદ્ધાન્ત છે. આ
 સિદ્ધાન્તનો ઉલ્લેખ ચોવીસમા ખંડમાં કરવામાં આવે છે.

યદ વૈરાગ્ય સ્વારાગ્ય અને સામ્રાગ્યનું પણ સાધન થઈ શકે છે-જો
 જ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવે તો. આ ॥ આખા યે ખંડનો સ્વરૂપ આખા ખંડમાં
 જે પારિભાષિક ભાષાનો ખનિ છે તે આગળા યુગ માટે નિરૂપણી છે! આથી
 સિદ્ધાન્ત માત્રનો ઉલ્લેખ કરીને જ સતેજ માનીએ છીએ.

॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥

॥ इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयः अध्यायः ॥

॥ हरि ॐ तत्सत् ॥

ॐ

॥ अथ छांदोग्ये तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

ॐ असौ या आदित्यो देवमधुः तस्य द्यौः एव तिरस्वीनर्धशः
अन्तरीक्षं अपूपः मरीचयः पुत्राः ॥ १ ॥

ॐ નિશ્ચય થેલો આદિત્ય એ દેવમધુ=દેવાનું મધ છે. આ ધી બિજ એનો
આધાર વાંસ છે. અન્તરીક્ષ એ મધપૂડો છે. સૂર્યકિરણોમાં શ્વેતુ પાણી એ પુત્રો=
મધમાખનાં છતાં છે. ॥ ૧ ॥

તસ્ય ય પ્રાજ્ઞ રદમયઃ તા એવ અસ્ય પ્રાજ્યઃ મધુનાલ્યઃ
જાઘ એવ મધુકૃતઃ ક્રગ્વેદ એવ પુષ્પં તા અમૃતા આપઃ તા યા પતાઃ
કાચઃ ॥ ૨ ॥

એ સૂર્યનાં જે પૂર્વ તરફનાં કિરણો છે તે જ એની પૂર્વ મધનાડીઓ-મધપૂડાનાં
છિદ્રો છે. ક્રયાઓ એ જ મધમાખ છે, ક્રગ્વેદ એ જ કુલ જ યજ્ઞીય કર્મોમાં વપરાતાં
જલો એ જ અમૃત જલો છે. તે આ ક્રયાઓ મધમાખની માફક એ અમૃતરસને
લઈને મધ બનાવે છે ॥ ૨ ॥

एतम् क्रग्वेदम् अभ्यतपत् तस्य अभितप्तस्य यशः तेजः
इन्द्रियं धीर्यं अन्नाद्यं रसः अजायत ॥ ३ ॥

તેઓ ક્રયાએલેખી મધમાખેએ ક્રગ્વેદનું ચોમેરથી આલોચન કર્યું. આલોચિત
યથેશ્વા તે કગ્વેદમાથી યશ, તેજ, ઈન્દ્રિય, ધીર્ય અને કોઝ્ય અન્ન ઉપજ્યું. ॥ ૩ ॥

तद् व्यक्षरत् तद् आदित्यं अभितः आश्रयत् तद् वा एतद्
यद् एतद् आदित्यस्य रोहितं रूपम् ॥ ४ ॥

તે યશ વગેરે વિશેષ રૂપે સરખ્યું. અને આદિત્યનો તેણે ચોમેરથી આશ્રય લીધો.
તે નિશ્ચય આ છે જે આ આદિત્યનું રોહિત=સાતું રૂપ છે. ॥ ૪ ॥

इति प्रथमः खण्डः

तस्मा आदित्याः च विश्वे च देवाः तृतीयं सवनं सुप्रयच्छन्ति
एष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद न एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥

તેને આદિત્યો અને વિશ્વેદેવો તૃતીય સવન આપે છે. ને કોઈ આ યજ્ઞની માત્રાને નિશ્ચય નાહ્યું છે—ને આમ નિશ્ચય નાહ્યું છે તે ઉપદ્ધાં કૃણ મેળવે છે. ॥ ૧૬ ॥

ઋશિને તો વિદ્વાન હોવા જ ધટે પણ ને યજ્ઞનો કરનારો યજ્ઞમાન હોય તેણે પણ વિદ્વાન હોવું ધટે અર્થાત્ ને કર્મ કરવું હોય તે કર્મને લગતી પૂરી માહિતી હોવી ધટે. અર્થાત્ પ્રત્યેક કર્મ જ્ઞાનપૂર્વક હોવું ધટે—આ સિદ્ધાન્ત છે. આ સિદ્ધાન્તનો ઉલ્લેખ યોગીશ્વર ખંડમાં કરવામાં આવે છે !

યજ્ઞ વૈરાગ્ય, સ્વારાગ્ય અને સામ્રાજ્યનું પણ સાધન થઈ શકે છે—જો જ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવે તો. આ છે આખા યે ખંડનો સ્થર. આખા ખંડમાં ને પારિભાષિક ભાષાનો ખ્વનિ છે તે આજના યુગ માટે નિરપેયગી છે ! આથી સિદ્ધાન્ત માત્રનો ઉલ્લેખ કરીને જ સતોષ મનીષે છીએ.

॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥

॥ इति छांदोग्योपनिषदि द्वितीयः अध्यायः ॥

॥ हरि ॐ तत्सत् ॥

ॐ

॥ अथ छंदोग्ये तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

ॐ असौ वा आदित्यो देवमधुः तस्य द्यौः एव तिरश्चीनवंशः
अन्तरीक्षं अपूपः मरीच्यः पुषाः ॥ १ ॥

ॐ નિથય જેને આનિય એ દેવમધુ=દેવોનુ મધ છે આ દ્યૌ એજ એને
આધાર વાસ છે. અન્તરીક્ષ એ મધપૂડા છે સૂર્યઃ=સૂર્યોમા શ્વેતુ પાટી એ પુષે=
મધમાખના છડા છે ॥ ૧ ॥

તસ્ય ચ પ્રાજ્ઞ રશ્મયઃ તા एव अस्य प्राच्यः मधुनाह्वयः
ऋच एव मधुकृतः ऋग्वेद एव पुण्यं ता अमृता आर्षः ता वा एताः
ऋचः ॥ २ ॥

એ સૂર્યના જે પૂર્વ તરફના કિરણો છે તે જ એની પૂર્વ મધનાહ્વયો=મધપૂડાના
ઢિલો છે ઋચાઓ એજ મધમાખ છે, ઋગ્વેદ એજ કુલ છે પુણ્ય ક્ષેત્રોમા અમૃતા
આર્ષો એજ અમૃત જલો છે તે આ ઋચાઓ મધમાખની માફક એ અમૃતરસને
લઈને મધ બનાવે છે ॥ ૨ ॥

एतम् ऋग्वेदम् अग्नितपत् तस्य अभितप्तस्य यशः तेजः
इन्द्रियं धीर्यं अन्नाद्यं रसः वजायत ॥ ૩ ॥

તેઓ ઋચાઓદથી મધમાખોએ ઋગ્વેદનુ ચોમેતથી આલોચન કર્યું આલોચન
થયેલા તે ઋગ્વેદમાથી યશ, તેજ, ઇન્દ્રિય, ધીર્ય અને લોભ્ય ગજ ઉપજ્યુ ॥ ૩ ॥

तद् व्यक्षरत् तद् आदित्यं अमितः आश्रयत् तद् वा एतद्
यद् एतद् आदित्यस्य रोहितं रूपम् ॥ ૪ ॥

તે યશ ક્ષેત્રે નિરોપ કરે સરજ્યુ અને આદિત્યનો તેજે ચોમેતથી આશ્રય લીધો
તે નિથય આ છે જે આ આનિયનુ રોહિત=રશ્મિ રૂપ છે ॥ ૪ ॥

इति प्रथमः खण्डः

तस्मा आदित्याः च विश्वे च देवाः तृतीयं सवनं सुप्रयच्छन्ति
एष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥

તેને આદિત્યો અને વિશ્વેદેશ તૃતીય સવન આપે છે જે મર્ઘ આ ચતુર્થ
માત્રાને નિશ્ચય નાણે છે-જે આમ નિશ્ચય નાણે ॥ તે ઉપર કૃષ્ણ મેળવે ॥ ॥ ૧૬ ॥

ઋત્વિને તો વિદ્વાન હોવા જ ધટે પણ જે યજ્ઞો કરનારો યજમાન હોય
તેણે પણ વિદ્વાન હોવું ધટે અર્થાત્ જે કર્મ કરવું હોય તે કર્મને લાગતી પૂરી
માહિતી દોવી ધટે અર્થાત્ પ્રત્યેક કર્મ જ્ઞાનપૂર્વક હોવું ધટે-આ સિદ્ધાન્ત છે આ
સિદ્ધાન્તનો ઉલ્લેખ યોગીશ્વર ખડમા કરવામા આવે છે.

યદા વૈવશ્વત્, રત્નાશ્વત્ અને સ્વશ્વત્ પશુ સાધન થઈ શકે છે-જે
જ્ઞાનપૂર્વક કરવામા આવે તો આ છે આખા યે ખડનો સ્વર આખા ખડમાં
જે પારિભાષિક ભાગનો ખ્વનિ છે તે આજ્ઞા મુગ મટે નિરપેક્ષગી છે. આથી
સિદ્ધાન્ત મૂકનો ઉલ્લેખ કરીને જ સતોષ માનીએ છીએ.

॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥

॥ इति छांदोग्योपनिषदि द्वितीयः अध्यायः ॥

॥ हरि ॐ तत्सत् ॥

॥ અથ ચતુર્થઃ સ્વપ્નઃ ॥ ..

અથ યે અસ્ય ઉદજ્ઞઃ રક્ષમયઃ તા એવ અસ્ય ઉદીચ્યઃ મધુનાહયઃ અયર્વાહ્નિરસ એવ મધુકૃતઃ ઇતિહાસપુરાણં પુષ્પં તા અમૃતાઃ આપઃ ॥ ૧ ॥

હવે જે આનાં ઉત્તરનાં ફિસ્તો છે તેજ આની ઉત્તરની મધનાડીઓ છે. અયર્વ-
વેહના મત્રોજ મધમાખ છે. ઇતિહાસપુરાણ એ પુષ્પ છે. તે અમૃત પાણી છે. ॥ ૧ ॥

તે યા एते अयर्वाह्निरसः एतद् इतिहासपुराणं अभ्यतपत्
तस्य अभितप्तस्य यशः तेजः इन्द्रियं वीर्यं अन्नाद्यं रसः अजायत ॥ ૨ ॥

તે આ અયર્વમત્રોએ આ ઇતિહાસપુરાણને ચોમેરથી અવલોક્યાં, અવલોકિત
એવા તેમાંથી યશ, તેજ, ઇન્દ્રિય, વીર્ય, ભોજ્ય અન્નનો રસ જન્મ્યો. ॥ ૨ ॥

तद् व्यक्षरत् तद् आदित्यं अमितः अश्रयत् तद् वा एतद्
यद् एतद् आदित्यस्य परं कृष्णं रूपम् ॥ ૩ ॥

તે વિશેષ રૂપે સરક્યો. અને તેણે આદિત્યનો આશરો લીધો. તે આ નિશ્ચય
આદિત્યનું પરમ કૃષ્ણ રૂપ છે. ॥ ૩ ॥

॥ इति चतुर्थः स्वप્नः ॥

॥ અથ પશ્ચમઃ સ્વપ્નઃ ॥

અથ યે અસ્ય ऊर्ध्वाः રક્ષમયઃ તાઃ એવ અસ્ય ऊर्ध्वाः મધુનાહયઃ
ગુહ્યાઃ એવ આદેશાઃ મધુકૃતઃ બ્રહ્મૈવ પુષ્પં તાઃ અમૃતાઃ આપઃ ॥ ૧ ॥

હવે જે આ સૂર્યનાં ઉર્ધ્વ ફિસ્તો છે તેજ એની ઉર્ધ્વ મધનાડીઓ છે.
ગુહ્ય આદેશોજ મધમાખ છે. ઉકાર જ પુષ્પ છે. તે અમૃત જલો છે. ॥ ૧ ॥

તે યા एते गुह्याः आदेशाः एतद् ब्रह्म अभ्यतपत् तस्य
अभितप्तस्य यशः तेजः इन्द्रियं वीर्यं अन्नाद्यं रसः अजायत ॥ ૨ ॥

નિશ્ચય તે આ ગુહ્ય આદેશોએ આ ઉકારું ચોમેરથી અવલોકન કર્યું. અવલોકિત
એવા તે ઉકારમાંથી યશ, તેજ, ઇન્દ્રિય, વીર્ય, ભોજ્ય અન્નનો રસ જન્મ્યો. ॥ ૨ ॥

॥ અથ દ્વિતીયઃ સ્વણ્ડઃ ॥

અથ યે અસ્ય દક્ષિણા રદમયઃ તાઃ એવ અસ્ય દક્ષિણા મધુનાડ્યઃ
યજૂંપિ એવ મધુકૃતઃ યજુર્વેદ એવ પુષ્પં તા અમૃતાઃ આપઃ ॥ ૧ ॥

હવે આ આદિત્યનાં જે દક્ષિણ ગરભઓ છે તે જ એની દક્ષિણ મધુનાડીઓ છે.
યજુમન્ત્રો જ મધમાખો છે. યજુર્વેદ જ પુષ્પ છે. તે અમૃત બોલો છે. ॥ ૧ ॥

તાનિ ઘા ઇતાનિ યજૂંપિ ઇતં યજુર્વેદં અમ્યતપત્ તસ્ય
અમિતપ્તસ્ય યશઃ તેજઃ ઇન્દ્રિયં વીર્યં અન્નાધંરસઃ અજાયત ॥ ૨ ॥

તે આ યજુર્વેદના મન્ત્રોએ આ યજુર્વેદને ચોમેરથી અવલોક્યો. ચોમેરથી
અવલોકાયેલ તે યજુર્વેદમાંથી યશ, તેજ, ઇન્દ્રિય, વીર્ય અને ભોજ્ય અન્નનો રસ
ઉપાવ્યો. ॥ ૨ ॥

તદ્ વ્યક્ષરત્ તદ્ આદિત્યં અમિતઃ અથયત્ તદ્ ઘા ઇતદ્
યદ્ ઇતદ્ આદિત્યસ્ય શુક્લં રૂપમ્ ॥ ૩ ॥

તે રસ વિશેષરૂપે સર્વો અને આદિત્યનો ચોમેરથી તેણે આશ્રય લીધો. તે આ
નિશ્ચય આ આદિત્યનું શુક્લરૂપ છે. ॥ ૩ ॥

॥ इति द्वितीयः स्वण्डः ॥

॥ અથ તૃતીયઃ સ્વણ્ડઃ ॥

અથ યે અસ્ય પ્રત્યક્ષઃ રદમયઃ તા એવ અસ્ય પ્રતીચ્યઃ મધુનાડ્યઃ
સામાનિ એવ મધુકૃતઃ સામવેદ એવ પુષ્પઃ તા અમૃતાઃ આપઃ ॥ ૧ ॥

હવે જે આનાં પશ્ચિમી કિરણો છે તે જ એની પશ્ચિમી મધુનાડીઓ છે. સામ
મન્ત્રો જ મધમાખો છે. સામવેદ જ પુષ્પ છે. તે અમૃત બોલો છે. ॥ ૧ ॥

તાનિ ઘા ઇતાનિ સામાનિ ઇતં સામવેદં અમ્યતપત્ તસ્ય
અમિતપ્તસ્ય યશઃ તેજઃ ઇન્દ્રિયં વીર્યં અન્નાધંરસઃ અજાયત ॥ ૨ ॥

તે આ સામમન્ત્રો એ સામવેદને ચોમેરથી અવલોક્યો. અવલોકિત એવા તેમાંથી
યશ, તેજ, ઇન્દ્રિય, વીર્ય અને ભોજ્ય અન્નનો રસ બોલ્યો. ॥ ૨ ॥

તદ્ વ્યક્ષરત્ તદ્ આદિત્યં અમિતઃ અથયત્ તદ્ ઘા ઇતદ્
યદ્ ઇતદ્ આદિત્યસ્ય પરં કૃષ્ણં રૂપમ્ ॥ ૩ ॥

તે રસ વિશેષ રૂપે સરક્યો. તેણે સર્વનો આશ્રય લીધો. તે આ નિશ્ચય
આદિત્યનું પરમ કૃષ્ણ રૂપ છે. ॥ ૩ ॥

॥ इति तृतीयः स्वण्डः ॥

॥ અથ ચતુર્થઃ સ્વર્ણઃ ॥

અથ યે અસ્ય ઉદચ્ચઃ રદમયઃ તા एव अस्य उदीच्यः
मधुनाडयः अथर्वाङ्गिरस एव मधुकृतः इतिहासपुराणं पुष्पं ता
अमृताः आपः ॥ १ ॥

હવે જે આનાં ઉત્તરનાં જિજ્ઞે છે તે જ આની ઉત્તરની મધનાડીઓ છે. અથર્વા-
ંગેના મત્રો જ મધમાળ છે. ઇતિહાસપુરાણ એ પુષ્પ છે. તે અમૃત પાણી છે. ॥ ૧ ॥

ते वा एते अथर्वाङ्गिरसः एतद् इतिहासपुराणं अभ्यतपत्
तस्य अभितप्तस्य यशः तेजः इन्द्रियं वीर्यं अनाद्यं रसः अजायत ॥ २ ॥

તે આ અથર્વામત્રોએ આ ઇતિહાસપુરાણને યોગેશ્વરી અવલોક્યાં. અવલોકિત
એવા તેમાંથી યશ, તેજ, ઇન્દ્રિય, વીર્ય, બોધ્ય અતનો રસ જન્મ્યો. ॥ ૨ ॥

तद् व्यक्षरत् तद् भादित्यं अभितः अभयत् तद् वा एतद्
यद् एतद् भादित्यस्य परं कृष्णं रूपम् ॥ ૩ ॥

તે વિશેષ રૂપે સરખ્યો. અને તેણે આદિત્યને આશરે લીધો. તે આ નિશ્ચય
આદિત્યનું પરમ કૃષ્ણ રૂપ છે. ॥ ૩ ॥

॥ इति चतुर्थः स्वर्णः ॥

॥ અથ પચ્ચમઃ સ્વર્ણઃ ॥

अथ ये अस्य ऊर्ध्वाः रदमयः ताः एव अस्य ऊर्ध्वाः मधुनाडयः
गुह्याः एव आदेशाः मधुकृतः ब्रह्मैव पुष्पं ताः अमृताः आपः ॥ १ ॥

હવે જે આ સૂર્યનાં ઉર્ધ્વ રદિમઓ છે તે જ એની ઉર્ધ્વ મધનાડીઓ છે.
ગુહ્ય આદેશો જ મધમાળ છે. બ્રહ્માર જ પુષ્પ છે. તે અમૃત જલો છે. ॥ ૧ ॥

ते वा एते गुह्याः आदेशाः एतद् ब्रह्म अभ्यतपत् तस्य
अभितप्तस्य यशः तेजः इन्द्रियं वीर्यं अनाद्यं रसः अजायत ॥ २ ॥

નિશ્ચય તે આ ગુહ્ય આદેશોએ આ બ્રહ્મનું યોગેશ્વરી અવલોકન કર્યું. અવલોકિત
એવા તે બ્રહ્મારમાંથી યશ, તેજ, ઇન્દ્રિય, વીર્ય, બોધ્ય અતનો રસ જન્મ્યો. ॥ ૨ ॥

एतद् व्यक्षरं तद् आदित्यं अभितः अथयत् । तद् वा एतद्
यद् एतद् आदित्यस्य मध्ये क्षोभते इव ॥ ३ ॥

તે રસ સરસ્વો અને આદિત્યનો ચોમેરથી આશ્રય લીધો. તે આ નિશ્ચય
વચ્ચે જાગે ચ લે છે. તે એ રસ છે. ॥ ૩ ॥

ते वा एते रसानां रसा येदा हि रसाः तेषाम् एते रसाः
तानि वा एतानि अमृतानां अमृतानि येदा हि अमृताः तेषां एतानि
अमृतानि ॥ ४ ॥

તે આ નિશ્ચય રસોના પગ રસ છે. વેદો નિશ્ચય રસ છે. તેમના આ રસો છે.
તે આ અમૃતોના અમૃત છે. વેદો નિશ્ચય અમૃત છે. તે અમૃત વેદના આ
અમૃતો છે. ॥ ૪ ॥

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

આગણા અધ્યાયમાં છેવટે ત્રણ ધર્મરૂઢિ બતાવી જ્ઞાનપૂર્વક કરેલાં કર્મનું
મંદુર બતાવ્યું. હવે આ ત્રીજા અધ્યાયમાં મધુવિદ્યાનો પ્રારંભ થાય છે. આ
મધુવિદ્યા મધમંદી છે. અને આખીય વિદ્યા ત્રણેએ રૂપક દ્વારા જગત સમક્ષ
ધરી છે ! તેના પહેલા પાંચ ખંડમાંથી ગમે તે એક બરેબર સમગ્રય એટલે
બાકીનાની પાછળ રહેલી વિચારસરણી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે ! આથી આપણે પ્રથમ
ખંડને જ પહેલા પૂરા સમજી લઈએ ત્રણ કહે છે કે પેલો આદિત્ય એ નિશ્ચય
દેવ-મધુ છે. આદિત્ય શબ્દનો અર્થ અહીં સૂર્ય નથી, પરમાત્મા છે ! ચોમેર જે
પ્રકાશે તે આદિત્ય એવો એનો વ્યુત્પત્તિથી અર્થ થાય છે. સૂર્ય યદ્યપિ ચોમેર
પ્રકાશતો લાગે છે. પણ એની જ્યોતિ એ ભૌતિક જ્યોતિ છે. આથી ચૈતન્ય
જ્યોતિને એ પ્રકાશી શકતો નથી. પ્રકરણ અધ્યાત્મવિદ્યાનું છે. આથી સૂર્યાદિ
જ્યોતિની પણ જ્યોતિરૂપ, ચૈતન્ય જ્યોતિ પરમાત્મા, સ્વયં પ્રકાશમાન હોઈને અહીં
આદિત્ય શબ્દથી અંલિખેલ છે. આ ચૈતન્ય જ્યોતિ પરમાત્મા જે ન હોય તો
જગત આંધળું થાય ! કેમકે સૂર્યપ્રકાશનો અનુભવ પણ ચૈતન્ય જ્યોતિ હોય તો જ
થાય છે. આ આદિત્ય=પરમાત્મા ત્રણેની દૃષ્ટિએ દેવ-મધુ છે. દેવનું મધુ=મધ
એટલે દેવમધુ. દેવ એટલે પરમાત્માતત્ત્વના જાણકારો. એ પરમાત્માતત્ત્વના જાણકારો
માટે પરમાત્મા મધ જેવા છે. મધ જેમ મીઠું છે, જેમ ત્રિદોષદ્ધ છે, ક્ષણાદિ
ત્રેગમાં અનુપાન છે, તેમ પરમાત્મારૂપી મધ, તેના જાણકારને અનુભવ કરનારને-
માટે મધુરતમ છે. ત્રિદોષરૂપી સંસારને હણનારું છે. અધ્યાત્મ જીવનને પીંડારો
અને ક્ષીણ કરી નાંખનારાં તમામ વ્યથિઓમાં, જુદાં જુદાં જ્ઞાન-ભક્તિ-કર્મ
આદિ ઔષધોને લેવાને માટે અનુપાનરૂપ છે ! માટે ત્રણ કહે છે કે નિશ્ચય આ

પરમાત્મા, દેવાને માટે એટલે કે જે મનુષ્યોએ સ્વપ્ન અને ઇશ્વરરૂપાએ દેવપદ્મું મેળવ્યું છે એવા મનુષ્યો માટે મંધર છે ! આમ પરમાત્માને મંદુર રસ-પ્રધાન, ત્રિદોષી, અનુપાનગ્રેષ્ઠ, તરીકે વર્ણવવા મંદુર શબ્દ આપ્યું. તો જેમ ભૌતિક મંધ કારકે આ ઉપર મળે એટલે કે આડને આધાર રહે, મંધપૂડામાં રહે, એ મંધપૂડાનાં છિદ્રો હોય, મંધમાળો હોય, પુષ્પો હોય, તેમ આ પરમાત્માશ્રી અભૌતિક મંધ માટે પણ કાર્ક આધાર હોવો ધટે, મંધપૂડો હોવો જોઈએ, એ મંધપૂડાનાં છિદ્રો હોવાં જરૂરી થઈ પડે, એને સચ્ચિન કરનારી મંધમાળો આવશ્યક છે, એ પરમમંધ માટે પુષ્પો અગત્યનાં હોય છે, એનો ભૌતિકતા પણ હોવો ધટે ! કેમકે આ બધુંય ન બતાવે તો શબ્દ અધૂરું રહે. આથી ત્રણે શબ્દની પૂર્ણતા માટે કહે છે કે આ છી પેશાં મંધનો તિરશ્ચીન વંશ છે. છી એટલે બ્રહ્માંડ, તિરશ્ચીન વંશ એટલે આધાર સ્તંભ. જેમ મંધનો આધાર કાર્ક આડ વગેરે હોય છે તેમ જાણે આ પરમાત્માશ્રી મંધ આ આખાંય બ્રહ્માંડમાં રહે છે ! અર્થાત્ સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં એ મંધ રહેલું હોય છે ! પ્રત્યેક ફૂલમાં રહેલી મંધકણિકાને જેમ મંધમાળી જ ખેંચી શકે, બીજાને તો ફક્ત તેની સુવાસ જ સમગતય, તેમ વિશ્વની પ્રત્યેક કૃતિમાં ખીચોખીચ ભરેલું પરમમંધ ઉર્લોચી અને રસપ્રેમી વિવેકી મનુષ્યને જ મળે ! બીજાને તો કદાચ તેમાં રહેલી સુવાસ જ અનુભવમાં આવે ! આ છે અહીં પ્વનિ. અંતરિક્ષ એ આ મંધનો પૂડો છે ! મંધપૂડામાં જેમ છિદ્ર હોય છે તેમ આ મંધને માટે અંતરિક્ષ એ છિદ્ર છે ! અંતરિક્ષ શબ્દનો અર્થ થાય છે “અંદરથી જોવાય એવું.” પ્રત્યેક વસ્તુ અંદરથી જોઈ શકાય એવી છે ! ફક્ત જોવાની દષ્ટિ જોઈએ ! આ મંધ પ્રત્યેક પ્રાણીના હૃદયશ્રી છિદ્રમાં રહેલું છે ! એ જ-હૃદય જ અંતરિક્ષ છે ! મંધપૂડામાં જેમ હળરો છિદ્ર હોય છે તેમ આ બ્રહ્માંડવ્યાપી મંધપૂડામાં પ્રત્યેક પ્રાણી હૃદય એ એક એક છિદ્ર છે. તેમાં આ પરમ સ્વાદિષ્ઠ પરમાત્માશ્રી મંધ રહેલું છે ! અને મંધમાળનાં જેમ છિદ્રો હોય છે તેમ આદિત્યનાં જલગર્ભ કિરણોઅપરમાત્માના શ્રદ્ધાશ્રી જલથી ભરપૂર જ્ઞાનકિરણો એ મંધમાળનાં છિદ્રો છે !

આ પરમાત્માશ્રી સૂર્યનાં જે પ્રાચ્યકિરણો છે તે જ આ મંધપૂડાની પ્રાચ્ય મંધનાડીઓ છે ! ત્રણ મંત્રો જ મંધમાળ છે ! અર્થાત્ પરમાત્માનાં જે સૌથી પહેલાં જ્ઞાનશ્રી કિરણો છે તે જ આ દેવતા મંધપૂડાની સૌથી પહેલી મંધનાડીઓ છે ! ત્રણેજના મંત્રો એ મંધમાળ જેવી છે ! મંધમાળો જેમ કુલે કુલે રહેલાં મંધને ચૂરી એકઠું કરે છે તેમ ત્રણેજની ત્રણાઓ દુનિયાના તમામ પદાર્થોશ્રી કુલોમાં અદ્વિત્યરૂપે રહેલા પરમમંદસ્વરૂપ પરમાત્માને પકડી પકડી સંગ્રહે છે ! અર્થાત્ ત્રણેજની પ્રત્યેક ત્રણા પરમાત્માશ્રી મંધથી ભરેલી છે ! આ ત્રણાઓને

માટે ઋગ્વેદ એ જ પુલ છે ! યસીયકર્મોમાં વપરાતું પાણી જ અમૃત છે. મધમાખ જેમ મધને એકઠું કરે છે તેમ આ ઋચ્યાઓ પરમાત્મારૂપી મધને એકઠું કરે છે ! આ ઋગ્વેદરૂપી પુષ્પતું ઋચ્યાઓ રૂપી મધમાખોએ એમેરથી આલેચન કર્યું. અર્થાત્ જ્ઞાની માણસોએ ઋગ્વેદનું ચિન્તન કર્યું તો તેના પરિણામે તેવા જ્ઞાનીને તેવા ફલરૂપે યશ, તેજ, ઇન્દ્રિયોત્તુ સામર્થ્ય, આધ્યાત્મિક વીર્ય અને ભોગ્યશક્તિ મળ્યાં. જે કોઈ વેદનો સાર્થ યોગમય અભ્યાસ કરે છે તેને આ તમામ મળે છે જ. તે આ ફળ પણ આદિત્યને આશ્રયે સ્થૂં એટલે કે પરમાત્મા તેવાને આ બધું આપી નવાળે છે ! અને એ જ આદિત્યનો=પરમાત્માનો, રોહિત=૨૬પણે ઉગેલો, ૩૫ એટલે મહિમા છે !

અર્થાત્ મધુવિદ્યાના પ્રથમ ખંડમાં ત્રણ આટકું કહેવા હજી છે. મધપૂજનાં આખાં ૩૫કના આશ્રયે એ પરમાત્માના જ્ઞાનનો અહીં ઉલ્લેખ કરે છે ! સ્થૂલ મધ-એનો મધપૂડો, આધાર. તેની મધમાખ, તેની કુલવાડી, તેનો આસ્વાદ એ એક પક્ષ છે. બીજો પક્ષે વિરાટમાં મધપૂજની કલ્પના છે. તેમાં લૌકિક સૂર્ય એ મધ છે. દ્યૌ આધાર વરા છે. અન્તરિક્ષ મધપૂડો છે, તેના પૂર્વ દિશાનાં કિરણો મધનાડી છે, ઋચામત્રો મધમાખ છે; ઋગ્વેદ કુલવાડી છે. ત્રીજા પક્ષે પરમાત્મા એ મધ છે. બ્રહ્માંડ એ એનું નિવાસસ્થાન છે, અન્તરિક્ષ-પ્રાણીમાત્રનું હૃદયહિન્દ એ મધપૂડો છે ! જ્ઞાનનાં કિરણો મધનાડી છે; ઋચા મત્રોનું જ્ઞાન એ મધમાખ છે; ઋગ્વેદ એ કુલવાડી છે ! દેવ=વિદ્વાન આ પરમાત્મારૂપી મધનો ભોક્તા છે ! ઋગ્વેદરૂપી મધ ભરેલી કુલવાડીના આલેચનથી-સાર્થ પંડિતપાંડિતથી યશ વગેરેની હૃષ્વરકૃપાથી પ્રાપ્તિ થાય છે ! આ જ પરમાત્માનો ૩૬=લોકપ્રસિદ્ધ મહિમા છે !

આ જ ૩૫કનો અતિરેક પહેલાં પાંચ ખંડમાં આપે છે ! ખંડે ખંડે બીજું બધું સરખું છે, ફક્ત ઋગ્વેદને બદલે બીજા વેદોને તેમાં સ્થાન આપ્યું છે. તે જ મુજબ તે તે વેદના મત્રોને તે તે સ્થાને રાખ્યાં છે ! અર્થાત્ ચારે વેદો અને વેદના આદિશો વગેરેમાં પરમાત્માનું જ્ઞાન ખીચોખીચ ભરેલું છે અને વેદાભ્યાસી એ જ્ઞાનરૂપી મધનો આસ્વાદ લઈ જન્મ મૃત્યુ આદિને વટાવી શકે છે એ માથિતાર્થ છે ! આદિત્યના જે રોહિત વગેરે ૩૫ બનાવ્યાં છે ત્યાં ત્યાં ૩૫ રાખેલો મહિમા એવો અર્થ કરવો. રોહિત એટલે ૩૬, શુકલ એટલે પવિત્ર, કૃષ્ણ એટલે આકર્ષક અને પરમ કૃષ્ણ એટલે પરમ આકર્ષક એવો અર્થ કરવો. આમ અર્થ કરવાથી મત્રોની કિતજતા દૂર થશે અને હૃદયંગમ અર્થો નીકળશે. પાંચમા ખંડમાં ૭ ને રસોત્થ રસ કહ્યો છે. અર્થાત્ ૭ ની ઉપાસના પેલાં પરમમધુ પરમાત્માનો આસ્વાદ કરાવે છે ! આટકું છે રહસ્ય મધુવિદ્યાના પહેલા પાંચ ખંડનું !

॥ અથ પષ્ટઃ સ્વર્ણઃ ॥

તદ્ ઘડ્ પ્રથમં અમૃતં તદ્ ઘસવઃ ઉપજીવન્તિ અગ્નિના મુખેન
ન ઘૈ દેવા અઙ્ગનન્તિ ન પિવન્તિ एतद् एव अमृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥૧॥

તે બધામાં જે પ્રથમ અમૃત છે તે અમૃતને અગ્નિ દ્વારા પામીને વસુઓ છવે
છે. દેવો નિશ્ચય ખાતા નથી તેમજ પીતા નથી. પણ આ અમૃતને જોઈને જ તૃપ્ત
થાય છે. ॥ ૧ ॥

તે एतद् एव रूपं अभिसंविशन्ति एतस्माद् रूपाद् उच्यन्ति ॥૨॥

તે વસુઓ આ જ રૂપમાં ચોતેરથી પ્રવેશે છે. અને એમાંથી પ્રકટે છે. ॥ ૨ ॥

સ य एतद् एवं अमृतं वैव वसूनां एव एकः भूया अग्निना
एव मुखेन एतद् एव अमृतं दृष्ट्वा तृप्यति । स य एतद् एव
रूपं अभिसंविशति एतस्माद् रूपाद् उदेति ॥ ૩ ॥

જે કોઈ આ અમૃતને જાણે છે તે પાતે વસુઓમાંથી જ એક થઈને, અગ્નિ
દ્વારા જ આ અમૃતને જોઈને જ તૃપ્ત થાય છે. અને તે આ રૂપમાં જ પ્રવેશે છે
અને આ રૂપમાંથી જ પ્રકટે છે. ॥ ૩ ॥

स यावद् आदित्यः पुरस्ताद् उदेता पश्चाद् अस्तमेता वसूनां
एव तावद् आधिपत्यं स्वाराज्यं पर्वेता ॥ ૪ ॥

આણું જાણનાર પુરુષ, ત્યાં સુધી સૂર્ય આગળ હશે જ અને પાછળ અસ્ત
પામે જ ત્યાં સુધી વસુઓના આધિપત્યને પામે છે તથા સ્વારાજ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૪॥

॥ इति पष्ठः स्वर्णः ॥

॥ અથ સપ્તમઃ સ્વર્ણઃ ॥

अथ यद् द्वितीयं अमृतं तद् रुद्रा उपजीवन्ति इन्द्रेण मुखेन ।
न घै देवाः अङ्गनन्ति न पिवन्ति एतद् एव अमृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥૧॥

હવે જે બીજું અમૃત છે તે, ઈન્દ્ર દ્વારા રુદ્રોનું જીવન થાય છે. દેવો નથી
તે ખાતા કે નથી તે પીતા. તેઓ તે આ અમૃતને જોઈને જ તૃપ્ત થાય છે ॥ ૧ ॥

તે એતદ્ એવં રૂપં અભિસંવિશન્તિ એતસ્માદ્ રૂપાદ્ ઇદ્યન્તિ ॥૨॥

તે રુદ્રો આ રૂપમાં જ પ્રવેશે છે. એમાંથી જ પ્રકટે છે. ॥ ૨ ॥

સ ય એતદ્ એવં અમૃતં વેદ રુદ્રાણાં એવં એકઃ ભૂતશ્ચ હિન્દ્રેણ એવં મુલેન એતદ્ એવં અમૃતં હૃદ્વા તૃપ્યતિ સ એતદ્ એવં રૂપં અભિસંવિશન્તિ એતસ્માદ્ રૂપાદ્ ઇદેતિ ॥ ૩ ॥

જે કોઈ આ અમૃતને જાણે છે તે રુદ્રો પૈશીત્રો એક થઈને, હિન્દ્ર દ્વારા; આ અમૃતને જોઈને જ તૃપ્ત થાય છે. તે આજ રૂપમાં પ્રવેશે છે. એમાંથી જ પ્રકટે છે. ॥૩॥

સ યાવત્ આદિત્યઃ પુરસ્તાદ્ ઇદેતા પશ્ચાદ્ અસ્તમેતા દ્વિઃતાવત્ દક્ષિણતઃ ઇદેતા ઉત્તરતઃ અસ્તમેતા રુદ્રાણાં એતાવત્ અધિપત્યં સ્વારાજ્યં પર્યેતા ॥ ૪ ॥

તેજો વિદ્વાન જ્યાં સુધી સૂર્ય પૂર્વમાં હશે અને પશ્ચિમમાં અસ્ત પામે, અને તેથી બેવડો વખત જ્યાં સુધી તે દક્ષિણમાં હશે અને ઉત્તરમાં અસ્ત પામે ત્યાં સુધી રુદ્રોઈ આધિપત્ય પામે છે. સ્વારાજ્યને પામે છે. ॥ ૪ ॥

॥ ઇતિ સપ્તમઃ સ્કન્ધઃ ॥

॥ અથ અષ્ટમઃ સ્કન્ધઃ ॥

અથ યત્ તૃતીયં અમૃતં તદ્ આદિત્યા ઉપજીવન્તિ ઘરુણેન મુલેન । ન વૈ દેવાઃ અશ્નન્તિ ન પિબન્તિ એતદ્ એવં અમૃતં હૃદ્વા તૃપ્યન્તિ ॥ ૧ ॥

હવે જે ત્રીજું અમૃત છે તે, ઘરુણ દ્વારા, આદિત્યોનું જીવન થાય છે. દેવો નથી તેા ખાતા કે નથી તેા પીતા, આ અમૃતને જોઈને જ તેઓ તૃપ્ત થાય છે ॥ ૧ ॥

તે એતદ્ એવં રૂપં અભિસંવિશન્તિ એતસ્માદ્ રૂપાદ્ ઇદ્યન્તિ ॥૨॥

તે આદિત્યો આ રૂપમાં જ પ્રવેશે છે અને એમાંથી જ પ્રકટે છે. ॥ ૨ ॥

સ ય એતદ્ એવં અમૃતં વેદ આદિત્યાનાં એવં એકઃ ભૂતશ્ચ ઘરુણેન એવં મુલેન એતદ્ એવં અમૃતં હૃદ્વા તૃપ્યતિ । સ એતદ્ એવં રૂપં અભિસંવિશન્તિ એતસ્માદ્ રૂપાદ્ ઇદેતિ ॥ ૩ ॥

જે કોઈ આ અમૃતને ભણે છે તે આદિત્યો પૈકીના એક થઈને, વરુણ દ્વારા જ, આ અમૃતને નેહીને જ વૃષ્ટ થાય છે. એ જ રૂપમાં પ્રવેશે છે અને એમાંથી જ પ્રકટે છે. ॥ ૩ ॥

સ યાવદ્ આદિત્યઃ દક્ષિણતઃ ઉદેતા ઉત્તરતઃ અસ્તમેતા દિઃ
તાવત્ પથ્યાદ્ ઉદેતા પુરસ્તાદ્ અસ્તમેતા આદિત્યાનાં એવ તાવદ્
આધિપત્યં સ્પારાજ્યં પર્યંતા ॥ ૪ ॥

તેઓ વિદ્વાન ત્યાં સુધી સૂર્ય દક્ષિણથી ઉગે છે અને ઉત્તરમાં અસ્ત પામે છે, તેનાથી બેવડો વખત ઉત્તરથી ઉગે અને દક્ષિણમાં અસ્ત પામે ત્યાં સુધી આદિત્યાનું આધિપત્ય પામે છે. સ્વારાજ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૪ ॥

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

अथ चतुर्थं अमृतं तत् मरुतः उपजीवन्ति सोमेन मुखेन ।
न वै देवाः अश्नन्ति न पिबन्ति एतद् एव अमृतं दृष्ट्वा
तृप्यन्ति ॥ १ ॥

હવે જે ચોથું અમૃત છે તે સોમ દ્વારા મરુતોનું જીવન થાય છે. દેવો નથી તે ખાતા કે નથી તે પીતા. આ અમૃતને નેહીને જ તેઓ વૃષ્ટ થાય છે. ॥ ૧ ॥

त एतद् एव रूपं अभिसंविशन्ति एतस्माद् रूपाद् उद्यन्ति ॥ २ ॥

તે મરુતો આ રૂપમાં જ પ્રવેશે છે અને એમાંથી જ પ્રકટે છે. ॥ ૨ ॥

स ॥ एतद् एव अमृतं वेद मरुतां एव एकः भूत्वा सोमेन
एव मुखेन एतद् एव अमृतं दृष्ट्वा तृप्यति । स एतद् एव रूपं
अभिसंविशति एतस्माद् रूपाद् उदेति ॥ ३ ॥

જે કોઈ આ અમૃતને ભણે છે તે મરુતો પૈકીના એક થઈને, સોમ દ્વારા જ આ અમૃતને નેહીને જ વૃષ્ટ થાય છે. તે એ જ રૂપમાં પ્રવેશે છે અને એમાંથી જ પ્રકટે છે. ॥ ૩ ॥

સ યાવદ્ આદિત્યઃ પશ્ચાદ્ ઉદેતાં પુરસ્તાદ્ અસ્તમેતા દ્વિઃ
તાવત્ ઉત્તરતઃ ઉદેતા દક્ષિણતઃ અસ્તમેતા મરુતાં एव तावद्
આધિપત્યં સ્વારાજ્યં પર્યેતા ॥ ૪ ॥

તેણે વિદ્વાન જ્યાં સુધી સૂર્ય પશ્ચિમમાંથી ઉગે અને પૂર્વમાં અસ્ત પામે, તેથી
બેવડો વખત ઉત્તરમાંથી ઉગે અને દક્ષિણમાં અસ્ત પામે ત્યાં સુધી મરુતોનું
આધિપત્ય પામે છે. સ્વારાજ્યને પામે છે. ॥ ૪ ॥

॥ इति नवमः खण्डः

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

अथ यद् पंचमं अमृतं तत् साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन ।
न वै देवाः अश्नन्ति न पियन्ति एतद् एव अमृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

હવે જે પાંચમું અમૃત છે તે તે બ્રહ્મા દ્વારા સાધ્યોનું જીવન થાય છે. દેવો
નથી તે ખાતા કે નથી તે પીતા. આ અમૃતને જોઈને જ તૃપ્ત થાય છે. ॥ ૧ ॥

... ते एतद् एव रूपं अभिसंविशन्ति, एतस्मात् रूपात् उच्यन्ति ॥ २ ॥

તે સાધ્યો આ રૂપમાંથી જ પ્રક્ટે છે અને એમાં જ પ્રવેશે છે. ॥ ૨ ॥

। स य एतद् एवम् अमृतं वेद साध्यानाम् एव एकः भूया
ब्रह्मणा एव मुखेन एतद् एव अमृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति । स एतद्
एव रूपं अभिसंविशति । एतस्माद् रूपाद् उदेति ॥ ३ ॥

જે શેઈ આ અમૃતને જાણે તે સાધ્યોમાંનો જ એક યદ્ બ્રહ્મા દ્વારા આ અમૃતને
જોઈને જ તૃપ્ત થાય છે. તે આ રૂપમાં જ પ્રવેશે છે અને એમાંથી જ પ્રક્ટે છે. ॥ ૩ ॥

... स यावद्-आदित्यः उत्तरतः उदेता दक्षिणतः अस्तं एता
द्विः तावद् ऊर्ध्वं उदेता सर्वाक् अस्तं एता, साध्यानाम् एव तावद्
आधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

તેણે વિદ્વાન જ્યાં સુધી સૂર્ય ઉત્તરમાંથી ઉગે અને દક્ષિણમાં અસ્ત પામે,
તેનાથી બેવડો વખત ઉગે અને નીચે અસ્ત પામે ત્યાં સુધી સાધ્યોનું આધિપત્ય
પામે છે. સ્વારાજ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪ ॥

॥ इति दशमः खण्डः ॥

આમ આગલા પાંચ ખંડોમાં મધુવિદ્યાનો ઉપક્રમ કર્યો. તેમાં અનુક્રમે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ તથા શુચ આદિશો વગેરેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમાં ઋગ્વેદનું પહેલું, યજુર્વેદનું બીજું અને એ જ મુગ્ધ બાકીના ત્રણને અમૃત તરીકે વર્ણવ્યા છે! અમૃત જેમ મીઠું તેમ આ બધાનો રસ મધમીઠો છે. તો હવે એ અમૃતના બોક્તા કાણુ છે? અર્થાત્ વેદાદિ વિદ્યામાં રહેલા પેલા પરમ સ્વાદિષ્ટ પરમાત્મારૂપી મંથનો આસ્વાદ કાણુ લે છે?—તેનાથી તૃપ્તિ કાણુ પામે છે?—એ બતાવવાનો આરંભ કરે છે! તેમાં જે પહેલું અમૃત છે એટલે કે ઋગ્વેદ છે તેને આધારે વસુઓ યાવન્જ્યવ રહે છે! વસુ એટલે જેઓ ગુરુને ત્યાં વેદાધ્યયન માટે પૂરી અવધિ મુધી રહે છે તે બ્રહ્મચારીઓ. તે બ્રહ્મચારીઓ અગ્નિમુખે એટલે કે અગ્નિના જેવા તેજસ્વી મુખથી ઋગ્વેદરૂપી અમૃત એ સ્થૂત દેવી અમૃત નથી કે જે ખવાય કે પીવાય! આથી કહે છે કે જાની બ્રહ્મચારીઓ આ અમૃતને ખાના કે પીના નથી. ફક્ત તે અમૃત બ્રહ્મના દર્શને જ દેવો તૃપ્ત થાય છે! કેમકે દર્શનનો જ તો અધ્યાત્મવિદ્યામાં આનંદ છે! તેવો પરમાત્માનો દૃષ્ટ તે પરમાત્માના મહિમામાં જ ચામેરથી પ્રવેશે છે! અને તે મહિમામાં રહેતા હોઈને જ આ વિશ્વરૂપથી ઉપર જાય છે! જે દોઈ આમ જાણી આ અમૃતને જોઈને તૃપ્ત થાય છે તે પણ આવું જ ફળ પામે છે! ઋગ્વેદ દ્વારા પરમાત્માના દૃષ્ટાઓ યાવન્જ્યવ દિવાકરૌ સ્વારાત્મ્યને પામે છે. આ છે છદ્મ ખંડનું રહસ્ય. છથી દસ ખંડ મુધી આ જ રહસ્ય જુદા જુદા વેદની દૃષ્ટિથી સમજવાનું છે! વસુ, રુદ્ર, આદિત્ય, મરુત અને સાધ્ય શબ્દના અર્થો અનુક્રમે તે તે વેદ અને આદિશોના તત્ત્વના બ્રહ્મચારીઓ એવો થાય છે! અને તે તે વેદ દ્વારા જાણેલા પરમાત્મતત્ત્વના ઉપાસકોને તે તે ફળ મળે છે! છદ્મ ખંડના ભાષ્યથી બીજા ખંડનું રહસ્ય સ્પષ્ટ થશે. બાકીનું વાક્યાર્થમાં જોવું.

॥ અથ એકાદશઃ સ્વપ્નઃ ॥

अथ ततः ऊर्ध्व उदेत्य न एव उदेता न अस्तमेता एकल एव मध्ये स्थिता तद् एव श्लोकः ॥ १ ॥

ત્યાર બાદ, તે અવસ્થા પછી સૂર્ય ઉદય પામીને પણ નથી ઉદય પામતો, નથી તો અસ્ત પામતો. એકલો જ મધ્યમાં રહે છે. આ બાબતમાં પ્રમાણભૂત શ્લોક છે. ॥ ૧ ॥

ન ઘૈ તથ ન નિમ્લોચ નોદિયાય કદાચન । દેવાસ્તેનાઈ
સત્યેન મા ધિરાધિપિ બ્રહ્મણેતિ ॥ ૨ ॥

ત્યાં સૂર્ય નથી. નથી તો ત્યાં સૂર્યાસ્ત કે નથી તો કદી પણ સૂર્યોદય. હે દેવા !
આ સત્યના બળે મને બ્રહ્મ સાથે વિરોધ ન હો ! ॥ ૨ ॥

ન હ વા' અસ્મા ઉદેતિ ન નિમ્લોચતિ સઠુદિવા દૈવાસ્મે
ભવતિ ય ષતામેય બ્રહ્મોપનિષદં વેદ ॥ ૩ ॥

ને કેઈ આ બ્રહ્મ વેદના રહસ્યપ્ર મહુવિદ્યાને આ મુળબળ બળે છે તેને માટે
પણ નિશ્ચય સૂર્ય નથી તો ઉગતો કે નથી તો અસ્ત પામતો. તેને માટે તો સતત
દિવસ-પ્રકાશ જ રહે છે. ॥ ૩ ॥

તદ્દેતદ્બ્રહ્મા પ્રજાપતંય ઉવાચ પ્રજાપતિર્મનઘે મનુઃ પ્રજાભ્યઃ
તદ્ હ ષતદ્ ઉદાલકાય આરુણયે જ્યેષ્ઠાય પુત્રાય પિતા બ્રહ્મ
પ્રોવાચ ॥ ૪ ॥

તે આ રહસ્ય જ્ઞાન બ્રહ્માએ પ્રજાપતિને, પ્રજાપતિએ મનુને, મનુએ પોતાની
સંતતિને કહ્યું તે આ રહસ્ય વિદ્યા આરુણિએ પોતાના જ જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઉદાલક
આરુણિને કહી. ॥ ૪ ॥

इवं चाव तत् ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म ब्रह्मयात् प्रजाप्याय
वा अन्तेवासिने ॥ ५ ॥

આથી પિતા આ રહસ્ય નિશ્ચય પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને કહે. અગર તો વિનીત
શિષ્યને શરૂ ખોલીને કહે. ॥ ૫ ॥

न अन्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मां इमामग्निः परिगृहीतां धनस्य
पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय एतदेव ततो भूय इति ॥ ६ ॥

ને કેઈ સમુદયી વિંટળાએલી અને ધનથી ભરપૂર ધરતી પણ આચાર્યને આથી
કે પણ લાયક ન હોય તો તેને આ વિદ્યા ન કહે કેમકે 'ધનધાન્યથી સંપન્ન સમસ્ત
પૃથ્વી કરતાં પણ આ મહુવિદ્યા અદ્વૈત છે. માટે થોડા શિષ્યને જ એ કહે. ॥ ૬ ॥

આમ પહેલા દશ અગ્નિમાં મહુવિદ્યાની ઉપાસના બતાવી આ ઉપાસના
માણસને પવિત્ર બનાવે છે. પવિત્ર થયેલ માનવ પરમાત્માને પામવાને સમર્થ થાય
છે. આથી ઐ એ અમૃતોનું અમૃત છે. રસોનો પણ રસ છે. આટલે સુધી

સાધકને ધાવી, તેનું સ્વાગતનું સુંધીનું ફળ ખતારી દવે દેવમય આત્મિયના હૃદય સાક્ષાત્કારથી માનવને શું ફળ મેળે છે—તેવાની શી સ્થિતિ થાય છે તે જાણવું રતું. અર્થાત્ મુક્તાત્માને—પરમાત્માના સાક્ષાત્કારથી જેનું જન્મમરણ ખીજ બુદ્ધિનું ગયું છે તેના દમ્યજન્મગીજ માનવની મુક્તાવસ્થાનું વર્ણન આપવું યોગ્ય છે—તે અવસ્થાનું વર્ણન—એ અગિયારમા ખંડનો વિષય છે. છંદારનો આશય લીધા પછી ઉપાસક જે પ્રેક્ષામાં પહેલો છે ત્યાં સૂર્યનો ઉદયસ્થ નથી! અર્થાત્ ત્યાં કાળ મર્યાદા નથી! અર્થાત્ તે પ્રેક્ષામાં જન્મમરણ અને તેના વચગાળાના ભોગોને મર્યાદિત કરતો અને નિષમ્ભમાં રાખતો—સૂર્યના ઉદય અને અસ્તથી ઉપજતો કાળ નથી! અર્થાત્ પરમાત્મા પોતે નિઃકાલાબિન હોખને તે ઉપાસક તેને પામે છે. અને કાળને મ્હાત કરે છે. હે વિદ્વાનો! આ સમર્પણના બળે મને બ્રહ્મ સાથે વિરામ ન હો! અર્થાત્ આ પરમ સૂર્યની પ્રાપ્તિથી અને પરમાત્મા સાથે સંવાદ હતો—એમ ત્રણે પ્રતિજ્ઞા કરે છે. આ છે મધુવિદ્યાનું ફલ જે કાર્ધ વેદના રહસ્યરૂપ આ મધુવિદ્યાને હૃદયગત કરે છે તેને માટે પણ સૂર્યનો ઉદયસ્થ નથી. અર્થાત્ તે પણ કાળને ઓળંગી જાય છે! તેવાને માટે તો જીવનમાં હમેશાં સતત દિવસ=સતત આત્મપ્રકાશ જ હોય છે. અર્થાત્ નિરંતર આત્મપ્રકાશ એ તેવાઓને મળવું ઈર્ષ્યાજનક ફળ છે! આમ ઈધરનો દષ્ટ સતત પ્રકાશનો પામનારો થાય છે એમ વર્ણવી, આ વિદ્યા કોણે કોને આપી અને માનવમંડળમાં એ કેવી રીતે પ્રચાર પામી તે દર્શાવી, એ વિદ્યા પિતા જ્યેષ્ઠ પુત્રને આપે અગર—તો શુરુ વિનીત શિષ્યને આપે એવું વિધાન કરી, અધિકારીને તો ધનધાન્યપૂર્ણ, સમસ્ત વશુધરાના લોભે પણ કદી પણ ન આપવી એવું વિધાન કરી, ત્રણે બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં લાયક કોણ છે એ નિશંકપણે ખતાવી, વિરમે છે!

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

॥ अथ द्वादशः खण्डः ॥

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच वाग् वै गायत्री वाग्
वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च ॥ १ ॥

ગાયત્રી જ આ બધું—જે કંઈ છે—તે છે. વાણી એ જ ગાયત્રી છે. કેમકે વાણી જ આ બધાં ભૂતને ગાય છે અને રક્ષે છે. ॥ ૧ ॥

યા ઘૈ સા ગાયત્રીયં વાવ સા યેયં પૃથિવી અસ્યાં હિ इदं
સર્વં ભૂતં પ્રતિષ્ઠિતં एतां एव नातिशीयते ॥ ૨ ॥

ને ગાયત્રી છે, તે ન આ ને આ પૃથ્વી છે. કેમકે આ પૃથ્વી ઉપર ન આ
બધું ભૂત પ્રતિષ્ઠિત છે. એને કોઈપણ ભૂત એળંગી શકતું નથી. ॥ ૨ ॥

યા ઘૈ સા પૃથિવીયં વાવ સા યત્ इदं अस्मिन् पुरुषे शरीरं
अस्मिन् हि इमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतद् एव नातिशीयन्ते ॥ ૩ ॥

ને નિશ્ચય આ પૃથ્વી છે તે આ પૃથ્વી ન છે ને આ પુરુષમાં શરીર છે. કેમકે
આ શરીરમાં આ પ્રાણો છે. કેમકે એ પ્રાણો શરીરને નથી એળંગી શકતા. ॥ ૩ ॥

यद् वै तत् पुरुषे शरीरं इदं वाव तत् यद् इदं अस्मिन्
अन्तःपुरुषे हृदयं अस्मिन् हि इमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतद् एव
नातिशीयन्ते ॥ ૪ ॥

ને આ પુરુષમાં શરીર છે તે આ ન છે-ને આ પુરુષની અંદર હૃદય છે. કેમકે
એ હૃદયમાં પ્રાણો પ્રતિષ્ઠિત છે. એ હૃદયને પ્રાણો એળંગી શકતા નથી. ॥ ૪ ॥

सा एषा चतुष्पदा पद्मविधा गायत्री तद् एतद् ऋचाभ्यनूक्तम् ॥ ५ ॥

તે આ ચાર પાદવાળી અને વાણી, ભૂત, પૃથ્વી, શરીર, પ્રાણ અને હૃદયથી છે
પ્રકારવાળી ગાયત્રી છે તે બાબતમાં આ ઋગ્વેદ પ્રમાણ તરીકે કહેવામાં આવેલો છે. ॥ ૫ ॥

तावानस्य महिमा ततो ज्यायान् च पूरुषः ॥ पादोऽस्य सर्वा
भूतानि त्रिपाद् अस्य अमृतं दिवि इति ॥ ૬ ॥

તેટલો આનો મહિમા છે. તેથી પણ અદકો આ પુરુષ છે. એ પુરુષનો એક પાદ
તે સમસ્ત ભૂતો છે. એના ત્રણ અમૃત પાદો તેા લોમાં છે. ॥ ૬ ॥

यद् वै तद् ब्रह्म इति इदं वाव तद् यः अयं वहिर्धा पुरुषाद्
आकाशः यो वै स वहिर्धा पुरुषाद् आकाशः ॥ ७ ॥

ને નિશ્ચય તે બ્રહ્મ છે એમ કહે છે તે નિશ્ચય આ છે ને આ પુરુષથી બહાર
આકાશ છે ને તે નિશ્ચય પુરુષથી બહાર આકાશ છે. ॥ ૭ ॥

अयं वाव स यः अयं अन्तः पुरुष आकाशः यो वै सः अन्तः
पुरुष आकाशः ॥ ૮ ॥

આ નિયમ તે જાણ છે તે આ પુરુષમાં અંદર આકાશ છે. જે નિયમ આ પુરુષમાં અંદર આકાશ છે. ॥ ૮ ॥

अथ याव स यः अन्तर्हृदय आकाशः तद् एतत् पूर्णं भगवति
पूर्णभगवतिर्नी भियं लभते य एवं वेद ॥ ९ ॥

તે આ નિયમ જે અંદર હૃદયમાં આકાશ છે તે આ પૂર્ણ અને હૃદય છે. અવિનાશી છે. જે કોઈ તે અંદર હૃદયમાં રહેતા આકાશને જાણે છે તે પૂર્ણ અને અવિનાશી વિભૂતિને પામે છે. ॥ ૯ ॥

ઉપાસનાથી માણસનું હૃદય ચોક્ષુ થાય છે. ચોક્ષુ થયેલું હૃદય દર્શન માટે લાયક બને છે. અને લાયક બનેલું હૃદય જ્યારે ઈશ્વરનું દર્શન કરે છે ત્યારે માનવજાત સદૃશ થાય છે. આથી ઉપાસના એ જ્ઞાપ્રાપ્તિ એટલે કે ઈશ્વર દર્શનમાં દ્વારરૂપ છે. ઉપાસનામાં પણ અધિકારભેદ તારતમ્ય હોય છે! અત્યાર સુધી અનેક પ્રકારની ઉપાસના જ્ઞાતી હવેના પંડમાં ગાયત્રીની ઉપાસના ત્રણ બતાવે છે. વૈદિક સાહિત્યમાં ગાયત્રી વગેરે સાન જંદો છે. તે બધામાંય ગાયત્રી જંદ સરત્ર, મુગેય, મંત્ર અને સન્નિત છે! વળી એ સૌમાં દૂર છે. તે ઉપરાંત ગાયત્રી મંત્ર તરીકે ભારતીય જીવનના દૈનિક કાર્યમાં મંત્રગ્રેહ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલો મંત્ર પણ એ જ જંદમાં છે. વળી ગાયત્રીમંત્ર કરેલે આત્માને આ જ સુધી અજ્ઞાન્યા છે. અને લાખેને માટે એ કામધેનુ નીવડ્યો છે એવો અનુભવ છે! આથી ગાયત્રી જંદની જ જ્ઞાતાવે ઉપાસના આ પંડમાં ત્રણ બતાવે છે! ત્રણ કહે છે જે કંઈ સ્થાવર જંગમ જગતમાં છે તે બધું આ ગાયત્રી જ છે! ગાયત્રી અને આ હૃદયમાન જગતમાં બેઠે નથી આ બધું સ્થાવર જંગમ જગત ગાયત્રી કેવી રીતે? તે કહે છે કે ગાયત્રી એ વાણીય છે! અને અખાની ભાષામાં કહીએ તો આ બધો બાવન અક્ષરનો વિસ્તાર માત્ર છે! ગાયત્રી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપતાં આ જ વાતને ત્રણ કહે છે કે, વાણી આ બધાં જૂતને તે તે નામે ગાય છે! અને વાણી જ સૌનું લાભમાંથી રક્ષણ કરે છે! આમ ગાન અને રેશ્મજીવી દૃષ્ટિએ આ બધું ગાયત્રી જ છે! આમ ગાયત્રી જ આ બધું છે એવું સર્વસ્પર્શી વિદ્યાન હરી ત્રણ કહે છે કે આ પૃથ્વી એ ગાયત્રી છે! કેમકે પૃથ્વી જેમ જૂતમાત્રની પ્રતિજ છે તેમ ગાયત્રી વાણીમાત્રની પ્રતિજ છે! વળી પૃથ્વી અને પ્રાણીનાં શરીર એક છે કેમકે શરીર માટીનાં જ પૂતળાં છે! માટે ગાયત્રી જ શરીર છે! એ જ રીતે શરીરમાં રહેલા પ્રાણે પણ ગાયત્રી જ છે! તે ઉપરાંત શરીરમાં રહેલું હૃદય એ પણ ગાયત્રી છે! કેમકે હૃદયમાં પ્રાણે પ્રતિજિત છે! આમ

યા ધૈ સા ગાયત્રીયં યાવ સા યેયં પૃથિવી અસ્યાં હિ इदं
सर्वं भूतं प्रतिष्ठितं एतां एव नातिशीयते ॥ २ ॥

‘ને ગાયત્રી છે, તે જ આ ને આ પૃથ્વી છે. કેમકે આ પૃથ્વી ઉપર જ આ
બધું ભૂત પ્રતિષ્ઠિત છે. એને કેઈપણ ભૂત એળંગી શકતું નથી. ॥ ૨ ॥

યા ધૈ સા પૃથિવીયં યાવ સા યત્ इदं अस्मिन् पुरुषे शरीरं
अस्मिन् हि इमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतद् एव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥

ને નિશ્ચય આ પૃથ્વી છે તે આ પૃથ્વી જ છે ને આ પુરુષમાં શરીર છે. કેમકે
આ શરીરમાં આ પ્રાણો છે. કેમકે એ પ્રાણો શરીરને નથી એળંગી શકતા. ॥ ૩ ॥

यद् धै तत् पुरुषे शरीरं इदं याव तत् यद् इदं अस्मिन्
अन्तःपुरुषे हृदयं अस्मिन् हि इमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतद् एव
नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥

ને આ પુરુષમાં શરીર છે તે આ જ છે-ને આ પુરુષની અંદર હૃદય છે. કેમકે
એ હૃદયમાં પ્રાણો પ્રતિષ્ઠિત છે. એ હૃદયને પ્રાણો એળંગી શકતા નથી. ॥ ૪ ॥

सा एषा चतुष्पदा पञ्चविधा गायत्री तद् एतद् ऋचाभ्यनूक्तम् ॥ ५ ॥

તે આ ચાર પાદવાળી અને વાણી, ભૂત, પૃથ્વી, શરીર, પ્રાણ અને હૃદયરૂપી છે
પ્રકારવાળી ગાયત્રી છે તે બાબતમાં આ ઋગ્મંત્ર પ્રમાણુ તરીકે કહેવામાં આવ્યો છે. ॥ ૫ ॥

तावानस्य महिमा ततो ज्यायान् च पूरुषः ॥ पादोऽस्य सर्वा
भूतानि त्रिपाद् अस्य अमृतं दिवि इति ॥ ६ ॥

તેણે આનો મહિમા છે. તેથી પણ અદકો આ પુરુષ છે. એ પુરુષનો એક પાદ
તે સમસ્ત ભૂતો છે. એના ત્રણ અમૃત પાદો તેા ધૈમાં છે. ॥ ૬ ॥

यद् धै तद् ब्रह्म इति इदं याव तद् यः अयं वह्निर्घा पुरुषाद्
आकाशः यो वै स वह्निर्घा पुरुषाद् आकाशः ॥ ७ ॥

ને નિશ્ચય તે બ્રહ્મ છે એમ કહે છે તે નિશ્ચય આ છે ને આ પુરુષથી બહાર
આકાશ છે ને તે નિશ્ચય પુરુષથી બહાર આકાશ છે. ॥ ૭ ॥

अयं याव स यः अयं अन्तः पुरुष आकाशः यो वै सः अन्तः
पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥

આ નિધય તે બ્રહ્મ છે જે આ પુરુષમાં અંદર આકારા છે. જે નિધય આ પુરુષમાં અંદર આકારા છે. ॥ ૮ ॥

અય યાવ સ યઃ અન્તર્દૃશ્ય આકારાઃ સદ્ એતત્ પૂર્ણ ભ્રમવર્તિ
પૂર્ણમપ્રવર્તિનીં ધ્રિયં લભતે ચ એવં વેદ ॥ ૯ ॥

તે આ નિધય જે અંદર હૃદયમાં આકારા છે તે આ જાનું અને દૃશ્ય છે. અવિનાશી છે. જે કોઈ તે અંદર હૃદયમાં રહેલા આકારને બળે છે તે પૂર્ણ અને અવિનાશી વિભૂતિને પામે છે. ॥ ૯ ॥

ઉપાસનાથી માણસનું હૃદય યોદ્ધા થાય છે. યોદ્ધા થયેલું હૃદય દર્શન માટે લાયક બને છે. અને લાયક બનેલું હૃદય જ્યારે ઈશ્વરનું દર્શન કરે છે ત્યારે માનવજાત સદૃશ થાય છે. આથી ઉપાસના એ પ્રક્રિયાસિ એટલે કે ઈશ્વર દર્શનમાં દ્વારરૂપ છે. ઉપાસનામાં પણ અધિકારભેદ તારતમ્ય હોય છે! અત્યાર મુખી અનેક પ્રકારની ઉપાસના બતાવી. દલેના ખંડમાં ગાયત્રીની ઉપાસના ઋષિ બતાવે છે. વૈદિક સાહિત્યમાં ગાયત્રી વગેરે સાત હંદો છે. તે બધામાંય ગાયત્રી હંદ સરવ, મુગેય, મધુર અને લલિત છે! વળી એ સૌમાં દ્વૈત છે. તે ઉપરાંત ગાયત્રી મંત્ર તરીકે ભારતીય જીવનના દૈનિક કાર્યમાં મંત્રમેલ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલો મંત્ર પણ એ જ હંદમાં છે. વળી ગાયત્રીમંત્રે કરોડો આત્માને આ જ મુખી અજ્ઞાતા છે. અને લાખોને માટે એ ક્ષમણે નીચડો છે એવો અનુભવ છે! આથી ગાયત્રી હંદની જ પ્રતિભાવે ઉપાસના આ ખંડમાં ઋષિ બતાવે છે! ઋષિ કહે છે જે કંઈ સચાવ જંગમ જગતમાં છે તે બધું આ ગાયત્રી જ છે! ગાયત્રી અને આ દૃશ્યમાન જગતમાં ભેદ નથી. આ બધું સચાવ જંગમ જગત ગાયત્રી કેવી રીતે? તો કહે છે કે ગાયત્રી એ વાણીરૂપ છે! અને અખાતી ભાષામાં કહીએ તો આ બધો બાવન અક્ષરનો વિસ્તાર માત્ર છે! ગાયત્રી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપતાં આ જ વાતને ઋષિ કહે છે કે, વાણી આ બધાં ભૂતને તે તે નામે ગાય છે! અને વાણી જ સૌનું ભયમાંથી રક્ષણ કરે છે! આમ ગાન અને રક્ષણની દૃષ્ટિએ આ બધું ગાયત્રી જ છે! આમ ગાયત્રી જ આ બધું છે એનું સર્વસ્પર્શી વિધાન કરી ઋષિ કહે છે કે આ પૃથ્વી એ ગાયત્રી છે! કેમકે પૃથ્વી જોગ ભૂતમાત્રની પ્રતિજ છે તેમ ગાયત્રી વાણીમાત્રની પ્રતિજ છે! વળી પૃથ્વી અને પ્રાણીનાં શરિર એક છે કેમકે શરિર માટીનાં જ પૂતળાં છે! માટે ગાયત્રી જ શરીર છે! એ જ રીતે સરિરમાં રહેલા પ્રાણો પણ ગાયત્રી જ છે! તે ઉપરાંત શરીરમાં રહેલું હૃદય એ પણ ગાયત્રી છે! કેમકે હૃદયમાં પ્રાણો પ્રતિષ્ઠિત છે! આમ

આર મંત્રમાં કહેલા આર પાદવાળી અને વાણી, જૂત, પૃથ્વી, શરીર પ્રાણ અને હૃદયથી ૭ પ્રકારેવાળી ગાયત્રી છે. અર્થાત્ આ બધું ગાયત્રી સ્વરૂપ છે! અને ગાયત્રીના ૯ આવિર્ભાવરૂપ આ સ્થાવર જંગમ જગત પેલા પરમપુરુષનો મહિમા છે! એ મહિમા એનો પૂર્ણ મહિમા નથી! એ તો ફક્ત એનો એક પાદ માત્ર-અંશ માત્ર છે! એ પરમ પુરુષ પરમાત્માનો આવી અનન્તગણો મહિમા તો લોમાં-પ્રકાર સ્વરૂપ નિગૂઢરૂપમાં રહેલો છે! મારે ગાયત્રી એ પરમ પુરુષના એક પાદથી આ સ્થાવરજંગમ જગતથી દોઢને ગાયત્રી પરમાત્મા છે! આ પરમાત્મા અંતર્મહિર્નિર્નંતર સર્વત્ર આકાશની પેરે અસંગ અને વ્યાપ્ત અને સર્વાધાર છે! બસ. અંતરમાં રહેલું ચિદ્રાકાશ છે તે પૂર્ણ છે! અને દૃશ્ય છે! જે કાઈ આ ગાયત્રી દ્વારા અંદર રહેલાં તે ચિદ્રાકાશને પૂર્ણ=ગીતા રહિત અને દૃશ્ય નાણે છે તે પૂર્ણ અને અવિનાશી વિભૂનિને પામે છે! આ છે ક્ષા! ૧-૬.

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

॥ अथ त्रयोदशः खण्डः ॥

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः स योऽस्य प्राण सुपिः स प्राणः तत् चक्षुः स आदित्यः तद् एतत् तेजः अन्नाद्यम् इति उपासीत तेजस्वी अन्नादः भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

નિશ્ચય તે આ હૃદયનાં પાંચ દેવચ્છિદ્રો છે. આ હૃદયનું જે પૂર્વચ્છિદ્ર છે તે પ્રાણ છે. તે ચક્ષુ તે આદિત્ય છે. તે આ પ્રાણરૂપી હિદ્રને તેજ તરીકે અને અન્નાદ્ય તરીકે ઉપાસે. જે આમ ઉપાસે છે તે તેજસ્વી અને અન્નાદી યાય છે. ॥ ૧ ॥

अथ यः अस्य दक्षिणः सुपिः स व्यानः तत् श्रोत्रं स चन्द्रमाः तद् एतत् शीघ्रं यशश्च इति उपासीत श्रीमान् यशस्वी भवति यः एवं वेद ॥ २ ॥

હવે જે આનું દક્ષિણી હિદ્ર છે તે વ્યાન છે. તે શ્રોત્ર છે. તે ચન્દ્રમા છે. તે આ વ્યાનને શ્રી અને યશ તરીકે ઉપાસે. જે આમ ઉપાસે છે તે શ્રીમાન્ અને યશસ્વી યાય છે. ॥ ૨ ॥

अथ यः अस्य प्रत्यङ्सुपिः सः अपानः सा वाक् सः अग्निः तद् एतद् ब्रह्मवर्चसम् अन्नाद्यम् इति उपासीत ब्रह्मवर्चस्वी अन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

હવે જે આ હૃદયનું પશ્ચિમી હિદ છે તે અપાન છે. તે વાફ છે. તે અગ્નિ છે. તે આ અપાનને પ્રસવર્ચસ અને અગ્રાધ તરીકે ઉપાસે. જે આમ ઉપાસે છે તે પ્રસવર્ચસી અને અગ્રાદી થાય છે. ॥ ૩ ॥

अथ यः अस्य उदङ्मुखिः स समानः तत् मनः स पर्जन्यः
तत् एतन् कीर्तिश्च व्युष्टिश्च इति उपासीत कीर्तिमान् व्युष्टिमान्
भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

હવે જે આનું ઉત્તર હિદ છે તે સમાન છે. તે મન છે. તે પર્જન્ય છે. તે આ સમાનને કીર્તિ અને વ્યુષ્ટિ તરીકે ઉપાસે. જે આમ ઉપાસે છે તે કીર્તિમાન અને વ્યુષ્ટિમાન થાય છે. ॥ ૪ ॥

अथ यः अस्य ऊर्ध्वः मुखिः स उदानः स वायुः स आकाशः
तद् एतद् ओजश्च महश्च इति उपासीत ओजस्वी महस्यान् भवति
य एवं वेद ॥ ५ ॥

હવે જે આનું ઉપર હિદ છે તે ઉદાન છે. તે વાયુ છે. તે આકાશ છે. તે આ ઉદાનને ઓજ અને મહ તરીકે ઉપાસે. જે આમ ઉપાસે છે તે ઓજસ્વી અને મહસ્વાન થાય છે. ॥ ૫ ॥

ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स य
एतान् एवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेद अस्य
कुले वीरः जायते प्रतिपद्यते स्वर्गे लोकं य एतान् एवं पञ्च
ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेद ॥ ६ ॥

નિમિત્તે તે આ પાંચ પ્રાણો. બ્રહ્મપુરુષ છે. જે પાંચ સ્વર્ગલોકના દ્વારપાણો છે. તે પુરુષ કે જે આને-આ પ્રમાણે એટલે કે પાંચ બ્રહ્મપુરુષોને-સ્વર્ગલોકના દ્વારપાણ તરીકે જાણે છે, એના કુળમાં વીર ઉપજે છે. જે આને આ મુજબ-પાંચ બ્રહ્મપુરુષ=સ્વર્ગલોકના દ્વારપાણ તરીકે ઉપાસે છે તે સ્વર્ગલોકને પામે છે. ॥ ૬ ॥

अथ यद् अतः परः दिवः ज्योतिः दीप्यते विभ्यतः पृष्ठेषु
सर्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमेषु उत्तमेषु लोकेषु इदं घाय तत् यद् इदं
अस्मिन् अन्तः पुरुषे ज्योतिः ॥ ७ ॥

તસ્ય યપા દષ્ટિ યત્ર યતદ્ અસ્મિન્ શરીરે સંસ્પર્શોન
ઉષ્ણમાનં વિજાનાતિ તસ્ય યપા શ્રુતિઃ યત્ર યતત્ કર્ણો અપિગૃહ્ય
નિનદમ્ ઇવ નદશુઃ ઇવ અગ્નેઃ ઇવ જ્વલત ઉપશૃણોતિ તદ્ યતદ્
દષ્ટં ચ શ્રુતં ચ ઇતિ ઉપાસીત ચક્ષુષ્યઃ શ્રુતો ભવતિ ય એવં વેદ
ય એવં વેદ ॥ ૮ ॥

હવે આ જે સ્વર્ગલોકથી પર જ્યોતિ ઝગડે છે, જે વિશ્વના આધારોમાં, ચેમ્બેરના આધારોમાં, અનુત્તમ અને ઉત્તમ લોકોમાં ચમકી રહી છે, તે જ્યોતિ તે નિશ્ચય આ છે—જે આ પુરુષમાં અંદર જ્યોતિ છે. તેની આ દષ્ટિ છે—પરીક્ષા છે:—“જ્યારે આ સરીરમાં સ્વસ્પર્શથી ઉષ્ણતાને જાણે છે,” તેની આ શ્રુતિ છે—“જ્યારે આ કાનેને બંધ કરીને રથના ઘોષ જેવો બળદના ઘોષ જેવો, પ્રજ્વલિત અગ્નિના જેવો રાખ્દ સાંભળે છે.” તે આને દષ્ટ અને શ્રુતિ ‘તરીકે’ ઉપાસે. જે આમ જાણે છે—તે ચક્ષુષ્ય અને શ્રુત થાય છે. ॥ ૭-૮ ॥

ગાયત્રી જ્ઞાનદર્શનમાં સહાયક હોવાથી, તેની ઉપાસના આગ્રહા ખંડમાં કરી. જ્ઞાનદર્શનમાં આ ક્રમ અનુભવથી સમર્થિત થાય છે. પહેલાં સપરિવાર પ્રકૃતિનું યથાર્થ દર્શન; ત્યારે પ્રકૃતિના ત્યાગપૂર્વક પ્રકૃતિથી પર, અને પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં રહેલા જ્ઞાતમાનુ યથાર્થ દર્શન અને ત્યાર બાદ જ્ઞાતમાના પશુ અંતર્યામિ પરમાત્માનુ યથાર્થ જ્ઞાન. જેણે ‘સપરિવાર પ્રકૃતિનું’ ત્યાગાન્ત જ્ઞાન નથી મેળવ્યું, જેણે જ્ઞાતમાના સ્વરૂપનો બોધ નથી મેળવ્યો, તેને સુક્ષ્મતમ પરમાત્માનો બોધ કંઠી થઈ શકતો નથી! આથી પરમાત્માની સાંક્ષાત્ ઉપાસના શરુ કરે તે પહેલાં હવેના ખંડમાં જ્ઞાતમાની ઉપાસના અગ્રિ કહે છે! આ ખંડ જ્ઞાનદષ્ટિએ મહત્વનો ॥

હવે જ્ઞાતમા અને પરમાત્માનું નિવસસ્થાન છે. એ હૃદયમંદિરનાં પાંચ દેવચિહ્નો છે એટલે કે પાંચ એના દરવાજા છે. એ પાંચ દરવાજા એટલે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો! દેવ શબ્દનો અર્થ અહીં ઇન્દ્રિયો થાય છે! તે જ્ઞેમ રાજમહેલના પાંચ દાર હોય અને પાંચ દારો ઉપર દારપાત્ર હોય અને તે અંદર રહેલા રાજાને રહે છે—તેની આજ્ઞા ઉઠાવે છે—અદારની વસ્તુઓ અંદર આશી તેની સેવા ઉઠાવે છે તેમ આ પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપી હૃદયમંદિરના પાંચ દરવાજા છે. તે ઇન્દ્રિયોની શુભાશુભ શક્તિરૂપી પાંચ એના દારપાત્ર છે. એ દારપાત્રો હૃદયમંદિરમાં વિરાજતા જ્ઞાતમાને રહે છે. તેની આજ્ઞા ઉઠાવે છે. તેની સેવામાં સમસ્ત સંસારને ધરે છે! તે પાંચ પૈકી પૂર્વનું જે દાર ॥ તે પ્રાણુ છે! તે પ્રાણુ જ રક્તુ છે. આમ અંદરની દુનિયામાં પ્રાણુ અને રક્તુ છે, તેમ બહારની દુનિયામાં તેજ પ્રાણુ સૂર્ય છે—આદિત્ય છે! પ્રાણુ, રક્તુ અને આદિત્ય પરસ્પર ઉપકારક છે. એમની પરસ્પર ઉપકારકતાને લઈને દર્શન શક્ય બને છે! આ પ્રાણુરૂપી છિદ્રને તેજ તરીકે, ઉપાસે એનું વિધાન કરે છે. અને તેનું ફળ પશુ સાથે બનવે છે. આ જ રીતે બીજા મંત્રમાં વ્યાન, શ્રોત્ર અને ચંદ્રમાનુ એકત્ર બનાવી, તેની ઉપાસના વિદિત કરી તેનું ફળ દર્શાવે છે. અને તેમજ અપાન, વાઈ અને અગ્નિ; સપાન, મન અને પરત્ન્ય; તથા ઉચ્ચન વાયુ અને આકાશની એકત્ર બનાવી તે તે ઉપાસનાનું ફળ પ્રદર્શિત કરે

છે! આખા પાંડમાં જાણ અને આંતર જગતનું એક જ બતાવી બધી રીતની એકના ત્રણ સાર છે! ત્યાર બાદ આ પાંચ દિવસોને-પ્રણેને 'પ્રત્ય પુરુષ' તરીકે ત્રણ જોગબાવે છે! એ પાંચ સ્વલોકનાં એટલે આંતર અર્થોનિક' જ્યોતિના દારપાથો છે એમ બતાવી ને કાર્ત્ત આ પાંચ દિવસોને વિવેક દ્વારા વધ લાવી વર્તે છે તેને ત્યાં વીર પ્રજા ઉપજે છે એનું કથન બતાવી, અતે તે આધ્યાત્મિક જ્યોતિને જ્યોત્સ્ના અને પરમાત્માના દર્શનને પણ પામે છે એમ કહે છે. આમ હૃદય સુધી પહોંચવાની કથા બતાવી એટલે કે યોગ દ્વારા-ઉપાસના દ્વારા જેણે દિવસોને ખાગી છે તે હૃદયમાં પહોંચે છે એમ બતાવ્યું. હવે હૃદયમાં જિરેસો ઉપાસક ત્યાં શું જુવે છે તે બતાવે છે કે આ સ્વલોકોથી પર ને જ્યોતિ અગક છે તે જ્યોતિ તે આ શરીરમાં રહેલી 'અંતર-આત્માની જ્યોતિ છે! સ્વલોક એટલે હૃદયનો પ્રેક્ષ એ હૃદયના પ્રેક્ષમાં ને આત્માની જ્યોતિ અગક છે તે જ આત્મા છે. અર્થાત્ દિવસોની સ્થિતિ ધારણા પછી જ્યોત્સ્નાના સાક્ષાત્કારની લાપકાત મળે છે. અને એ જ્યોત્સ્ના શરીરની અંદર છેક હૃદય પ્રેક્ષને પણ વચ્ચવનિ રહેલો છે. એ મુકમ જ્યોત્સ્નાની જ્યોતિનો સાધકને અનુભવ થાય છે! આ જ્યોત્સ્નાની જ્યોતિ સ્થાયર જંગમ, ઉત્તમ અધમ સર્વ દેહોમાં સુક્ષ્મપણે પ્રવર્તી રહી છે. અને એ જ વાત ત્રણ "ને આ વિધના આધારોમાં એમેસ્ના આધારોમાં" વગેરે શબ્દોથી કહેવા મળે છે! આ જ્યોત્સ્ના અત્યંત ખારીક હોઈને પકડાતો નથી! અર્થાત્ એ પ્રત્યક્ષ જણાતો નથી! આથી એ છે એની કસોટી શી? તે ત્રણ કહે છે કે માણસના શરીરનો સ્પર્શ કરતાં ને ગરમો લાગે છે તે ગરમો તે આ જ્યોત્સ્નાની અસ્તિમાં પ્રમાણ છે. આથી તે જોઈ શરીર ઠંડુ પડી જાય છે તે નિર્જલ ગણાય છે! તે જ મુજબ આપણા જન્મે કાનો બધ કરીએ ત્યારે ને અવાજ અંદર સંભળાય છે તે અવાજ રચના બગદના કે પ્રત્યક્ષ અભિન્ન થોય જેવો સમજાય છે એ અવાજ તે જ્યોત્સ્નાની અસ્તિમાં પ્રમાણુરૂપ છે. એ અવાજ સંભળાતો બધ થાય ત્યારે જ્યોત્સ્નાની અવધિ આવી રહેલી ગણાય છે! આમ આત્માની અસ્તિમાં આ ને સ્વાનુભવમ્ય કસોટી છે! તે આ આત્માને દષ્ટ અને શ્રુત તરીકે ઉપાસે! અર્થાત્ એ દષ્ટ્ય છે અને શ્રોત્ય છે એટલે કે એને સાક્ષાત્ ગિતની એકાગ્રતા દ્વારા સમાધિભૂમિકાએ અનુભવવો જોઈએ. એને સાંભળવો જોઈએ. આત્માના દર્શન અને શ્રવણ સિવાય ક્યાંય જાતા નથી-એમ સૌ સમજે. ને માણસ આ રીતે આત્માને જુવે છે, સ્વરૂપે અનુભવે છે અને ને આના અવાજને સાંભળે છે અને તે અવાજ મુજબ વર્તે છે તે પોતે તેના કથન રૂપે જોવા ગોચર અને કીર્તિમાન થાય છે! ૧-૭

॥ इति अथोदशः खण्डः ॥

॥ અથ ચતુર્દશઃ સ્વપ્નઃ ॥

सर्वे खलु इदं ब्रह्म तज्जलान् इति शान्त उपासीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषः यथा क्रतुः अस्मिन् लोके पुरुषः भवति तथा इतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत ॥ १ ॥

આ બધું નિશ્ચય બ્રહ્મ છે કેમકે આ બધું તે બ્રહ્મમાંથી જન્મેલું તેમાં લય પામનારું અને તેમાં જીવનવાળું છે. આથી શાન્ત થઈ સર્વરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે. સંકલ્પરૂપ નિશ્ચય મનુષ્ય છે. જેવા સંકલ્પવાળો મનુષ્ય આ લોકમાં થાય છે, તેવો અહીંથી મરીને થાય છે. હવે-ઉપાસના માણે-તે આ સંકલ્પ કરે ॥ ૧ ॥

मनोमयः प्राणशरीरः भारूपः सत्यसंकल्पः आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वे इदमभ्यासोऽवाक्य नादरः ॥ २ ॥

તે બ્રહ્મ મનોમય-મનનું મન છે, પ્રાણ શરીર-પ્રાણનો પ્રાણ છે, પ્રકાશ સ્વરૂપ છે, સત્ય સંકલ્પ છે, આકાશ જેવાં વ્યાપક સ્વરૂપનો છે, આવાં જન્મરૂપી કર્મવાળો છે, સર્વ પ્રદાયોવાળો છે, સર્વ ગન્ધો અને સર્વ રસોવાળો છે. આ સમસ્તને એણે શામેશ્વરી પાડેલું છે. તે અવાકી-વાકીનો અવિષય છે. તે અનાદર-કેઈપણ પ્રદાર્થમાં મારે અમુક હો' એવી રૂપહા-આદરવાળો નથી એટલે કે એપરવાહ છે. ॥ ૨ ॥

एष म आत्मा अन्तर्हृदये अणीयान् व्रीहेर्वा ययाद्वा सर्वपाद्वा इयामाकाद्वा इयामाकतण्डुलाद्वा । एष म आत्मा अन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायान् अन्तरिक्षात् ज्यायान् दिवः ज्यायान् एभ्यः लोकेभ्यः ॥ ३ ॥

એ મારો આ-મા છે. અંદર હૃદયમાં છે. તે નિશ્ચય વ્રીહિ-યવ-સરસવ-સાગો કે સામાના યોગ્યથી, નિશ્ચય જૂનજ નાનો છે. એ મારો આ-મા છે. એ અંદર છે. એ પૃથ્વીગોડથી, અન્તરિક્ષગોડથી, ઘુગોડથી, ધણે મોટો ॥ એ ત્રણે લોકોથી એ ધણે મોટો છે. ॥ ૩ ॥

सर्वकर्मा सर्वकानः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यासोऽवाक्य नादर एष म आत्मा अन्तर्हृदये । एतद् ब्रह्म एतम् इतः प्रेत्य अमिसंभविता अस्मि इति यस्य स्याद् ब्रह्म न विचिकित्सा अस्ति इति ह स्माद्, शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥

સમસ્ત જગત તેનું કર્મ છે, જે સૌ પદાર્થોવાળો છે, જે સર્વ મધોવાળો છે, જે સૌ રસવાળો છે, જે આ બધાને ચેતેરથી પકડી રહેલ છે, જે વાગીનો વિષય નથી, જેને કોઈપણ પદાર્થમાં પ્રાપ્ત બુદ્ધિ નથી, જે માટે આત્મા છે. અંદર હૃદયમાં છે. એ જાત છે. હું અર્દાથી મરીને એને પ્રાપ્ત થઈશ; આ જેનો હીક હીક દડ સંકલ્પ છે, તેની બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં સંસય નથી એમ નિશ્ચય પૂર્વકાત્માં શાંદિયે કહ્યું છે. શાંદિયે કહ્યું છે. ॥ ૪ ॥

આગતા ખંડમાં પાંચ દ્વારપાત્રોથી મુરદ્ધિન હૃદયમંદિરમાં અંદર રહેતા સુક્ષ્મતર જીવાત્માની ઉપાસના વર્ણવી જીવાત્માના જ્ઞાન બાદ પરમાત્માનું જ્ઞાન આવે છે. આ જ દર્શનનો ક્રમ છે. આથી ચૌદમા ખંડમાં હવે પરમાત્માની સાંક્રાત્ ઉપાસના શાંદિય મળી બનશે છે. શાંદિયનું આ દર્શન હોઈને આ વિદ્યા શાંદિયવિદ્યાને નામે પ્રસિદ્ધ છે! મળી કહે છે કે હું મનુષ્યો! આ બધું નિશ્ચય જાણ છે! અર્થાત્ સ્થાવર જંગમ જગત જલ-સ્વરૂપ છે! જલથી જૂદું નથી! વસ્તુમાત્ર પરમાત્માની પરમ સૂક્ષ્મ સત્તાથી ભરપૂર છે! પરમાત્મા જ બધાં જગદ્ગુણે કેમ છે? કેમકે આ જગત ઉત્પત્તિકાળે તેમાંથી જન્મ્યું છે, સ્થિતિકાળે તેમાં જ જીવે છે, લયકાળે તેમાં જ લીન થાય છે. જેમાંથી ઉત્પત્તિ, જેમાં સ્થિતિ અને જેમાં લય તે જ પરમ કારણ છે! અને કારણ જ કારણે પ્રતીત થાય છે એવો નિયમ છે. આથી સર્વરૂપ પરમાત્મા જ છે એવો પવિત્ર નિશ્ચય કરવો ધટે! ત્યાં બધું જ-ઉપાસક પોને પણ-પરમ આત્મસ્વરૂપ ક્યો ત્યાં રાગદ્વેષને માટે અવકાશ નથી! કેમકે રાગદ્વેષાદિ-આપણાથી કોઈ સ્વરૂપે ભિન્ન હોય તેના ઉપર સંભવે! ત્યાં કોઈ પરાધુ જ નથી ત્યાં રાગદ્વેષ ક્યાં હોય? આથી ઉપાસક શાન્ત-રાગદ્વેષ હીન થઈ સર્વરૂપ જાળની ઉપાસના કરે. અર્થાત્ પ્રચાન્ત હૃદયે સર્વત્ર ઈશ્વર છે એવું હૃદયની વસ્તુમાત્ર પ્રત્યે સ્થિતિ કરે! આમ કરવાનું કારણ એ છે કે મનુષ્ય ક્રુમય=સંકલ્પમય છે! માણસના સંકલ્પમાં ચિન્તામણિના ગુણો છે-પારસમણિના ગુણો છે! કલ્પસત્તાના ગુણો છે!-આથી જેનો જીવનકાળે જેવો સંકલ્પ તેવી જ તેની મર્યા પડી પણ ગતિ થાય છે એ નિયમ છે! અર્થાત્ મનુષ્યનું સંકલ્પજન તેના ભાવિ અને વર્તમાન જીવનનું નિયામક બળ છે! આથી જેણે જેવા શું હોય તેવા સંકલ્પમાં તેણે સમાધિ કળવતી રહી! અને મનુષ્ય વિવેકી પ્રાણી હોઈને તેને માટે આ બધું આત્મરૂપ છે-એ જાતનો જ સંકલ્પ કરવો જોઈએ! આથી ત્રણે તેને ઉપાસનાકાળે કેવા સ્વરૂપ માટે સંકલ્પ સેવવો ધટે તે બતાવતાં કહે છે કે વે પરમાત્મા-મનુષ્ય મન છે, પ્રાણુનો પ્રાણુ છે, પ્રકાશ સ્વરૂપ છે, સત્ય સંકલ્પ છે, આકાશ જેવા વ્યાપક સ્વરૂપનો છે, આખાં જગતરૂપી કર્મવાળો છે, સર્વ પદાર્થોવાળો છે, વગેરે. અર્થાત્ પરમાત્માની શક્તિથી મન મન.

છે, પ્રાણ પ્રાણ છે. પરમાત્મા ચૈતન્ય પ્રકાશરૂપ છે. એનો સંકલ્પ કદી મિથ્યા હોતો નથી એ આકાશની માફક સર્વવ્યાપી છે. સૂક્ષ્મતામ છે. અસંગ છે. આ જગત એ એતું કર્મ છે! બીજા કેતું હોઈ શકે? કાણુ સાગર ખોદી શકે? નદી વહેવારી શકે? સર્વચન્દ્ર નક્ષત્રગણને સળગાવી શકે? સમસ્ત બ્રહ્માંડને પ્રતિક્ષણુ લભાવી શકે? એને, સર્વવ્યાપી હોઈને, પદાર્થમાત્ર સત્ત્વ પ્રાપ્ત છે! એટલે કે એ નિરીહ છે! એનામાં સર્વ ગન્ધ રસ રસાં છે! એનામાં જે ન હોય તે જગતમાં ક્યાંથી આવે? આ આખાં જગતને એણે એમેરથી પકડી રાખ્યું છે. અને આથી તો એ વેરણછેરણુ થઈ જતું નથી બાકી જગતનાં પાણી અગ્નિ વગેરે તત્ત્વો પરસ્પર વિરોધી શુણુ કર્મવાળાં હોઈને ક્ષણુભર પણ જગત ટકી શકે એમ નથી! આ પરમાત્મા વાણુનો વિશય નથી એટલે કે વાણુ દ્વારા એતું યથાર્થ વર્ણન થઈ શકતું નથી! વળી તે પરમાત્મા સર્વેશ હોઈને અનાદર એટલે કે પરમ નિરુપદ છે! કેમકે જ્યાં પૂર્ણ જ્ઞાન છે ત્યાં પૂર્ણ નિરુપદતા છે! પરમાત્મા પરમ નિરુપદી છે! આવા મહાયોગ-સામર્થ્યવાળા પરમાત્મા, એ જ મારો આત્મા છે! અર્થાત્ હું ઉપાસક અને તે ઉપાસ્ય એ બેમાં તફાવત નથી! હું પોતે પરમાત્મા છું. આથી મારે પરમાત્માનું-વર્તનમાં અનુકરણ કરવું ઘટે! અપાત્માનું જીવનકાળે નહીં. આ પરમાત્મા મારા હૃદયનાં ઊંડાણમાં છે! આ હૃદયસ્થ પરમાત્મા સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ છે! અને મહાનમાં મહાન છે! સમસ્ત બ્રહ્માંડ એના રોમરૂપમાં સળવળે છે તે પરમાત્માની મહત્તાની વાત શી? વળી આ જ વાતનું પુનરાવર્તન ઋષિ યોથી ઋચ્યામાં કરે છે! અને અતે કહે છે “હું બ્રહ્મ છું. આ દેહ ઊંડા બાહ હું મારા સ્વરૂપશ્રૂત પરમાત્મામાં લીન થનાર છું.” આ જાતનો દૃઢ સંકલ્પ કરે. જેનો આવે સંકલ્પ છે તેને તે સંકલ્પાનુસાર જીવતાંજીવતાં જરૂર બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે. અને જીવન્મુક્તિ જે અનુભવે તેને વિદ્વદ્મુક્તિ માટે સંશય નથી રહેતો. આ શાંતિવિધાનું રહસ્ય. ॥ ૧ થી ૪ ॥

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

॥ अथ पञ्चदशः खण्डः ॥

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिर्बुध्नो न जीर्यन्ति दिशो ह्यस्य
सक्तयो घोरस्योत्तरं विलं स एष कोशो वसुधानस्तस्मिन् विश्वमिदं
धितम् ॥ १ ॥

અન્તરિક્ષરૂપી ઉત્તર અને બૃહિસ્પતી મૂળવાળો આ સંસાર દેશ અનન્તકાળ સુધી નાશ પામતો નથી. દિશાઓ આ દેશના ખૂબીઓ છે, ધૈ એનું ઉત્તર હિદ છે. આ દેશ વસુધાન છે કેમકે તેમાં આપું વિશ્વ રહેલું છે. ॥ ૧ ॥

तस्य प्राची दिग्बुद्धर्नाम सहमाना दक्षिणा-राक्षी नाम प्रतीची
सुभूता नामोदीची तासां वायुर्वत्सः स य एतमेवं वायुं दिशां
वत्सं वेद पुत्ररोवं रोदिति सोऽपमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद
मा पुत्ररोवं रुदम् ॥ २ ॥

એ દેશનો 'પૂર્વ દિશાનું' નામ બુદ્ધ છે. દક્ષિણ દિશાનું નામ સહમાના છે. પશ્ચિમ દિશાનું નામ રાક્ષી છે. ઉત્તર દિશાનું નામ સુભૂતા છે. તે દિશાઓના વાયુ એ વત્સ છે. તે પુત્ર કે ને આ વાયુને દિશાઓના પુત્ર તરીકે આમ લાગે છે તે પુત્ર માટે રુદન કરતો નથી. તે હું ઉપાસક થવું આ વાયુને આ રીતે દિશાઓના વત્સ તરીકે લાઉં છું' માટે હું પણ પુત્ર માટે ન રોઉં. ॥ ૨ ॥

अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना
भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भुवः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वः
प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना ॥ ३ ॥

હું આ-આ-આ પુત્રના કીર્ણપુ માટે અવિનાશી દેશને, પ્રાણને, ભૂને, ભુવને અને સ્વને શરણે જાઉં છું. ॥ ૩ ॥

स यद्वोचं प्राणः प्रपद्ये इति प्राणो वा इदं सर्वं भूतं
यदिदं किंच तमेव तत्प्रापत्सि ॥ ४ ॥

તે ને આમ બોલ્યો કે હું પ્રાણને શરણે જાઉં છું-તેનો આ અર્થ છે-કે પ્રાણ જ આ બધું ને કાઢે છે તે નિશ્ચય છે. તેથી તેના વડે હું તેને જ શરણે થયો છું. ॥ ૪ ॥

अथ यद्वोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं प्रपद्येऽन्तरिक्षं प्रपद्ये
दिवं प्रपद्ये इत्येव तद्वोचम् ॥ ५ ॥

હવે તે ને એમ બોલ્યો કે હું ભૂને શરણે થયો છું-એનો આ અર્થ છે કે હું પૃથિવી, અન્તરિક્ષ અને ધૈને શરણે થયો છું. એ જ મેં કહ્યું છે. ॥ ૫ ॥

अथ यद्वोचं भुवः प्रपद्य इति अग्निं प्रपद्ये आदित्यं प्रपद्ये
चायु प्रपद्ये आदित्यं प्रपद्ये इत्येव तद्वोचम् ॥ ६ ॥

હવે તે એમ બોલ્યો કે હું બ્રુવઃ ને શરણે થયો છું-તેનો એ અર્થ છે કે હું અગ્નિ વાયુ અને આદિત્યને શરણે થયો છું ॥ ૧ ॥

અથ યદયોચં સ્વઃ પ્રપદ્યે હત્યગ્વેદં પ્રપદ્યે યજુર્વેદં પ્રપદ્યે સામવેદં પ્રપદ્યે હત્યેતદ્વોચં તદ્વોચં ॥ ૭ ॥

હવે એ એમ બોલ્યો કે હું સ્વઃ ને શરણે થયો છું-તેનો એ અર્થ છે કે હું ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદને શરણે થયો છું. આ જ પ્રમાણે હું બોલ્યો છું. બોલ્યો છું. ॥ ૭ ॥

આગતા ખંડમાં શાંકિત્યવિદ્યાનું નિરૂપણ કર્યું. હવેના-પંદરમા ખંડમાં સંસારનું કાશરૂપે વર્ણન કરે છે. એ સંસારરૂપી કાશમાં દીર્ઘકાળ માટે પુત્રપૌત્રાદિ સહિત કેમ જીવું તેની ઉપાસના કહે છે। જે મનુષ્ય કુદરત સાથે સંવાદી જીવન ગાળવાનો નિશ્ચય કરે છે તે મનુષ્ય પુત્ર પૌત્રાદિ સંતતિ સહિત દીર્ઘકાળ સુધી જીવે છે। અને આથી જ કુદરતના ખોળામાં અવિકૃત જીવન ગાળતું જોઈએ એવો આ ખંડનો ખર્ચ છે। વધુ નિશ્ચય વાક્યાર્થ ઉપરથી આ ખંડને વિસ્તારથી સમજી લેશે. વાક્યાર્થ સ્પષ્ટ છે. ॥ ૧-૭ ॥

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

॥ અંધ પોઢશઃ खण्ड ॥

પુરુષો ઘાવ યજ્ઞસ્તસ્ય યાનિ ચતુર્વિંશતિર્પર્ણાણિ તત્રપ્રાતઃ સવનં ચતુર્વિંશત્યક્ષરા ગાયત્રી ગાયત્રી પ્રાતઃ સવનં તદસ્ય ઘસ્વોઽન્વાયતાઃ પ્રાણા ઘાવ ઘસઘ પતે હીદં સર્વં વાસયન્તિ ॥ ૧ ॥

પુરુષ નિશ્ચય એમયજ્ઞરૂપ છે. તે પુરુષનાં પદેલાં એ ચોવીસ વર્ષો ॥ તે યજ્ઞનું પ્રાતઃસવન છે. કેમકે ચોવીસ અક્ષરવાળી ગાયત્રી છે અને ગાયત્રીને ઘમતું પ્રાતઃસવન હોય છે. તે આ પુરુષ થકીના આ પ્રાતઃસવનમાં વસુઓ જોતપ્રોત છે. કેમકે પ્રાણો નિશ્ચય વસુઓ છે. તે પ્રાણો જ નિશ્ચય આ સમસ્તને વાસ કરાવે છે. ॥ ૧ ॥

तं चेदेतस्मिन् घससि किञ्चिदुपतपेत् स ध्यात् प्राणाः घसवः इदं मे प्रातः सवनं माध्यन्दिनं सवनं अनुसन्तनुतेति माहं प्राणानां घसनां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युदैव तत एत्यगदो ह भवति ॥ २ ॥

તે પુરુષને જો કોઈ આ કાળ દરમ્યાન સતાવે તો તે આ મન્ત્રને ૧૫ કહે-
 “હે પ્રાણરૂપ વસુઓ! આ મારાં પ્રાણઃસવનને માધ્યન્દિન સવન સુધી ફેલાવો! રજે
 હું યજ્ઞ સ્વરૂપ પુરુષ, વચ્ચે જ પ્રાણરૂપ વસુઓથી વિશ્લિષ્ટ થાઉં!” આ મન્ત્રના
 ૧૫થી તે ઉપર થાય છે. નિશ્ચય તે નિરાંગી થાય છે. ॥ ૨ ॥

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सघनं
 चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सघनं तदस्य रुद्रा
 अन्वायत्ताः प्राणाः घाव रुद्रा एते हि इदं सर्वं रोदयन्ति ॥ ३ ॥

હવે જે ૪૪ વર્ષો છે તે માધ્યન્દિન સવન છે. ૪૪ અક્ષરવાળો ત્રિષ્ટુપ્ હ'ં છે.
 માધ્યન્દિન સવન ત્રિષ્ટુભને લગતું છે. તે માધ્યન્દિન સવનમાં રુદ્રો યોગપ્રેત છે. પ્રાણો
 નિશ્ચય રુદ્રો છે તે પ્રાણો જ સૌને રડાવે છે. ॥ ૩ ॥

तं चेत् एतस्मिन् वयसि किंचिदुपतपेत् स घृयात् प्राणाः
 रुद्रा इदं मे माध्यन्दिनं सघनं तृतीयसघनं अनुसन्तनुत इति माह
 प्राणानां रुद्राणां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युદैव तत हत्यगदो ह
 भवति ॥ ४ ॥

તને જો કોઈ તે કાળે સતાવે તો તે આ મન્ત્રને જપે-“હે પ્રાણરૂપ રુદ્રો! આ
 મારાં માધ્યન્દિન સવનને આપ ત્રીજાં સવન સુધી ફેલાવો! યજ્ઞ સ્વરૂપ હું રજે
 પ્રાણરૂપો રુદ્રોથી વચ્ચે જ નિખૂટી પડતો!” આ ૧૫થી તે ઉપર થાય છે અને
 નિરાંગી થાય છે. ॥ ૪ ॥

अथ यान्यष्टौ चत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयसघनं अष्टौ चत्वारिंशदक्षरा
 जगती जागर्त तृतीयसघनं तदस्यादित्या अन्वायत्ताः प्राणा घाव
 आदित्याः एते हि इदं सर्वं आददते ॥ ५ ॥

હવે જે અઠતાલીસ વર્ષો છે તે ત્રીજું-સાથ' સવન છે. કેમકે ૪૮ અક્ષરવાળો
 જગતી હ'ં છે ત્રીજું સવન જગતી હ'ંને લગતું છે. તે આ સવનમાં આદિત્યો
 યોગપ્રેત છે. પ્રાણો નિશ્ચય આદિત્ય છે. કેમકે આ પ્રાણો જ બધું પકડે છે. ॥ ૫ ॥

तं चेत् एतस्मिन् वयसि किंचिद् उपतपेत् स घृयात् प्राणाः
 आदित्याः इदं मे तृतीयसघनं आयुः अनुसन्तनुत इति माह प्राणानां
 आदित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युदैव तत पत्यगदो ह
 भवति ॥ ६ ॥

તને જો કોઈ આ વયમાં સતાવે તો આ મન્ત્ર જપે. હે પ્રાણરૂપ આદિત્યો!
 આ મારું ત્રીજું સવન છે. મારાં આયુષ્યને ફેલાવો. રજે હું યજ્ઞ સ્વરૂપ વચ્ચે જ
 આદિત્યોથી પ્રાણોથી નિખૂટી પડું. આ ૧૫થી તે ઉપર જાય છે અને નિરાંગી
 થાય છે. ॥ ૬ ॥

एतद्ध स्म वै -तद्विद्वानाह -महिदास ऐतरेयः स किं म
एतदुपतपसि योज्जमनेन न प्रेष्यामि इति. स ह षोडश वर्षशतं
अजीवत्य ह षोडश वर्षशतं जीवति य एवं वेद ॥ ७ ॥

આ નિશ્ચય તે પ્રસિદ્ધ વેદવેતા ઈતરના પુત્ર પાંચનાદ મહિદાસે કહ્યું છે કે,
“હે રોજ ! તું સા માટે મને આમ સતાવે છે ? એનાથી હું મરનાર નથી !” એ
મહાત્મસ અતરેય ૧૧૬ વર્ષો જીવા. જે કોઈ આમ જીવને યજ્ઞરૂપ જાણે છે તે પણ
૧૧૬ વર્ષો સુધી જીવે છે. ॥ ૭ ॥

આગસા ખંડમાં પુત્ર પૌત્રાદિના દીર્ઘજીવન કેમ થાય તેની ઉપાસના કહી
હવે મનુષ્ય ચોતે કેવી રીતે દીર્ઘ જીવન પ્રાપ્ત કરી શકે તે બતાવવાનો ઉપક્રમ કરે
છે. આ ખંડ આ કાળમાં ખૂબ ઉપયોગી છે. કેમકે આ જમાનો જીવનથી
દંડાગેસો છે ! જીવન જીવવા જેવી ચીજ છે—એમાં આનંદ છે—નીતરી, મજા છે—
એ આપણે બૂઝી ગયા છીએ. કેમકે જીવનની કળા આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ !
અને આથી જ જુવાન માણસ પણ આજે આપણની જીવનચર્ચા સેવી રહ્યો છે !
ઉપનિષદના મંત્રિ જીવનને બહુમત્ય ચીજ સમજતા અને રહસ્યમય, હેતુમય,
પ્રયોગનપૂર્ણ જીવન જીવવું એ એક મહા આનંદ છે એમ જાગરને ઉપદેશતા.
તેણે જ અનુસંધાનપૂર્વકનો જાન જીવનનો એક પ્રયોગ આ ખંડમાં મંત્રિ જાગર
સમક્ષ ધરે છે. અને જીવન ક્યારે જીવવા જેવું લાગે છે તે બતાવે છે. મંત્રિની
નજરમાં પુરુષ=માનવજીવન એ એક મહાયા છે. મનુષ્યજીવન યત્નમય થાય
તો જીવનની કળા લાગે ! આપણું આધુનિક જીવન યત્નશૂન્ય, પાપમય, શૂન્ય
છે, તેથી દીર્ઘજીવન આપણને અકારું લાગે છે. આ ખંડમાં આવતી શ્રીત વાતો
સાથે આજે આપણને ઓછી લેવાદેવા છે. પણ જે સનાતન સિદ્ધાન્ત છે તેની જ
આપણને જરૂર છે ! મનુષ્યના જીવનરૂપી મહાન યત્નમાં જે પહેલા ચોવીસ વર્ષો
છે તે યત્નો પ્રાતઃકાળ છે ! અર્થાત્ પહેલાં ચોવીસ વર્ષો એ બ્રહ્મચર્યનો અને
બ્રહ્મચર્યપૂર્વકના અભ્યાસનો સમય છે ! આ સમયમાં શક્તિનો સંચય અને પૂર્ણ
વિકાસ થાય છે ! વીર્યરક્તકે જાનિ કદી અવનત થતી નથી ! પ્રાણુકીન નિસ્તેજ
અને કમતાકાત નીચડતી નથી ! આપણા સામુદાયિક જીવનચત્રનો આ કાળ—
બ્રહ્મચર્યકાળ લગભગ હુમ્મ ચર્ચ ગયો છે ! આથી જીવન પાપમય યત્નશૂન્ય થઈ
ગયું છે ! જેણે પાપો તેવું મહાન ! આ બ્રહ્મચર્ય કાળમાં બ્રહ્મચારીને જે કોઈ
સતાવે—તેની આ અવસ્થાને, ત્યાગ્ય માટે, વિદ્યો નાંખી કોઈ બળજબરી કરે તો
તેણે તેનો સમસ્ત પ્રાણુથી વિરોધ કરવો ધટે, એવો ત્રણિતો અહીં આદેશ છે !
અર્થાત્ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં કોઈ પરણવાની વગેરે અનેક અનુચિત બાધા લાવે

તો તેનો તેણે પોતાના સમસ્ત આત્મગતો વિરોધ કરવો ! આમ વિરોધ કરી શક્તિની ઉપાસના તેણે અશંગ રાખવી એમ કરવાથી તે પ્રાણુવાન અને આથી જ નીરાંગી થશે ! અને જેનો ધ્વજસ્વરૂપ કાળ સચવાયો તેનો ગૃહસ્થકાળ એની મેળે સચવાય ! યજ્ઞીય જીવન ગાળવા માટે ધ્વજસ્વરૂપકાળનો સદુપયોગ અનિવાર્ય સાધન છે ! તે જ મુજબ પંડીના ૪૪ વર્ષો મુધી તેને ગૃહસ્થજીવન ગાળવાનો આદેશ છે ! તેમાં પણ કેઈ યજ્ઞભાવનાનો ભંગ કરવા આવે તો તેનો વિરોધ કરવાનો ત્રપિ આદેશ કરે છે ! ગૃહસ્થજીવન પણ યજ્ઞમય જ-પરોપકારમય જ હોવું ધટે ! પારકા માટે વધારેમાં વધારે અને પોતાને માટે ઓછામાં ઓછું જીવવું એવું જ નામ યજ્ઞીય જીવનની કળા છે ! આમ ચોવીસ અને ચુભાવીસ વર્ષો પ્રાણુની-જીવનની યજ્ઞમય દીક્ષા પંડીના ૪૮ વર્ષો જીવનયજ્ઞનો ત્રીજો વિભાગ છે ! આ વાનપ્રસ્થ કાળ છે, અને આથી જ તે કાળ તો કેવળ પરોપકાર માટે છે ! ધરમાં પુત્ર પૌત્રોને વ્યવસ્થા સોંપી આ કાળમાં ગૃહસ્થે અપરિચ્છેદી થઈને કેવળ પરોપકારમાં સમય વ્યતીત કરવો રહ્યો ! આ કાળમાં તેને કેઈ સ્ત્રાવે તો તેનો પણ તેણે વિરોધ કરવો રહ્યો ! ખાસ કરીને આ અવસ્થામાં મનુષ્યને જુદાવસ્થાને લઈને રોગાદિનો ઉપદ્રવ થવા સંભવ છે ! પણ ત્રપિ તો કહે છે કે રોગાદિ મને ન પીડી શકે ! કેમકે હું પ્રાણુનો ઉપાસક છું, બ્રહ્મીયનો ઉપાસક છું, મોતને મારનારો છું, આ ખાખતમાં પાંચનદ-પંચનદ પ્રદેશના રહેવાસી મહીદસ ઐતરેયનો જીવન અનુભવ પણ ત્રપિ ટોકે છે ! એ મહીદસ ઐતરેય નામના ત્રપિ ૧૧૬ વર્ષનું દીર્ઘ નીરાંગી આયુષ્ય જીવ્યા ! અને જે મહીદસને માટે સાચું છે તે સૌને માટે સૌ દેશકાળમાં સાચું છે, ક્રૂતા જીવન જીવવાની કળા હાથ લાગવી જોઈએ ! અને તે કળા તે શક્તિની સાધનાપૂર્વકની યજ્ઞમય જીવન ગાળવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા છે ! આજે પણ દરેક જીવે ૧૧૬ વર્ષ જીવવાની દૃઢ ભાવના કરવી ધટે અને આઠમું દીર્ઘ જીવન યજ્ઞમય બનાવવાની કળા કેળવવી ધટે ! ઉપનિષદનો સમર્થ આશાવાદ આજના યુગને પ્રેરક નીવડવો ધટે ॥ ૧ થી ૭ ॥

॥ इति षोडशः खण्डः ॥

॥ अथ सप्तदशः खण्डः ॥

स यदशिशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता अस्य दीक्षाः ॥ १ ॥

તે જ બૂખી રહે છે, જે તરસી રહે છે, જે નથી રમતો=મોગ ભોગવતો તે એની-બ્રહ્મચારીની દીક્ષાઓ-યજ્ઞકાલમાં પાઠનીય નિયમ વિશેષોની શિક્ષાઓ છે. ॥૧॥

અથ યદશ્રાતિ યત્પિવતિ યદ્રમતે તદુપસદૈરેતિ ॥ ૨ ॥

હવે જે જ્ઞાન છે, જે ખાંધે છે, જે રમે છે તે ઉપસદૈથી યજ્ઞને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૨ ॥

અથ યદસતિ યન્જક્ષતિ યન્મૈયુનં ચરતિ સ્તુતશૈભૈરેવ તદેતિ ॥ ૩ ॥

હવે જે હસે છે, જે જ્ઞાન ખવડાવે છે, જે સંભાળ કરે છે તે સ્તોત્રો અને શસ્ત્રોથી યજ્ઞને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩ ॥

અથ પત્તપો દાનં આર્જવં અહિંસા સત્યવચનં ઇતિ તા અસ્ય વૃક્ષિણાઃ ॥ ૪ ॥

હવે (વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસાશ્રમમાં) જે તપ, વિદ્યાદાન, સરળતા, અહિંસા અને સત્ય બાંધણું છે તે એવી-મનુષ્ય યજ્ઞની દક્ષિણાઓ છે. ॥ ૪ ॥

તસ્માદ્વાહુઃ શોપ્યત્યસોષ્ટેતિ પુનરુત્પાદનમેવાસ્ય તન્મરણમેવા-
સ્યાયમૃધઃ ॥ ૫ ॥

તેથી સોમરસ કાઢશે? તો કાઢશે એમ કહેવામાં આવે છે. તે જ તેની પુનરુત્પત્તિ છે. મરણ એ જ એનું અવભૂત રૂપ છે. ॥ ૫ ॥

તદ્દૈતદ્દોર આક્રિરસઃ કૃષ્ણાય દેવકીપુત્રાયોક્ત્વોવાન્નાપિપાસ
પય સ યમૂય સોડંન્તવેલાયામેતત્રયં પ્રતિપદ્યેતાક્ષિંતમસ્યન્યુતમસિ
પ્રાણસંશિતમસીતિ તત્રૈતે દ્વે ઘૃત્વૌ ભવતઃ ॥ ૬ ॥

તે આ યજ્ઞ વિદ્યા, આંત્રેશ યોગમાં ઉપજેલા, ધોર નામના ઋષિએ દેવકી પુત્ર કૃષ્ણ નામના ઋષિને કહી. તેણે કહ્યું કે અન્તકાલે આ ત્રણ મંત્રોને રાસને નમ્ય. “તું અક્ષત છે. તું અન્યુત છે. તું પ્રાણથી સુદૃઢ છે.” એ બાળતમાં આ બે મંત્રો છે. આ સાંભળી તે દેવકી પુત્ર કૃષ્ણ અન્ય વિદ્યા મળે તરસ વિનાનો જ થયો. ॥ ૬ ॥

આદિત્પ્રાનસ્ય રેતસ ઉદ્ધયં તમસસ્પરિ જ્યોતિઃ પદ્યન્ત ઉત્તરં
સ્વઃ પદ્યન્ત ઉત્તરં દેવં દેવત્રા સૂર્યમગન્મ જ્યોતિરુત્તમમિતિ
જ્યોતિરુત્તમમિતિ ॥ ૭ ॥

હવે અજ્ઞાન દૃષ્ટિથી ઉત્કૃષ્ટ-રમણીય એવી પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ જગતથી પર આદિ ઉત્કૃષ્ટ દેવદૂતર ચૈતન્ય જ્યોતિઃ-રૂપાત્માને એમેશ્વરી ભેગા દોઈને, અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ-ચૈતન્ય, પુરુષ, જગદ્ગણીજ, ચૈતન્ય જ્યોતિઃ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થયા હોયે. પ્રત્યેક થયા હોયે. ॥ ૭ ॥

આગત્રા ખંડમાં માનવજીવન એક મહાયાત્રા છે એમ ઋષિએ કહ્યું. યત્રમાં જેમ ત્રણ સવનો હોય છે તેમ માનવજીવનમાંથી યત્રના પાણી ત્રણ સવનો હોય છે. યત્રનું પહેલું સવન ગાયત્રી હંદનું હોઈને ચોવીસ વર્ષનું હોય છે. યત્રનું બીજું સવન ત્રિપુલ હંદનું હોઈને સુખાવીસ અક્ષરવાળું છે. તેમ જીવન યત્રનું બીજું ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી સવન સુખાવીસ વર્ષનું છે. યત્રનું ત્રીજું સવન જગતી હંદનું હોઈને અગ્રાવીસ અક્ષરવાળું છે તેમ જીવનયત્રનું ત્રીજું વાનપ્રસ્થાશ્રમમાંથી સવન અગ્રાવીસ વર્ષનું છે. આમ ૧૧૬ વર્ષના આગ્રામાં દેશાવેશ પૂર્ણ જીવનયાત્રાની ઋષિએ આપણને કહ્યું આપી છે. હવે જેમ યત્રમાં ઉપસદ નામના ઋષિને હોય છે, જેમ ઋષ્યદેવના અને સામવેદના મત્રો હોય છે, જેમ લોચ્ચતિ=સોમરસ કાંટવાની અને ઋષ્યદેવ=સોમરસ કાંટા નામની જે દિશા આવે છે તેની આ જીવનયત્રમાં કઈ દિશાઓ છે? આ છે પ્રમ સત્તરમાં ખંડમાં આતો જવામ આપી ઋષિ યત્રના રૂપકને પૂર્ણ કરે છે. ક્ષત્રચર્ય અવસ્થામાં મનુષ્ય જે ભૂખ્યો રહે છે-તરસ્યો રહે છે અને ખાવાનું કે પીવાનું મગે તેમાં આસક્તિ રાખતો નથી-આ ભૂખ તરસને સડવાની અને અનાસકત રહેવાની જે કળા છે તે જ યત્રની એકાદે ક્ષત્રચર્યકાળની દીક્ષાઓ છે. યત્રમાં જેમ ઉપસદ નામના ઋષિજ હોય છે તેમ આ જીવનયત્રમાં આ દીક્ષા એ જ ઉપસદ છે. હવે ગૃહસ્થાશ્રમમાં હસતું, ખાતું ખવરાવતું, વગેરે જે પ્રિયાઓ છે તે જ અર્દ્ધ-જીવનયત્રમાં સ્તોત્રા=સામ મત્રી અને રશ્ત્રો=ઋક મત્રો જાણવા. તે ઉપરાંત વાનપ્રસ્થમાં અને યનુર્ય આશ્રમમાં તપ, વિદ્યાદાન વગેરે જે કરવામાં આવે છે તે જ આ યત્રની દીક્ષા છે. ક્ષત્રચારીનો જન્મ એ જ લોચ્ચતિ નામની દિશા છે, અને ક્ષત્રચારીનું મરણ એ જ અવભૂથ નામનું યરીય જ્ઞાન છે. આમ જીવનયત્ર અને સોમયત્રની વચ્ચેની તુલના પૂર્ણ થાય છે. આ વિદ્યા-જીવન એ એક મહાયાત્રા છે-આ દર્શન અંગિરસ ગોત્રમાં ઉપજેલા ધીર નામના ઋષિને થયું છે. તે તેણે દેવહીપુત્ર કૃષ્ણ નામના ઋષિને આપ્યું. આ દર્શનથી કૃષ્ણ ઋષિને જીવનજર તપિ મળી ગઈ! યત્રમય જીવન જીવનાથી કેને તપિ ન થાય! આમ યત્રમય જીવન જીવનારને માટે અંતકાળે પરમાત્મા અક્ષન-અન્યુત-અનિશ્ચય મુક્તમરૂપે, સરવ્વ થાય છે! ઋષિએ આવું જીવન જીવી અતે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે-એમ છેલ્લા મંત્રમાં શ્રેદ્ધિક ઋષિનું પ્રમાણ આપી ખંડની પૂર્ણ કરે છે કે-અત્રાનને જીવને પ્રદૂતિ અને તેનાં કાર્યો સુંદર જાણાય છે. પણ એ અત્રાન દૂર યત્રાં પ્રદૂતિથી પર જવાતમાનું દર્શન થાય છે. અને જીવજાતના દર્શન બાદ પરમાત્માનું દર્શન કરી અમે તેને જ પ્રાપ્ત થયા છીએ! અને આ જ દર્શનકામ છે. ॥ ૧-૭ ॥

॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥

॥ અથ અષ્ટાદશઃ સ્વપ્નઃ ॥

મનો વ્રહ્માયુપાસીતેત્યધ્યાત્મમ્ અથ અધિદૈવતં આકાશઃ વ્રહ્મ
ઇતિ ઉભયં આદિષ્ટં ભવતિ અધ્યાત્મં ચાધિદૈવતં ચ ॥ ૧ ॥

‘મન બ્રહ્મ છે’ એમ ઉપાસે. આ અધ્યાત્મ ઉપાસના છે. હવે આધિદૈવિક
ઉપાસના કરીએ બીએ “આકાશ બ્રહ્મ છે” આમ અધ્યાત્મ અને આધિદૈવિક ઉપાસના
ઉપદેશોછી છે. ॥ ૧ ॥

તદ્ એતત્ ચતુષ્પાદ્ વ્રહ્મ વાફ્ પાદઃ પ્રાણઃ પાદઃ ચક્ષુઃ પાદઃ
શ્રોત્રં પાદ્ इत्यध्यात्मम् અથ અધિદૈવતમ્ અગ્નિઃ પાદઃ વાયુઃ પાદઃ
આદિત્યઃ પાદઃ દિશઃ પાદ્ इत्युभयमेवादिष्टं . મયત્યધ્યાત્મં
સંવાધિદૈવતં ચ ॥ ૨ ॥

. તે આ મનથી બ્રહ્મ ચતુષ્પાદ છે. વાણી, શ્રાવ્ય, આંખ અને કાન એ ચાર
ખાદો છે. એમ અધ્યાત્મને લખતો ઉપદેશ છે. ત્યાર બાદ અધિદૈવ, અગ્નિ, વાયુ,
આદિત્ય અને દિશાઓ એ ચાર ખાદો છે. આમ અધ્યાત્મ અને અધિદૈવ એમ બંને
ઉપદેશ છે. ॥ ૨ ॥

ધાર્મ્ય વ્રહ્મણશ્ચતુર્ય પાદઃ સોઽગ્નિના જ્યોતિષા ભાતિ ચ
તપતિ ચ ભાતિ ચ તપતિ ચ કીર્ત્યા યશસા વ્રહ્મવર્ચસેન ય ઇયં
વેદ ॥ ૩ ॥

વાણી ન બ્રહ્મનો ચોથો ખાદ છે. તે અગ્નિરૂપ જ્યોતિષી ચળકે છે. અતિશીલ
ધાય છે. ને આમ નહોતે છે તે કીર્તિ, યશ અને બ્રહ્મવર્ચસથી ચર્મકે છે. ઐશ્વર્યશીલ
ધાય છે. ॥ ૩ ॥

પ્રાણ એ વ્રહ્મણશ્ચતુર્ય પાદઃ સ વાયુના જ્યોતિષા ભાતિ ચ
તપતિ ચ ભાતિ ચ તપતિ ચ કીર્ત્યા યશસા વ્રહ્મવર્ચસેન ય ઇયં
વેદ ॥ ૪ ॥

શ્રાવ્ય ન બ્રહ્મનો ચોથો ખાદ છે. તે વાયુરૂપ જ્યોતિષી ચળકે છે અને તપે છે.
ને આમ નહોતે છે તે કીર્તિ, યશ અને બ્રહ્મવર્ચ વડે ચળકે છે ઐશ્વર્યવાન ધાય છે. ॥ ૪ ॥

ચક્ષુરેવ વ્રહ્મણશ્ચતુર્ય પાદઃ સ આદિત્યેન જ્યોતિષા ભાતિ
ચ તપતિ ચ ભાતિ ચ તપતિ ચ કીર્ત્યા યશસા વ્રહ્મવર્ચસેન ય
ઇયં વેદ ॥ ૫ ॥

આંખ ન બ્રહ્મનો ચોથો પાદ છે. તે આદિત્યપી જ્યોતિષી ચમકે છે અને તપે છે. જે આમ જાણે છે તે કીર્તિ, યશ અને બ્રહ્મચર્ય વડે ચમકે છે. ઐશ્વર્યવાન થાય છે. ॥ ૫ ॥

ઓષ્ઠમેષ પ્રહ્લણશ્ચતુર્યઃ પાદઃ સ દિગ્મિજ્યૌતિષા ભાતિ ચ તપતિ ચ ભાતિ ચ તપતિ ચ કીર્ત્ય યદાસા પ્રહ્લવર્ચસેન ય પ્યં વેદ ॥ ૬ ॥

ઓષ્ઠ-કાન ન બ્રહ્મનો ચોથો પાદ છે. તે દિશાએણી જ્યોતિષી ચમકે છે. તપે છે, જે આમ જાણે છે તે કીર્તિ યશ અને બ્રહ્મચર્ય વડે ચમકે છે. ઐશ્વર્યશાળી બને છે. ॥ ૬ ॥

સોળ અને સત્તરમા ખંડમાં જીવનચત્રની સમાવેશના કરી દેવે આ અમ્ભરમા ખંડમાં જીવનની અધ્યાત્મ અને અધિદેવ ઉપાસના બતાવે છે. મન આત્મા-શરીરની અંદર હોજને અધ્યાત્મ છે. તેમાં જન્મદષ્ટિ કરવી આકાશ અધિદેવ છે. આ આકાશમાં જન્મદષ્ટિ કરવી આ મન અને આકાશ બન્નેને ચાર ચાર પાદો છે. વાણી, પ્રાણ, આંખ અને કાન એ મનોવ્યવસ્થા ચાર પાદ અને અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય અને દિશાઓ એ આકાશ જીવનના ચાર પાદો છે. વાણી, પ્રાણ, આંખ અને કાનના, અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય અને દિશાઓ અનુમાદક છે. અને એ રીતે અધ્યાત્મ અને અધિદેવ ઉપાસનાઓ દ્વેષભેદ સાથે સંકળાયેલ છે. બધામાં જે વાણી આદિયે છે. તેજ સમષ્ટિમાં અગ્નિ આદિયે છે. અને એ જાણ છે. પરમાત્મા છે. આમ સમજીને બધાં અને વિશ્વ ઉપરમાં જન્મદષ્ટિ કરવી તેજ જુદું જુદું રૂપ ખંડમાં વર્ણવ્યું છે. તે વાક્યાર્થમાં જોઈ લેવું. ૧-૬.

॥ इति अष्टादशः खण्डः ॥

॥ अथ नवदशः खण्डः ॥

આદિત્યઃ પ્રહ્લ ઇતિ આદેશઃ તસ્ય ઉપવ્યાખ્યાનમ્ અસદ્ એવં દેવે અગ્રે આસીત્ તત્ સત્ આસીત્ તત્ સમમવત્ તત્ અણ્ડં નિરવર્તત તત્ સંવત્સરસ્ય માત્રામ્ અશયત સત્ નિરભિચત તે આણ્ડકપાલે રજતં ચ સુવર્ણં ચ મમવતામ્ ॥ ૧ ॥

“આદિત્ય બ્રહ્મ છે” આ ઉપદેશ છે. તેજ સ્પષ્ટીકરણ કરીએ છીએ. આ વચનના જગત ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત્-નામરૂપે અગ્રકદ હતું. છતાં તે સત્-બ્રહ્મરૂપે હતું-હતું. તે સૂક્ષ્મરૂપે પહેલાં થયું. ત્યાર બાદ તે ઘણકારે બન્યું. તે એક વર્ષની માત્રા સુધી સ્થિર રહ્યું. ત્યાર બાદ તે બેઠયું. તેના એક રૂપનો અને એક સોનાનો એમ બે કદકા થયા. ॥ ૧ ॥

તદ્ યત્ રજતં સા હયં પૃથિવી યત્ સુવર્ણં સા ઘૌઃ યત્
જરાયુઃ તે પર્વતાઃ યત્ ઉલ્લયં સ મેઘો નીહારઃ યા ધમસનયઃ તા
નદયઃ યદ્ વાસ્તેયં ઉદકં સ સમુદ્રઃ ॥ ૨ ॥

તે એમાંથી જે 'ચાંદીનું' કપાલ હતું તે જ આ પૃથ્વી છે. જે 'ચોનાનું' કપડ
તે આ ઘૌ છે. તેનું જે ગર્ભવૃક્ષનનું આમડું તે પર્વતા થયા. જે ઘોર તે મેઘ અને
ઝાંઝળ થઈ. જે ધમનીઓ તે નદીઓ. તેનું 'મૃત્તાસયનું' જલ તે સમુદ્ર થયાં. ॥ ૨ ॥

અથ યત્ તત્ અજાયત સઃ અસૌ આદિત્યઃ તં જાબંમાનં
ધોપાઃ ઉલ્લયઃ અનૂદતિષ્ઠન્ત સર્વાણિ ચ ભૂતાનિ ચ સર્વે કામાઃ
તંસ્માત્ તસ્ય ઉદયં પ્રતિ પ્રત્યાયનં પ્રતિ ધોપાઃ ઉલ્લયઃ અનૂતિષ્ઠન્તિ
સર્વાણિ ચ ભૂતાનિ સર્વે ચૈવ કામાઃ ॥ ૩ ॥

ત્યાર બાદ તે ઇકામાં જે હતું તે જન્મ્યું. તે જ આ આદિત્ય છે. તેને જન્મતાની
સાથે જ વિસ્તીર્ણુ રવવાળા ધોપો થયા. તેની પાછળ સમસ્ત ભૂતો અને સમસ્ત પદાર્થો
ઉપજ્યાં. તેથી જ તે સૂર્યના ઉદય અને અસ્તિમંત્રણે આજે પંચ વિસ્તીર્ણુ રવવાળા ધોપો
હો છે. સમસ્ત ભૂતો અને પદાર્થો જાણે હો છે. ॥ ૩ ॥

સ યે પંતં પદં વિદ્વાન્ આદિત્યં બ્રહ્મ-ઇતિ ઉપાસ્તે અધ્યાશઃ
હયંદ્વપનં સ્ત્રીધવઃ ધોપાઃ આ ચ મેઘદેવ્યુઃ ડેવ ચ નિમેઢેરન્નિમેઢેરન્ ॥ ૪ ॥

તે પુરુષ કે જે આમ જાણે તો હોઈને આદિત્યને બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસે ॥ તેની
નજીક તરત જ સુખદાયી ધોપો ઉપરિચલે થાય છે તેને સુખ દે છે-સુખ દે છે. ॥ ૪ ॥

હવે આદિત્ય એ બ્રહ્મ છે એમ ઉપાસના કરવાનું વિધાન કરે છે. આદિત્ય
એ બ્રહ્મ છે. એનું નામ પોતાની વિશિષ્ટ શક્તિમાં સ્પષ્ટીકરણ કરે છે! આ ખંડમાંના
ઉત્પત્તિ પ્રકરણમાંના વિચારોની વિચાળતા ખ્યાન ખેંચે એવી છે! વાસ્તવ્ય એટલે
સ્પષ્ટ છે કે વિવરણની આવશ્યકતા નથી. આદિત્ય એ સર્વનું પહેલું કાર્ય છે.
અને તેમાંથી જ ચરાચર જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે એ ખૂબ પ્રસિદ્ધ વાત છે.
આપણું સૌર જગત આ વાતમાં સાક્ષી રૂપ છે. આજનું વિજ્ઞાન પંજુ ધરે અરો
આ દરોન સાથે સંમત છે.

इति पंचोपनिषदः खण्डः

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ इति ७ तत्सुत ॥

ॐ

॥ अथ छांदोग्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

ॐ जानधुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपापय आस
स ह सर्वत भावसथान्मापयांचक्रे सर्वेस एव मेऽत्स्यन्तीति ॥ १ ॥

जनश्रुत शोभना पुत्रो नात्र नात्रे जनश्रुति निश्चय श्रद्धाशी देनादे, पुत्रज
देनादे अने पशये पुत्रज आन शोधननादे उता, आमेर लोक भाव आन भाव के
भावनाशी तेने आमेर अनश्रेत्रे धर्मशास्त्राओ वगेरे कथ्यां उताः ॥ १ ॥

अथ ह हंसा निशायामतिपेनुस्तदैव हंसो हंसमग्युघाद हो
होऽपि भद्राक्ष भद्राक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दद्या ज्योतिराततं
तन्माप्रसादक्षीस्तथा मा प्रधाक्षीरिति ॥ २ ॥

त्याज्याः ओं वेणा निश्चय हंसे शत्रे उदना उदता तेना भद्रेस उपरधी पसार
यता उता, त्यादे पाछजना हंसे निश्चय आभजना हंसने आभ कथु के " दे" अस्ताक्ष।
ते अस्ताक्ष। जनश्रुति पौत्रायणानी न्याति द्विसपरे देवायेकी छ. तेने तुं दये
अदतो ते तने दये आष्टीने अस्म करते ॥ २ ॥

तमु ह परः प्रत्युवाच कम्बर एनमेतत्सन्तं सयुग्मानमिह
रैक्यमात्थ इति । यो नु कथं सयुग्वा रैक्य इति ॥ ३ ॥

त्यादे तेने-आभवा-जान हंसे कथु के " अरि । अष्टयानुभाव अथा अने तो तुं
सन्तशिरोभस्त्रि, श्यवाणा, श्यवना नेवा उही उको छ । " त्यादे पढेवा हंसे पृथु-
तो ते रैक्य उवा छ । " ॥ ३ ॥

यथा कृतायविजिताय अधरेयाः संयन्ति एवं एनं सर्वं तद्
धमिसमैति यत् किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स
मयैतदुक्त इति ॥ ४ ॥

તેમ છતેલા હૃત નામના પાસામાં, ત્રેતા, દ્વાપર, અને કલિ નામના બીજા અવર ત્રણ પાસાઓ સમાઈ જાય છે તેમ એ રૈકમાં પ્રજાઓ ને કાંઈ સાડું કરે છે તે તમામ સમાઈ જાય છે. તે રૈક ને જાણે છે તે ને કાંઈ બીજા જાણે છે તેને જાણે એ જ કૃણ મળે છે. આ મેં તને રૈકવ કહ્યો. ॥ ૪ ॥

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव स ह संजिहान एव क्षत्तारमुयाचाङ्गारे ह सयुग्म्यानमिध रैकमात्य इति यो नु कथं सयुग्वा रैक इति ॥ ५ ॥

તે હરોની વાત જાનશ્રુતિ પૌત્રાયણે સાંભળી સવારે પથારી ઊઠતાંતે તોણે બંદીજનને કહ્યું કે “હે પ્રિય ! જા. રથવાળા રૈકવને કહે કે હું તેમને મળવા ઇચ્છું છું.” બંદીજનને કહ્યું “તે ગાડીવાળા રૈકવ કહે છે.” ॥ ૫ ॥

यथा कृताय विजिताय अघरेयाः संयन्ति एवम् एनं सर्वं तद् अभिसमेति यत् किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यस्त वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ६ ॥

તેમ છતેલા હૃત નામના પાસામાં બીજા અવર પાસાઓ સમાઈ જાય છે, તેમ એ રૈકમાં પ્રજાઓ ને કાંઈ સાડું કરે છે તે તમામ સમાઈ જાય છે. તે રૈક ને જાણે છે, તે ને કાંઈ બીજા જાણે છે તેને જાણે તે જ કૃણ મળે છે. આ મેં તને રૈકવ કહ્યો. ॥ ૬ ॥

स ह क्षत्ताऽन्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय तं होवाच यत्रारे ब्राह्मणस्य अन्वेषणा तदेनमच्छेति ॥ ७ ॥

તે બંદીજન નિમિષ રૈકવને શોધી વળ્યો. પણ તેઓ તેને ન મળ્યા. તેથી ॥ પાછો આવ્યો. ત્યારે તેને જાનશ્રુતિએ કહ્યું—અરે ! જ્યાં બ્રાહ્મણોની શોધ કરવી થતે ત્યાં તું એમને શોધ. ॥ ૭ ॥

सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कथमाणमुपोपविषेष्ट तं हाम्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्वा रैक इत्यहं हारा ३ इति ह प्रतिजज्ञे स ह क्षत्ताऽविदमिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥

ત્યારબાદ તે બંદીજનને ગાડીની નીચે, દરાજને ખજાણાવાળા, જોયા અને તેમની નિકટ બેઠો. અને—“આપ જ રથવાળા રૈકવ છો ? આમ પૂછ્યું.” હું જ નિશ્ચય તે છું.” એમ રૈકવે સ્વીકાર કર્યો. નિશ્ચય તે બંદીજનને “મેં એમની બાળ કાઠી” એમ વિચારી પાછો આવ્યો. ॥ ૮ ॥

ત્રીજા અધ્યાયને અતે આદિત્ય ધન છે માટે આદિત્યની ધનભાવે ઉપાસના કરવી ધોરે એમ જણાવ્યું. હવે ચોથા અધ્યાયની શરૂઆતમાં “સંવર્ગ” નામે પ્રસિદ્ધ અને રૂઝા નામના મહર્ષિએ જીવનમાં શોધેલી અને જોયેલી અને અનુભવેલી વિદ્યાનું પ્રકરણ આરંભે છે. આ વિદ્યાનું પ્રતિપાદન આખ્યાયિકા દ્વારા ત્રણે શિષ્યને કરે છે. દર્શન દ્વારા સિદ્ધાન્ત જાણી સમજાય છે. આ છે સ્નાત્ક પ્રથા આથી ભગવતિ શ્રુતિ એક રમણીય આખ્યાયિકા દ્વારા સંવર્ગવિદ્યાનું રહસ્ય કહેવાની શરૂઆત કરે છે. શબ્દાર્થ ખૂબજ સ્પષ્ટ છે એટલે પ્રથમ ખંડનું સંક્ષિપ્ત સમાસોચન જ અહીં આપ્યું છે.

જનશ્રુતિ નામે એક રાગ હતા તે ઘનશીર હતા તે જે કાંઈ દેતા તે શ્રદ્ધાથી દેતા વગી સેનારનો આત્મા ધરાય ત્યાં સુધી દેતા હતા આ ઉપરાંત તેને ત્યાં અનનું સદામત હતું. આટલું જ નહીં-પેતાનું જ રવિતું સૌ ખાય આવી વિશાળ અને મહા ગૃહસ્થને જાજે એવી લાખાવાળા હોવાથી તેમણે પેતાના રાજ્યમાં બધે મુસાફરો અને યાત્રાળુઓને માટે અન્નક્ષેત્રો ધર્મશાળા વગેરે પણ પોતાને પૈસે ઉઠાઈ ક્યાં હતાં આમ રાગ ઘની હતો. શ્રદ્ધાળુ હતો. યજ્ઞજીવનનો ઉપાસક હતો. અન્નદાને મુક્ત-હસ્ત હતો.

પણ એકલા ઘનથી તો પ્રભુ મળતા નથી! પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવા માટે ઘન એ એક સાધન છે. પણ તે એકલું જ સાધન નથી. વગી પ્રભુ પાસે કર લઈ પ્રજાના દિનમાં તે દ્રવ્યનો ખર્ચ કરવો એ ચોખ્ખું છે. હિતકર છે. છતાં એ તો જેનું હતું તેને જ અપાતું હોઈને તે કર્તવ્ય માત્ર હતું. અચોરી માત્ર હતી! આથી તે શ્રદ્ધાળુ અને સાત્ત્વિક રાજાને આટલાથી આત્મસંતોષ કે આત્મસમાધાન ન થયું. ઘન તો પરસેવાના પૈસાનું હોતું ધોરે અહંતા અને મમનાનો સર્વથા ત્યાગ એ મહાધન છે, એ ઘન રાગ કેને ન હતું. આથી તેનું હૃદય ઊનાભયું રહેતું હતું. આમ અકૃતાર્થ રાગ દિવસો પસાર કરતો હતો.

એક રાત્રે તેના મહેલના છત ઉપર, તે સતો હતો તેવામાં, બે હસી પરસ્પર વાત કરતાં, ઉડતાં તેણે જોયાં. અર્થાત્ તેના શરીરથી મહેલમાં, તેના આત્માથી રાગાએ, વિવેક વિચારથી હસીને, હૃદયથી આકાશમાં ફરકતા જોયાં! ઘનના પ્રભાવે શુદ્ધ ચણેલા હૃદયને વિવેક વિચાર અવસ્ય આવે જ. તેમાં પાછળના હસે આગળના હસને ક્યું “કે લક્ષ્યાક્ષ! રખે તું” આ જનશ્રુતિ રાજાને ઓળંગતો! કેમકે એની ઇનગત્ય જ્યોતિ દિવસની પેરે સ્કાત ફેલાયેલી છે. જો તું ઓળંગશે તો જળીને લરમ થઈ જશે! મહાત્માઓને ઓળંગવામાં આત્મધાત છે! ત્યારે

પેલા આગળના હસે તેને હસી કાઢ્યાં ક્યું કે 'હે. મર્ખ! તું તો આ રાગને
 જાગે રૈકવ હોય તેમ જાણાવે છે! પણ ક્યાં તે રૈકવ અને ક્યાં આ જનન્યુતિ!"
 ત્યારે પાંછળના હસે આશ્ચર્યભર્યા રૈકવ કોણ છે તેની યોગ્ય ભાગી. આગળના
 હસે રૈકવનો પ્રભાવ વર્ણવનાં ક્યું કે "જેમ કૃત નામના પાસામાં, જેના, દ્વાપર
 અને કલ્પિ નામના બીજા ત્રણે પાસાનો ઘુન્ની રમતમાં સમાવેશ થઈ જાય છે,
 તેમ આ સંસારના કલ્પક ઉપર રમાતી આ સંસાર રમતમાં જેટલાં સકર્મરૂપી
 પાસા છે તે બધા પેલા રૈકવમાં સમાઈ જાય છે! અર્થાત્ જેટલાં પ્રાણીઓ જે
 કાંઈ સકર્મ કરે છે તે તમામનું જ રૈકવને મળે છે. કેમકે તે જન્મોત્પત્તિ મહર્ષિ
 છે! આ જનન્યુતિ તો તેવો નથી! તો પછી મને કાં ફેફટનો ગમણાવે છે?"
 જ્ઞાનમાનનું આતું મહાદેવ હંસ પાસેથી સાંભળીને પેલા જનન્યુતિના હૃદયનો સંતાપ
 ઓર વધ્યો! પોતાને આટલો ઉદાર હોવા છતાં પણ જે જ્ઞા, સહેજે નથી મળતું
 તે પેલા રૈકવને શું જાણવાથી મળ્યું તે શોધી કાઢવાનો અને તે રૈકવ પાસે
 શિખલાવે પહોંચી તે વિદ્યા શીખવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. સચાર થતાં તેણે તપાસ
 કરાવી રૈકવ પહેલી તપાસે તો ન મળ્યા. પછી જ્યાં એમના જેવા જ્ઞાનિઓ
 રહેતા હોય ત્યાં તપાસ કરાવી તો એક જગદગ્રામી નીચે દરાજને પગલાગતા
 તે મહર્ષિ રૈકવને બોલ્યા-તેના નોકર દ્વારા સાંભળ્યા! જેની નગરમાં સર્વત્ર જ્ઞાન
 છે-સર્વજ્ઞ છે તેને માટે દ્વારપિંચું જગ્યા એ પવિત્ર જગ્યા જ છે! સાપ જેમ કાચીગાંને
 તેમ જેણે શરીરને મનથી તથા દીધું છે તેને દરાજ યાઓ કે દર્દ યાઓ-સંતાપ
 નથી! આમ વિવેચન પરિસ્થિતિમાં એક ગાડાં નીચે અસંતોષે બોલ્યા રૈકવને
 'જનન્યુતિ રાગને પતો મળ્યો. ૧-૮.

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

तदु ह जानश्रुतीः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्कमभ्येतरिरथ
 तदादाय प्रतीचक्रमे तं ह अभ्युवाद ॥ १ ॥

ત્યારબાદ નિમિષ તે જનન્યુતિ પૌત્રાયણ, છઠ્ઠો ગાય, સોનાનો હાર, અને
 ખમ્બરડીએ બેડેલા ૧૫ હર્ષ, તેમની સામે રૂપો અને તેમને કહ્યું ॥ ૧ ॥

रैकव इमानि षट् शतानि गवामयं निष्कोऽग्रमभ्येतरिरथो
 म एतां मगवो देयतां शाधि यां देवतामुपास्स इती ॥ २ ॥

હે રેકવ ! આ છસો ગાય, આ સેનાનો હાર અને આ વાહન સહિત રથ
લયો. અને તે દેવના વિષે અને આપ ઉપદેશ બોલેને આપ ઉપાસો છો. ॥ ૨ ॥

તમુ હ પરઃ પ્રત્યુવાચાહ હારે ત્યાં શુદ્ધ તથૈવ સહ મોઘિર-
સ્તુ ઇતિ તદ્ ડ હ પુનરેવ આનશ્રુતિઃ પૌત્રાયણઃ સહસ્રં ગધાં
નિષ્કં અશ્વતરીરથં દુહિતરં તદાદાય પ્રતિચક્રમે ॥ ૩ ॥

“અરે રે ! હે શુદ્ધ ! ગાયો સહિત આ બધું તને જ મુખારક દો !” એમ એ
બીજાએ-રેકવે તેને કહ્યું ત્યારે નિશ્ચય તે બીજાએ પૌત્રાયણ એક હાનર ગાય, સેનાનો
હાર, સવાહન રથ, અને પોતાની કન્યા-આ બધું લઈને તેની પાસે આવ્યો. ॥ ૩ ॥

તં હામ્યુવાદ રેકવેદં સહસ્રં ગધામયં નિષ્કઃ અયં અશ્વતરીરથ
દયં જાયા અયં ગ્રામઃ યસ્મિન્નાસ્સેન્વૈષ મા ભગવઃ શાંઘીતિ ॥ ૪ ॥

અને તેને કહ્યું હે રેકવ ! નિશ્ચય આ હાનર ગાય, આ મુવલું હાર, આ વાહન
સહિત રથ, આ ભયા, જેમાં આપ રહો છો તે ગામ-આહુતું લયો અને આપ પૂજ્ય
અને ઉપદેશ કરો. ॥ ૪ ॥

તસ્યા હ મુલમુષોવ્શુદ્ધસન્નુવાચાહારેમાઃ શુદ્ધાનેનૈષ મુલેન
આલાપયીપ્યથા ઇતિ તે હૈતે રેકવર્ણનામ મહાકૃષ્ણેષુ યન્નાસ્મા ઉવાસ
તસ્મૈ હોવાચ ॥ ૫ ॥

વિદ્યા પ્રાપ્તિમાં રાજકન્યાનું કાન બધું સાધનરૂપ અને છે એમ બાણના હોઈને
રેકવે કહ્યું-“હે શુદ્ધ ! તેં આ ગાયો વગેરે આબધુ” છે એ બધાં સાધનો દ્વારા જ હું મને
ખાતાવી શકશે. મહાકૃષ્ણ નામના દેશમાં જ્યાં રેકવ વસતા હતા, તે ગામે “કવપણું”
નામે પ્રસિદ્ધ હતું. તે ગામે રાજાએ તેને આખ્યાં તે રાજાને રેકવે કહ્યું. ॥ ૫ ॥

ગુણશ્રુતિ રાજાએ રેકવ પાસેથી ક્ષત્રવિદ્યા મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.
આથી તેને યુરુ તરીકે સંકારી, અને યુરુ પાસે ખાલી હાથે ન જતું નોંધ્યો
એ સત્તાચાર બાણુતો હોઈને પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈ શિષ્યભાવે રાજા તે રેકવ મહર્ષિ
પાસે પહોંચ્યો ! યુરુએ એ દ્રવ્યનો અસ્વીકાર કર્યો. કેવળ દ્રવ્યતાનથી ક્ષત્રવિદ્યા
મળતી નથી ! આથી પહેલી જ મુજાકાતે રેકવે ગુણશ્રુતિને આ શીખવ્યું કે “હે
ગમાર ! વિદ્યાનું વેચાણુ નથી થઈ શકતું.” આમ સંચિત કર્યા બાદ રાજાએ વળી
વધુ દ્રવ્ય અને રાજકન્યાને લઈને યુરુ પાસે ગમન કર્યું. વિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે
જડ કે ચેતન કેઈપણુ દ્રવ્ય યુરુને આપ્યું નથી ! એ એનો ખ્યાલ છે. પ્રશ્નનો

જાનશ્રુતિને ઠેકવે જે વિદ્યા આપી તે વિદ્યા ને સંવર્ગ વિદ્યા કહેવામાં આવે છે. ઋષિ, કહે છે કે હું ગજન! વાયુ નક્કી સંવર્ગ છે. વાયુ એટલે સર્વઆપી ગનિશીન જીવનરાશિ પરમાત્મા આ જીવનગણિષ પરમાત્મા જ નક્કી સંવર્ગ છે. સંવર્ગ એટલે પોતાની અંદર સમસ્ત જડ્યેન જગતનો ઉપસંહાર કરનાર અર્થાત્ લય કારણ છે! અર્થાત્ જેમાં જેનો લય તેનું તે જ કારણ હોય છે! ધ્યાનો વચ્ચે જે માટીમાં છે તે ધ્યાન કારણ પણ માટી જ થાય છે! આથી કેવળ લય કારણ બનાવવામાં હેતુ એ છે કે પરમાત્મા આ સમસ્ત યજ્ઞિના ઉત્પત્તિ રિયતિ અને લયનું સર્વથા કારણ છે, આ પરમાત્માની ઉપાસના આ જ કારણે સંવર્ગ દૃષ્ટિથી કરવી જોઈએ! અસિ, સૂર્ય, ચંદ્ર જલ વગેરે મહાન કુદરતી બળો ન્યારે નાશ પામે છે ત્યારે તે બધાં વાયુમાં જ મળી જાય છે! આપણું સૌર જગત સૂર્યનો જ ચમકાર માત્ર છે અને એ સૂર્ય પણ વાયુનો—ગેસનો એક પ્રચંડ ગોળો છે! આમ સૂર્યાદિ દુર્યોકનાં તત્ત્વો અત્તકાળે વાયુમાં લીન થાય છે, આ છે અધિદેવ દૃષ્ટિથી સંવર્ગરૂપ પરમાત્માની સમજ. જેમ જ્વાલ જગતમાં વાયુ એ સર્વલયનું કારણ છે! માણસની રોગદી ઉધ અને મહાનિદ્રા બંને વેળા વાણી, આંખ, કાન, મન વગેરે તમામ ઈન્દ્રિયો પ્રાણમાં જ લીન થઈ જાય છે! આમ બાહ્ય જગતમાં વાયુ અને આંતર જગતમાં પ્રાણ એ બે સંવર્ગ છે, આ સંવર્ગ એટલે પરમાત્મા છે!

આમ પરમાત્માને લગતી સંવર્ગ ઉપાસના ફક્ત ઋષિએ જાનશ્રુતિ રાખીને આપી તેના સમર્થનમાં—એટલે કે, સંવર્ગ વિદ્યાનાં ઉપાસકને, પ્રભુ જે કાર્ત્ત સાક્ષર છે તે બધું પડેય છે એ ફળના સમર્થનમાં—એક નાની આખ્યાયિકા કહીને સંવર્ગ વિદ્યાનો ઋષિ ઉપસંહાર કરે છે. શૈનક કાપેય અને અભિપ્રનારી કાક્ષમેની નામના એ ઋષિઓની પામે જમતી વેળા એક શ્વશ્યારી બિંદુ લેતા આવે છે. તેમને તેઓ પહેલાં શિક્ષા આપતા નથી. ત્યારે શ્વશ્યારી સંવર્ગ વિદ્યાનો જાણકાર હોવાથી તે બંને ઋષિની સાન દેકાણે લાવે છે. તે કહે છે કે અસિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, જલ રૂપી આ ચાર મહાન દેવોને—દેવી શક્તિઓને દેવોના દેવ પ્રભુપતિ પરમાત્મા ગોળી જાય છે! જે જગતનો ગ્રાસ કરે છે તે જ જગતનું રક્ષણ કરે છે. આ પરમપિતાને મર્ચ માનવો ચોગેર જોઈ શકતા નથી. એટલે કે તે પરિપૂર્ણ છે—આણમાં પણ પૂર્ણ છે અને મહાનમાં પણ પૂર્ણ છે—તેનાં સિદ્ધાન્તી કોઈ રજ પણ હાથી નથી એમ જાણતા નથી. તે પરમાત્મા વિષયે વસે છે! તેનું જ આ અન છે. હું પણ તે જ રૂપ છું તો જેવું આ અન છે તેને તે આપ દેતા નથી તો તેમાં આપનો ભારે અવિવેક છે! બંને ઋષિઓને પોતાની ભૂય

સમગ્રય છે અને તે ધનધારીનાં વાક્યનો વિચાર કરનાં પોતે પણ તે સર્વજ્ઞી, સર્વજનક, અત્યંત પરમાત્માના જ ઉપાસક છે એમ ધ્યુની તેને-પેલા ધનધારીને હિંદા કરાવે છે. આ સુંદર બોધથી આખ્યાયિકાનો મર્મ તેટલો અહીં આપ્યો છે. એના શબ્દાર્થને માટે વાક્યાર્થનું વારંવાર આલેચન, કરવાથી વધારે આનંદ આવશે. ૧-૮.

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

सत्यकामो ह जावालो ज्वालां मातरमामन्त्रयांचक्रे ब्रह्मचर्यं भगवति विवत्स्यामि किंगोत्रो न्यहमस्मीति ॥ १ ॥

પ્રસિદ્ધ સત્યકામ જાળાને, પોતાની માતા જાળાવાને પૂછ્યું-હે કવતી ! હું પૂન્યાઈ હું બ્રહ્મચર્ય પૂરું આપ્યાવંડુલમા રહેવા ઈચ્છું છું. તો હું ત્યાં ગોત્રવાળો છું તે કહેલું. ॥ ૧ ॥

सा हैनमुवाच नाहमेतद्वद सात यद्गोत्रस्त्वमसि ब्रह्मं चरन्ती परिचारिणी यीयने त्वामलमे साऽहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जवाला तु मामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स सत्यकाम एव जावालो ब्रुवीथा इति ॥ २ ॥

તેણે-જાળાવાએ-એને નિશ્ચય આપી કહ્યું કે “હે બેટા ! તું ક્યા ગોત્રનો છે એ હું જાણતી નથી. રાસીની માથે કદમા અનેક પ્રકારની સેવા કરતી એવી મેં યુવાનીમાં તને પ્રાપ્ત કર્યો. દિનરાત આમ સેવામા લગ્ન એવી હું એ નથી જાણતી કે તું ક્યા ગોત્રનો છે પરંતુ ‘જાળાતા’ એ નામવાળો હું છું. અને ‘સત્યકામ’ એ નામવાળો તું છે. તો તું ગુરુને ‘સત્યકામ જાળાવ’ હું છું એમ જ કહેજે. ॥ ૨ ॥

सह हारिद्रुमतं गौतममेतद्योषाच ब्रह्मचर्यं भगवति घत्स्यामि उपेयां भगवन्तमिति ॥ ३ ॥

તે સત્યકામ જાળાને ગૌતમજીની પ્રસિદ્ધ હારિદ્રુમતી પાસે જઈને કહ્યું-આપ પૂન્યની પાસે હું બ્રહ્મચર્ય પૂરું પાસ કરીશ આપ પૂન્યની પાસે હું આગુ ? ॥ ૩ ॥

તં હોવાચ કિંગોત્રો તુ સોમ્યાસીતિ સ હોવાચ નાહમેતદ્વેદ
મો યદ્ગોત્રોઽહમસ્મ્યપૃચ્છં માતરં સા મા પ્રત્યવ્રવીત્ યદ્દહં ચરન્તી
પરિચારિણી યૌવને ત્વામલમે સાઽહમેતત્ ન વેદ યદ્ગોત્રસ્ત્વમસિ
જથાલા તુ નામાહમસ્મિ સત્યકામો નામ ત્વમસીતિ સોઽહં સત્યકામો
જાથાલોઽસ્મિ મો રતિ ॥ ૪ ॥

તેને તેણે કહ્યું કે “હે ખ્યાસ! તું કયા ગોત્રનો છે?” તે પ્રસિદ્ધ સત્યકામે જવાબ
વાળ્યો-“હે આચાર્યજી! જે ગોત્રનો હું છું, તે વાત હું જાણતો નથી! મેં મારી માને
પૂછ્યું હતું ત્યારે તેણે મને જવાબ વાળ્યો હતો કે હાસીની માફક ધરમાં અનેક
પ્રકારની સેવા કરતી એવી મેં તને યુવાનીમાં પ્રાપ્ત કર્યો હતો. તે હું તેથી નથી
જાણતી કે તું કયા ગોત્રનો છે. પણ જ્યાં તારા નામવાળી હું છું અને સત્યકામ નામવાળો
તું છે. હે આચાર્યજી! તે હું સત્યકામ જાણાવ છું.” ॥ ૪ ॥

તં હોવાચ નૈતદ્વ્રણ્ણો વિવસ્તુમર્હતિ સમિધં સોમ્ય આહર
ઉપ ત્વા નેષ્યે ન સત્યાદગા રિતિ તમુપનીય કૃશાનામથલાનાં
ચતુઃશતા ના નિરાકૃત્ય ઉવાચ રમાઃ સોમ્ય અનુસંમ્રજ રિતિ તા
અભિપ્રસ્થાપયન્ ઉવાચ ન અસહસ્રેણ આવર્તેય રિતિ સ હ ધર્પગર્જ
પ્રોવાસ તા યદા સહસ્રં સંપેદુઃ ॥ ૫ ॥

તે પ્રસિદ્ધ સત્યકામને પ્રસિદ્ધ ઋષિ એ કહ્યું-કે “સિવાય કે બ્રાહ્મણ ખીલે કોઈ
આતુ' વિવેકપૂર્વક કહેવાને સમર્થ નથી હે ખ્યાસ! તું સમિધ લઈ આવ હું તારું
ઉપનયન કરીશ. કેમકે તું સત્યથી છટા નથી મચો!” તેનું ઉપનયન કરીને, શુરુએ
નિર્જલ અને ફાસ થયેલી આરસો આપેને વીણી કાઢીને તેને કહ્યું-“હે પ્રિય! આ આપેની
પછળ જ. શુરુની આજ્ઞાને માથે ચડાવી તે આપેને હંકારી જતાં, તેને શુરુએ કહ્યું-
“બેટા! આ આરસો આપે હાલ ન થાય ત્યાં સુધી પાછો ન ફરીશ.” બહુ સારું
એમ કહીને તે વધે સુધી અરણ્યમાં રહ્યો. તે આપે જ્યારે સંખ્યામાં એક હાલર
થઈ ત્યારે— ॥ ૫ ॥

આમ ત્રીજા ખંડ સુધી સંવર્ષ વિગ્રાની ઉપાસના ઋષિએ ખતારી દેવેના
ખંડથી એક અગ્નિ રમણીય, ભાવચક્ષિત, અર્થ સુંદર અને સર્વ-દેશ-કાળ-
માનવને એક સરખી રીતે લાગુ પડતી, હૃદયદર, સત્ય નારાયણનો પરમ મદિમા
ગાતી, આગના જમાનાના પણ અનેક સામાજિક કોષ્ટકોએનો ઉદ્ધેસ આપતી,
પવિત્ર અને કલા દૃષ્ટિએ પણ સંપૂર્ણ સૌન્દર્યપુરક, પ્રસિદ્ધ આખ્યાયિકા દ્વારા
અન્વેષણ કરવાની શુભ ભાવનાની શરૂઆત કરે છે! સત્યકામ જાગ્યાને કવિસંપ્રદ
સીન્દ્રનાથ યોગેશ્વરે પરમપ્રેમથી આપ્યા છે! આ જ આ આખ્યાયિકાની સંધ્ય

સુંદરતા માટે મોઢું પ્રમાણુપત્ર છે ! નચિકેતા, પ્રસાદ, કુતુ, સ્વાકામ જાગ્યાલ જેવા મત્યુંજય બાલશિષિ એ ભારતીય જીવનની મહાપ્રસાદી છે. બહુમૂલ્ય વારસો છે. ધન્યતમ દર્શન છે ! અને તેટલી સહજતાથી આ આખ્યાયિકાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરી આપણે પણ પાવન થઈએ.

સત્યકામ જાગ્યાલ નામે એક નાનો બાળક હતો. તેના પિતા નાનપણમાં જ ગુમરી ગયા હતા. મોઢું કુંડળ હતું. મોટા ગૃહસ્થ કુંડળમાં, ભારે મર્યાદામાં રહેતી અને ધરકામમાં એવીસે કલાક વ્યથ રહેતી, તેની માતાને એ પણ જાણવાની કુરસદ ન હતી કે પોતે કયા જોતની છે ! અને નાનપણમાં જ તેના સાસરિયાં મરી પરવાયાં. સત્યકામ અને જગ્યાલા-આ મા દીકરા-એ જ હયાત રહ્યાં.

બાળક આઠ વર્ષનો થયો એટલે કુલતી રીતે તેને ગુરુકુળે લાણવા જવાનો ઉમળકો થયો ! આજે જેમ નિશાળમાં પ્રમાણુપત્ર-દાખલા (સર્ટિફિકેટ) સિવાય દાખલ કરવામાં નથી આવતો તેમ અસદ્ ગોત્ર પૂજવાનો રિવાજ હોય. ગોત્રનો દાખલો મળ્યો કે વિદ્યાર્થીને ગુરુકુળમાં દાખલ થવામાં વધો ન આવે. સત્યકામે આ વાત આજુબાજુના વાતાવરણમાંથી જાણી લીધી અને મતાની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો-“મા ! મારે લાણવું છે ! ગુરુકુળમાં જવું છે. બ્રહ્મચર્ય દીક્ષા લેવી છે. તો મને કહે કે માઈ ગોત્ર કયું છે ? હું જાણતો નથી ! તું જાણી દશે.” માતા કહે, “મેટા ! તારી લાણવાની ઈચ્છાથી હું પ્રસન્ન થઈ છું. આપણે બ્રાહ્મણ એટલે વિદ્યા સિનાના ન શોભીએ. પણ મેટા ! જેમ તું તેમ હું પણ જાણતી નથી કે તું કયા જોતનો છે. કેમકે કુંડળસેવામાં સત્ત્વિન મરાઠા એવી મેં એ જાણવાની દરકાર જ કરી નથી અને હવે તો કાલ કહે એવું રહ્યું નથી. આપણા કુંડળમાં બધાં જ મરી પરવાયાં ! હવે કોને પૂછું ? પણ ખેર ! આ આપણને મુંઝવણુનો વિષય નથી. માઈ નામ જગ્યાલા છે. સત્યકામ તારું નામ છે. તો તારા ગુરુને, તેઓ પૂછે ત્યારે હું સત્યકામ જાગ્યાલ છું એમ જ કહેજે ! સાચના જેવી ઢાલ નથી ! દીકરા ! આ જ મારા વતે ઉપદેશ છે !” ધન્ય છે એ માતાને કે જે આટલી હિંમતથી-સરળતાથી અને નિહાથી બાળકને સત્યનિશાનો બોધ આપે છે ! જીવનનો સૌથી પહેલો પાઠ જ સત્યનો ! સત્યકામ તો નામ પ્રમાણે સત્યની જ ઈચ્છાવાળો ! સરલતાની મૂર્તિ ! માનુષકત ! એટલે સીધો તે ગુરુની પાસે ગયો ! ગુરુ પાસે જઈ તેમની કને રહેવાની ઈચ્છા વિનયપૂર્વક વ્યક્ત કરી. ગુરુને પૂછ્યું, “આપુ ! હું આપની કને રહીને લાણું ? આપને વધો તો નથી ?”

એક તો બ્રાહ્મણનો બાળક તેમાં વળી કમનીય કાન્તિવાળો. સરલતાવની લલિતમર્તિ અને તે ઉપરાંત વિનયમય. વિનય અને પ્રેમથી બીની, મધુરી વાણીના

વર્ણીકરણથી શુરૂ તેના પ્રથમ દર્શને જ આકર્ષાયા! શુરૂએ શિષ્યચાર મુજબ બાળકને પ્રેમથી તેનું ગેત્ર પૂછ્યું, સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે પણ શુરૂદેવના સ્વાભાવિક છતાં અકાળાવનાર પ્રશ્નથી ન મુંઝતાં, સત્યકામે સરળભાવે માતાએ જે શબ્દો કહ્યા હતા તેના તે જ કહી સંભળાયા. બધા વિદ્યાર્થીઓ હસી પડ્યા! પણ શુરૂની પાસે વિદ્યાર્થીને માપવાનો ગમ જુદો જ હતો! શુરૂ લાક્ષણતીમાં મનતા ન હતા. શિષ્યુસ્ત ન હતા. પ્રાચીન પ્રણાલિની જરૂરના પૂજક ન હતા. નાના બાળકની અવ્યક્ત સત્ય ભક્તિ, તેના વિનયનત્ર આચાર, મધુર વાણી અને અડગ હિંમતથી શુરૂનું હૃદય દ્રવી ગયું. તેણે તરકાળ નિશ્ચય કર્યો કે જેનામાં આટલી સરળતા છે—આટલી સત્યનિષ્ઠા છે—આટલી વિનયનત્રતા છે તે કદી અધ્યાત્મશુ હોઈ શકે જ નહીં. તરકાળ સેંકડો વિદ્યાર્થીની વચ્ચે શુરૂએ—હારિદુભા ગૌતમાચાર્યે—સત્યકામને કહ્યું, “ખેટા! આવ. બસ આજથી તું મારો શિષ્ય છે. કેમકે બ્રહ્મશુ સિવાય આવો સત્યનો વિવેક અને તેમાં નિષ્ઠા સંભળી નથી. બ્રહ્મશુ સ્વભાવના એ શુશુ છે. માટે તું સમિધ લાવ. હું તને જનોઈ આપું. કેમકે તું સત્યથી વેગળ થયો નથી! સત્ય એ જ શુરૂનો માપદંડ! કેવો ભય નિશ્ચય! એક આંકે શુરૂએ લાક્ષણતીને—પ્રણાલિને—પ્રાચીન શક્તિ—અંબારાઈએ. અદાવી દીધી. અને બ્રહ્મવિદ્યા કે બીજી કોઈપણ વિદ્યા એ સાધનસંપત્તિ ઉપર જીવે છે—વિકસે છે—ફલિત થાય છે. કેવળ જન્મ ઉપર અવલંબી નથી!—આ આતો ન બૂધાય એવો આદેશ છે! મા—દીકરો અને શુરૂ—એ ત્રણેની ત્રિપુટી સત્ય ભક્ત!

આમ બ્રહ્મશિષ્યને અપનાવી, તેની જન્મશુદ્ધિનો આંતર પ્રતિષ્ઠિત દાખલો આપી શુરૂએ શિષ્યની લાયકાત તપાસવા વળી એક બારે કસોટી તેની આગળ મૂકી. ગોશાળામાંથી વીણી વીણીને નિર્બળ અને કંતર્ષ-ગમેલી આવેા તેને સોંપી, શુરૂએ કહ્યું—“ખેટા! આ ચારસો ગાયનું ધણુ તને આપું છું. એની સેવા કર.” શિષ્યે પ્રશ્ન ન કર્યો. જનઃ મહેત્તસી આકરી કસોટીમાં ચૂં કે ચાં ન કહ્યું... પ્રસન્નભાવે શ્રમનોં મહિમા તેણે સ્વીકારી લીધો. સેવાથી વિદ્યાની શરૂઆત! મુખમોગને તિલાંમલ! ખપ્તક જીવન ગાળવાનો પહેલો જ પ્રત્યક્ષ પાઠ!—આજનો વિદ્યાર્થી જે, શીખવા માગે તો અહીં તેને માટે ભારી જીવન ઉગ્મવાલક પાઠ છે! આમ શુરૂની આજ્ઞાને ક્યંકાર સિવાય સ્વીકારી જંગલમાં જતા શિષ્યને શુરૂ કહે છે કે “જો ખેટા! મારો એક આદેશ સાંભળ! આ ચારસો ગાય ચારસોને બદલે એક હન્ટર થાય ત્યારે પાછો અહીં આવજો.” અર્થાત્ નિર્બળ અને કૃશ ગાયોને સમળ અને પુષ્ટ કરવી તેની. અઢીગણી સંખ્યા થાય ત્યાં મુધી અરણ્ય-વાસ કરવો. તેમની વખતોવખત સેવા કરવી અને એ સેવાના ગર્ભમાં રહેલા

અધ્યાય બોધપાઠો દૈન્યજાત કરવા-આ કપરી કસોટી વિદ્યાર્થીને માટે થોડાજ છે ! ઉપર કહ્યું તેમ આજનો જમાનો બે બેક જ ઈચ્છે, પ્રાચીનમાંથી લાભસંપાદક લેવા જ ઈચ્છે-કળાશીના હૈયાં બાળતા અનેક કાલકાને ઉકેલવા જ ઈચ્છે, તો આ આખ્યાયિકા એને આખું 'કળાશીનું' દર્શન આપી શકે એમ છે ! પ્રાચીન તેટલું બધું જ જેમ સારું નથી, તેમ પ્રાચીન તેથી બધું જ ખરાબ છે એમ પણ નથી ! કાષ્ઠપિણુ પ્રગતને પોતાના સનાતન વારસાનો લાલચથી અંચા ગુમાવતાં ન પાલવે ! આજની કળાશી સેવાથી વિખૂટી છે. જીવનથી વિખૂટી છે. અને આથી જ તે આ જેવી હોવા છતાં એર દેનારીની ગરજ સારે છે. અસ્તુ.

સત્યકામે સદૈર્ઘ્ય રૂપની આજ્ઞા માથે ચઢતી ચારસો ગાયમાતાને લઈ તે અરણ્યમાં પહોંચ્યો. ગાયના દૂધ ઉપર જ તે વર્ષો સુધી રહ્યો. તેની શુદ્ધિ પણ દૂધ જેવી નિર્મળ, જીવનદાતા અને પુષ્ટિ, તુષ્ટિ અને પવિત્રતાથી યુક્ત ચર્મ દુગ્ધાહાર એ વિદ્યાર્થી અને સૌ કોઈને માટે અમૃતાહાર છે ! આમ વર્ષો સુધી કાર્યક્રમ પહોંચ્યો. તે વર્ષોમાં સત્યકામને નથી એકલવાસ પીડી શક્યો, નથી અરણ્યવાસ ત્રાસ આપી શક્યો, નથી ધરસંભારણાં તેને દમી શક્યાં, નથી માતૃપ્રેમ સંતાપી શક્યો, નથી તો ગુરુકુલની સ્મૃતિ પૂજવી શકી, નથી એને અર્ધચંદ્ર મહાત કરી શક્યું કે નથી એને સગ શોક 'મોહ પૂજવી શક્યાં બસ. એક સેવા જ એનો આત્મક હતો. શુરુ આદેશ જ એનો પરમ મંત્ર હતો. શુરુભક્તિ જ એનો જીવનાધાર હતો. શ્રદ્ધા વિશ્વાસ જ એનાં નેત્ર હતાં. સદ્વિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે કેવી કઠોર તપસ્યા !

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथ ह एतम् ऋषयः अभ्युवाद सत्यकाम इ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्राप्ताः सोम्य सहस्रं स्मः प्रापय न आचार्यकुलम् ॥ १ ॥

અને એ વખતે કહ્યું- સત્યકામ ! સત્યકામે કહ્યું હે વાગવન ! શી આજ્ઞા છે ? વખતે કહ્યું હે સોમ્ય ! અમે હજાર વર્ષો બીએ. તો હવે અમાને તું આંચાર્યકુલમાં પહોંચાડ. ॥ ૧ ॥

‘ઘ્રહણશ્ચ સે પાદં ઘ્રવાણિ ઇતિ વ્રવીતુ મે ભગવાન્ ઇતિ તસ્મૈ
હોવાચ પ્રાચી દિક્કલા પ્રતીચી દિક્કલા દક્ષિણા દિક્કલા ઉદીચી
દિક્કલા ઇપ વૈ સોમ્ય ચતુષ્કલઃ પાદો ઘ્રહણઃ પ્રકાશવાન્ નામ ॥૨॥

અને આ સેવા બદલ હું તને બ્રહ્મનો એક પાદ કહું-એમ વૃથામે ઉમેર્યું.
સત્યકામે કહ્યું-કે આપ પૂજ્ય મને તે કહેા તે સત્યકામને તે વૃથામે કહ્યું-કે પ્રિય !
પૂર્વ દિશા, પશ્ચિમ દિશા, દક્ષિણ દિશા અને ઉત્તર દિશા-આ ચારે દિશા બ્રહ્મની
કલા પાદ છે. હે સૌમ્ય ! નિશ્ચય આ ચાર કલાવાળો બ્રહ્મનો પાદ છે. અને એ પાદનું
નામ છે, પ્રકાશવાન્ ॥ ૨ ॥

‘સ ય ઇતમેવં વિદ્વાન્ ચતુષ્કલં પાદં ઘ્રહણઃ પ્રકાશવાન્ ઇતિ
ઉપાસ્તે પ્રકાશવાન્ અસ્મિન્ લોકે ભવતિ પ્રકાશયતો હ. લોકાન્
જયતિ ય પતમ્ ઇયં વિદ્વાન્ ચતુષ્કલં પાદં ઘ્રહણઃ પ્રકાશવાન્
ઇત્યુપાસ્તે ॥ ૩ ॥

તે પુરુષ કે જે આજ્ઞા, આમ બ્રહ્મણે બ્રહ્મના ચાર કલાવાળા પ્રકાશવાન નામના
પાદને ઉપાસે છે તે આ લોકમાં પ્રકાશવાન થાય છે. જે આમ બ્રહ્મણે હોઈને
બ્રહ્મના ચાર કલાવાળા પ્રકાશવાન નામના પાદને ઉપાસે છે તે પ્રકાશવાળા લોકોને
છતે છે. ॥ ૩ ॥

આમ સત્યકામે કોઈ સુધી અરણ્યમાં રહી, ગાયમાતાની એકનિશ્ચયી સેવા
કરી અને કરેલી સેવા કદી નિષ્ફળ જતી નથી ! સેવા તો પત્થરને પણ પીગળાવે
અને વજ્રને પણ વાચા દે. આવી અનન્યનિશ્ચયી કરેલી સેવાથી અતંત્યામિ ભગવાન
પ્રસન્ન થાય છે. અને સેવકને પોતાના યાન માટે સ્વયમેવ અંદરથી યોગ્ય બનાવી
દે છે. અને આમ યોગ્ય બનેલા પવિત્ર હૃદયને માટે તો વસ્તુ માત્ર શુરુ બને છે.
દત્તાત્રેયને ચોવીસ જ શુરુ હતા ! પણ આચાર્ય અધિકારીને માટે તો આશુઆશુમાં
શુરુપદ્ધતી ગૂઢ છે ! અગ્રેષ્ઠ કવિએ કહ્યું. છે. તેમ તેને માટે તો આશુનું પાંદડે
પાંદડું છલ બને છે; ઝરણાનું ડીપે ડીપું ગીના બને છે, શિક્ષા પણ ઉપદેશ
સહિત બને છે. સત્યકામ બ્રહ્માલને માટે પણ તેમ જ થયું. સેવાના આરંભ
કોર પણ પરિણામ મક્કર વ્રજની તેલું હૃદય-એકલું તો પવિત્ર અને ધૈર્ય બન્યું
કે હવે તેને વસ્તુમાત્રમાં પરમાત્માનો જ મદિમા સમગત્ય લાગ્યો. આવી ઉપદેશને
યોગ્ય હૃદયશિયન થતાં, સત્યમાત્ર પણ શુનિવાક્યની ગરજ સારે છે. સત્યકામની
બ્રામનામાં પણ તેમ જ થયું. તેની સમક્ષ એક બગદે આવી ક્યું કે હે પ્રિયદર્શન !
અમો સંખ્યાની દૃષ્ટિએ એક હજાર થઈ ચૂક્યા છીએ તો હવે અમોને ॥

આચાર્યકૃતમાં હંકારી જા અને તારી આ અમૂલ્ય સેવા બદલ અમો તને શું આપીએ ? સેવાનો બદલો ખીજા કશાથી વળે એમ નથી માટે હું તને બ્રહ્મ વિદ્યાનો એક અંશ કહું. સત્યકથે તે બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે ધ્યેય બતાવતાં, બાદે તેને કહ્યું કે આ ચારે દિશાઓએ બ્રહ્મની એક કક્ષા છે ! અર્થાત્ આ ચાર દિશાઓમાં સમસ્ત બ્રહ્માંડ સમાયેલું છે. તે આ વિશ્વ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મના આ પાદનું નામ પ્રકાશવાન છે. કેમકે દિશાઓ જેમ સૂર્ય જ્યોતિર્ની વાહક છે તેમ પરમાત્માની ચૈતન્ય જ્યોતિર્ની પણ વાહક છે. જે કોઈ આ પરમાત્માના પ્રકાશવાન નામના પાદની ઉપાસના કરે છે તેને શું ફળ મળે છે તે બતાવી બ્રહ્મનો ખીજો પાદ અગ્નિ તને ઉપદેશશે એમ કહી બ્રહ્મ વિરમે છે. ૧-૩

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

અગ્નિષ્ટે પાદં વક્તેતિ સ હ શ્વેભૂતે ના અભિપ્રસ્થાપયાં-
ચકાર તા યત્રામિ સાર્યં વમૃષુસ્તત્રાગ્નિમુપસમાધાય ના ઉપરુઘ્ય
સમિધમાધાય પથાવન્નેઃ પ્રાહુપોવવિવેશ ॥ ૧ ॥

અગ્નિ તને બ્રહ્મનો ખીજો પાદ કહેશે એમ કહીને વૃષભ વિરમ્યો. તેણે નિશ્ચય ખીજો દિવસે ગાયોને શુરુકથ તરફ હંકારી તે ગાયોને, જ્યાં સાંજ પડી ત્યાં તેણે શેડી, અને અગ્નિમાં હોમ કર્યો. અને સમિધ લઈ અગ્નિથી પશ્ચિમ દિશામાં, પૂર્વાભિમુખ થઈ અગ્નિ સમક્ષ બેઠો. ॥ ૧ ॥

समग्निभ्युवाद् सत्यकाम इ इति भगव इति ह प्रतिशुभ्राय ॥२॥

બ્રહ્મજ્ઞઃ સોમ્ય તૈ પાદં પ્રવાણીતિ વ્રવીતુ મે ભગવાનિતિ સસ્મે
દોવાચ પૃથિવી કલાન્તરિક્ષં ફલા ઘૌઃ કલા સમુદ્રઃ કલા एष છે
સોમ્ય ચતુષ્કલઃ પાદો બ્રહ્મજ્ઞઃ અનન્તવાન ॥ ૩ ॥

તેને અગ્નિએ કહ્યું-“સત્યકામ !” ત્યારે તેણે વિનયપૂર્વક જવાબ વાળ્યો-“હે ભગવન ! જોશો શી આજ્ઞા છે ?” અગ્નિએ કહ્યું-“હે પ્રિય ! હું તને બ્રહ્મનો પાદ કહું.” “આપ પૂજ્ય મને કહો” એમ સત્યકામે કહ્યું. તેને અગ્નિએ કહ્યું “પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ, ઘૌ અને સમુદ્ર એ બ્રહ્મની કક્ષા છે. હે સૌમ્ય ! આ જ નિશ્ચય બ્રહ્મનો ચાર કલાવાળો પાદ. એનું નામ છે “અનન્તવાન.” ॥ ૨-૩ ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवान् इति
तस्मै होवाच प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कला एष
वै सोम्य चतुष्कलः पादः ब्रह्मणः आयतनवान् नाम ॥ ३ ॥

‘હે પ્રિયદર્શન! હું તને બ્રહ્મનો એક પાદ કહું.’ એમ મહુચું-નંલ કુંડીએ કહ્યું.
‘આપ પૂત્ય મને જરૂર કહો.’ એમ તેણે કહ્યું. તેણે કહ્યું કે ‘પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર અને
મન એ બ્રહ્મની કલા છે.’ હે સોમ્ય! નિશ્ચય આ બ્રહ્મનો “આયતનવાન” નામનો
ચતુષ્કલ પાદ છે. ॥ ૩ ॥

स य एतमेवं विद्वान् चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवान् इति
उपास्ते आयतनवान् अस्मिन् लोके भवति आयतनवतः ह लोकान्
जयति य एतम् एवं विद्वान् चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः आयतनवान्
इति उपास्ते ॥ ४ ॥

જે કોઈ આને આમ જાણતો હોઈને બ્રહ્મના આયતનવાન નામના ચતુષ્કલ પાદને
ઉપાસે છે, આ લોકમાં તે આયતનવાન થાય છે. જે કોઈ આમ જાણતો હોઈને બ્રહ્મના
આયતનવાન નામના ચતુષ્કલ પાદને ઉપાસે છે તે નિશ્ચય આયતનવાન લોકોને
જીતે છે. ॥ ૪ ॥

ત્યારબાદ જલકુંડકીએ તેને કહ્યું કે પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર અને મન, આ ચાર
એ બ્રહ્મના ચોથા પાદની કલાઓ છે. એ ચોથા પાદનું નામ આયતનવાન છે.
આ આયતનવાન નામના પાદની ઉપાસનાનું ફળ ખતારી જલકુંડકી વિરમે છે.

આમ આ ચાર ગુરુઓએ સત્યકામને બ્રહ્મના ચાર પાદો અને સોળ કળા
કહી. અર્થાત્ અહીં સદસ્ય આ છે. ખગદે “પ્રકાશવાન” અગ્નિએ “અનન્તવાન”
હસે “જ્યોતિર્માન” અને જલકુંડકીએ “આયતનવાન” નામના બ્રહ્મના પાદનો ઉપદેશ
કર્યો. અર્થાત્ પરમાત્મા ચૈતન્યજ્યોતિ છે. અનન્ત છે. સર્વાંદે ભૌતિક જ્યોતિ
પણ તેમની જ છે. અને સૌના આધાર રૂપ છે. ચારે દિશાઓ આધિભૌતિક જગતને,
પૃથ્વી વગેરે અંતરાલના જગતને, સૂર્ય વગેરે આધિદેવિક જગતને અને પ્રાણ વગેરે
આધ્યાત્મિક જગતને સમાવી લે છે. અને આ ચારથી પર તો ખીજું કશું છે.
નહીં. આ ચાર પાદમાં સમસ્ત જગત સમાઈ જાય છે. અને પરમાત્મા જ આ
જગતરૂપે વ્યવસ્થિત છે. આ છે બ્રહ્મજ્ઞાન સ્વાત્મ જંગમ જગત, પરમકામનો જ-
તે તે નામ રૂપે આસ્તિકર માત્ર છે. તે તેનાથી જુદા નથી-આત્મી નિઃકલેશ સમજ
તારક છે. જેમ-વીંટી, દાર વગેરે સુસ્થૂનાં જ જુદા નામરૂપ માત્ર છે-મૂળમાં

બધું સુવર્ણ જ સુવર્ણ છે, તેમ અનંત વૈવિધ્યથી ભરપૂર, પરસ્પર અકળાતી નાંખે એવા વૈવિધ્યથી પૂર્ણ આ જગતમાં એકસ એકતા છે. સાત્ત્વશય છે. વિવિધતા અને વિવિધતા એ વિવિધ ચિત્તનો ચમત્કાર છે. એકતા અને સાત્ત્વશયના એ એકાગ્ર ચિત્તનું દર્શન છે. અને આટલાં દર્શનદેશમાં જન્મમરણ અને મુક્તિ દુષ્ટામાં છે ! આ છે સ્વસ્થ. ૧-૪.

॥ इति मष्टमः खण्डः ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

प्राप हाञ्जचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युपाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥

આમ કરતાં કરતાં તે આચાર્યકુલમાં પહોંચ્યો. તેને આચાર્ય કહ્યું. “સત્યકામ !” “હે પૂત્ર્ય ! શી આજ્ઞા” એમ તેણે વળતો જવાબ નહોતો. ॥ ૧ ॥

प्रह्मवित् हव वै सोम्य मासि को नु त्वा अनुशशास्व इति अग्न्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवान् नु एव मे कामं प्रयात् ॥२॥

શુરુએ કહ્યું-“હે પ્રિય ! તું નિશ્ચય બ્રહ્મવિદ્ હેત્ય નહીં એવો બાસે છે. તો તને કોણે ઉપદેશ દીધો !” “હે શુરુદેવ ! મને મનુષ્યોથી ખીમઓએ જ ઉપદેશ દીધો છે,” એમ તેણે જવાબ નહોતો. “પરંતુ આપ પૂત્ર્ય જ નિશ્ચય મને ઉપદેશ આપો.” ॥ ૨ ॥

धृतं हि एव मे भगवद्वशेभ्य आचार्यात् हि एव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयति इति तस्मै ह एतस् एव उवाच अत्र ह न किंचन वीयाय इति वीयाय इति ॥ ३ ॥

કેમકે મેં આપ જેવા પૂત્ર્યચરણો પાસેથી સાંભળ્યું છે કે “આચાર્ય પાસેથી જ બલેથી વિદ્યા સર્વોત્તમ યતિને પ્રાપ્ત કરાવે છે.” ત્યારે તે શુરુદેવે તેને નિશ્ચય આ જ કહ્યું કે “હે પ્રિય ! અહીં-તને આપેલા ઉપદેશમાં કંઈ ખટું વિશેષ રહી જતું નથી. કંઈપણ વિશેષ રહી જતું નથી.” ॥ ૩ ॥

આમ ઉપદેશ લેતાં લેતાં અને તેને હૃદયમાં ધ્યાન દ્વારા વણી દેતાં દેતાં સત્યકામ શુરુક્રમમાં પહોંચ્યો. તેને આવીથી બેતાં જ ગુરુના હૃદયનો પાર ન રહ્યો. કેમકે આગક સત્યકામ હવે નવજુવાન યતિને આવ્યો. અત્ર સત્યકામ હવે સુર થયો !

સ ય ઇતમ્ एवं विद्वान् चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः अनन्तवान्
इति उपास्ते अनन्तवान् अस्मिन् लोके भवति अनन्तवतो ह लोकान्
जयति य इतमेवं विद्वान् चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः अनन्तवान् इति
उपास्ते ॥ ४ ॥

તે પુરુષ કે જે આને આમ જાણે છે તેને બ્રહ્મા અનન્તવાન નામના ચતુષ્કલ
પાદને ઉપાસે છે. આ લોકમાં તે અનન્તવાન થાય છે. અને જે પુરુષ આને આમ
જાણે છે તેને બ્રહ્મા અનન્તવાન નામના ચતુષ્કલ પાદને ઉપાસે છે તે અનન્તવાન
લોકને જીતે છે. ॥ ૪ ॥

ત્યાર બાદ અગ્નિદેવતા તેને બ્રહ્મનો બીજો પાદ કહે છે. એ બીજા પાદની
પૃથિવી, અન્તરિક્ષ, ઘૌ અને સમુદ્ર એવી ચાર કક્ષા છે—એમ સમજાવે છે. આ
પાદનું નામ અનન્તવાન છે. આ પરમાત્માના અનન્તવાન પાદની ઉપાસનાનું ફળ
બનાવી, હંસ તેને બ્રહ્મનો ત્રીજો પાદ કહેશે એમ કહી અગ્નિદેવ વિરમે છે.
॥ ૧ થી ૪ ॥

॥ इति षष्ठः खण्डः ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

हंसस्ते पादं वकेति सः ह श्वोभूते गा अग्निप्रस्थापयां चकार
ता यज्ञाभि सायं यभूयस्तत्रાગ્નિમુપસામાધાય गा उपरुध्य समिध-
माधाय पश्चादग्नेः प्राहुपोपविवेश ॥ १ ॥

હંસ તેને બ્રહ્મનો એક પાદ કહેશે કહી અગ્નિદેવ વિરમ્યા. તેણે સવાર યજ્ઞ
નિધમ ગાયને હંકારી ન્યાં સાયંકાળ યજ્ઞે ત્યાં તેણે ગાયને અટકાવી અગ્નિમાં
હોમ કર્યો. અને સમિધ લઈને અગ્નિની પશ્ચિમમાં પૂર્વાભિમુખ થઈને બેઠો. ॥ ૧ ॥

तं हंस उप निषत्य अभ्युवाद सत्यकाम इ इति भगव इति
ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

તેના તરફ એક હંસ ઉડીને આવ્યો અને ‘હે સત્યકામ ! એમ તેને બોલાવ્યો !
‘હે પૂત્ર્ય ! શી આજ્ઞા છે’ એમ સત્યકામે વળતો જવાબ વાળ્યો. ॥ ૨ ॥

બ્રહ્મણઃ સોમ્ય તે પાદં પ્રયાણીતિ પ્રવીતુ મે ભગવાનિતિ
તસ્મૈ હોવાચાગ્નિઃ કલા સૂર્યઃ કલાઃ ચન્દ્રઃ કલા વિષ્ણુકલા एष
યે સોમ્ય ચતુષ્કલઃ પાદો બ્રહ્મણો જ્યોતિષ્માન્ નામ ॥ ૩ ॥

“હે સોમ્ય! બ્રહ્મનો હું તને પાદ કહું” એમ હંસે કહ્યું ત્યારે “આપ પૂજ્ય મને કહો” એમ સત્યકામે કહ્યું. તેને તેણે કહ્યું-“અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને વિજળી એ બ્રહ્મની કલા છે. આ બ્રહ્મનો “જ્યોતિષ્માન્” નામનો ચાર કલાવાળો પાદ છે.” ॥ ૩ ॥

સ ય एतमेवं विद्वान् चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः ज्योतिष्मान् इति उपास्ते ज्योतिष्मान् अस्मिन् लोके भवति ज्योतिष्मतः ह लोकान् जयति य एतं एवं विद्वान् चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः ज्योतिष्मान् इति उपास्ते ॥ ४ ॥

જે કોઈ આમ જાણે તો કોઈને બ્રહ્મના ‘જ્યોતિષ્માન્’ નામના ચતુષ્કલ પાદને ઉપાસે છે તે આ લોકમાં જ્યોતિષ્માન્ થાય છે. જે કોઈ આમ જાણે તો કોઈને બ્રહ્મના જ્યોતિષ્માન્ નામના ચતુષ્કલ પાદને ઉપાસે છે તે જ્યોતિષ્માના લોકને છતે છે. ॥ ૪ ॥

ત્યાર પાદ હંસે તેને ત્રીજો પાદ કહ્યો. અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને વિજળી એ ત્રીજા પાદની ચાર કલા છે. આ પાદનું નામ “જ્યોતિષ્માન્” છે. તેની ઉપાસનાનું ફળ બનાવી જસકુકડી તને ચોથો પાદ કહેશે એમ કહી હંસે વિરમ્યો છે. ॥ ૧-૪ ॥

॥ इति सप्तमः खण्डः

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

मद्गुप्ते पादं षकेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयां चकार ता यत्राग्निं सायं यभ्यूस्तत्राग्निसुपसमाधाय गा उपदधय समिध-
माधाय पश्चादग्नेः प्राङ्मुपोपविवेश ॥ १ ॥

જસકુકડી તને એક પાદ કહેશે એમ વહી હંસે વિરમ્યો. તેણે સવાર થતાં આગને હંકારી. અને જ્યાં સંજ ૧૩ ત્યાં તેણે તેમને રોજી. અગ્નિમાં હોમ કર્યો અને સમિધ લઈને અગ્નિથી પશ્ચિમમાં પૂર્વાભિમુખ થઈને બેઠો. ॥ ૧ ॥

तं मद्गुरुपनिपत्य अभ्युवाच सत्यकाम ३ इति भगव इति तं प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

જસકુકડીએ તેને લગીને આગીને કહ્યું “સત્યકામ”-“શ્રી આત્મા છે પૂજ્ય!” એમ તેણે વળતું કહ્યું. ॥ ૨ ॥

બ્રહ્મણઃ સોમ્ય તે પાદં બ્રવાણીતિ ઘવીતુ મે ભગવાન્ इति
તસ્મૈ હોવાચ પ્રાણઃ કલા ચક્ષુઃ કલા શ્રોત્રં કલા-મનઃ કલા एष
વૈ સોમ્ય ચતુષ્કલઃ પાદઃ બ્રહ્મણઃ આયતનવાન્ નામ ॥ ૩ ॥

‘હે પ્રિયદર્શન! હું તને બ્રહ્મણે એક પાદ કહ્યું’ એમ મહુ-ગંધ કુંડીએ કહ્યું.
‘આપ પૂત્ય મને જરૂર કહેલ’ એમ તેણે કહ્યું. તેણે કહ્યું કે “પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર અને
મન એ બ્રહ્મણી કલા છે.” હે સોમ્ય! નિશ્ચય આ બ્રહ્મણે “આયતનવાન્” નામના
ચતુષ્કલ પાદ છે. ॥ ૩ ॥

સ ચ एतमेवं विद्वान् चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवान् इति
उपास्ते आयतनवान् अस्मिन् लोके भवति आयतनवतः इं लोकान्
जयति य एतम् एवं विद्वान् चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः आयतनवान्
इति उपास्ते ॥ ४ ॥

જે કેઈ આને આમ ભણતો હોઈને બ્રહ્મણ આયતનવાન્ નામના ચતુષ્કલ પાદને
ઉપાસે છે, આ લોકમાં તે આયતનવાન્ થાય છે. જે કેઈ આમ ભણતો હોઈને બ્રહ્મણ
આયતનવાન્ નામના ચતુષ્કલ પાદને ઉપાસે છે તે નિશ્ચય આયતનવાન્ લોકોને
જીતે છે. ॥ ૪ ॥

ત્યારબાદ જલકુંડીએ તેને કહ્યું કે પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર અને મન, આ ચાર
એ બ્રહ્મણ યોથા પાદની કલાઓ છે. એ યોથા પાદનું નામ આયતનવાન્ છે.
આ આયતનવાન્ નામના પાદની ઉપાસનાનું ફળ જાણી જલકુંડી વિરમે છે.

આમ આ ચાર ગુરુઓએ સત્યકામને બ્રહ્મણ ચાર પાદો અને સોળ કલા
કહી. અર્થાત્ અહીં રહસ્ય આ છે. જગદે “પ્રકાશવાન્” અગ્નિએ “અનન્તવાન્”
હસે “ન્યોતિન્માન્” અને જલકુંડીએ “આયતનવાન્” નામના બ્રહ્મણ પાદનો ઉપદેશ
કર્યો. અર્થાત્ પરમાત્મા જૈન-ન્યોતિ છે. અનન્ત છે. સર્વોદિ ભૌતિક ન્યોતિ
પણ તેમની જ છે. અને સૌના આધાર રૂપ છે. ચારે દિશાઓ આધિભૌતિક જગતને,
પૃથ્વી વગેરે અંતરાત્મા જગતને, સૂર્ય વગેરે આધિદેવિક જગતને અને પ્રાણ વગેરે
આધ્યાત્મિક જગતને સમાવી લે છે. અને આ ચારથી પર તે બીજું કશું છે
નહીં. આ ચાર પાદમાં સમસ્ત જગત સમાઈ જાય છે. અને પરમાત્મા જ આ
જગતરૂપે વ્યવસ્થિત છે. આ છે બ્રહ્માત્મા સ્થાવર જંગમ જગત, પરમાત્માનો જ-
તે તે નામ રૂપે આચિન્ત્ય માત્ર છે. તે તેનાથી જુદા નથી-આતી નિઃકલેશ સમગ્ર
તારક છે. જેમ વીંટી, દાર વગેરે સુર્યનાં જ જુદા નામરૂપ માત્ર છે-મૂળમાં .

અર્ધું મુક્યર્ધું જ મુક્યર્ધું છે, તેમ અનન્ત વૈનિધ્યથી ભરપૂર, પરસ્પર અકળાવી નાંખે એવા વૈસક્ષાયથી પૂર્ણ આ જગનમાં એકરસ એકતા છે. સાક્ષાત્કાય છે. વિવિધતા અને વિશ્વકાયતા એ વિદિષ્ઠ ચિત્તનો ચમત્કાર છે. એકતા અને સક્ષાત્કાય એ એકાગ્ર ચિત્તનું દર્શન છે. અને આદ્યાં દર્શનદેશમાં જન્મમરણ અને મુક્તિ છૂપાયાં છે ! આ છે રહસ્ય ૧-૪.

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

प्राप दास्यचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥

આમ કરતાં કરતાં તે આચાર્યકુલમાં પહોંચ્યો. તેને આચાર્યે કહ્યું. “સત્યકામ !” “હે પૂત્ર્ય ! શી આજ્ઞા” એમ તેણે વળતો જવાબ વાજ્યો. ॥ ૧ ॥

ब्रह्मवित् इष वै सोम्य भासि को नु त्वा अनुशाशास इति अन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवान् नु एव मे कामं ध्यात् ॥ २ ॥

શુરુએ કહ્યું-“હે પ્રિય ! તું નિશ્ચય બ્રહ્મવિદ્ દેવ નહીં એવો બાસે છે. તો તને કોણે ઉપદેશ દીધો !” “હે શુરુદેવ ! મને મનુષ્યોથી ખીલગાએ જ ઉપદેશ દીધો છે,” એમ તેણે જવાબ વાજ્યો. “પરંતુ આપ પૂત્ર્ય જ નિશ્ચય મને ઉપદેશ આપેલ.” ॥ ૨ ॥

धुतं हि एव मे भगवदृशेभ्य आचार्यात् हि एव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयति इति तस्मै ह एतत् एव उवाच अत्र ह न किंचन वीयाय इति वीयाय इति ॥ ३ ॥

કેમકે મેં આપ જેવા પૂત્ર્યચરણો પાસેથી સંભળ્યું છે કે “આચાર્ય પાસેથી જ ભણેલી વિદ્યા સર્વોત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત કરાવે છે.” ત્યારે તે શુરુદેવે તેને નિશ્ચય આજ્ઞા કહ્યું કે “હે પ્રિય ! અહીં-તને આપેલા ઉપદેશમાં કંઈ જાણ વિશેષ રહી જતું નથી. કોઈપણ વિશેષ રહી જતું નથી.” ॥ ૩ ॥

આમ ઉપદેશ લેતાં લેતાં અને તેને હૃદયમાં ખ્યાલ દારા વણી દેતાં દેતાં સત્યકામ શુરુકુલમાં પહોંચ્યો. તેને આધેથી જોતાં જ શુભા હાનિ પાર ન રહ્યો. કેમકે બાળક સત્યકામ હવે નવજુવાન થઈને આવ્યો. અતઃ સત્યકામ હવે મુક્ત થયો !

સેવા વિનમ્ર સત્યકામ સેવાગત્ય જ્ઞાનની પ્રમાણગતી, આંત્ર નાંખે એવી, મોહક આત્મા લાગે આંખો અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ આંગ્રસ દાંડ્યું દંકર્ષ નહીં ! મુક્તપ્રકાશને મેલ કેવી રીતે લીધી શકે ? આથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ જેવા પ્રકાશ, નિરોધક, નિર્વેદ, આંગ્રસી, અને પ્રકાશ સત્યકામને જોખને ગુરુદેવ આપેથી જ હાંમાં પોકારી હાથું “સત્યકામ ! તું તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ જેવો જણાય છે ! મેં તને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ દીધું નથી ! તો પછી કયા કારણિક આંખોએ તને ધન્ય કર્યો ?” સત્યકામ કહે ગુરુદેવ ! એ આપની જ દયા છે. મને મુક્ત્ય ગુરુએ પ્રેર્યું નથી ક્યો કુદરતે મને જ્ઞાન કર્યો પણ તેટલાથી મને સતોષ નથી ! આપ પૂજ્ય ચરણે જ મને ઉપદેશ તો દેવો ધરો ! મારા જાગૃત્તા, ઉપર ‘આ જાગૃત્તા છે’ એવી આપની મ્હોર ન લાગે ત્યાં સુધી હું કૃતકૃત્ય નથી. કેમકે મેં આપ જેવા પૂજ્ય પાસેથી જ સાંભળ્યું છે કે ‘આંખો પાસેથી જ મેળવેલું જ્ઞાન સર્વોત્તમ શ્રેય પ્રાપ્ત કરાવે છે. આથી આપ દયાળુ મને જ્ઞાન દાન કરી નવાજો ! સંપૂર્ણ જ્ઞાની છતાં કેટલું ગુરુગૌરવ વધાર્યું ! ગુરુપ્રસાદ મેળવવા કેટલો નમ્ર બન્યો ! આવા શિષ્યો ગુરુકુલને તારે ! અને ગુરુ પણ તેવા જ ! શિષ્યની આ જ્ઞાની નમ્રતાને તેણે વિપરીત ઉપયોગ ન કર્યો તરત ભગવાન હારિદુમ્ભ ગૌતમઆચાર્ય કહ્યું બેટા ! તારું જ્ઞાન પૂર્ણ છે. તારા જ્ઞાનમાં નથી તો ક્યાંસ કે નથી તો અપૂર્ણતા ! તે જે બાંધ્યું છે તેટલું જ જાણવા યોગ્ય હતું તું કૃતકૃત્ય છે. ખસ, ગુરુદેવની મ્હોર લાગી ગઈ ! અને સત્યકામ-ગોપાલ સત્યકામ-આપ આચાર્ય સત્યકામ સાચા અર્થમાં ગોપાલ-જ્ઞાન-પાલ થઈ રહો. ૧-૩.

॥ इति नवमः खण्डः ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

उपकोसलो ह वै, कामलायनः सत्यकामे जायाले ब्रह्मचर्यं उवाच । तस्य ॥ द्वादश वर्षाणि अग्नीन् परिचचार स ह स्म । अन्यान् अन्तेवासिनः समावर्तयन् तं ह स्म एव न समावर्तयति ॥१॥

પ્રસિદ્ધ ઉપકોસલ કામલાયન, સત્યકામ જાણના પાસે બ્રહ્મચર્ય પૂર્વક રહો. અને તેના ત્રણેય અગ્નિઓની બાર વર્ષ સુધી તેણે સેવા કરી તે પ્રસિદ્ધ આચાર્ય બીજા તમામ બ્રહ્મચારીઓનું સમાવર્તન કર્યું. છતાં કેવળ તે પ્રસિદ્ધ કામલાયનનું જ સમાવર્તન ન કર્યું. ॥ ૧ ॥

તં જાયોવાચ તપોઃ બ્રહ્મચારી કુશલમગ્નીન્પરિચચારીન્મા
ત્વાગ્નયઃ પરિપ્રવોચં પ્રબ્રહ્મસ્મા ઇતિ તસ્મૈ હંપ્રોચ્યૈષ પ્રવાસાંચક્રે ॥૨॥

ત્યારે તેને તેની પત્નીએ કહ્યું-“આ બ્રહ્મચારીએ ખૂબ તપ કર્યું છે એણે અગ્નિએને
કુશળતાથી સેવ્યા છે. એ સેવિત અગ્નિએ રજે તારું ખરું બોલતાં! આથી એને
બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કહો!” આમ પત્નીએ કહ્યું છતાં આચાર્યે તેને વિદ્યા આપ્યા
સિવાય જ નિશ્ચય પ્રવાસે પ્રયાણ કર્યું. ॥ ૨ ॥

સ હ વ્યાધિનાઽનશિતું દધે તમાચાર્યજાયોવાચ બ્રહ્મચારિન્
અજ્ઞાન કિં તુ નાઝ્ઞાસિ ઇતિ સ હોવાચ વહવ ઇમેઽસ્મિન્પુરુષે
કામા નાનાત્પયા વ્યાધિભિઃ પ્રતિપૂર્ણેઽસ્મિ નાશિપ્યામિ ઇતિ ॥ ૩ ॥

તે કામલાયને નિશ્ચય વ્યાધિને લઈને અનજ્ઞાનનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યારે તેને યુગપત્નીએ
કહ્યું-“હે બ્રહ્મચારી! તું ‘આ. તું’ ખરે! કાં ખાતો નથી?’ ‘આ શરીરમાં આ ઈચ્છાઓ-
રૂપી અનેક પ્રકારનાં રોગો બેઠે હું પરિપૂર્ણ છું. આથી હું બોલત ન કરીશ,’ એમ
તેણે કહ્યું. ॥ ૩ ॥

અથ હાગ્નયઃ સમૂદિરે તપ્તોઃ બ્રહ્મચારી કુશલં નઃ પર્યચારીત્
હન્ત અસ્મૈ પ્રબ્રવામ ઇતિ તસ્મૈ હોચુઃ ॥ ૪ ॥

ત્યાર બાદ તે ત્રણે અગ્નિઓએ પરસ્પર મળીને કહ્યું-તથ્યા છે આ બ્રહ્મચારી,
કુશળતાથી એણે આપણને સેવ્યા છે. તો ખરે! આપણે એને વિદ્યા આપીએ, એમ
હૃદયે તેને-કામલાયને કહેવા લાગ્યા. ॥ ૪ ॥

પ્રાણો બ્રહ્મ કં બ્રહ્મ ધ્વં બ્રહ્મ ઇતિ સ હોવાચ વિજાનામિ બ્રહ્
યત્ પ્રાણો બ્રહ્મ કં ચ તુ ધ્વં ચ ન વિજાનામિ ઇતિ તે હોચુઃ
યદ્વાય કં તદેવ ધ્વં યદેવ ધ્વં તદેવ કં ઇતિ પ્રાણં ચ હાસ્મે
તદાકાશં ઓચુઃ ॥ ૫ ॥

“પ્રાણ બ્રહ્મ છે. સુખ બ્રહ્મ છે. આકાશ બ્રહ્મ છે.” ત્યારે તેણે બળતું કહ્યું.
“પ્રાણ બ્રહ્મ છે એમ તો હું બહી શક્યો. પરંતુ હું-સુખ બ્રહ્મ છે, ખું-આકાશ
બ્રહ્મ છે એ કેવી રીતે તે હું નથી સમજી શક્યો!” ત્યારે અગ્નિએ બોલ્યા-“નિશ્ચય
જે સુખ છે તે જ નિશ્ચય આકાશ છે. જે ખરે આકાશ છે તે જ સુખ છે. અને
તે જ પ્રાણ ■ જે આકાશ છે” એમ એને તેમણે કહ્યું. ॥ ૫ ॥

આમ ચારથી માંડીને નવ ખંડ સુધીમાં સત્યકામ જાગ્યાત્તની મનોહર આખ્યાયિકા દ્વારા લગભગ શ્રુતિએ પરમાત્માના પૂર્ણગુણોનો ઉપદેશ દીધો. હવેના-દશથી પંદર ખંડ સુધીમાં સત્યકામ જાગ્યાત્તના શિષ્ય ઉપકાશત્ત કામદાપનની આખ્યાયિકા દ્વારા શ્રુતિ અલ્પજ્ઞાન આપવા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે. આ આખ્યાયિકા પણ આગલી જેટલી જ સ્વસ્થપૂર્ણ અને મનોહર તથા અર્થથી ભરપૂર છે ! અને આથી જ જિજ્ઞાસુઓએ એવું મનન કરવું રહ્યું. શબ્દે શબ્દનો અર્થ વાક્યાર્થમાં આપ્યો છે. આથી વિસ્તારભરે શબ્દે શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરવું યોગ્ય માન્યું નથી. આખીએ આખ્યાયિકાનો મર્મ કહેવામાં જ અમો લક્ષ્ય આપીએ છીએ.

હારિદ્રમન ગૌતમાચાર્યનો પ્રસિદ્ધ શિષ્ય સત્યકામ જાગ્યાત્ત પણ પાછળથી પોતાના યુગનો એક મહાન આચાર્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો ! તેની પાસે પણ હમરો શિષ્યો વિદ્યાદાન લઈ રહ્યા હતા. અને ખાણમાંથી નીકળતા બધા હીરાઓ જેમ કેહીનર હીરા હોતા નથી તેમ ગુરુકુલ કે વિદ્યાપીઠમાં તૈયાર થતા બધા વિદ્યાર્થીઓ સાચી વિદ્યાના અર્થો હોતા નથી ! જેમ આજે તેમ આગળ પણ આવું જ હતું. આથી વર્ષોવધ અનેક વિદ્યાર્થીઓ સત્યકામને ત્યાંથી જરૂરી તેટલું જ્ઞાન લઈને, ધર માંડી, ગૃહસ્થ જીવનમાં પડી જતા હતા. પણ તે બધામાં એક ઉપકાશત્ત કામદાપન નામનો અલગચારી ભવ્ય વિદ્યાર્થી હતો ! તે સાચો જિજ્ઞાસુ હતો. બંધાને ગુરુ ધરે જવાની રજા આપે પણ તેને ન આપે. કેમકે તે હોનહાર બાળક છે એમ ગુરુ જાણતા હતા. ફક્ત તેનામાં જ્ઞાનખીજને ફક્તિ થવાને કાળની મર્યાદાની અપેક્ષા હતી. આથી જ્ઞાની અને ચોકર ગુરુ તેની પાસે સેવા જ કરાવ્યા કરતા હતા. આમ કરતાં કરતાં બાર વર્ષો વહી ગયાં ! આચાર્યની ઉપર ઉપરથી દેખાતી ઉપકાશત્તને લગતી ઉપેક્ષાથી હવે તો આચાર્ય પત્ની પણ મુ'ઝાઈ ગઈ. તેણે પતિને કહ્યું કે “બંધાને ધર માંડવાની આપ રજા આપો છો તો પછી આ ઉપકાશત્તને કેમ અનુમતિ આપતા નથી. તેને જે વિદ્યા આપવી ધરે તે આપ ક્યાં આપતા નથી ! આપની આ ઉપેક્ષા બુદ્ધિ-કદાચ નિન્દાને પાત્ર પણ થશે !” પણ આચાર્ય પત્નીના બોલને પણ ઉવેખ્યો. અને કાર્યાર્થે પ્રવાસમાં, ઉપકાશત્તને સમાવર્તન સંસ્કાર કર્યા સિવાય જ-ઉપડયા ! પણ ઉપકાશત્તે ન તો એક શબ્દ ઉત્તરાર્યો ન તો સહેજે ઉદ્વસીનના બતાવી કેમકે તેવું ભાવિ ઉર્જાવત્ હતું. તે ધરથેતો ન થયો ! આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની યોગ્યતા મેળવવા તેણે ઉત્કૃષ્ટ કંઠેર તપ આરંભ્યું. અનનો તેણે ત્યાગ કર્યો. અન ત્યાગની બાજુમાં ગુરુપત્નીએ પૂજ્યું ત્યારે તેણે વળતું કહ્યું “માતા ! આ શરીરમાં ઈન્દ્રિયોદ્વેષી અનેક પ્રકારના રોગથી હું ભરપૂર છું. આથી હું ન ખાઈશ.” અને આ જવાબમાં જ તેની

આત્મજ્ઞાનની તાત્કાલિક સમગ્રતા છે. ઈચ્છા કરતાં ખીજે સ્વરોગ કયો ? ઈચ્છાથી તો જન્મમરણનું ચક્ર અલંગપણે ચાલે છે ! ઈચ્છાને નિર્મૂલ કરતા સત્વશુદ્ધિ જોએ સત્વશુદ્ધિ માટે અવશ્યશુદ્ધિ જોએ એને આદર્શ સ્થિતિમાં મનુષ્ય એ આત્માહારી પ્રાણી પણ ન હોતું થયે. એ ક્યાં તો કુલાહારી રહે કે કુટુંબાહારી રહે ! દૂધથી-કેવળ દૂધના આહારથી-જો સાથે ખીજ નીતિનિયમો માનવ પામે તો, જલદી હૃદયશુદ્ધિ થાય છે. અને શુદ્ધ હૃદય, ઈચ્છાના સંન્યક્ષમા-સ્વપરોગથી માણસને બ્રહ્મવચ્ચમાં લાગે સહાયક નીવડે છે. આથી ઉપદેશશક્તિ જન્મ કેવળ થાય છે.

આમ જ્યારે અનન્યતાનો ત્યાગ કરીને ઉપદેશશક્તિ અનન્યતાવે અભિસેવા કરવા લાગ્યો ત્યારે અભિદેવતાને પણ થયું કે હવે આ બાળક અમારે શરણે છે. અમારે એનો જ્ઞાનદાનથી ઉદ્ધાર કરવો થયે. આથી ગાદીપત્ય, અન્વાદાર્યપત્ય અને આહવનીય નામના ત્રણ ધર્મનો અભિગ્રોએ સંહિમાહ પહેલાં આ વિદ્યાર્થીને વિદ્યાદાન આપવાનો નિશ્ચય પૂરી તને ત્રણે મળીને કર્યું. “કામદાયન ! અમે પ્રસન્ન થઈ તને વિદ્યા આપવા ઉત્સુક છીએ. તો એ વિદ્યાને તું ધારણ કર હે પ્રિય ! માણુ બ્રહ્મ છે. માણુ ઐતર્યે બૃહત્ જ્ઞાન. બ્રહ્મથી માંડીને તે ધાસના તાણખત્રાં સુધી જે એકરસ જ્ઞાન વસ્તુમાત્રમાં ઓતપ્રોત છે તે સર્વધ્યાપી જ્ઞાન શશિ એ જ પરમાત્મા છે. આથી ઘટધટમાં મૂડપણે બાપી રહેલાં તે પરમ જ્ઞાનને તું ઉપાસ. વળી જે આ જ્ઞાનરૂપી બ્રહ્મ છે તે દુઃખરૂપ નથી, પણ સુખ રૂપ છે. જ્ઞાન માત્ર આનંદનો જ પર્યાય શબ્દ છે ! જ્ઞાન જો પ્યારી-મૂળમાં સુખપૂર્ણ-આનંદમયી ચીજ ન હોત તો આપણાં એ પ્રયેક કાણુબાપી બનાવ હોત ! અર્થાત્ બૃહત્જ્ઞાનરૂપી પરમાત્મા સુખરૂપ છે. આથી જ પ્રાપ્તવ્ય અને સેવ્ય છે. વળી આ બૃહત્જ્ઞાન શશિ સુખરૂપ પરમાત્મા આકાશ છે. એટલે કે એનેથી પ્રકાશના છે. ચૈતન્ય જ્યોતિષી લગપૂર છે. અને આકાશની માફક જ સર્વત્ર ઓતપ્રોત-નિર્લેપ, નિર્લિકારી નિરંજન અને આધારરૂપ છે. અર્થાત્ આ દૃષ્ટિયાં તું પરમાત્માની હે ઉપદેશશક્તિ ! ઉપાસના કર. ઉપદેશશક્તિ શંકાનું પણ અગ્રિહંસ નિરાકરણ આપી દેશે, તે ઉપર આધું જ છે. વાસ્તવ્ય બરોબર વાંચીને જ આ રહસ્યભાગને જોવો. ૧-૫.

॥ इति दशमः खण्डः ॥

॥ અથ એકાદશઃ સ્વર્ણઃ ॥

અથ હ એને ગાર્હપત્યઃ અનુશાસન પૃથિવી અગ્નિઃ અંશ આદિત્યઃ इति य एष आदित्ये पुरुषः दृश्यते सः अहम् अस्मि स एष अहं अस्मि इति ॥ ૧ ॥

ત્યાર બાદ એને ગાર્હપત્ય અગ્નિએ ઉપદેશ આપ્યો-પૃથિવી, અગ્નિ, આત્ર અને આદિત્ય, એમ આ ત્યાર મારાં શરીરો છે. આ આદિત્યમાં જે પુરુષ દેખાય છે તે હું છું. તે જ હું છું. ॥ ૧ ॥

स य एतं एवं विद्वान् उपास्ते अपहृते पापकृत्यां लोकीभवति सर्व-आयुः एति ज्योग्जीवति न अस्य अवरपुरुषाः क्षीयन्ते उप यवं तं भुञ्जामः अस्मिन् च लोके अमुष्मिन् च य एतं एवं विद्वान् उपास्ते ॥ ૨ ॥

જે આને આમ ભણતો હોઈને ઉપાસે છે તે પાપકર્મને હાળે છે. સેવકાળે યાય છે. પુત્ર આણ્ય પામે છે. ઉત્તમ જીવન જીવે છે. એના પછીના આવેલા કુલપુરુષો નાશ પામવા નથી. જે કોઈ આમ ભણતો હોઈને ઉપાસે છે, તેણે આ અને પેલા એમ બન્ને સ્થાનમાં અમે શક્ષ હરીએ બીએ. ॥ ૨ ॥

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

॥ અથ દ્વાદશઃ સ્વર્ણઃ ॥

અથ હ એને અન્વાહાર્યવચનઃ અનુશાસન આવઃ દિશઃ નક્ષત્રાણિ ચન્દ્રમાઃ इति य एष चन्द्रमति पुरुषो दृश्यते सः अहं अस्मि स एष अहं अस्मि इति ॥ ૧ ॥

ત્યાર બાદ નિઘય એને અન્વાહાર્યવચન નામના અગ્નિએ ઉપદેશ આપ્યો-આત્ર, દિશા, નક્ષત્રો, અને ચન્દ્રમા-એમ મારાં શરીરો છે. જે આ ચન્દ્રમાની અંદર પુરુષ દેખાય છે તે હું છું. તે જ હું છું. ॥ ૧ ॥

स य एतं एवं विद्वान् उपास्ते अपहृते पापकृत्यां लोकीभवति सर्व आयुः एति ज्योग्जीवति न अस्य अवरपुरुषाः क्षीयन्ते उप यवं तं भुञ्जामः अस्मिन् च लोके अमुष्मिन् च य एतं एवं विद्वान् उपास्ते ॥ ૨ ॥

ને આને આમ જાણીતા હોઈને ઉપાસે છે તે પાપકર્મને હણે છે. લોકવાણી થાય છે. પૂરું આયુષ્ય પામે છે. ઉગ્ગુણ જીવન જીવે છે. એના પછી આવતા કુલ પુરુષો નારા પામતા નથી. ને કોઈ આમ જાણીતા હોઈને ઉપાસે તો તેનું આ ને પેલા એમ બન્ને લોકમાં અમે રક્ષણ કરીએ છીએ. ॥ ૨ ॥

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

॥ अथ त्रयोदशः खण्डः ॥

अथ ह एनम् आहवनीयः अनुशशास प्राणः आकाशः द्यौ विद्युत् इति यः एष विद्युति पुरुषः दृश्यते सः अहं अस्मि स एष अहं अस्मि इति ॥ १ ॥

ત્યાર બાદ નિશ્ચય એને આહવનીય નામના અગ્નિએ ઉપદેશ દીધો-પ્રાણ, આકાશ, દ્યૌ અને વિદ્યુત્-આ ચાર મારાં શરીરો છે. ને આ વિદ્યુત્માં પુરુષ દેખાય છે તે હું છું. તે જ હું છું. ॥ ૧ ॥

स य एतं एवं विद्वान् उपासते अपहृते पापकृत्यां लोकीमवति सर्वं आयुः एति ज्योष्णीयति न अस्थ अवरपुरुषाः क्षीयन्ते उप धवं सं भुङ्क्षामः अस्मिन् च लोके अमुष्मिन् च य एत एवं विद्वान् उपास्ते ॥ २ ॥

ને આને આમ જાણીતા હોઈને ઉપાસે છે તે પાપકર્મને હણે છે. લોકવાણી થાય છે. પૂરું અયુષ્ય પામે છે. ઉગ્ગુણ જીવન જીવે છે. એના પછીના પુરુષો ફરીથી થતા નથી. ને કોઈ આમ જાણીતા હોઈને ઉપાસે છે તેનું આ અને પેલા લોકમાં અમે રક્ષણ કરીએ છીએ. ॥ ૨ ॥

આમ અગ્નિદેવેએ સાથે મળીને ઉપદેશ આપ્યો. હવે હસ, અગ્નીઆર અને વ્યાર એમ ત્રણ ખડોમાં પ્રત્યેક અગ્નિ તેને જુદો જુદો ઉપદેશ આપે છે. ગાર્હપત્ય અગ્નિના ચાર સ્વરૂપો છે. પૃથ્વી, અગ્નિ, અન્ન અને આદિત્ય અન્વાહાર્ય-પચન નામના અગ્નિના પણ ચાર સ્વરૂપો છે અને તે જલ, દિશા, નક્ષત્ર અને ચન્દ્રમા આહવનીયનાં પણ પ્રાણ, આકાશ, દ્યૌ અને વિદ્યુત્ એવાં ચાર શરીરો છે. અર્થાત્ આ ત્રણની અંદર રહેતું જાપનશીલ અગ્નિતત્ત્વ એ અગ્નિનો જ-પરમાત્માનો જ અનિર્વાત્ત માત્ર છે ! શરીરની ઉષ્મા જેમ શરીરસ્ય પ્રાણની સાખિતી છે-તેમ બ્રહ્માંડમાં રહેલી ઉષ્મા બ્રહ્માંડમાં રહેલ મહાપ્રાણની સાખિતી છે. એ અહીં રહેલ છે. ને કોઈ આમ જાણી વર્તે છે તે નિષ્પાપ, પુણ્યલોકવાણી, પૂરાં આયુષ્યવંશો, ઉગ્ગુણ જીવનવંશો અને અદ્વીણ સંતનિવંશો થાય છે. આ છે કુલ

इति त्रयोदशः खण्डः ॥

॥ અથ ચતુર્દશઃ સ્વપ્નઃ ॥

તે હ ઉચુઃ ઉપકોસલ ! एषा સોમ્ય તે અસ્મત્ વિદ્યા આત્મવિદ્યા ચ આચાર્યઃ તુ તે ગતિં વક્તા इति આજગામ હ અસ્ય આચાર્યઃ તે આચાર્યઃ અભ્યુવાદ ઉપકોસલ ! ૩ इति ॥ ૧ ॥

ત્યાર બાદ તે અગ્નિઓએ કહ્યું—“હે ઉપકોસલ ! આ હે પ્રિય ! તને અમેએ અમેને લગતી તથા આત્માને લગતી વિદ્યા કહી. હવે એ વિદ્યાનું ફળ તને આચાર્ય= સત્યકામ ભાષાવ કહેશે.” એમ કહીને તે અગ્નિઓ વિરમ્યા. ત્યાર બાદ એના આચાર્ય પ્રવર્તથી પાછાં આંખ્યા. તેને આચાર્ય કહ્યું—“હે ઉપકોસલ !” ॥ ૧ ॥

ભગવત્ इति હ પ્રતિશ્રુત્વાચ બ્રહ્મવિદ્ इव સોમ્ય તે મુલં માતિ કો નુ ત્વા અનુશશાસ इति કઃ નુ મા અનુશિષ્યાદ્ મો इति इह અપ इव નિહતે इમે નૂનમ્ ईदृશા અન્યાદૃશા इति इह અગ્નીન્ અભ્યુવે કિં નુ સોમ્ય કિલ તે અથોચત્ इति ॥ ૨ ॥

“હે ભગવન્ !” એમ તેણે જવાબ વાળ્યો. ત્યારે આચાર્ય કહ્યું—“હે પ્રિય ! બ્રહ્મવિદ્યાનાં બેટાં જાણું મુખ અમકે છે. તો કહે કે કેવળે તને ઉપદેશ દીધો ?” ત્યારે તે બોલ્યો—“હે ભગવન્ !” કોણ મને ઉપદેશ દે ?”—આમ કહીને તેણે કાંઈ બાંહે છપાવનાં થતું કર્યું. તે કશું છપાવી શક્યો નહીં. તેણે અગ્નિઓ તરફ આંગળી ચીંધીને કહ્યું કે “હે ભગવન્ ! નિશ્ચય આ અગ્નિઓ એ પહેલાં જેવા હતા તેથી ભિન્ન પ્રકારનાં આત્મારે બંધાય છે.” ત્યારે આચાર્ય કહ્યું—“હે સોમ્ય ! તે અગ્નિઓએ તને શું કહ્યું ?” ॥ ૨ ॥

इवम् इति હ પ્રતિજ્ઞે લોકાન્ વાય કિલ સોમ્ય તે અથોચત્ અહં તુ તે તદ્ વક્ષ્યામિ यथा पुष्करपलाश आपः न निरुप्यन्त एवं पर्व पर्वविदि पापं कर्म न निरुप्यत इति પ્રવીનુ મે મગધાન્ इति તસ્મૈ હ ઉવાચ ॥ ૩ ॥

“આ” એમ કહીને તેણે તે કહી સંભળાવ્યું. ત્યારે આચાર્ય કહ્યું કે દે સોમ્ય ! તને અગ્નિઓએ ખરે ! ક્યાં લોકો જ જ્યાં પરંતુ હું તને તે કહીશ જેથી એ બંધનારને, કમવધનને જેમ પાળી તેમ, પાપ ન થોડે. “આપ જનવાનં મને કદો.” એમ શિષ્યે કહ્યું. ત્યારે નિશ્ચય આચાર્ય કહ્યું. ॥ ૩ ॥

આમ તપસ્વી અને આત્માધારી સેવક શિષ્યને અગ્નિઓએ ઉપદેશ દીધો અને કહ્યું—“હે પ્રિય ! અમેએ તને અમેને લગતી તથા આત્માને લગતી વિદ્યા કહી

દીધી છે. પણ આત્માને લગતી વિવાહું જે સાચું ફળ છે તે તો તને તારા મનુષ્ય આચાર્ય સત્યકામ જાગ્યાજ ન કરેશે. આટલું કહીને અગ્નિઓ અટક્યા. અને લાગે ગાગે પ્રવાસથી આચાર્ય શ્રી સત્યકામ ધરે પાછા ફર્યા. સત્યકામ અને ગૌતમઆચાર્યની વચ્ચે જેમ, તેમ ઉપક્રમણ અને સત્યકામની વચ્ચે પણ, શિષ્યને કેણે વિદ્યાવાન કર્યો એ જ પ્રશ્નોત્તરી થઈ. જોકામને લઈને ઉપક્રમણે પહેલાં તો કેણે વિદ્યા આપી એ કહેવામાં રમણીય મુંઝવણ ખતાવી. પણ શુર સમક્ષ જુઠું ન બોલાય, એટલે કમ્પ્રોમીસ લીધું કે મારા અગ્નિ શુર થયા છે. પ્રસન્ન થયેલા સત્યકામે કહ્યું-” બેટા ! અગ્નિઓએ તને જે વિદ્યા આપી છે તે તો ફક્ત લૌકિક ફળવાળી જ આત્મવિદ્યા ખતાવી. હવે હું તને તે વિદ્યા આપીશ કે જે મેળવ્યાથી મનુષ્ય, પાણીમાં કમળપત્રની માફક, સંસારમાં રહેવા છતાં તેનાથી અસ્પૃશ્ય અને સદા ઉપર, પાણીની સપાટીથી હમેશાં ઉપર રહી, પ્રકાશની પૂળ કરતાં, કમળ જેમ પાણીને સૌન્દર્યથી ભરપૂર કરે છે, તેમ સંસારની સપાટીથી હમેશાં ઉપર રહી-પ્રકાશ-જ્ઞાન પ્રકાશ સ્વરૂપ પરમસૂર્યની પૂળ કરતો અને સંસારના સૌન્દર્યને પોતાના વિકાસ દ્વારા સમૃદ્ધ કરતો રહે છે ! આ છે આત્મજ્ઞાનનું ફળ. આત્મજ્ઞાની, કમળની માફક સૌની અંદર છતાં, સૌથી ઉપર રહી, જાતે મુંઝ રહી બીજાને મુંઝ ખતાવતો, અને છતાં, સૌથી અસ્પૃશ્ય અને અસંગ જીવનભર રહે છે ! આવાં ફળવાળું આત્મજ્ઞાન મેળવવાની શિષ્યે જ્યારે ઇચ્છા ખતાવી ત્યારે તેને આચાર્ય આત્મજ્ઞાન આપવાનો આરંભ કરે છે. ૧-૩.

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

॥ अथ पञ्चदशः खण्डः ॥

य एवः अक्षिणि पुरुषः दृश्यते एव आत्मा इति ॥ उवाच
एतद्. समृतं भवयं एतद् ब्रह्म इति तद् यद् अपि अस्मिन् सपि:
वा उदकं वा सिञ्चन्ति वर्त्मनी एव गच्छति ॥ १ ॥

જે આ આંખ અને સૂર્યમાં પુરુષ દેખાય છે એ આત્મા છે. એમ આચાર્યે
હતું. એ આત્મા અમૃત છે. અબદ છે. એ બ્રહ્મ છે. તે આ ચતુરથી સ્થાનમાં ને
કોઈ થી કે પાણી સીંચે તો તે પણ ચણને બદલે પાંપણમાં જ ગયે છે. ॥ ૧ ॥

एतं संयत्नाम इति आचक्षते एतं हि सर्वाणि वामानि
अभिसंयन्ति सर्वाणि एनं वामानि अभिसंयन्ति य एव वेद ॥ २॥

એ અંતરાત્મા પુરુષને “સંયદામ” એમ કહે છે. કેમકે એને સર્વ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત છે. જે આવે એને નાહ્યું છે તેને પણ સમસ્ત સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૨॥

एष उ एव वामनीः एष हि सर्वाणि वामानि नयति सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥

એ જ નિશ્ચય વામની છે. કેમકે એ સર્વ સૌભાગ્યને પ્રાપ્ત કરાવે છે. જે આવે એને નાહ્યું છે તેને પણ સૌ સૌભાગ્યને પ્રાપ્ત કરાવે છે. ॥ ૩ ॥

एष उ इव भामनीः एषः हि सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥

એ જ નિશ્ચય ભામની છે. કેમકે એ સૌ લોકોમાં ચમકે છે. જે આમ આવે નાહ્યું છે તે પોતે પણ સૌ લોકોમાં ચમકે છે. ॥ ૪ ॥

अथ पद् उ च एव अस्मिन् शक्यं कुर्वन्ति यदि च नाचिपम् एव अभिसंभवन्ति अचिपः अहः अहः आपूर्यमाणपक्षं आपूर्यमाण-पक्षात् यान् पद् उदङ् एति मासान् तान् मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरात् आदित्यम् आदित्यात् चन्द्रमसं चन्द्रमसः विद्युतं तत् पुरुषः अमानवः ॥ ५ ॥

હવે જે નિશ્ચય આપણા વિદ્વાનપુરુષ શક્ય-કર્તાર ક્રિયા કરે. અગર ન કરે તો પણ તે અર્ચિ માર્ગને જ ખામે છે. અર્ચિથી દિવસને, દિવસથી આપૂર્યમાણ પક્ષ=શુક્લ પક્ષને, શુક્લ પક્ષથી જે ॥ માસોમાં સૂર્ય ઉત્તરમાં નય છે તે છ માસોને, માસોથી સંવત્સરને, સંવત્સરથી આદિત્યને, આદિત્યથી ચન્દ્રમાને અને ચન્દ્રમાથી વિદ્યુતને પામે છે. ત્યાંથી અમાનવ લોક સર્વ થાય છે. ॥ ૫ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयति एष देवपथः ब्रह्मपथः एतेन प्रति-
पद्यमाना इमं मानवं यावर्तं न आवर्तन्ते न आवर्तन्ते ॥ ६ ॥

તે અમાનવ લોક એને બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ દેવપથ છે. બ્રહ્મપથ છે. આ માર્ગે જનારા આ માનવવચ્ચમાં નથી આવતા. નથી આવતા. ॥ ૬ ॥

આત્માર્થદેવ કહે છે કે. હું શિષ્ય ! બ્રહ્મ સંસ્કારમાં સૌથી વધારે નિશ્વાસ ઉપગમનારી, પ્રત્યક્ષ જોનારી આંખમાં, અને બ્રહ્માં સંસ્કારમાં બ્રહ્માંની પ્રકાશક સાક્ષીરૂપ સ્પર્શથી આંખમાં, જે છાયા પુરુષ દેખાય છે તે આત્મા છે ! આ પિંડબ્રહ્માં સદ્ભૂત રૂપે, ગૂઢપણે, વર્તી રહેતો આત્મા અજ્ઞ છે. જન્મમરણથી

પર છે. અને આથી જ અભય છે. સાચી અલપતા મોક્ષમાં જ છે ! અને એ આત્મા મૂળે જ મુક્ત સ્વરૂપ છે ! અને આ પિંડમાં અને જાતોમાં રહેલ અમૃત અભય આત્મા જ ક્ષતિ છે. એટલે પૃથક્ છે—મહાન છે. અર્થાત્ આણુથી આણુ, મહાનથી મહા, અંદર બહાર નિરંતર સર્વત્ર પ્રસરી રહેલો છે ! જેમ ચક્ષુમાં—આંખની કાંઠામાં રહેલ પુરુષને કાઈ ઘી કે પાણી છાંટી ઈર્ષ કરવા ચાહે તો તેથી તે મૂળ કાંઠામાં રહેલ પુરુષને ઘી કે પાણી પહેંચી શકતાં નથી; પણ પાંપણો દ્વારા તે ઘી અને પાણી બહાર જ નીકળી જાય છે તેમ આ અંતરાત્મા પુરુષને ઘી જેવાં ચીકણાં પાપ અને પાણી જેવાં નીતરાં પુણ્ય સ્પર્શી શકતાં નથી ! તેને અગ્નિ સિવાય જ તે પાપ પુણ્ય અને તેથી તેનાં કારણો રહે છે ! અર્થાત્ આત્મા સુખ દુઃખ, હાનિ લાભ, હિંસા અહિંસા, વગેરે તમામ દૈવ ધર્મથી પર છે ! અસંગ છે !

... ..

હે પ્રિય ! આ અમૃત, અભય, નિઃસ્વય પુણ્ય “સંયદવામ” છે. એટલે કે એને જગતભરનાં તમામ સૌભાગ્યો સ્વયમેવ પ્રાપ્ત છે ! અર્થાત્ સૌનાં સૌભાગ્ય એ મૂળમાં આત્માનાં જ સૌભાગ્યની છોયા માત્ર દોષને આત્મા સ્વરૂપે સૌભાગ્યની રાશિ છે. અને જે કાઈ આ આત્માને સૌભાગ્યનું પીયેર જાણે છે તેને પણ સૌભાગ્યની પરિપૂર્ણતા મળે છે. આટલું જ નહીં, જેમ આત્મા એ સૌભાગ્યનો ભંડાર છે તેમ એ સૌભાગ્યનો પ્રાપ્ત કરાવનારો પણ છે. આત્મા જેને પસંદ કરે તેને પોતાના સ્વરૂપમૂલ સૌભાગ્યનો અક્ષય ભંડાર તે સુખ કરી દે છે ! આથી એને જેમ ‘સંયદવામ’ જાણે તેમ “વાચેતી” પણ જાણે ! જે આમ આત્માને ધામની જાણે છે તે પોતાના સ્વયં સંકલ્પથી બીજાને પણ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે ! વળી આ આત્મા જેમ સૌભાગ્ય સ્વરૂપ—સૌભાગ્યનો પ્રાપ્ત છે, તેમ એ ભામની પણ છે એટલે કે પ્રાણીમાત્રને જીવનની ન્યોતિયી અમકાવનારા પણ છે ! એક દીવાથી જેમ અસંખ્ય દીવા પ્રકટે છે તેમ આત્મા રૂપી ચૈતન્ય મહાદીપમાંથી—કાંઈથી માંડી જ્યાં સુધીના નાના મોટાં શરીર માત્રમાં ચૈતન દીપકાઓ પ્રકટે છે ! જે આમ આ આત્માને જાણે છે તેનું જીવન પણ સર્વભૂતોમાં અમકાવનું બને છે ! અર્થાત્ સત્યકાંમ જગ્યાલનું દર્શન છે કે આ આત્મા આયત્નરહિતગ્યાનત જગતમાં સર્વત્ર તે તે નામ રૂપે જ્યોત્સ્નામં વર્તી રહ્યો છે. આ આત્મા સૌભાગ્યની પરિસીમા છે. સૌભાગ્યનો પ્રાપ્ત છે. એ અમૃત છે. એ અભય છે. એ ચૈતન્યનું પણ ચૈતન્ય છે. આમ જે કાઈ ચેતન, સર્વવ્યાપી, અમૃત, અભય, પરિપૂર્ણ સુખસ્વરૂપ આત્માને જાણે છે તે વિદ્વાનનું શરીર મરે અને તે શરીરની અમિદાહ આદિ ઉત્તરક્રિયાઓ પણ ન થાય તો પણ તેની અસદ્ગતિ થી નથી ! કેમકે તેનો

આત્મા જ શુભાશુભ કર્મના ધૂપજાંવથી મુક્ત છે. એટલું જ નહીં, તેની ઊર્જાગતિ જ થાય છે, અર્થાત્ એને મોટા-અર્થિમાર્ગ જ છે. અર્થિ એટલે પ્રકાશ. પ્રકાશના માર્ગે જ તે આત્મા ઉત્તરોત્તર સંચરે છે. અર્થિથી માંડીને ત્રિધ્રુવ સુધીના બધાવ શબ્દો પ્રકાશવાચક છે ! અર્થાત્ તેવો આત્મજાની આત્મા ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે વિકસિત પ્રકાશવાળો બનતો જાય છે. અને અતે અનન્ત પ્રકાશ સ્વરૂપ ચૈતન્ય જ્યોતિર્માં તદ્રૂપ બની જાય છે ! પ્રકાશ વધતો-વધતો ‘અમાનવ’ બનતો જાય છે એટલે અમાપ બને છે. અને જ્યાં જ્ઞાનપ્રકાશ અમાપ થાય છે ત્યાં જ બ્રહ્મ છે. આ જ્ઞાનપ્રકાશના માર્ગને જ દેવમાર્ગ કહેવામાં આવે છે. એ જ બ્રહ્મ પથ છે ! અર્થાત્ આ રસ્તો જ દેવના દેવ પરમાત્માને પામવાનો છે. આ રસ્તે જનાર આત્મા, જ્યારે જ્ઞાનધામ પરમાત્માની પૂર્ણ યાત્રા કરી રહે છે ત્યારે કહી આ માનવ-આત્મર્ત્તમા-આ દેહની ભમરીમાં પાછો આવતો નથી ! અર્થાત્ તેવો આત્મા જન્મમૃત્યુના ભયંકર વમળથી કમલપત્રની માફક ઉપર ચઢી જાય છે. આ છે સત્યકામતું સત્ય દર્શન. પરમાત્મા સૌને આ દર્શનથી નવાજે ! ૧-૬.

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

॥ अथ षोडशः खण्डः ॥

एष ह वै यज्ञः यः अयं पवते एष ह यत् इदं सर्वं पुनाति
यद् एष यत् इदं सर्वं पुनाति तस्माद् एष एय यज्ञः तस्य मनश्च
घाक् च घर्तनी ॥ १ ॥

નિશ્ચય આ જે યાજે છે-અર્થાત્ યાજનારો વાયુ છે તે યજ્ઞ છે, કેમકે યાજતો હોઈને આ સર્વને પવિત્ર કરે છે તેથી એ જ યજ્ઞ છે. તે વાયુરૂપી યાજના બે માર્ગો છે. મન અને વાણી ॥ ૧ ॥

तयोः अन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा । वाचा होता,
अध्वर्युः उद्गाता अन्यतरान् स यत्र उपाकृते प्रातः अनुवाके पुरा
परिधानीयायाः ब्रह्मा व्यववदति ॥ २ ॥

તે બે માર્ગોમાંથી એકને બ્રહ્મા મનથી સંસ્કરી કરે છે. હોતા, અધ્વર્યુ અને ઉદ્ગાતા, વાણી વડે બીજા માર્ગને સંસ્કરી કરે છે. પ્રાતઃકાલીન અનુવાકોનો આરંભ યતાં જ્યારે પરિધાનીયાની પૂર્વે તે બ્રહ્મા બોલે છે-મૌનનો ભંગ કરે છે. ॥ ૨ ॥

અન્યતરામેવ વર્તેનીં સંસ્કરોતિ હીયતે અન્યતરા સ યયૈક-
પાદ્મગ્રથો વૈક્રેન સ્વક્રેણઃ વર્તમાનો રિપ્યત્યેવમસ્ય યજ્ઞો રિપ્યતિ
યજ્ઞં રિપ્યન્તં યજમાનોઽનુરિપ્યતિ સ હૃદ્વા પાપીયાન્ ભવતિ ॥૩॥

ત્યારે તે બ્રહ્મા વાણીથી માર્ગને જ સરકારી કરે છે. અને તે વેળા તેના મનથી માર્ગ વિનાશ પામે છે. તે જેમ એક ખો ચાલતો મનુષ્ય અગર તે એક ચક્રે ચાલતો રથ, નારા પામે છે તેમ આત્મા એ પણ નારા પામે છે. નારા પામતા મનની પાછળ યજમાન નારા પામે છે. આત્મા યજ્ઞનું યજન કરનાર યજમાન થઇ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩ ॥

अथ यज्ञोपाकृते मातरनुवाके न पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा
व्यवधदत्युमे एव वर्तनीं संस्कुर्वन्ति न हीयते अन्यतरा ॥ ४ ॥

પણ ત્યારે પ્રાવરણાકૃતિ આરંભ થાય ત્યારે પરિધાનીયાની પહેલાં ને બ્રહ્મા મૌનમગ્ન ન કરે તો તે બ્રહ્મા જેમ કરવાથી બંનેય માર્ગને સરકારી કરે છે. બેમાંથી એક માર્ગ એમ કરવાથી નારા પામતો મથી ॥ ૪ ॥

स यथोभयपाद्मजग्रथो बोभाभ्यां चक्राभ्यां वर्तमानः
प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनु
प्रतितिष्ठति स हृद्व्वा भेषान्भवति ॥ ५ ॥

તે તો જેમ બંને ખો ચાલતો મનુષ્ય અગર તે બંને ચક્રે ચાલતો રથ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે એમ જ એના એ પણ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. પ્રતિષ્ઠિત થતા યજ્ઞની પાછળ યજમાન પણ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. તે આત્મા યજ્ઞ કરીને વધારે વખણાયા થાય છે. ॥ ૫ ॥

इति षोडशः खण्डः

॥ अथ सप्तदशः खण्डः ॥

प्रजापतिः लोकान् अभ्यतपत् तेषां तप्यमानानां रसान्
प्रावृष्ट्वा अग्निं पृथिव्या घ्रायुं मन्तरिक्षात् आदित्यं दिवः ॥ १ ॥

જાતનેા સાર એથી ઠાટવાની ઈચ્છાથી બ્રહ્માને લોકોને એમથી તપાન્યા-
વિચાર્યા. વિચારાએલા તે લોકોના સારને તેણે ચઢણ કર્યા. તેણે પૃથ્વીમાંથી અગ્નિને,
અંતરિક્ષમાંથી વાયુને, ઘૌમાંથી આદિત્યને ચઢણ કર્યો. ॥ ૧ ॥

સ પતાઃ તિસ્રઃ દેવતા અભ્યતપત્ તાસાં તપ્યમાનાનાં રસાન્
પ્રાવૃહદ્ અગ્નેઃ ક્રચઃ વાયોઃ યજ્ઞૈર્પિ સામાનિ આદિત્યાત્ ॥ ૨ ॥

તે પ્રત્યપતિએ આ ત્રણ દેવતાએને વંષાવ્યાં. તથાવેલા આ દેવતાએના સારને તેણે લીધો. જેમ કે અગ્નિમાંથી ક્રચેદ, વાયુમાંથી યજ્ઞવેદ અને આદિત્યમાંથી સામવેદ ॥ ૨ ॥

સ પતાં ત્રયીં વિદ્યાં અભ્યતપત્ તસ્યાઃ તપ્યમાનાયાઃ રસાન્
પ્રાવૃહત્ ભૂઃ इति क्रग्म्यः भुवः इति यजुर्म्यः स्वः इति सामभ्यः ॥ ૩ ॥

ત્યાદ બાદ તેણે વેદવિદ્યાને વિચારી વિચારેલી એવી એ વેદવિદ્યાના સારને લીધો. જેમકે “ભૂઃ” નામની વ્યાહુતિ ક્રગ્મેદમાંથી, “યજુઃ” નામની વ્યાહુતિ યજુર્વેદમાંથી અને “સ્વઃ” નામની વ્યાહુતિને સામવેદમાંથી તેણે લીધી ॥ ૩ ॥

તત્ ષષ્ટકો રિપ્યેત્ ભૂઃ સ્વાહા इति गार्हपत्ये जुहुयाद्
ક્રચામ્ एव तद् रसेनर्चा वीर्येणर्चा यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति ॥ ૪ ॥

∴ તેાં બે યજ્ઞકાળે ક્રગ્મેદને લગતી કાંઈ બૂલ થાય તેા તેા “ભૂઃ સ્વાહા” એ વ્યાહુતિ દ્વારા આહવન્ય અગ્નિમાં હોમ કરે. ક્રચાને લગતા યજ્ઞકાલે “યજુઃ” રૂપી ક્રચાના રસે અને ક્રચાના બળે જ સાધે ॥ ૪ ॥

अथ यदि यजुष्टो रिप्येद् भुवः स्वाहा इति दक्षिणाग्नौ
जुहुयात् यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टं
સંદધાતિ ॥ ૫ ॥

હવે બે યજ્ઞવેદને લગતી કાંઈ બૂલ થાય તેા “યજુઃ સ્વાહા”—આ વ્યાહુતિ દ્વારા દક્ષિણાગ્નિમાં હોમ કરે. યજુર્મન્ત્રને લગતા યજ્ઞકાલે “યજુઃ” રૂપી યજુષાના રસે અને બળે જ સાધે ॥ ૫ ॥

अथ यदि सामतः रिप्येत् स्वः स्वाहा इति आहवनीये जुहुयात्
साम्नाम् एव तद्रसेन साम्नां वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टं
સંદધાતિ ॥ ૬ ॥

હવે બે સામવેદને લગતી કાંઈ બૂલ થાય તેા “સ્વઃ સ્વાહા”—આ વ્યાહુતિ દ્વારા આહવનીય અગ્નિમાં હોમ કરે. સામમન્ત્રને લગતા યજ્ઞકાલે “સ્વઃ” રૂપી સામમન્ત્રના રસે અને બળે જ સાધે ॥ ૬ ॥

તત્ત્વ યથા લઘુણેન સુવર્ણે સંદધ્યાત્ સુવર્ણેન રજતં રજતેન
ત્રપુ ત્રપુણા સીસે સીસેન લોહં-લોહેન વારુ વારુ ચર્મણા ॥ ૭ ॥

તે નેમ ખારથી સોનાને, સોનાથી રૂખાને, રૂખાથી ત્રાંગાને, ત્રાંગાથી સીસાને,
સીસાથી લોખંડને, લોખંડથી કે ચામડાંથી કાઢને સધિ તેમ-॥ ૭ ॥

एवं एषां लोकानाम् मासां देवतानां अस्याः घन्याः विद्यायाः
धीर्येण यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति भेषजकृतः ह वा एष यज्ञः यत्र
एवंविद् ब्रह्मा भवति ॥ ८ ॥

એ જ રીતે આ લોકોના, આ દેવોના, અને આ ત્રણી વિદ્યાના બળ વડે યજ્ઞ
હિંદને સધિ. જે યજ્ઞમાં આહુતિ બલુનાર બ્રહ્મા હોય છે તે યજ્ઞ નિધય ઔપધયુક્ત
હોય છે. ॥ ૮ ॥

एष ह वा उदक् प्रवणो यज्ञो यत्र एवंविद् ब्रह्मा भवति
एवं विदं ह वा एषा ब्रह्माणं अनु गाथा यतः यतः भावर्तते तत्
तत् गच्छति ॥ ९ ॥

આ નિધય ઉપર માત્ર તરફ દબેલો યજ્ઞ છે જ્યાં આહુતિ બલુનાર બ્રહ્મા છે.
એવા બ્રહ્માને લગતી આ ગાથા છે. “જ્યાંથી જ્યાંથી યજ્ઞ ફેટે ॥ ત્યાં ત્યાં એ બળ
છે-અને સધિ છે. ॥ ૯ ॥

अनन्यः ब्रह्म एव एकः कृत्विक् कुर्वन् अभिरक्षति
एवंवित् ह वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वान् अभिरक्षति
तस्मात् एवंविदं एव ब्रह्माणं कुर्वीत न अनेवंविदं न अनेवंविदम् ॥ १० ॥

નેમ યોવાના ઉપર સવાર થયેલા યોદ્ધાને યોદ્ધા રહે તેમ મનનશીલ બ્રહ્માણી
એક કૃત્વિક જ અન્ય કાર્યકર્તાઓનું રક્ષણ કરે છે. નિધય આહુતિ બલુનાર બ્રહ્મા જ
યજ્ઞ, યજ્ઞમાન અને સૌ કૃત્વિકને અભિરક્ષી રહે છે. તેથી એવું બલુનારને જ બ્રહ્મા
કરે. એવું ન બલુનારને નહીં કદી બ્રહ્મા નહીં કરે. ॥ ૧૦ ॥

સોજા અને સત્તરઘો ખંડ આગ્રકાદ વધારે ઉપયોગી નથી. આથી તેનું
વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન કરતાં અષ્ટકોએ છીએ. સ્થુત્ર યજ્ઞમાં પણ બલુનાર બ્રહ્માની જ
પસંદગી કરતી રહી. તે પછી સદ્ગુણ જન્યપ્રદામાં પણ બલુનાર રિવેરી મનુષ્યની જ
દેખરેખ હોવી ધટે. જેથી જન્યપ્રદાનાં હિંદો સંભવ! આ છે જ્ઞાન. આમ ચોથો
અધ્યાય અન્વિજઃ યજ્ઞી ઉપાસના જતાની પૂર્ણ થાય છે! સોજા અને સત્તરઘો
ખંડો વાક્યાર્થ સ્પષ્ટ છે. ૧-૫.

॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ तत् सत्

ॐ

॥ अथ छंदोग्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठं च धेष्टं च वेदं ज्येष्ठश्च ह वै ज्येष्ठश्च
भवति प्राणो वाय ज्येष्ठश्च धेष्ठश्च ॥ १ ॥

જ્યેષ્ઠ ને નિશ્ચય જ્યેષ્ઠને અને ધેષ્ઠને જાણે છે તે નિશ્ચય જ્યેષ્ઠ અને ધેષ્ઠ
થાય છે. પ્રાણ નિશ્ચય જ્યેષ્ઠ અને તે જ સુજળ નક્કી ધેષ્ઠ છે. ॥ ૧ ॥

યો હ વૈ વસિષ્ઠં વેદ વસિષ્ઠો હ સ્વાનાં ભવતિ વાગવાય
વસિષ્ઠઃ ॥ ૨ ॥

જે નિશ્ચય વસિષ્ઠને જાણે છે તે પેલાભાએનો નક્કી વસિષ્ઠ થાય છે. વાણી
નિશ્ચય વસિષ્ઠ છે. ॥ ૨ ॥

યો હ વૈ પ્રતિષ્ઠાં વેદ પ્રતિ હ તિષ્ઠત્યસ્મિન્ ચ લોકે
અમુગ્નિન્ ચ ચક્ષુર્વાય પ્રતિષ્ઠા ॥ ૩ ॥

જે પ્રતિષ્ઠાને નિશ્ચય જાણે છે તે આ અને પેલા એમ બન્ને લોકમાં પ્રતિષ્ઠિત
થાય છે. ચક્ષુ નિશ્ચય પ્રતિષ્ઠા છે. ॥ ૩ ॥

યો હ વૈ સંપદં વેદ સ સંહાસ્મૈ કામાઃ પચન્તે દેવાઃ ચ
માનુષાઃ ચ ધોર્ન વાવ સંપત્ ॥ ૪ ॥

જે નિશ્ચય સંપદને જાણે છે તેને દેવી તેમજ માનવી એમ બન્ને પ્રાણી
પદાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે. ધોર્ન ખરે નિશ્ચય સંપદ છે. ॥ ૪ ॥

યો હ વા આયતનં વેદ આયતનં હ સ્વાનાં ભવતિ મનો હ
વા આયતનમ્ ॥ ૫ ॥

તે ખરે આયતનને નહોતું છે તે નિશ્ચય પોતાનાં જોડાં આયતન થાય છે. મન નિશ્ચય આયતન છે. ॥ ૫ ॥

અથ હ પ્રાણાઃ અહં શ્રેયસિ વ્યૂદિરે અહં શ્રેયાન્ અસ્મિ અહં શ્રેયાન્ અસ્મિ હિતિ ॥ ૬ ॥

હવે ખરે! પ્રાણો “હું સૌથી શ્રેષ્ઠ છું, હું સૌથી શ્રેષ્ઠતર છું” એમ કહીને માંદોમાંદો પોતાની શ્રેષ્ઠતાની બાબતમાં વિવાદ કરવા લાગ્યા. ॥ ૬ ॥

તે હ પ્રાણાઃ પ્રજાપતિ પિતરે પત્ય ઝજુઃ મનવન્ કઃ નઃ શ્રેષ્ઠ હિતિ તાન્ હોવાચ યસ્મિન્ચ ઉત્તાન્તે શરીરં પ્રાપિષ્ઠતરમ્ इष इदयेત સ યઃ શ્રેષ્ઠ હિતિ ॥ ૭ ॥

તે પ્રાણો નિશ્ચય, પોતાના પિતા પ્રજાપતિ અને પહેલાં જોડા “હે પૂત્ર્ય! અમારામાં કોણુ સર્વશ્રેષ્ઠ છે?—તે કોણુ?” ત્યારે પ્રજાપતિએ તેમને કહ્યું કે “તમારામાંથી જેનું ઉત્ક્રમણ યતાં તમારું શરીર સૌથી વધારે પ્રાપિષ્ઠ દેખાય તે તમારામાં શ્રેષ્ઠ છે એમ નહોતું.” ॥ ૭ ॥

સા હ વાક્ ઉચ્ચક્રામ સા સંવત્સરં પ્રોપ્ય પર્યેત્યોવાચ કથં અશક્ત્ ક્રતે મત્ જીવિતું હિતિ યથા અકલાઃ અવદન્તઃ પ્રાણન્તઃ પ્રાણેન પદ્યન્તઃ ચક્ષુષા ધૃષ્યન્તઃ શ્રોત્રેણ ધ્યાયન્તઃ મનસા ઇવમ્ હિતિ પ્રવિવેશ હ વાક્ ॥ ૮ ॥

ત્યાર બાદ તે વાણી નિશ્ચય ઉત્ક્રમણ કરી ગઈ. તે વાણી એક વર્ષ સુધી બદાર રહી પાછી આવીને તે જોડી—“કેવી રીતે આ બધા મારા સિવાય જીવવાને શક્તિમાન થયા?” ત્યારે બીજા પ્રાણોએ કહ્યું કે “જેમં મૂંગાંઓ વગર જોડાએ, પ્રાણુથી સ્વાસોચ્છવાસ લેતાં, આંખથી જોતાં, કાનથી સાંભળતાં, તથા મનથી ચિન્તવતા હોય છે તેમ અમે તારા સિવાય જીવ્યા.” આ સંભળતાં ચરમોદી વાણી નિશ્ચય પાછી શરીરમાં પેઠી. ॥ ૮ ॥

ચક્ષુઃ હ ઉચ્ચક્રામ તત્સંવત્સરં પ્રોપ્ય પર્યેત્ય ઉવાચ કથં અશક્ત્ ક્રતે મત્ જીવિતું હિતિ યથા અન્ધાઃ અપદ્યન્તઃ પ્રાણન્તઃ પ્રાણેન વદન્તઃ વાગ્ધા ઝૃષ્યન્તઃ શ્રોત્રેણ ધ્યાયન્તઃ મનસા ઇવં હિતિ પ્રવિવેશ હ ચક્ષુઃ ॥ ૯ ॥

ત્યાર બાદ નિશ્ચય ચક્ષુ ઉત્ક્રમણ કરી ગયું. તે એક વર્ષ પછી બદાર રહી, ત્યાર બાદ પાછી આવી જોડી—“મારા સિવાય આ બધા કેવી રીતે જીવવા શક્તિમાન થયા?” ત્યારે બીજા પ્રાણોએ કહ્યું—“ન જોતાં આંધળાંઓ જેમ પ્રાણુથી પ્રાણન કરતા, વાણીથી વક્તા, કાનથી સુણતા, અને મનથી ધ્યાન કરતા રહે છે તેમ અમે રહ્યા. આ સંભળી ચરમોદી પડેલી આંખ પાછી સ્વરચાને બેસી ગઈ! ॥ ૯ ॥

ધોત્રં હ ઉચ્ચક્રામ તત્સંવત્સરં પ્રોપ્ય પર્યેત્ય ઉવાચ કથમ્
અશક્ત્ ક્રતે મત્ જીવિતું इति यथा बधिराः मधृण्वन्तः प्राणन्तः
प्राणेन घदन्तः घाचां पश्यन्तः चक्षुषा ध्यावन्तः मनसा एवम् इति
प्रविवेश ह ધોત્રમ્ ॥ ૧૦ ॥

ત્યાર બાદ કાન નિશ્ચય ઉત્ક્રમણ કરી ગયો. તે એક વર્ષ બહાર રહ્યો. ત્યાર
પછી પાછો આવી કહેવા લાગ્યો—“મારા સિવાય આ બધા કેવી રીતે જીવવા શક્તિમાન
થયા ?” ત્યારે બીજાએ કહેવા લાગ્યા—“ન સાંભળતા બહેરાઓ જેમ પ્રાણથી પ્રાણન
કરતા, વાણીથી વદતા, આંખથી જોતા, અને મનથી ચિન્તવતા જેમ છતાં છે તેમ
અમે રહ્યા.” આ સાંભળી શરભદ્રે પડેલા કાન સ્વસ્થાને બેસી ગયો. ॥ ૧૦ ॥

મનો હ ઉચ્ચક્રામ તત્ સંવત્સરં પ્રોપ્ય પર્યેત્ય ઉવાચ કથં
અશક્ત્ ક્રતે મત્ જીવિતું इति यथा बाला अमनसः प्राणन्तः
प्राणेन घदन्तः घाचां पश्यन्तः चक्षुषा मृण्वन्तः धोत्रेण एव इति
प्रविवेश ह मनः ॥ ૧૧ ॥

ત્યાર બાદ નિશ્ચય મન ઉત્ક્રમણ કરી ગયું. તે એક વર્ષ બહાર રહ્યું. પાછું
આવીને કહેવા લાગ્યું, “ખરે! કેવી રીતે આ બધાં મારા સિવાય જીવ્યા.” ત્યારે
બીજાએ કહ્યું—“જેમ અચિન્તિત મનવાળા બાળકો પ્રાણથી પ્રાણન કરતાં, વાણીથી
વદતાં, આંખે જોતાં અને કાને સાંભળતાં છતાં છે તેમ અમે રહ્યા.” આ સાંભળી
શરભદ્રે પડેલા મન પાછું સ્વસ્થાને બેસી ગયું. ॥ ૧૧ ॥

अथ ह प्राणः उच्चक्रमिषत् स यथा सुहयः पद्मीशशं-
कूस्तखिवेदेयम् इतरान् प्राणान् समखिदत् तं ह अभिसमेत्य ऊचुः
भगवन् एषि त्वं नः धेष्ठः असि मा उक्रमीरिति ॥ ૧૨ ॥

ત્યાર બાદ નિશ્ચય મુખ્ય પ્રશ્ને બહાર નીકળવાને ઉચ્છ્રિય. જેમ બાંધવાના
ખીસાએને પાણીવાર ઘેડો ઉપેડી નાંખે તેમ તેણે બીજા પ્રશ્નેને ઉપેડી નાંખ્યા.
ત્યારે નિશ્ચય તેની પાસે બેઠા મળીને પહેલાંથીને તેઓએ કહ્યું—“હે ભગવન! પુનઃ
પ્રધારો. આપ અમારામાં એક છો. રંજે આપ ઉત્ક્રમણ કરી જતા.” ॥ ૧૨ ॥

अथ ह एनं वाक् उवाच यद् बहं वसिष्ठः अस्मि त्वं तद्
वसिष्ठः असि इति अथ ह एनं चक्षुः उवाच यद् बहं प्रतिष्ठा अस्मि
त्वं तद् प्रतिष्ठा असि इति ॥ ૧૩ ॥

ત્યાર બાદ નિશ્ચય વાણીએ મુખ્ય પ્રશ્ને કહ્યું—“હું જે વસિષ્ઠ છું તે વસિષ્ઠ
મારામાં આપ જ છો.” ત્યાર બાદ નિશ્ચય ચક્ષુએ કહ્યું—“જે હું પ્રતિષ્ઠા છું તે
પ્રતિષ્ઠા મારામાં આપ જ છો.” ॥ ૧૩ ॥

અથ હ એનં ધોત્રં ઉવાચં યદ્ અહં સંપદ્ અસ્મિ ત્વં તત્
સંપત્ અસિ इति अथ ह एनं मन उवाच यद् अहं आयतनं अस्मि
त्वं तत् आयतनं असि इति ॥ ૧૪ ॥

ત્યાર બાદ એને ઓરે કહ્યું-“જે હું સંપદ છું. તે સંપદ મારામાં આપ જ છે.”
ત્યાર બાદ નિશ્ચય એને મને કહ્યું કે, “જે હું આયતન છું તે આયતન મારામાં
આપ જ છે.” ॥ ૧૪ ॥

न वै वाचः न चक्षूषि न श्रोत्राणि न मनांसि इति आचक्षते
प्राणाः इति एवः आचक्षते प्राणः ह एव एतानि सर्वाणि भवन्ति ॥ ૧૫ ॥

(એ જાણી નગેરેને ફક્ત) નિશ્ચય વાણી-આંખ કાન મન ન જ નથી કહેતાં પણ
એ પ્રાણો છે એમ જ કહે છે. કેમકે પ્રાણ જ એ જ્યાં રૂપે હોય છે-વાય છે. ॥ ૧૫ ॥

ચોથો અધ્યાય પૂરો થયો. હવે પાંચમાની શરૂઆતમાં પ્રાણોપાસના ત્રણ
ખનાવે છે. પ્રાણ એટલે જીવનશક્તિ ઉપનિષદમાં પ્રાણ શબ્દ અનેક અર્થમાં
વપરાય છે. પ્રાણ એટલે પરમાત્મા; પ્રાણ એટલે જીવાત્મા અને પ્રાણ એટલે
શરીરમાં રહેલી જીવનશક્તિ-એટલે કે ઇન્દ્રિયોની સામાન્યશક્તિ. અર્થાત્ પ્રાણ અપાન
આદિ પાંચ રૂપે વિભક્ત જે જીવનશક્તિ છે તેને પણ પ્રાણ કહેવામાં આવે છે.
જ્યાં મુખી માણસ પ્રાણુવાન નથી હોતો ત્યાં મુખી એ સત્યા અર્થમાં જીવતો
નથી ! અત્પ્રાણ પુણ્ય જીવતો હોવા છતાંયે, નિર્જળ હોવાથી જીવતો મરેલો છે.
આથી આપણા પ્રાચીન ઋષિઓએ પ્રાણને સજીવ રાખવા માટે ભારે સાધના
કરી છે. પ્રાણના વિજયમાં આધ્યાત્મિક જીવનનો ઉદ્ધાર છે. પ્રાણના
પરાજયમાં આધ્યાત્મિક જીવનનો ક્ષય છે. આથી પ્રત્યેક મનુષ્યે આ
મુશ્કેલ જીવનનો પૂરો લાભ હાવવા માટે, તેનો પૂરો આનંદ માણવા માટે
પ્રાણવિધાને યોગ્ય રીતે જાણી ઉપાસતી જોઈએ. પ્રાણ તો જીવની ક્રિયા અને
જ્ઞાનશક્તિરૂપી એ પાંખ છે ! આથી પાંચમા પ્રપાઠક-અધ્યાયની શરૂઆતમાં
પ્રાણુની અનેક શુભ દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠતા બતાવી ઉપાસના કરવાનું માર્ગ વિધાન કરે છે !
અધ્યાયની શરૂઆતમાં જ ઋષિ કહે છે “કે જે જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠને જાણે તે
જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ થાય છે !”-આ છે સિદ્ધાન્ત. સોખમ તેની અસર-એ તળપદી
કહેવાનું જ આ વાક્યમાં એ સ્પષ્ટ જણાય છે ! પ્રાણ ઇન્દ્રિયોમાં જ્યેષ્ઠ છે-
સૌથી વૃદ્ધ-ઉંમરે મોટો-છે. કેમકે ગર્ભમાં પ્રાણ સંચાર થયા બાદ ઇન્દ્રિયોની
વિવિધ પ્રકૃતિની રક્ષા આવે છે. તે જ મુજબ પ્રાણ એ શુભ દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ છે.
કેમકે પ્રાણના નિરૂદ્ધમાં બીજા ઇન્દ્રિયો નિસ્તેજ અને નિર્જીવ થઈ જાય છે. આથી જ
જે પ્રાણનું મદદ જાણી પ્રાણને તે પ્રમાણે ઉપાસે છે તે જીવતાંજીવત જ્યેષ્ઠ
અને શ્રેષ્ઠ થાય છે-તેવો માણસ દીર્ઘાયુ અને શુભ જીવન મેળવે છે ! આમ

પ્રાણુનું ન્યેષ્ઠપણું અને શ્રેષ્ઠપણું બનાવી હવે વાણી, આંખ, કાન અને મનનું જુદી જુદી દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ બતાવે છે. વાણી-એ વસિષ્ઠ છે. આંખ એ પ્રતિષ્ઠા છે. કાન એ સંપત્તિ છે અને મન એ આયતન છે. વસિષ્ઠ શબ્દનો અર્થ સૌથી “શ્રેષ્ઠ આચ્છાદન કરનાર” એવો થાય છે. વાણી ધન્વિય જ વસિષ્ઠ છે કેમકે તે અર્થભાત્રનું આચ્છાદન કરે છે. વળી વસિષ્ઠનો બીજો અર્થ “સૌથી ધનાઢ્ય” એવો થાય છે. જેની પાસે સુંદર, સત્ય, મંથમીડી વાણીનું વરીકરણ છે તે પુરૂષ સર્વધનથી સંપન્ન થાય છે. તે જ મુગ્ધપ ચક્ષુ એ પ્રતિષ્ઠા છે. પ્રતિષ્ઠા છે. પ્રતિષ્ઠા એટલે આખર. આંખ જ જીવનમાં આખર છે. કેમકે એ સાક્ષી છે! આથી જ આંખે જોયેલા અને કાને સાંભળેલા— બે વૃત્તાન્તમાં આંખે જોયેલા વૃત્તાન્તને લોકો વધારે વિશ્વાસપાત્ર માને છે! આથી ચક્ષુ એ જ જીવનની પ્રતિષ્ઠા છે. તે જ મુગ્ધપ કાન એ સંપત્તિ છે. કેમકે કાન દ્વારા જ તો શાસ્ત્રાદિનું શ્રવણ થાય છે અને એ શાસ્ત્રસંપત્તિ કરતાં બીજી મોટી સંપત્તિ કઈ? અને મન એ આયતન છે એટલે કે નિવાસસ્થાન છે! બ્રહ્માંડ આખું—મનમાં વસે છે! કાનાથી એ અગ્નાયનું છે કે બ્રહ્માંડ મનની વિશાળતામાં એકે બિંદુ સમાન પણ નથી! જે આમ વાણીને વસિષ્ઠ જાણે, જે ચક્ષુને પ્રતિષ્ઠા જાણે, ને શ્રોત્રને સંપત્તિ જાણે, જે મનને આયતન જાણે, તે પોતે વસિષ્ઠ, પ્રતિષ્ઠિત, સંપત્તશીલ અને આયતનવાળો બને છે! ઉપાસ્યના ગુણની ઉપાસકનામાં સંક્રાન્તિ થવી એ જ ઉપાસનાનું રહસ્ય છે!

આમ પ્રાણાદિકના વિશેષ ગુણો કહી હવે બધી ધન્વિયો અને પ્રાણમાં શ્રેષ્ઠ અને ન્યેષ્ઠ કાણુ છે તે એક રહસ્યમય આખ્યાયિકા દ્વારા ત્રણ સિદ્ધ કરે છે! આખ્યાયિકા મૂળ વાક્યાર્થમાં સ્પષ્ટ આપેલી છે! આથી જ તેનું પુનરાવર્તન અહીં ઉચિત માન્યું નથી! પ્રાણુ જ્યાં સુધી જોણીઆમાં રહે છે ત્યાં સુધી બીજી તમામ ધન્વિયોના વ્યાપાર અટકી જાય તો પણ પ્રાણી જીવે છે. પણ જો પ્રાણુ જ ઉડી જાય તો તે તે ધન્વિયો બીચારી હંસલા સિંચાળી અને નિરર્થક થઈ જાય છે! તો જેના સદ્ભાવમાં જેમનો સદ્ભાવ છે અને જેના અભાવમાં જેમનો અભાવ છે તે જ શ્રેષ્ઠ છે. તે જ ન્યેષ્ઠ છે! પ્રાણુ આવે છે! આથી જ શ્રેષ્ઠના બતાવવાની હરીફાઈમાં છેલ્લે પ્રાણુ જીતે છે. ત્યારબાદ બધી ધન્વિયો એક પછી એક અને બેગી થઈને પ્રાણુની સુનિ કરે છે. જુદી જુદી ધન્વિયમાં જે જે તાકાત છે તે પ્રાણુની જ તાકાત છે એમ સ્વીકારે છે. અર્થાત્ પ્રાણુ જ મૂળમાં ન્યેષ્ઠ છે, શ્રેષ્ઠ છે, વસિષ્ઠ છે, પ્રતિષ્ઠા છે, સંપત્તિ છે. આયતન છે! આવા ગુણવાળા પ્રાણુની ઉપાસના કરવી—તેને સ્વસ્થ રાખવો એ પ્રત્યેક સાધકની પવિત્ર ફરજ છે! પ્રાણુની જ વિવિધ રૂપે પ્રકટેલી શક્તિ તે જીવન છે! ૧-૧૫.

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

॥ અથ દ્વિતીયઃ સ્વપ્નઃ ॥

સ હ ઉવાચ કિં મે અન્નં ભવિષ્યતિ इति यत् किञ्चित् इदमा-
 भ्यभ्यः आ शकुनिभ्यः इति ह उचुः तद् वा एतद् अनस्य अन्नं
 अन्नः ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवंविदि किञ्चन अन्नं भवति
 इति ॥ ૧ ॥

ત્યાર બાદ નિશ્ચય તે મુખ્ય પ્રાણુ બોલ્યો:-“મારું અન્ન કયું થશે?” ત્યારે તેને બીજા પ્રાણુએ કહ્યું-“ફાંશીમાં બંધીઓ સુધીયું જે કંઈ આ અન્ન છે તે તારું હશે. તે નિશ્ચય આ “આન્” “પ્રાણુ” તું અન્ન છે, “અન્” એ પ્રાણુનું નિશ્ચય પ્રત્યક્ષ નામ છે. આણું જાણનારને મોટે કંઈ પણ અનન્ન-ન ખાવા યોગ્ય થતું નથી ॥ ૧ ॥

સ હ ઉવાચ કિં મે વાસઃ ભવિષ્યતિ આપ इति ह ऊचुः
 तस्मात् वा एतद् अक्षिप्यन्तः पुरस्तात् च उपरिष्ठात् च अग्निः
 परिदधति लम्बुकः ह वासः भवति अन्नमो ह भवति ॥ ૨ ॥

ત્યાર બાદ તે પ્રાણુ બોલ્યો-“મારું વસ્ત્ર કયું હશે?”-ત્યારે તેને બીજાઓએ કહ્યું-“પાણી તારું વસ્ત્ર થશે.” તેથી નિશ્ચય ખાનારાઓ જોળાળની પહેલાં અને ઉપરથી પાણીથી તે અન્નને ઢાંકે છે. આણું જાણનાર પુરૂષ વસ્ત્રનો પ્રાપ્ત કરનાર અને અન્નજન થાય છે. ॥ ૨ ॥

तत् ह एतद् सत्यकामः जायालः गोश्रुतये चैयाग्रपद्याय उफत्वा
 उवाच यद्यपि एनत् शुष्काय स्याणवे घृयात् जायेरन् वा मस्मिन्
 शारवाः प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ ૩ ॥

નિશ્ચય તે આ પ્રાણુવિદ્યા, સત્યકામ જાવાલે બ્યાગ્રપદના પુત્ર ગૌશ્રુતિને કહી ને ઉમેર્યું-“હે ગોશ્રુતિ! જો આ પ્રાણુવિદ્યાને કોઈ શુષ્ક માડના ફાંદા સમક્ષ ખણુ બોલે તો તે ઝડને શાખાઓ ફૂટે અને એને પાંદડાંઓ ફૂટે.” ॥ ૩ ॥

अथ यदि महत् जिगमिषेत् अमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्यां
 रात्रौ सर्वोपधस्य मन्थं दधिमधुनोः उपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहा
 इति असौ आज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातम् अयनयेत् ॥ ૪ ॥

હવે જો કોઈ મહત્ત્વને જીતવાને ઇચ્છે તો તેણે અમાવાસ્યાને દિવસે દક્ષિણ તરફ પૂર્ણિમાને દિવસે રાત્રે, સર્વોપધિના મન્થ=ચૂર્ણને, દહિં અને મધવાળા પાનમાં, સામે રાખીને, ‘જ્યેષ્ઠાય શ્રેષ્ઠાય સ્વાહા’ એ મંત્ર દ્વારા અગ્નિમાં ધીમે દોભીને મન્થમાં તેના અવશેષને-ધીવાને નમાવે=પાડે. ॥ ૪ ॥

॥ અથ તૃતીયઃ સ્વપ્નઃ ॥

શ્વેતકેતુઃ હ આરુણેયઃ પચ્ચાલનાં સમિતિમ્ પચાપ તં હ પ્રવાહણો જૈષ્ઠિઃ ઉવાચ કુમારાન્ ડ ત્વાઽશિપસિતેત્યનુ દિ મગવ્યં ઇતિ ॥ ૧ ॥

આરુણિનો પુત્ર શ્વેતકેતુઃ પાંચલોની સભામાં આપ્યો. તેને જાણના પુત્ર પ્રવાહણિએ નિશ્ચય આપ્યું, “કુમાર! તને તારા પિતાએ ઉપદેશ દીધો છે ને?” શ્વેતકેતુએ કહ્યું, હું ભગવન્! મને મારા પિતાએ ઉપદેશ દીધો છે. ॥ ૧ ॥

યેત્ય યદિતોઽધિ પ્રજાઃ પ્રવન્તિ ઇતિ ન મગવ્યં ઇતિ વેત્ય યથા પુનરાચર્તન્ત ૩ ઇતી ન મગવ્યં ઇતિ વેત્ય પથોદ્વેચ્યાનસ્ય પિતૃયાનસ્ય વ્યવર્તના ૩ ઇતિ ન મગવ્યં ઇતિ ॥ ૨ ॥

જ્યારે જેવલિએ પૂછ્યું, “મહી પ્રજાઓ અટીધી જ્યાં જાય છે તેને તું જાણે છે?” ના ભગવન્! એમ શ્વેતકેતુએ જવાબ આપ્યો. તો તું જે રીતે તેઓ પાછા આવે છે તે જાણે છે?” ના, ભગવન્! હું એ જાણતો નથી. તો તું દેવયાન અને પિતૃયાન નામના બે પથોની વ્યાવર્તના-ત્રિયોગરચના જાણે છે?” ના, પ્રભો! એ પથ હું જાણતો નથી. એમ શ્વેતકેતુએ કહ્યું. ॥ ૨ ॥

વેત્ય યથાસૌ લોકો ન સંપૂર્ણતઃ ૩ ઇતિ ન મગવ્યં ઇતિ વેત્ય યથા પચ્ચગ્મામાહુતૌ આપઃ પુરુષવચસૌ ભવન્તિ ઇતિ ન એવ મગવ્યં ઇતિ ॥ ૩ ॥

જાણે ॥ ૩ પેલો લોક પરિપૂર્ણ કેમ થતો નથી? ના ભગવન્! હું એ જાણતો નથી. જાણે છે કે કેવી રીતે પૃથ્વી આહુતિમાં પાણી પુરુષને માથે છે? એ પથ હું ભગવન્! હું જાણતો નથી. ॥ ૩ ॥

અથાનુ કિમનુશિષ્ટોઽવોચથા ચો હીમાનિ ન વિચાતકથં સોઽનુશિષ્ટો ઘૃષીતેતિ સ હાઽઽપસ્તઃ પિતુરઘર્મયાય તં હોવાચાન્નનુશિષ્ય વાય કિલ મા મગવાનઘવીદનુ ત્વાઽશિપમિતિ ॥ ૪ ॥

તો પછી શાને તે એમ કહ્યું કે “હું ઉપદેશ પામેલો છું? જાણી ને કોઈ આ પાંચ પ્રશ્નોને જાણતો નથી તે કેવી રીતે હું ઉપદેશ પામેલો છું” એમ બોલી રાકે?” આ રીતે યુગ્મએલો તે પિતાના સ્થાન પાસે પહોંચ્યો અને પિતાને ઉદ્દેશીને કહ્યું—“આપ પૂન્યપાદે, વિના શીખવે જ મને કશું હતું કે મેં તને શીખવ્યું છે.” ॥ ૪ ॥

પશ્ચ મા રાજન્યવન્ધુઃ પ્રશ્નાનપ્રાક્ષીત્ તેષાં ન એકં ચ નાશકં
વિવિક્તું इति स होवाच यथा मा त्वं तदैतानवदो यथाऽहमेपां
नैकं च न वेद यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यमिति ॥ ५ ॥

કેમકે રાજન્યવન્ધુ એવલિએ મને પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યા. પણ તેમાંના એકનું પણ
વિવસ્તુ કરવા હું સક્ષિમાન ન થયો! ત્યારે તેના પિતાએ કહ્યું-‘કે જેમ તે ત્યારે
મને આ પ્રશ્નો ક્યા તે હું જાણતો નથી તેમ હું પણ એમાંના એકને જાણતો નથી!
જે હું આ પ્રશ્નોને જાણતો હોત તો તને હું કેમ ન કહેત ?’ ॥ ૫ ॥

स गौतमो राज्ञोऽर्धमेयाय तस्मै ह प्राप्तायार्हाचकार स ह प्रातः
सभाग उदेयाय तं होवाच मानुपस्य भगवन् गौतम वित्तस्य घरं
घृणीथा इति स होवाच तथैव राजन् मानुप वित्तं यामेव
कुमारस्यान्ते वाचमभाषथाः तामेव मे वृक्षीति ॥ ६ ॥

ત્યાર બાદ તે ગૌતમ ગોત્રી ઉપવર્ગ નિધય રાજ પ્રવાહણને સ્થાને પહોંચ્યા.
આવેલા એવા તે ગૌતમનું રાજ્યે સન્માન કર્યું. ત્યાર બાદ સવારે ગૌતમ તેની
સમામાં ગયા. રાજ્યે તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું-‘હે ભગવન્ ગૌતમ! મનુષ્ય દ્રવ્યમાંથી કાંઈ
વશીકાન મળે!’ ત્યારે તેને ગૌતમે કહ્યું-‘હે રાજન્! એ આનુષી દ્રવ્ય તને જ મુખારક
હો! પરંતુ મારા કુમાર સમક્ષ હું જે વાણી વધો હતો તે જ હું મને કહે!’ ॥૬॥

स ह रुच्छीषभूष न ह चिरं वस इति आज्ञापयांचकार तं
होवाच यथा मा त्वं गौतमायक्षो यथेय न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या
ब्राह्मणान् गच्छति तस्माद् उ सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनम्
अभूद् इति तस्मै होवाच ॥ ७ ॥

ત્યારે તે રાજ સક્રિય પામ્યો!-હુ ખી થયો! પણ તેને લાખો વખત સુધી
આપ અહીં રહો એમ રાજ્યે જણાવ્યું ‘હે ગૌતમ! જેમ આપે મને વિદ્યા કહેવા
હતું તેમ મારે પણ એ જાણતમાં જણાવવાનું છે કે આપના પહેલાં આ વિદ્યા
બ્રાહ્મણો પાસે નહોતી અહીં અને તેથી તમામ લોકમાં ક્ષત્રિયોનું જ આ વિદ્યા પરત્વે
ઉપદેશપત્રું હતું. આમ કહી તેણે તે વિદ્યા ગૌતમને કહેવાનો આરંભ કર્યો. ॥૭॥

વેદાન્તવિદ્યા એ જ્ઞાનમાં છેવટની વિદ્યા છે. જે માણસ અત્યાગ્રમી હોય એટલે કે
ગૃહસ્થ હોય જતાં પણ જેના અંતરમાં સંસાર ઉપરની પ્રીતિ કરમાઈ ગઈ હોય અને
પરમાત્મા પરની પ્રીતિ ખીટી હોય તેવો માણસ જ આ વિદ્યાને જરૂરી શકે છે અને
તેમાંથી લાભ ઊઠાવી શકે છે! જે મનુષ્યનું હૃદયસંસારગમ્યી ખરખરેનું હોય તેના ઉપર

ઘસિષ્ટાય સ્વાહા ઇતિ અગ્ની આજ્યસ્ય હૃત્વા મન્યે સંપાતં
 અવનયેત્ પ્રતિષ્ઠાયૈ સ્વાહા ઇતિ અગ્ની આજ્યસ્ય હૃત્વા મન્યે સંપાતં
 અવનયેત્ સંપદે સ્વાહા ઇતિ અગ્ની આજ્યસ્ય હૃત્વા મન્યે સંપાતં
 અવનયેત્ આયતનાય સ્વાહા ઇતિ અગ્ની આજ્યસ્ય હૃત્વા મન્યે
 સંપાતં અવનયેત્ ॥ ૫ ॥

‘ઘસિષ્ટાય સ્વાહા’ એ મંત્ર દ્વારા અગ્નિમાં ધીને હોમીને મંથમાં તેના અવરોધને
 પાડે. ‘પ્રતિષ્ઠાયૈ સ્વાહા’ એમ મંત્ર દ્વારા અગ્નિમાં ધીને હોમી તેના અવરોધને મંથમાં
 પાડે. ‘સંપદે સ્વાહા’ એ મંત્રે અગ્નિમાં ધીને હોમી તેના અવરોધને મંથમાં પાડે,
 ‘આયતનાય સ્વાહા’ એ મંત્રે અગ્નિમાં ધીને હોમીને તેના અવરોધને મંથમાં પાડે. ॥૫॥

અથ પ્રતિષ્ઠાય મજ્જલો મન્યં આધાય જપત્યમો નામાસ્યમા દિ
 તે સર્વે દ્વં સ દિ ણ્યેષ્ઠઃ શ્રેષ્ઠઃ રાજાધિપતિઃ સ મા જ્યૈષ્ઠ્યં
 શ્રેષ્ઠ્યં રાજ્યં આધિપત્યં ગમયતુ અહં યથ દ્વં સર્વે અસાનિ ઇતિ ॥ ૬ ॥

ત્યાર બાદ અગ્નિની પાસે પહોંચી, અંજલિમાં પેલો મંથ લઈ આ મંત્ર જાપે છે.
 ‘મોઃ નામાસિ’—આ નામવાળો છે. કેમકે આ બધું તારું અનુષ્ઠ છે. ॥ ૧
 (મંથન) જાપે, શ્રેષ્ઠ, પ્રકાશવાન અને અધિપતિ છે. તે મને જ્યૈષ્ઠતા, શ્રેષ્ઠતા, પ્રકાશ
 અને આધિપત્ય અપાવે. હું જ આ બધું હોઈ. ॥ ૬ ॥

અથ હલ્લુ યતયા ક્રવા પચ્છઃ આચામતિ તત્ સવતુઃ વૃણીમહ
 ઇત્યાચામતિ ઘં દેવસ્ય ભોજનમ્ ઇત્યાચામતિ શ્રેષ્ઠં સર્વધાતમમ્
 ઇત્યાચામતિ તુરં ભગસ્ય ધીમહિ ઇતિ સર્વે પિયતિ ॥ ૭ ॥

ત્યાર બાદ તે મંથના એક એક ગ્રાણને આ ક્રવામંત્રના એક એક ભાગથી
 કમરાઃ તે બસે છે. ‘તત્ સવિતુઃ વૃણીમહે’ એમ કરીને એક ભાગ ખાય છે.
 ‘ઘં દેવસ્ય ભોજનમ્’ એમ કરીને ખાય છે. ‘શ્રેષ્ઠં સર્વધાતમમ્’ કરીને એક ભાગ
 ખાય છે. ‘તુરં ભગસ્ય ધીમહિ’—આ કરીને કંઈ જાત વા ચમસ પાત્રને ધોઈને બાકી
 રહેલું બધું પી જાય છે. ॥ ૭ ॥

નિર્ણિર્જ્યં કંસં ચમસં યા પચ્છાદ્ અગ્નેઃ સંવિશતિ ચર્મણિ ઘા
 સ્થપિલ્લે ઘા ઘાચંચમોઽપ્રસાહઃ સ યદિ ક્ષિયં પચ્યેત્ સમૃદ્ધં કર્મ
 ઇતિ વિદ્યાત્ ॥ ૮ ॥

ત્યાર બાદ અગ્નિની પગિમમાં ચામડાં ઉપર અગર તેા કેવળ ભૂમિ ઉપર
 નિયમિત વાણીવાળો અને ચતુર્વિત ચઈને સુવે. કામમાં એ તે કરીને જુવે તેા પોતાનું
 કર્મ સમૃદ્ધ થયું છે એમ જાણે. ॥ ૮ ॥

તદેવ પ્રલોકઃ ॥ યદા કર્મસુ કામ્યેષુ સ્થિયં સ્વપ્નેષુ પદ્યતિ ॥
સન્નિદિં તથ જ્ઞાનીયાત્ તસ્મિન્ સ્વપ્નનિર્દર્શને, તસ્મિન્સ્વપ્નનિર્દર્શન
ઇતિ ॥ ૧ ॥

આ બાબતમાં આ શ્લોક પ્રમાણુપ છે. જે દર્શી યુગ્મ સ્વપ્નકાળે કામ્યકર્મમાં
સ્ત્રીને જુલે છે તો તે સ્વપ્નના દર્શનમાં કામ્યકર્મની સમૃદ્ધિ બહે-સ્વપ્નમાં કામ્યકર્મની
સમૃદ્ધિ બહે ॥ ૬ ॥

આગણ ખંડમાં સૌ ઇન્દ્રિયોનો નિષ્ક્રમક અને જીવનવૃત્તિ પ્રાણ છે અને
આથી જ તે સર્વશ્રેષ્ઠ છે એમ લાક્ષણિક અપ્પાયિકા દ્વારા અગ્રિયે સિદ્ધ કર્યું.
હવેના ખંડમાં પ્રાણુવિદ્યાનું મહત્ત્વ બતાવશે અને તે ઉપરાંત તે વિદ્યાનો કામ્ય-
કર્મમાં જે ઉપયોગ કરવો હોય તો તે કેવી રીતે કરવો તે દર્શાવશે. અગ્રિ પ્રાણુ-
વિદ્યાનો જ બાકી રહેલો લાગ બતાવત્યાં કહે છે કે આ પ્રાણુ ત્યારબાદ બીજી
ઇન્દ્રિયોને પૂછ્યું કે “મારું અન નક્કી કરો. મારો ખોરાક કયો હશે તે નિશ્ચિત
કરો.” ત્યારે બીજી બંધી ઇન્દ્રિયે કહ્યું “કૂતરાથી માંડીને તે પક્ષીઓના અન સુધીનું
બધું અન હશે ! અર્થાત્ ગંદમાં ગંદુ પણ કૂતરાં ખાય છે અને પક્ષીઓ
ફલાહરી છે. આથી ગંદમાં ગંદી ચીજથી માંડી ફલાહાર સુધીની તમામ ચીજો
પ્રાણુને માટે લક્ષ્ય છે.” અર્થાત્ તે તે પ્રાણુઓમાં પ્રાણુ વિરાગમાન હોઇને તે તે
શરીરમાં રહેલો પ્રાણુ તે તે ચીજનો આહાર તરીકે ઉપયોગ કરે છે ! આથી જ
જીવો જીવત્ય કારણમ્-એ સિદ્ધ થાય છે ! જે દર્શી આમ સર્વભૂતસ્થ પ્રાણુને
જાણે છે તેને માટે અનન-કાર્ષ્વ પણ વલ્લભ નથી. આનો અર્થ એમ
નથી કે પ્રાણુઆર્થ શાસ્ત્રમર્યાદાને ઓળંગી ફાવે તેમ ખાય ! આ તો વિદ્યાની
સ્તુતિ માત્ર છે ! ખાઇ વલ્લુ માત્ર પ્રાણુનું અન છે. અને ખોરાક ઉપર આપણે
જે પાણી પીએ છીએ તે પાણી એ પ્રાણુનું વન છે ! આમ અનનજન પ્રાણુના
આધારે જ એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રાણુવિદ્યા સયકામ જાગ્રતે, ગોચુત વૈયાક્રપવ
નામના પોતાના સિધ્ધને આપી હતી. આ પ્રાણુવિદ્યા સકાર્ષ ગયેલાં ઝાડ સમક્ષ
માત્ર બોલવામાં આવે તો તે ૧/૨ ઝાડને પણ ડાળ પાંદડાં ફેરે તો પડી ચેતન
માનવ એ વિદ્યા સુણે અને જીવનમાં ઉતારે તો તેના સર્વતોયુગી વિકાસ માટે
શો શક હોય ? માટે પ્રાણુની તો ચોમેરથી ઉપાસના કરે. આમ પ્રાણુવિદ્યાનો
મહિમા ગણ્યા બાદ મંચ નામના શ્રૌતકર્મનું લંગાણથી વિધાન અગ્રિ કરે છે.
આપણને આજે એ બોધું ઉપયોગી હોઇને એ લાગને વ્યાખ્યાત કરવામાં
ઉદારીન થઇએ છીએ.

॥ ઇતિ દ્વિતીયઃ સ્કણ્ઢઃ ॥

॥ અથ તૃતીયઃ સ્વપ્નઃ ॥

એતકેતુઃ હ આરુણેયઃ યજ્ઞાલાનાં સમિતિમ્ પચાય તં હ પ્રવાહણો જૈયલિઃ ઉવાચ કુમારાન્ ઓ ત્વાઽશિષતિતેત્યનુ હિ ભગવ્યેતિ ॥ ૧ ॥

આરુણિનો પુત્ર એતકેતુઃ પાંચાયોની સભામાં આગ્યો. તેને જાણવના પુત્ર પ્રવાહણિએ નિશ્ચય આપ્યું, “કુમારન તને તારા પિતાએ ઉપદેશ દીધો છે ને?” એતકેતુએ કહ્યું, હું ભગવન્! મને મારા પિતાએ ઉપદેશ દીધો છે. ॥ ૧ ॥

વેત્ય યદિતોઽધિ પ્રજ્ઞાઃ પ્રયન્તિ ઇતિ ન ભગવ્યેતિ વેત્ય યથા પુનરાવર્તન્ત ૩ ઇતી ન ભગવ્યેતિ વેત્ય પથોદ્ગય્યાનસ્ય પિતૃયાણસ્ય ચ વ્યાવર્તના ૩ ઇતિ ન ભગવ્યેતિ ॥ ૨ ॥

જ્યારે જૈયલિએ પૂછ્યું—“પછી પ્રજ્ઞાએ અહીંથી જ્યાં જાય છે તેને તું જાણે છે?” ના ભગવન્!—એમ એતકેતુએ જવાબ આપ્યો. ‘તો તું’ ને રીતે તેઓ પાછી આવે છે તે જાણે છે?” ના, ભગવન્! હું’ એ જાણતો નથી’ તો તું દેવયાન અને પિતૃયાણ નામના બે પથોની વ્યાવર્તના-ત્રિયોગસ્થાન જાણે છે?” ના, પ્રજ્ઞા! એ પથ હું જાણતો નથી—એમ એતકેતુએ કહ્યું. ॥ ૨ ॥

વેત્ય યથાસૌ લોકો ન સંપૂર્ણતઃ ૩ ઇતિ ન ભગવ્યેતિ વેત્ય યથા, યજ્ઞમ્યામાહુતૌ આપઃ પુરુષવચસો મવન્તિ ઇતિ ન યવ ભગવ્યેતિ ॥ ૩ ॥

જાણે છે કે પૈથો લોક પરિપૂર્ણ કેમ થતો નથી? ના ભગવન્! હું’ એ જાણતો નથી. જાણે છે કે કેવી રીતે પૃથ્વીએ અહુતિમાં પાણી પ્રવેશી શકે છે? એ પણ હું ભગવન્! હું’ નથી જાણતો. ॥ ૩ ॥

અથાનુ કિમનુશિષ્ટોઽયોચ્યા યો હીમાનિ ન વિચાત્કથં સોઽનુશિષ્ટો દ્રુવીતેતિ સ હાઽઽયસ્તઃ પિતુરધર્મયાય તં હોવાચાન્નનુશિષ્ય ચાવ કિલ મા ભગવાનબ્રવીદ્વનુ, ત્વાઽશિષમિતિ ॥ ૪ ॥

તો પછી શાને તેં એમ કહ્યું કે “હું ઉપદેશ પામેલો છું?” ભલા! ને કોઈ આ પાંચ પ્રશ્નોને જાણતો નથી તો કેવી રીતે હું ઉપદેશ પામેલો છું” એમ બોલી રાકે?” આ રીતે મુંઝાવેલો તે પિતાના સ્થાન માસે પહોંચ્યો અને પિતાને ઉદ્દેશીને કહ્યું—“આપ પૂજ્યપાદે, પિતા શીખ્યે જ અને કહ્યું હતું કે મેં તને શીખવ્યું છે.” ॥ ૪ ॥

પશ્ચ મા રાજન્યવન્ધુઃ પ્રજ્ઞાનપ્રાક્ષીત્ તેપાં ન એકં ચ નાશકં
વિવિંકું इति स होवाच यथा मा त्वं तद्रैतानवदो यथाऽहमेपां
नैकं च न वेद यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यमिति ॥ ५ ॥

કેમકે રાજન્યવન્ધુ જેવલિએ મને પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યા. પણ તેમાંના એકનું પણ
વિવરણ કરવા હું શક્તિમાન ન થયો. ત્યારે તેના પિતાએ કહ્યું-‘કે જેમ તે ત્યારે
મને આ પ્રશ્નો ક્યા તે તું જાણતો નથી તેમ હું પણ એમાંના એકને જાણતો નથી !
એ હું આ પ્રશ્નોને જાણતો હોત તો તને હું કેમ ન કહેત ?’ ॥ ૫ ॥

स गौतमो राजोऽर्धमेवाय तस्मै ह प्रातापार्हायकारं स ह प्रातः
सभाग उदेयाय तं होषाचं मानुषस्य भगवन् गौतम वित्तस्य घरं
घृणीया इति स होवाच तवैष राजन् मानुषं वित्तं यामेव
कुमारस्यान्ते वाचमभाषथाः तामेव मे दृढीति ॥ ६ ॥

ત્યાર બાદ તે ગૌતમ ગોત્રી ઉદયલક નિશ્ચય રાત્ર પ્રવાહણને સ્થાને પહોંચ્યા.
આવેલા એવા તે ગૌતમનું રાત્રિ સંભાળ કર્યું. ત્યાર બાદ સવારે ગૌતમ તેની
સંભાળા ગયા. રાત્રિએ તેને ઉદેશીને કહ્યું-‘હે ભગવન્ ગૌતમ ! મનુષ્ય દ્રવ્યમાંથી કાંઈ
વશાન મળે !’ ત્યારે તેને ગૌતમે કહ્યું-‘હે રાજન્ ! એ માનુષી દ્રવ્ય તને જ મુખારક
હો ! પરંતુ મારા કુમાર સમક્ષ તું જે વાણી વધો હતો તે જ તું મને કહે !’ ॥૬॥

स ह रुच्छीयभूय न ह चिरं वस इति आज्ञापयांचकार तं
होवाच यथा मा त्वं गौतमावदो यथेयं न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या
ब्राह्मणान् गच्छति तस्माद् उ सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनम्
वभूद् इति तस्मै होवाच ॥ ७ ॥

ત્યારે તે રાત્ર સકાલ પામ્યો !-હુખી થયો ! પણ તેને લાગેા વખત મુખી
આપ અહીં રહેા એમ રાત્રિએ જણાવ્યું. ‘હે ગૌતમ ! જેમ આપે મને વિદ્યા કહેવા
કહ્યું તેમ મારે પણ એ જાણતમાં જણાવવાનું છે કે આપના પહેલાં આ વિદ્યા
બ્રાહ્મણો પાસે નહોતી મઈ. અને તેથી તમામ લોકમાં શત્રિયોનું જ આ વિદ્યા પરત્વે
ઉપદેશપણું હતું. આમ કહી તેણે તે વિદ્યા ગૌતમને કહેવાનો આરંભ કર્યો. ॥૭॥

વેદાન્તવિદ્યા એ જ્ઞાનમાં છેવટની વિદ્યા છે. જે માણસ અસાધ્યની હોય એટલે કે
ગૃહસ્થ હોય છતાં પણ જેના અંતરમાં સંસાર ઉપત્તી પ્રીતિ કરમાત ગળ હોય અને
પરમુક્તિ મા પત્તી પ્રીતિ ખીલી હોય તેવો માણસ જ આ નિધાને જીતી શકે છે અને
તેમાંથી લાલ ઉત્પત્તી શકે છે ! જે મનુષ્યનું હૃદય સંસારરાગી ખરખરેકું હોય તેના ઉપર

વિરાગનો રંગ પ્રમોદો નથી ! આથી વેદાન્તવિદાને અનુભવમાં મૂકવાને માટે વિચારકોએ વૈરાગ્યને પ્રથમ સાધન તરીકે વર્ણવ્યો છે ! વિરાગ હૃદયનો હોય ઉપરનો બાહ્યવાનો ! વિરાગ વાંઝિયો નીતરે છે ! આ વિરાગ એ રાગની માફક હૃદયની એક સાદગિરિ અવસ્થા છે ! પણ રાગ અને વિરાગમાં ફેર એ છે કે રાગમાં અવિવેકનું મૂળ-ફળગો-વિસ્તાર અને ફળ હોય છે. વિરાગમાં વિવેકનું મૂળ-ફળગો-વિસ્તાર અને ફળ હોય છે ! અર્થાત્ વિવેક વિચાર એ વિરાગની જડ છે. વિવેકી વિચાર વિરાગનું ઉદયસ્થાન-પોષણસ્થાન અને શુદ્ધિસ્થાન છે ! આથી વિવેક એ વિરાગનો પિતા છે ! અને વિરાગ એ આધ્યાત્મવિદ્યાને સ્થિર પોષણ-કૌશલ અને ક્ષાન્ત વિકાસ આપનાર એકમાત્ર સાધન છે ! આ વિવેક નિર્મળ વિચારથી આવે છે. સત્ય વિચારથી આવે છે ! અને સત્ય કરતાં વધારે નિર્મળ કોઈ ચીજ નથી ! આથી સંસારનો સ્વયર્થ છિન્ને વિચાર કરવો એમાં મનુષ્યની શુદ્ધિની શોધા છે ! શરીર-ઉપરની ચામડીને લઈને જેમ શરીરની અંદરની ધૂણા ઉપગમે એવી તમામ ચીજોનું માણસને દર્શન થતું નથી અને પરિણામે માણસને શરીરના ઉપર અફીટ મોહ અને મમતા જીવનભર સક્ત ચાલુ રહે છે-તેમ સંસારના ઉપર-છાતાં ચળકાટને લઈને, રમણીયતાને લઈને, મોહકતાને લઈને, સંસારની બીતરમાં રહેલી, ધૂણા ઉપગમે એવી અનેક ચીજોનું માણસને દર્શન થતું નથી. અને સંસાર ઉપર તેની પ્રીતિને, મમતાનો અભંગ પ્રવાહ ચાલુ જ રહે છે ! પણ જેમ શરીર ઉપરની ચામડી ઉતારી લેતાં શરીર તેના મૂળ સ્વરૂપે પ્રકટ થતાં, માણસને જુથુપ્સા ઉપગમે છે તેના ઉપરની પ્રીતિને સૂકવી દે છે-તેના દર્શન માત્રથી બેમાકાળા બની, લયભીત થાય છે. તેમ સંસાર ઉપરના, ઉપરથી રમણીય દેખાતાં આવરણોને ખસેડી લેવામાં આવે તો સંસારનું મૂળ હાપિંગર દેખાવમાં આવે-તેનું સ્વરૂપે જ જુથુપ્સા ઉપગમે-લયભીત અને બેમાકાળા બનાવે એવું દર્શન માણસને થાય છે ! અને આ સત્ય છે ! માણસે-માણસ હોઈને જ-શુદ્ધિપૂર્વક વર્તનાર પ્રાણી હોઈને જ, પ્રત્યેક વસ્તુનું સત્ય સ્વરૂપ-સામગ્ર્યનું રહ્યું. અને તત્તુજ્ઞ જીવનને વળાંક આપવો રહ્યો ! તેણે જાણતું જોઈએ કે હું કોણ છું ?-ન્યાયી આવ્યો છું ?-ક્યાં જઈ રહ્યો છું ?-અહીંથી ક્યાં જવાશે ?-કેવી રીતે જવાશે. જઈને પાછું શું થશે ? આપણી સાથે દેખાતાં અસંખ્ય પ્રાણીઓ પણ ક્યાંથી આવે છે-ક્યાં ધસે છે-ક્યાં જાય ?-આ બધું શું છે ?-કોણ આ બધી મૂંઝવણ ભરેલી-મૂંઝવળી તંત્રચક્રસ્થા કરી રહ્યું છે ! અને દરેક વિચારશીલને આ અને આવા અનેક પ્રશ્નો મુંઝવે છે ! અને આ પ્રશ્નોનો ઉકેલ જ જીવનદર્શનમાં પરિણમે છે ! ત્યાં સુધી માણસને આ મૂળમૂલ પ્રશ્નોના હૃદયસ્થાનનાકારક ઉત્તર નથી મળતા ત્યાં સુધી તે અજાનની રમણીય પણ પરિણામે મહાપોર અને ભયંકર

નિદ્રામાંથી જાગૃત થતો નથી ! અને જે આ દષ્ટિએ જ્ઞાની નથી તે જ્ઞાતી છતાં
અજ્ઞાતી છે. જે આ દષ્ટિએ પડિત નથી તેનું શુદ્ધિકરણ શાસ્ત્રમય હોય છતાં
તે અપડિત છે ! જેણે જાણ્યું જોતું જ જાણ્યું નથી અને તે સિવાયનું પાંડુ
જાણ્યું હોય તે તે માણસ દયાપાત્ર છે. ઋષિની ભાષામાં કહીએ તો इह चेत्
અવેદીત કય સત્યં ભસ્તિ ન ચેત્ इह अवेदीत महती विनष्टिः-જો જાણુવા જોતું
જાણ્યું તો જાણુનાર પોતે મહાસત્ય-ત્રિકાલાભાષિત અસ્તિત્વવાળો-થાય છે. અને
જો તે ન જાણ્યું તો તેને માટે ભાવિના ગર્ભમાં મહાવિનાશ દૂપાયો છે ! આ
મહાવિનાશ એટલે જ જન્મમરણની પ્રવાહપરંપરાનો અવિભાવ-તિરોભાવ છે !
છે ! જન્મમરણની પ્રવાહ પરંપરા અને તેના મધ્યમાં આક્રી અનન્ત દુઃખ
પરંપરાને રાગવાની-ભાગવાની-વર્ગીયા કરવાની શક્તિ હોવા છતાં જો માણસ
તેમાં જ અટકાય-તેમાં જ ધૂમરી ખાયાં કરે-તેમાં જ મજા માણે-તો તો તે
પ્રમાદનો જ મહામદિમા છે ! આથી માણસ માણસ હોઈને જ તેણે જન્મમરણના
જટિલ પ્રશ્નોનો જાતસમાધાન થાય તેવો ઉકેલ કદી વિસ્તૃત મર્ષ આ જીવનની
ખરી મજા ભોગવતી રહી ! કાર્ષ્ણ્ય જીવ અહીં દુઃખ ભોગવવા આવ્યો નથી !
એ પરમસુખ અને પરમાનંદનો અધિકારી છે. વારસદાર છે ! જેને પરમસુખ અને
પરમાનંદનો આસ્વાદ લેવો હોય તેને માટે આ જગતની રચનામાં પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે.
પૂરેપૂરી ભોગવાઈ છે. કાર્ષ્ણ્ય તેને તેમ કરતાં અટકાવતું નથી ! જે આઝીંકી તેને લાગે છે
તે તેની પોતાની પેદા કરેલી છે ! અને પોતાની પેદાશને તો પોતે જ રાણી શહે. આથી
ઋષિની પરમ મંગલમયી દષ્ટિ જગતને ઉપદેશી રહી છે કે-તેને ત્યક્તેન મુક્તિયાઃ-
હે મનુષ્ય ! તું ત્યાગી ભોગવી કળા શીખ ! ત્યાગીને ભોગવવાની કળા એ મહાન
જીવનદર્શન છે ! આ ત્યાગ એટલે જ વિરાગ છે ! આ વિરાગ દ્વારા સાચા સુખની
પ્રાપ્તિ માટે હવે આ અધ્યાત્મના ત્રીજા ખંડની શરૂઆત થાય છે ! જેણે સંસારને
અંતરમાં સંધર્ષો તેણે સંસાર નથી સંધર્ષો પણ સાપ સંધર્ષો છે. જેણે સંસારને
હૃદયમાંથી ખાલી કર્યો છે તેણે સંસાર નથી ખાલી કર્યો પણ દુઃખને ખાલી કર્યું
છે, અને સુખને સંધર્ષુ છે ! આથી હવે આત્માની વિદ્યાના અંતમાં ઋષિ કહે
છે તેમ-શુણ્ણચેત-સંસાર ઉપર વિનંદા મૃણા પેદા કરે. એ જુડોસા કેવી રીતે થાય !
-એ ખતાવતું એ હવે પછીના ખંડનો વિષય છે. આ સિદ્ધાંત ઉપનિષદની શૈલી મુજબ
ઋષિ સંવાદ દ્વારા જ સ્પષ્ટ કરે છે ! આ ભાગ અગત્યનો હોઈને આખરે પણ એને
પૂરો સમજવા યથારહિત પ્રયત્ન કરીશું.

અરુણના પુત્ર અરુણિ. અર્થાત્ ઉદાવક નામના ઋષિ. આ ઉદાવક ઋષિનો
શ્વેતક્રિત્રુ નામે પુત્ર. આ શ્વેતક્રિત્રુ ભણેલો ગણેલો અને તેજસ્વી હતો. દેશભરમાં

તેની કુચાન પંડિત તરીકે પ્રસિદ્ધ હતી. પણ વિદ્યા જીવની મુશ્કેલ છે ! તેને વિદ્યાનો જસ મદ હતો. તે શ્વેતકિતુ એક વેળા યજ્ઞ નિર્મિતે પાંચાલોની સભામાં આમંત્રણ મળતાં આવ્યો. ત્યાં દેશભરના પંડિતશ્રેણે ભેળાં મળ્યાં હતાં. યજ્ઞ કરનાર રાજા નાભે પ્રચલણ નૈવલ્લિ પણ ભારે વિદ્વાન અને તત્ત્વજ્ઞી રાજર્ણી હતા. શ્વેતકિતુની અનંત વર્ણલુકથી નાખુશ થયેલા તે નૈવલ્લિએ તેની સાન દેશભે લાવવા માટે અને તે દ્વારા તેના ઉપધર્મની જીવનને સપથગામી બનાવવા કેવળ માનવીય કુરુણાથી પડિતાની સમક્ષ તેને પાંચ પ્રશ્ન પૂછ્યા. રાજા પૂછે છે કે “હે શ્વેતકિતુ ! તું વિદ્વાન છે. તારી કુલ પરંપરાથી તું વિદ્યા પામ્યો છે એવી પ્રસિદ્ધિ છે. જો તું સાચે જ વિદ્વાન હોય તો મારા પૂછેલા પ્રશ્નોનો જવાબ આપ. કેમકે સાચા રૂપીઆનો રણુકાર અને ખોટા રૂપીઆની ખોટાઈ તદ્દાગ્ર સમગ્રાય છે.” શ્વેતકિતુએ પણ પ્રશ્નના ઉત્તર આપવાની તામરતા બતાવી ! અને નૈવલ્લિએ તેને પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યા ! પણ તેમાંના એકનો પણ શ્વેતકિતુ જવાબ ન આપી શક્યો ! નૈવલ્લિના પાંચ પ્રશ્નો એ સનાતન પ્રશ્નો છે ! આ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં અને સમગ્રમાં જીવનનો બધોમોક્ષ છૂપાયો છે ! નૈવલ્લિ પૂછે છે કે “હે શ્વેતકિતુ ! જાણે છે કે આ બધા જીવો આ જગતને છોડીને જાય છે ત્યારે અહીંથી-આ જગતમાંથી તે બધા ક્યાં જાય છે ? અર્થાત્ જીવની મરણોત્તર સ્થિતિ વિશે તને ખબર છે ?” આ છે પહેલો પ્રશ્ન. અને આ પ્રશ્ન વિશે તો નચિકેતાની ભાષામાં કહ્યું છે-“દેવેત્યાપિ વિવિક્લિત્વિતં પુરા-દેવલોકોક્તે પણ સંશય છે. અને આ વાત ખૂબ જ સૂક્ષ્મ છે ! શ્વેતકિતુ કહે-“મને આનો ઉત્તર અણગમ્યો છે.” ત્યારે બીજો પ્રશ્ન નૈવલ્લિએ કર્યો. “હે શ્વેતકિતુ ! અહીંથી ગયેલા જીવો જ્યાં જાય છે ત્યાંથી પાછા આ જગતમાં કેવી રીતે આવે છે તેની તને ખબર છે ખરી ? અર્થાત્ જીવનો આ જગતમાં પુનર્જન્મ કેવી રીતે થાય છે તે તું જાણે છે ખરી ?” શ્વેતકિતુ કહે “મને એ ખબર નથી !” આ છે બીજો પ્રશ્ન. નૈવલ્લિ વળી પૂછે છે કે “તો પછી તને દેવધાન અને પિતૃધાન નામના અનાદિકાળથી આત્મા આવેલા એ માર્ગો વિશે માહિતી છે ? એ બંને કઈ જગ્યાએથી એક બીજાથી વિલિન દિશામાં ફાટે છે તે તને ખબર છે ખરી ? અર્થાત્ દેવમાર્ગે અને પિતૃમાર્ગે માર્ગે ક્યા ક્યા જીવો જાય છે તે તને ખબર છે ખરી ?” આનો પણ નકરમાં જ શ્વેતકિતુએ જવાબ વાળ્યો ! આ છે ત્રીજો પ્રશ્ન. ત્યારે નૈવલ્લિએ ચોથો પ્રશ્ન આગળ કર્યો-“કે હે શ્વેતકિતુ ! આ જગતમાંથી પ્રત્યેક ક્ષણે અનન્ત કાલિ જીવો પેલા જગતમાં જાય છે-મરે છે. તો તે મરેલા શરિરમાંના જીવાત્માઓની અનંતકાલિ સંખ્યાથી પેલો લોક સ્વર્ગલોક ઉલ્લાસ કેમ જતો નથી ! અર્થાત્ સ્વર્ગલોકમાં બીડ કેમ થતી નથી ! અસંખ્ય જીવોની પરંપરા પ્રતિષ્ઠા

અહીંથી કહવાય છે અને છતાં ત્યાં સ્ટેજે બીડ કેમ થતી નથી એ એક આશ્ચર્ય છે. તો ત્યાં એઓની બીડ કેમ થતી નથી એ તને ખબર છે? આ છે એથી પ્રશ્ન એના પશુ જવાબ શ્વેતકેતુ ને વાળી શક્યો! ત્યારે શ્વેતકેતુને પાંચમો સવાલ જૈવિક પૂછે છે કે “હે શ્વેતકેતુ! પાંચમી આહુતિમાં પાણી પુરુષ નામધારી થાય છે તે તને ખબર છે? અર્થાત્ પંચાગ્નિવિદ્યામાં જાણના મુજબ જીવની શરિરપતિ કેવી રીતે થાય છે તે તને ખબર છે? કેવા અવતારક્રમે અહીંથી ગયેલો જીવ પાછો અહીં ઉતરે છે તે તને ખબર છે?” શ્વેતકેતુ કહે ના. “મને આપના પ્રશ્નમાંથી એકની ખબર નથી.” “તો પછી તું શાને એમ માને છે કે તું પંચિત છે? તું ગુણેની છે? પ્યારા! જે કાઈ આ સિનાયતું જે કાંઈ જાણતો હોય તો તે અજ્ઞાનતું જ રાત છે. કેમકે આ પ્રશ્નોના નિઃસંદેહ જ્ઞાનમાં તો આ જીવન-આણુ જીવન કેમ જીવતું તેના તોડ છે. માનવજીવનના મોટા ભાગનો આધાર જે કાંઈ સ્થૂલ દેખાય છે તેના કરતાં જે સૂક્ષ્મ છે, જે દેખાતું નથી તેના ઉપર જ છે. સ્થૂલમાની થતું એ માણસને માટે અસાનંદશામાં કુંદસ્તી લાગે છે. બાકી માણસના મનિવૈભવની શોભા સૂક્ષ્મમાની ધવામાં છે. કેમકે સૂક્ષ્મતમ ચીજને જ જીવનમાં ખૂબ અંગતમી છે. અને ઘણે ભાગે માણસ સ્થૂલ કરતાં સૂક્ષ્મમાં જ વધારે રહે છે કેમકે એનું જીવન સ્વરૂપ જ સૂક્ષ્મતમ છે. આથી જે કાંઈ માણસ આ સૂક્ષ્મતમ પ્રશ્નોના ઉકેલ ન જાણતો હોય તે પંચિત નથી. તેનું ખંડુ રાતનું ઉપરછલું છે.” ભરસવામાં જ્યારે શ્વેતકેતુનું અજ્ઞાન ઉઘાડું પડ્યું ત્યારે તે ખૂબ મુંઝાયો. તેને સ્વના ઉપર લગભગ તિરસ્કાર થયો. તેના અંદર પીગળી ગયો. તે પિતા પાસે પહોંચ્યો. દેવાની વરાળ પિતા સમક્ષ ઘાલવી પિતા પશુ આ પ્રશ્નોના જવાબથી અજ્ઞાત હતા. આથી પિતા અને પુત્ર બન્ને જૈવિક રાજર્ષિ કને આવ્યા. અહીં લક્ષ્ય એવું એવું આ છે. પિતા અને પુત્ર બન્ને વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં મહાત થયા. પણ તેમણે મનમાં ખોડું લગાડી વિદ્યાનો દેવ ન કર્યો. રાજર્ષિના ઉપર ચીક ન કરી. ઉઘડું જે પોતાને ન આવડે તે, જેને આવડતું હોય તેની પાસેથી નામસાવે શીખી લેતું એમાં આર્થહિન્યની ઉર્જાવશતા છે. બન્ને-પિતા પુત્રે નિનમપૂર્વક રાજર્ષિનું શરણું શોધ્યું.

રાજારે પહેલ્યતાં રામએ મહર્ષિ આરુણિનું સન્માન કર્યું. રામએ એલિક દ્રવ્યથી તેમનો સ્પર્શ કર્યો. પશુ ઇત્યેતમ ત્રપિ-આરુણિ ત્રપિ કહે કે “હે રાજા! હું અહીં એલિક તિત લેવા આવ્યો નથી. હું તો વિદ્યાવિતાની પ્રાપ્તિ માટે આવ્યો છું. તો આપે મારા પુત્રને જે સવાલો પૂછ્યા હતાં તેનું નિરાકરણ આપની પાસેથી જ લેવાની મારી ઈન્જ છે! આપને બીજે કશો વધો ન હોય.

તો એ ફૂટ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપી અમોને પણ એ વિદ્યાના ભાગીદાર બનાવો।”
રાગ મુંઝવે। કેમકે આજ લગી આ વિદ્યા દ્વિત્રિય ગુણની પરંપરાથી ચાલી આવી
હતી કેઈ પ્રાજ્ઞભણ એનો ઉપદેશક થયો ન હતો. એટલે પ્રાચીન અભંગ પ્રણાલિને
અભરાઇએ અશ્વત્થાના વખત આવ્યો. પણ ઉદાર-હૃદયી અને વિદ્યા પક્ષપાતી
રાગને કહ્યું “આપ અહીં થોડો વખત રહો. હું આપને આ વિદ્યા જરૂર આપીશ
કેમકે વિદ્યાદાન કેમને પણ કોઈપણ છ' શકે છે। વિદ્યા એ વ્યક્તિગત માલકીની
ચીજ નથી, એ સાર્વજનિક સંપત્તિ છે।” આરુણિ મહર્ષિ પણ સ્વેતકિત સહિત વિના
આનાકાનીએ ત્યાં રહ્યા. અને થોડા દિવસો બાદ રાગ નૈવલિ પ્રવાહણે આ ફૂટ
પ્રશ્નોનો જવાબ આપવાનો આરંભ કર્યો. ૧-૭

॥ इति तृतीय खण्डः ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

असौ वाच लोको गौतमाग्निः तस्य आदित्य एव समिद् रश्मयः
धूमः अहः अक्षिः चन्द्रमाः अक्षराः नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

હે ગૌતમ ! નિશ્ચય પેલો સ્વર્ગલોક અગ્નિ છે. આદિત્ય એ જ એની સમિધા
છે. સૂર્યકિરણો જ એનો ધુમાડો છે. દિવસ એ જ એની જ્વાલા છે. ચન્દ્ર એનો
અંગારો છે. અને નક્ષત્રો એના તણખાઓ છે. ॥ ૧ ॥

तस्मिन् एतस्मिन् अग्नौ देवाः अदां जुहति तस्या आहुते
सोमो राजा संभवति ॥ २ ॥

તે આ અગ્નિમાં દેવો અદાને-જલને હોમે છે. તે આહુતિમાંથી સોમ રાજ
જન્મે છે. ॥ ૨ ॥

આમ પિતા અને પુત્રને શિષ્ય તરીકે સ્વીકારી રાજર્ષિ નૈવલિ પહેલાં તો
પંચાગ્નિ વિદ્યા નામની વિદ્યા શીખવે છે. સૂક્ષ્મ અગ્નિદેવ એ, આ ' પ્રજ્ઞાંડ'ની
નિરાદ અગ્નિ-હોત્તું નાના પાયા ઉપર અનુકરણ માત્ર છે। અગ્નિ-હોત્તમાં જેમ
એક અગ્નિકુંડ હોય, યજ્ઞીય કાંછો હોય, ધુમાડો હોય, જ્વાલા હોય, અંગાર હોય,
તણખા હોય, હોમનાર હોય, હવનીય પદાર્થ હોય, અને હૃદયમાંથી અપૂર્વ
નામનું પુણ્યપુણ્ય પ્રકટાદ્ય હોય, તેમ આ પ્રજ્ઞાંડ'ની સત્તા આલના

અગ્નિહોત્રમાં પેસેા લોક સ્વર્ગલોક એ અગ્નિકુંડ છે. પ્રત્યક્ષ દેખાનો સૂર્ય એ જ એનું સર્ગિય યતીય જગતલુ છે. દિવસ એ જ એની જ્વાળા છે. ચન્દ્ર એનો અંગારો છે. અને રાત્રે દેખાતાં નક્ષત્રો એના તલુખાઓ છે. આ વિશાલ અગ્નિહોત્રમાં દેવે=ધિરીય સૃષ્ટિનિર્માણ શક્તિઓ થકાને હેમે છે. થકા શબ્દ અર્થા જલસાયક છે. આ જલમાંથી સોમ રાજ પ્રકટે છે. અર્થાત્ ને આ બૃહત્ અગ્નિહોત્ર સનત આવી રહ્યો છે તેના પરિણામે આકાશમાં જલનું આબીસન થાય છે. સૂર્યના કિરણોને લઈને શેષાણેલું પાણી અનુક્રમે વરાળરૂપ ધારણ કરી આકાશમાં સંચરે છે. ખસ. આ ને આબીસન છે તે જ સોમરાજ છે. કેમકે આ કુદરતી અગ્નિહોત્રના ફળરૂપે જલીય પરમાણુઓ આકાશમાં એકાં થકાને પૂર્જન્ય રૂપે પાછાં વરસે છે. ૧-૨.

૧. इति चतुर्थः खण्डः

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

पर्जन्यो घाव गौतमाग्निः तस्य वायुः एव समिद् अन्न धूमः
विद्युत् अर्चिः अशनिः अक्षराः द्वादशयो विस्फुलिगाः ॥ ૧ ॥

હે ગૌતમ પૂર્જન્ય નિઘય અગ્નિ છે. તેની વાયુ એ જ સમિધા છે. અન્ન એનો ખમાડો છે. વિજળી જ્વાળા છે. વજ્ર અંગારો છે. મેઘગર્જનાઓ એના તલુખા છે. ॥૧॥

तस्मिन्नेतस्मिन् अग्नौ देवाः सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुतेः
वर्षं संभवति ॥ ૨ ॥

તે આ અગ્નિમાં દેવો સોમ રાજાને હેમે છે. તે આહુતિમાંથી વરસાદ જન્મે છે. ॥૨॥

इति पञ्चमः खण्डः

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निः तस्याः संवत्सर एव समिद् आकाशः
धूमः रात्रिः अर्चिः दिशः अक्षराः अष्टान्तरदिशः विस्फुलिगाः ॥ ૧ ॥

હે ગૌતમ! આ પૃથ્વી એ જ નિશ્ચય અગ્નિ છે. સંવત્સર એ એની સમિધા છે. આકાશ ધૂમાડો છે. રાત જ્વાળા છે. દિશાઓ અંગારા છે ઉપદિશાઓ તણુખા છે. ॥૧॥

તસ્મિન્ एतस्मिन् अग्नौ देवाः वर्षं जुहति तस्याः आहुतेः
अन्नं संभवति ॥ ૨ ॥

તે આ અગ્નિમાં દેવો વરસાદને હેમે છે. તે આહુતિમાંથી અન્ન થાય છે. ॥૨॥

॥ इति पष्ठः खण्डः ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

પુરુષઃ યાવ ગૌતમ અગ્નિઃ તસ્ય યાક્ एव समिष्ट प्राणः धूमः
जिह्वा अर्चिः चक्षुः अङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः ॥ ૧ ॥

હે ગૌતમ! પુરુષ નિશ્ચય અગ્નિ છે. તેની વાણી એ જ સમિધા છે. માણુ ધૂમાડો છે. જીભ જ્વાળા છે. આંખ અંગારા છે. કાન તણુખાઓ છે. ॥ ૧ ॥

तस्मिन् एतस्मिन् अग्नौ देवाः अन्नं जुहति तस्याः आहुतेः
रेतः संभवति ॥ ૨ ॥

તે આ અગ્નિમાં દેવો અન્નને હેમે છે. તે આહુતિમાંથી વીર્ય જન્મે છે. ॥૨॥

इति सप्तमः खण्डः

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

યોષા યાવ ગૌતમ અગ્નિઃ તસ્યા ઉપસ્થ एव समिष्ट यद्
उपमन्त्रयते स धूमः योनिः अर्चिः यद् अन्तः करोति ते अङ्गाराः
अभितन्वा विस्फुलिङ्गाः ॥ ૧ ॥

હે ગૌતમ! સ્ત્રી એ જ નિશ્ચય અગ્નિ છે. ઉપેરથેન્દ્રિય એ જ તેની સમિધા છે. ઉપમન્ત્રણ ધૂમ છે. સ્ત્રીલિંગ એ જ જ્વાળા છે. અંતઃપ્રવેશ એ જ અંગારા છે. ॥૧॥

तस्मिन् एतस्मिन् अग्नौ देवा रेतः जुहति तस्याः आहुतेः
गर्भः संभवति ॥ ૨ ॥

તે આ અગ્નિમાં દેવો વીર્યને હેમે છે. તે આહુતિમાંથી ગર્ભ સંભવે છે. ॥૨॥

આમ પૃથ્વી અગ્નિવિદ્યા થઈ હવે બીજી અગ્નિવિદ્યામાં પર્જન્યને-
વરસાદને જ અગ્નિ રૂપે કંઈપી વાયુ, અન્ન, વિજળી, વજ્ર, મેઘગર્જનાને તે તે સ્થાને
કંઈપી રૂપક પૂરું કરે છે. આ પર્જન્ય અગ્નિમાં દેવો પેદા સોમ રાગને હોમે છે.
બસ આ હોમમાંથી વસ્ત્રાદ જન્મે છે. ૧-૨.

આમ આદિત્ય અને પર્જન્યાગ્નિ બાદ પૃથ્વીને અગ્નિ કંઈપી સંવત્સર, આકાશ,
રાત, દિશા, ઉપદિશા ને બીજાં ઉપગો કંઈપી રૂપકને પૂરું કરે છે. આ પૃથ્વી
રૂપી અગ્નિમાં પર્જન્યને દેવો હોમે છે. આ હોમમાંથી અન્ન પેદા થાય છે.

ત્યારબાદ પુરુષ શરીરને અગ્નિકુંડ કંઈપી, વાણી, પ્રાણ, જીમ્, આંખ અને
હાનને તે તે અંગો કહી રૂપક પૂર્ણ કરે છે. આ પુરુષ શરીરરૂપી અગ્નિકુંડમાં દેવો
પેદાં બનને હોમે છે. બસ એ હોમમાંથી વીર્ય ઉપજે છે. ૧-૨.

ત્યારબાદ સ્ત્રીને અગ્નિકુંડ કંઈપી અગ્નિહોત્રની કંપના પૂરી કરે છે. આ
સ્ત્રીરૂપી અગ્નિકુંડમાં વીર્ય હોમાય છે બસ એ હોમમાંથી ગર્ભ પેદા થાય છે. ૧-૨.

અર્થાત્ આખીય પંચાગ્નિ વિદ્યાનું રહસ્ય આ છે. કુદરતી શક્તિઓ આ
બ્રહ્માંડમાં પ્રતિપજા કામ કરી રહી છે. સૂર્ય એ આપણા જગતનો નિયામક છે.
એ સૂર્યને લઈને પૃથ્વીના પાણીનું બાષ્પીભવન વાદળમાં પરિણમે છે. વાદળ પૃથ્વી
ઉપર વરસે છે. એ વરસાદને લઈને અન્ન થાય છે. અન્નભક્ષણથી વીર્ય પેદા થાય
છે. સ્ત્રી પુરુષના ગિયુન ભાવને લઈને આ વીર્યમાંથી ગર્ભ પેદા થાય છે. આમ
ગર્ભ કેવી રીતે બંધાય છે તેની અહીં દૃષ્ટિ રજૂ કરે છે. પાંચ આહુતિ ન્યારે
પૂરી થાય છે ત્યારે ગર્ભ સંભવે છે. અર્થાત્ અહીં પૃથ્વી આહુતિ એ છેલ્લા
પરિણામમાં મુખ્ય કારણરૂપ છે. અને આથી જ થકા પાંચમી આહુતિમાં પુરુષ
શબ્દ વાચ્ય કહેવામાં આવે છે એક વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. જ્યમાત્રના
જન્મમાં જેમ પોતપોતાના કર્મ કારણરૂપ છે. તેમ તે કર્મનુસાર કુદરતની તે તે
દૈવી શક્તિઓ-દેવો પણ કારણરૂપ બને છે. સમસ્ત જગતનાં તરવો પરસ્પર
ઉપકાર્ય ઉપહારક ભાવે કે વિનાશ્ય વિનાશક ભાવે જકડાયેલાં છે. (ખંડ ૪ થી ૮.)

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उच्चावृतो
गर्भं दश वा नव वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाय जायते ॥ १ ॥

અને આમ પાંચમી આહુતિમાં જલ-પુરૂષ નામધારી યાય છે. તે ગર્ભચર્મથી વિદ્યમાયેલા ચર્મ નવ-દસ કે પત્રી સહાય યાય તેટલા માટે જાતની અંદર સુધે ત્યારબાદ જન્મે છે. ॥ ૧ ॥

સ જાતો યાવદાયુગં જીવતિ તં પ્રેતં દિષ્ટમિતોઽનય, યદ્યદ્દહરન્તિ
યત્તદ્યેતો યતા સંભૂતો મયતિ ॥ ૨ ॥

જન્મેણો એવો તે યાવદાયુષ્ય જીવે છે. ત્યારબાદ પોતાના કર્મ જનાવેલા લોક તરફ મરીને જતાં તેને-તેના મૃતશરીરને અગ્નિને માટે જ લઈ જાય છે કેમકે એ જન્માંથી આજીવો-જન્માંથી ઉપજાયો તેમાં જ એને લઈ જવો રહ્યો ॥ ૨ ॥

આમ પાંચમી આહુતિમાં જલ ગર્ભરૂપે યાય છે. આ ગર્ભરૂપે જીવ ગર્ભ, માતાની કુંભમાં ગર્ભચર્મથી વીંટળાયેલ રહીને, કાકડું વગીને નવ કે દસ મહિના ત્યાં રહે છે. અને માતાનું પેટ એ કાંઈ ખાસ હવા ખાવાની જગ્યા નથી ! વિવેકીએ વિચારવું ધ્યે કે પ્રાણીમાત્રની ઉપત્તિનો ઇતિહાસ કેટલો કશ્ચાલભર્યો છે ! કેટલો પરવશપણે તે વર્તી રહે છે ! આમ જ્યાં સુધી અને અવધિ સ્વામાન્યપણે નવ દસ મહિનાની હોય છે-ગર્ભમાં રહી પત્રી જન્મે છે ! જન્મ્યા બાદ તે જ્યાં સુધી તેનું આપુષ્ય હોય ત્યાં સુધી જીવે છે. જન્મ્યા બાદ મરીને તે પોતાના કર્મ પ્રમાણે વગી કાંઈ ખીજ ગર્ભવાસ માટે સંચરે છે ! મરણ એ જીવનનો અંત નથી ! એ તો ફક્ત અત્યવિરામ છે ! જીવનના આ ભવમમણુનો અંત-પૂર્ણવિરામ તો મોક્ષ જ છે ! આમ પ્રત્યેક જીવ આવે છે ને જાય છે ! તેના મૃતદેહને અગ્નિસંસ્કાર આપવામાં આવે છે. કેમકે એ પંચાગ્નિવિદ્યાના ફક્તરૂપે જન્મેલો હતો. અને કાર્ય તો કારણમાં જ લીન થાય ! ૧-૨

॥ इति नवमः खण्डः ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

तत् य इत्थं विदुः ये त्र इमे अरण्ये श्रद्धा तप इति उपासते
ते अर्चिपम् अभिसंभवन्ति अर्चिपः अहः अह आपूर्वमाणपक्षम्
आपूर्वमाणपक्षात् यान्पडुदडेति मासान् तान् ॥ १ ॥ मासेभ्यः
संवत्सरं संवत्सरात् आदित्यम् आदितात् चन्द्रमसं चन्द्रमसः
विद्युतं तत् परुषोष्मानवः स एनान् ग्रहा गमयति एष देवयानः
पन्थाः इति ॥ २ ॥

તે અર્ધાથી મયેલા છવે પેલી જેઓ એ આમ પચાન્નિ વિલાને જાતે છે તથા જેઓ અરણ્યમાં તપ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક જીવ્યા છે, તેઓ અર્ધિને પામે છે. અર્ધિથી આગળ દિવસને, દિવસથી શુક્રવસ્ત્રને, શુક્રવસ્ત્રથી જે છે મારોમાં સૂર્ય, ઉત્તર તરફ જાય છે તે મારોને, તે મારોથી સંવત્સરને, સંવત્સરથી આદિત્યને અને આદિત્યથી ચન્દ્રમાને, ચન્દ્રમાંથી વીરજીને પામે છે. ત્યારથી આગળ અમાનવ લોક સરુ પાય છે. તે એકાને બ્રહ્મલોકમાં પહોંચાડે છે. આ દેવયાન માર્ગ છે. ॥ ૧-૨ ॥

अथ य इमं ग्रामं इष्ट्वा पूर्तं दक्षम् इत्युपासते ते धूमं अभिसंभवन्ति धूमाद्रग्निं रात्रेरपरपक्षम् अपरपक्षात् यान् पद् दक्षिणं गतिं માસાન્ તાન્ પતે સંવત્સરં મમિપ્રાપ્નુવન્તિ ॥ ૩ ॥ માસેભ્યઃ પિતૃલોકં પિતૃલોકાત્ માકારં માકાશાત્ ચન્દ્રમસમ્ વપ સોમો રાજા તદેવાનામ્ અર્ચંતં દેવા મશ્વયન્તિ ॥ ૪ ॥

હવે જેઓ પોતાના ગામમાં ઈષ્ટ, પૂર્ણ અને પાત્રને જ ઉપાસે છે તેઓ ધૂમને પામે છે. ધૂમથી રાત્રિને, રાત્રિથી દક્ષિણને, અપરપક્ષથી દક્ષિણાયનના છે મહિનાને પામે છે. તેવાઓ સંવત્સરને પ્રાપ્ત થતા જ નથી ! મારોથી આગળ પિતૃલોકને અને પિતૃલોકથી આગળ આકાશને અને આકાશથી ચન્દ્રમાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ પેલો સોમ રાજા છે. તે દેવાનું આત્મ છે. તેને દેવો ખાવ છે. ॥ ૩-૪ ॥

तस्मिन् यावत् સંપાતં ઉવિત્વા અથ પતમ્ પવાધ્યાનં પુનઃ નિવર્તન્તે યથા પતે માકારં આકાશાત્ વાયું વાયુઃ ભૂત્વા ધૂમો ભવતિ ધૂમો મૂત્વા અર્ચ મવતિ ॥ ૫ ॥ અર્ચં ભૂત્વા મેધો ભવતિ મેધો ભૂત્વા મવર્વતિ ત દહ પ્રીદ્વિયથા ઓષધિવનસ્પતપસ્તિલમાપા इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्पत्तरं यो यो ह्यक्षमन्ति यो रेतः तिष्ठति तद्मय एव भवति ॥ ૬ ॥

તે ચન્દ્રલોકમાં વાત્સલ્યમાં રહીને આવ્યા તેમ આ જ મારો પાછા ફરે છે. ચન્દ્રથી આકાશને, આકાશથી વાયુને, પ્રાપ્ત થાય છે. વાયુ થઈ ધૂમ થાય છે. ધૂમથી થઈ વાદળ થાય છે. વાદળ થઈ મેધ થાય છે. મેધ થઈને વરસે છે. તેઓ નીલિ, ધવ, તલ, આદિ, ઓષધિ અને વનસ્પતિવૃક્ષે જન્મે છે. એમાંથી નીલગ્રણી ખૂબ મૂકેલ છે તેને જીવ આત્મ ખાવ છે અને તે અન્નનું વીર્ય સ્ત્રીમાં સંચિ છે-તે પુરુષ જીવની અધિષ્ઠાતાળો તે થાય છે. (તે તે ચાલિની આકૃતિવાળો થાય છે) ॥ ૫-૬ ॥

तद्यं इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमाप्येरन् ग्राहणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं चाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमाप्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा ॥ ७ ॥

તેમાં જે કોઈ આ દુનિયામાં રમણીય આવશ્યવાળા હોય છે તે વિના વિશ્વ એ નિઃશ્વ રમણીય થોળે જેવી કે શ્વાલ્પ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય થોળેને પામે અને જેઓ અહીં કુકર્મવાળા હોય છે તે પણ વિના વિશ્વને જ કુથોળે જેવી કે કૂતરા-ભૂંડ કે ચાંડાલ થોળેને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૭ ॥

**અર્થતયોઃ પથોર્ન કતરેણ ચ ન તાનીમાનિઃ ક્ષુદ્રાણ્યસહુદાવર્તીનિ
ભૂતાનિ મયન્તિ જાયસ્વ ત્રિયસ્વેત્યેતત્ત્વીયં સ્થાનં સેનાસૌ લોકો
ન સંપૂર્ણતે તસ્માજ્જુગુપ્સેત તવેપઃ શ્લોકઃ ॥ ૮ ॥**

પરંતુ જેઓ આ યેમાંથી પણ એકે રસ્તે નથી, તેઓ ક્ષુદ્ર અને વારંવાર આવતાં ભૂતો થાય છે. “જન્મ-મર” એવી તેમની ગતિ છે. આ છે ત્રીજું સ્થાન. તેને લીધે પેલો ચન્દ્રલોક ઉભરાઈ જતો નથી ! તેથી સંસારિક અતિ ઉપર જુગુપ્સા લાગે ! આ બાબતમાં શ્લોક પ્રમાણરૂપ છે. ॥ ૮ ॥

**સ્તેનો હિરણ્યસ્ય સુરાં પિબન્થ ગુરોસ્તદ્યમાવસન્મહાઃ
પતે પતન્તિ લત્યારઃ વજ્રમશ્વાચરન્સૈરિતિ ॥ ૯ ॥**

સોનું ચોરનાર, દારુ પીનાર, ગુરુશ્રી સાથે આડો સંબંધ રાખનાર અને શ્વાલ્પ હંચારો-આ આદે પડે છે અને પાંચમે તે કે જે એવાઓ સાથે સોબત રાખે છે-તે પડે છે. ॥ ૯ ॥

**અથ હ ય પતનૈવં પજ્ઞાગ્નીન્વેદ ન સ્વ હ સૈરપ્યાચરન્ પાપ્મના
લિપ્યતે શુદ્ધઃ પૂતઃ પુણ્યલોકો મયતિ ય પવં વેદ ય પવં વેદ ॥૧૦॥**

પરંતુ જે આ આમ આ પાંચ અગ્નિને નહોતું છે તે તેવાઓ સાથે સોબત રાખે તો પણ પાપથી લેપાતો નથી ! શુદ્ધ-પવિત્ર અને પવિત્ર લોકવાળો તે થાય છે જે આત્મ નહોતું છે. જે આત્મ નહોતું છે. ॥ ૧૦ ॥

આમ મનુષ્ય કે પ્રાણીભાવના જીવ જન્મે છે કેવી રીતે તે જાણવું. અર્થાત્ પાંચમી આદુતિએ પાણી પુરુષ બને છે એ પાંચમા પ્રશ્નનો જવાબ જાણીએ વાળો. ગર્ભમાં કેવી રીતે આવી, જીવી, પાછો જાય છે તે દર્શાવું. હવે અહીંથી જનારા જીવો પૈકી કયા દેવધાન માર્ગે જાય છે અને કયા પિતૃધાન માર્ગે જાય છે તે જનાવતું રહ્યું. આથી કહે છે હે આરુણિ ! જે જીવો પંચાગ્નિ વિધાને જાય છે અને એ વિધાને જાણવાનું ક્ષત્ર સંસારની અનંત વિચિત્ર ગતિ ઉપર વિરાગ હોઈને, જેઓ નિરક્ત યર્ષ, એકાન્ત સ્થાનમાં તપ અને શદ્ધાપૂર્વક સકર્મમાં પોતાનું અવશિષ્ટ આયુ પૂરું કરે છે તેઓ જીવનો અતે દેવધાન માર્ગે

પણ છે. તેવા જીવોની ઉત્તરોત્તર ઊર્ધ્વ અને મંગલ ગતિ થાય છે. એ મંગલ ગતિના મુખ્યક અર્થિ-દિવસ, શુક્રવર્ણ, ઉત્તરમાયુ, સંવત્સર, આદિત્ય, ચંદ્રમા, અને વિગ્ળા વગેરે શબ્દો છે. એ બધાય પ્રકાશવાચક શબ્દો છે. અર્થાત્ તેના પુણ્યશાળી જીવો ઉત્તરોત્તર પ્રકાશમય લોકને પામે છે. વિગ્ળા જેવા મહાપ્રકાશમય જીવને પામી તે આગળ એવા પ્રકાશમાં સંચરે છે કે જેને અમાનવલોક કહેવામાં આવે છે ! અમાનવ એવા નિર્સીમ પ્રકાશમય લોકમાં તેઓ જાય છે ! ખસ એક વખત સીમા રહિત પ્રકાશને-રામપ્રકાશને પામ્યા બાદ ક્ષત્રલોક શરુ થાય છે. એટલે કે મોક્ષની સ્થિતિ પ્રવર્તે છે ! ખસ આ જીવનો પ્રકાશમય માર્ગ તે જ દેવયાન નામે પ્રસિદ્ધ છે.

આમ જેઓ પંચાગ્નિ વિદ્યાને સરહસ્ય જાણી ઉપાસે છે તેઓ પરિણામે વિરક્ત થઈને, શ્રદ્ધા અને તપપૂર્વક જીવી અતિ ઉત્તરોત્તર પ્રકાશમય લોકને પામે છે તેમ જેઓ પંચાગ્નિ વિદ્યાને સરહસ્ય જાણતા નથી, જેઓ અજ્ઞાનથી વિધાયેક હોઈને દેવળ યતયાગાદિ કરવામાં જીવનની ધતિથી માની જીવને વીતાડે છે તેવાઓ ધૂમાડો પામે છે. અર્થાત્ ધૂમાડો જેમ ઝોઝામાં ઝોઝા પ્રકાશવાળો અને વધારેમાં વધારે અધારાવાળો હોય છે. તેમ આવા જીવોના ખીગ જન્મો ઝોઝામાં ઝોઝા પ્રકાશ સુખવાળા અને વધારેમાં વધારે અજ્ઞાન અધારાવાળા હોય છે ! ધૂમાડો, રાત્રિ, કૃષ્ણવર્ણ, અને દક્ષિણાપન સુધી તેમની ગતિ થાય છે ! આ બધાય શબ્દો અધારાના સૂચક છે. તેથી આવા જીવોની ગતિ ખૂબ પ્રકાશવાળા લોકમાં થતી નથી એ જ અહીં સૂચન છે ! આવા લોકો સંવત્સરને તો પામતા જ નથી ! કેમકે સંવત્સરમાં તો ઉત્તરમાયુ પશુ આવી જાય છે ! આથી તેવાઓ દક્ષિણાપન માર્ગે સીધા પિતૃલોકમાં અને ત્યાંથી આકાશમાં અને આકાશમાંથી ચન્દ્રલોકમાં જાય છે ! આ ચન્દ્રલોક તે જ પેલો સોમ રાજ છે ! અર્થાત્ તેવાઓને વધારેમાં વધારે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે ! અને સ્વર્ગલોક તો એક એવી જગ્યા છે કે જે વિદ્યાને માટે આકર્ષક નથી !! આ સ્વર્ગભૂમિમાં પુણ્યના પરવાનાની મુદત પૂરી થાય ત્યાં સુધી તેઓ દેવલોગ ભોગવે છે. અને જ્યાં પુણ્યની અવધિ પૂરી થઈ કે તરત પાછા તે લોકમાંથી છિમળાં કરવાં જ પડે છે અને જે માર્ગેથી તેઓ સ્વર્ગે સંસ્કૃત હતા તે જ માર્ગેથી પાછા પૃથ્વી પર અવતરે છે. ચન્દ્રલોકમાંથી નીકળેલા જીવો આકાશ, વાયુ, ધૂમાડો, વાદળ, સાથે ઉત્તરોત્તર પ્રવાસ કરી, મેઘ સાથે આ પૃથ્વી પર અક્ષળાય છે ! અને પહેલાં તો તેવા જીવો અન્નાદિ સ્થાવર ભાવને પામે છે. આ સ્થાવર યોનિમાં જીવું પતન ખૂબ દુઃખદાયી છે. કેમકે એ મૂંઝે મોઢે માર સહન કરવાની યોનિઓ છે. તેવી યોનિઓમાં જીવ

તેણે તે પેતાને ત્યાં આવેલાઓની નિશ્ચય છુટ્ટી છુટ્ટી પૂજા કરાવી. તે અથપતિ, બીજા દિવસે સવારે જ સૈંથા ઉઠતાવેંત, તેમની પાસે આવીને આ બોલ્યો-
 “મારા દેશમાં માર નથી, કંજૂસ નથી; નથી તો દારુડીઓ ! અનાદિનાગ્નિ-અગ્નિહોત્ર ન કરનાર નથી. અવિદ્વાન નથી ! વ્યભિચારી નથી ! તો પછી વ્યભિચારિણી કયાંથી હોય ? હે પૂજનીયો ! હું નિશ્ચય યજ્ઞ કરનાર છું. જોટકું ધન એક એક ઋત્વિજને આપીશ, તેટલું આપ પૂજ્યોને આપીશ આપ પૂજ્યો મારા ઘરમાં રહે !” ॥ ૫ ॥

તે હોત્યુર્વેન હૈવાર્થેન પુરુષશ્ચરેત્તંદૈય ઘદેદાત્માનમેવેમં વિશ્વાનરં
 સંપ્રત્યધ્યેપિ તમેવ નો છૂદ્ધીતિ ॥ ૬ ॥

તે પ્રસિદ્ધ ઋષિઓ એમ બોલ્યા-“જે-પ્રયોજને નિશ્ચય, મનુષ્ય ધરથી ચાલીને આવે, નિશ્ચય તે જ અર્થે દેવાને તેને કહે ! આપ નિશ્ચય આજ્ઞાકાસ આ વૈશ્વાનર આત્માને બોલો છો. તેને જ આપ અમેને કહે.” ॥ ૬ ॥

તાન્હોવાચ પ્રાતર્યઃ પ્રતિવક્તાસ્મીતિ તે હ સમિત્પાણયઃ પૂવાદૈ
 પ્રતિવક્ત્રમિરે તાન્હાનુપનીયૈઘૈતદુવાચ ॥ ૭ ॥

ત્યારે તેણે તેમને એમ કહ્યું-કાલે સવારે હું આપ બોલોને કહીશ. તે પ્રસિદ્ધ ઋષિઓ-મહાશૃદ્ધસ્થો, હાથમાં સમિધ લઈને, દિવસના આગલા ભાગમાં ઉપરિવન થયા. તેમનું ઉપનયન કર્યા સિવાય જ અથપતિએ આ કહ્યું. ॥ ૭ ॥

હસતા ખંડ મુખી અગ્નિવિદ્યા આવી આ પંચાગ્નિવિદ્યાનું ફળ, સંસારની વિવિધ ગતિ ઉપર વિવેકીએ વિરામ આણ્યો એ છે. હવેના ખંડથી વૈશ્વાનર આત્માનો ઉપાસના શરૂ થાય છે. આ ઉપાસના શ્વનમાં ખૂબ ઉપયોગી છે. એનું રહસ્ય આ છે. માનવી મનિ અત્ય હોખને એને હમેશા ઈષ્ટસ્તુ આંશિક દર્શન થાય છે ! આ ખંડ દર્શનમાં જ જો તે આત્માનું પરિપૂર્ણ દર્શન માને-મેં ઈષ્ટરને પૂરેપૂરો જાણ્યો છે-એમ સમજે તો તેમાં તેની કૃતકૃત્યતા નથી ! આત્મા-ઈષ્ટર-પરબ્રહ્મ સર્વવ્યાપી છે-સર્વશ્ચ છે. તે સ્વયંભૂ છે-સ્વયંબળ છે ! આત્મા સિદ્ધાન્તનું આવું પણ નથી. આથી સમજી માણ્યોને વિષદષ આત્મા છે-એમ સમજીને વ્યવહાર કરવો ધટે આત્મા વિષદષ છે. આ સમજના ગર્ભમાં વર્તનના મહાનિયો છૂપાયા છે ! આ સમજ જ નિર્દોષ અને પરિપૂર્ણ હોખને માણસને નૈષ્ઠિક શાન્તિ આપે છે. આથી ઈષ્ટસ્તુ આંશિક કે ખંડ-દર્શન માણસને પૂર્ણવિરામ કરાવનહું ન તેનું ધટે ઈષ્ટરના આંશિક-દર્શનમાં સમજાયેલી ઉત્પત્તિ છે. તેમાં મહાન ધાર્મિક ઝડપાએ છૂપાયા છે ! માણસખનીની શોભા આંશિક દર્શન અનુસાર વર્તતાં વળગી જાય છે ! દાંથીની ચંદ્રો રપઈ કરનાર અથ પુરુષ દાંથીની

અગર જેવો માની જીવનભર તે વડેમમાં રહે છે. સૌને તેવો જ હાથી હોય છે એમ મનાવવામાં શકિતનો અપવ્યય કરે છે. હાથીનો પગ સ્પર્શી તે થાંભલા જેવો જ છે એમ સમજી ખીંજે આંધળો પણ તેમ જ વર્તે છે ! હાથીનો કાન અંધના હાથમાં આવી જાય તો હાથી ખૂપણ જેવો જ છે—એમ જ પ્રત્યાપિત કરતો રહે ! જેને પેટ હાથ લાગી જાય તે હાથી પીપ જેવો હોય છે, એમ માનીને જ વર્તે તો રહે ! આતું જ ઈશ્વર-દર્શનની જાગૃતમાં દુનિયામાં ચાલતું આવે છે ! ઈશ્વરના સમગ્ર સ્વરૂપનું, વિવેકઅધાપાને લગ્નને, દર્શન ન હોવાને કારણે, દોષ એકાદ અંશના દર્શનથી, ઈશ્વર વિભેદી કલ્પના કરી તે દેહાવી તેમાં જ જાતે માની ખીંજ પાસે મનાવવાનો આશય કરવામાં દર્શનિકતા નથી ! એ દુરાચલ છે ! હાથીની આંશિક સમજમાં જેમ તે તે અધપુરૂષ યોગ્ય હતો; તેમાં તેનો આપણે વાંક ન કાઢીએ. પણ તે અધપુરૂષ પોતાનાં આંશિક દર્શન ઉપરથી નિગમનો કાઢી, તેનો પ્રચાર કરી, સમગ્રાય ચલાવે તો તે દયાપાત્ર છે એમ જોવાને લાગે. તેમ પરમાત્માના શિવાંશનું જ દર્શન થતાં તે શેવ મતનો જ પ્રચાર કરે અને પરમાત્માના વિષય અંશનો તિરસ્કાર કરે અથવા તો વૈષ્ણવ તેનાથી ઉંચું કરે તો તે બન્ને દયાપાત્ર છે ! આ ઉપાસના એમ કહે છે કે ઈશ્વર વિષય—સ્વરૂપ પણ છે અને શિવ—સ્વરૂપ પણ છે. વસ્તુમાત્ર ઈશ્વરનો જ અવતાર છે ! આથી જેને જે ગમે તે રૂપે ઈશ્વરને સેવે. પણ ઈશ્વરને લગી અર્ચા કરી ઈશ્વરની ખંડરતિ ન કરે ! અર્થાત્ ઈશ્વરના સમગ્ર સ્વરૂપને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે અને સર્વરૂપ પરમાત્માની તમામ અર્થમાં સેવા કરે ! જે આ સિવાયનું ખીંજું કરે છે તે ઉપનિષદની દૃષ્ટિએ દયાપાત્ર છે. આટલું સહસ્ય છે. એ સમજના બાદ આખીયે ઉપાસનાની હૃદયગમતા સ્પષ્ટ થશે. સ્વાજ મુગ્ધ આ સદ્ગત આત્મજ્ઞાન લગવતી શુનિ સંવાદ દ્વારા જ આપણી સમક્ષ મૂકે છે. બાનિ અગમની હોઈને આ ઉપાસનાને આપણે પૂરી સમજવા યથાશક્તિ થત કરીશું. વાક્યાર્થ એટલો સ્પષ્ટ છે કે તેના પુનરાવર્તનની જરૂર નથી.

પ્રાચીન શાય, સ્વપ્ન, ઈન્દ્રિય, જન અને શુદ્ધિ આ પાંચે મહર્ષિઓ પ્રસિદ્ધ હતાં. મહાગૃહસ્થો હતાં અને ઉપસંત શ્રોત્રિય હતાં. કવચિત્ આ પાંચે બેગા મળ્યા અને માંહેમાંહે આત્મજ્ઞાને લગતિ વિચારણા કરવા લાગ્યા ! તેમને વૈશ્વાનર આત્માના સ્વરૂપની જ્ઞાત્રાસા ધર્મ અને આત્માનું પુરેપૂરું સૌથી બૃહદ સ્વરૂપ કયું છે—તે જાણવાની તમના ધર્મ. તેમણે માંહેમાંહે મીમાંસા કરી ! પણ શુરુ વિના આત્મજ્ઞાન મળતું નથી ! આત્મવિદ્યા તો “ પ્રોક્તા બન્યેમ એવ મુવિજ્ઞાનાય પ્રેષ્ટ-અન્ય વિદ્યા ગુણે કહેલી હોય તો જ એ વિદ્યાનું પૂર્ણજ્ઞાન હે પ્રિયતમ ! થાય છે. ”—આ ન્યાયે તેમને અંતરમાં સમાધાન ન મળતાં તેઓએ વિચાર્યું કે

અંતઃસંસાર રહે છે! એટલે ન જોડાય અને ન સહેવાય એવી તેની પરિસ્થિતિ ત્યાં રહે છે! આથી આવી સ્થાવર યોનિમાંથી છૂટકારો મહામુશ્કેલ છે! આથી જ જન્મમરણની પરંપરાને વિદ્યાને અટકાવવી રહી! આમ અજ્ઞાદિ ભાવને પામેલ જીવ કાર્મ મેનનથી ખવાય છે! અને તે પાપેલા અનનુ વીર્ય થાય છે! આ વીર્યમાં સુક્ષ્મતમ રૂપે પેલો જીવ ગહે છે. અને તે તે સ્વર્ગમાં રહેલું વીર્ય તે તે સ્ત્રી પ્રકૃતિમાં સિક્ત થતાં તે તે આકારના પ્રાણુદિહમાં તે તે જીવ પડે છે! આ છે આપણો સૌનો કશ્ચ ઇતિહાસ. અને આથી જ માનવદેહની સવેળા સાચી કિંમત આંકવી રહી.

આમ આ વીર્યમાં રહેલા જીવ કર્મ યોનિમાં જશે એનું નિયમન તે તે જીવના કર્મ કરે છે! કર્મ એ જ જન્મમાં છેવટનું નિયામક બળ છે! જે કાર્મ જીવનમાં સકર્મનો સંગ્રહ કરીને જાય છે તે રમણીય યોનિને પામે છે. રમણીય યોનિ એટલે કે દુનિયામાં ભોગ અને મોક્ષને માટે સમર્થ યોનિમાં-જેવી કે મનુષ્ય યોનિમાં-જન્મે છે! જે જીવનમાં દુષ્કર્મનો સંગ્રહ કરીને જાય છે તે કુયોનિમાં જાય છે! કુયોનિ એટલે કે કેવળ ભોગ્યોનિ જેવી કે પશુયોનિ.

મનુષ્ય અને પશુ યોનિમાં ફેર એટલો છે કે મનુષ્ય યોનિ પુણ્યપાપનું મિશ્રણ છે. પશુયોનિમાં પુણ્યનો અંશ જોડો હોય છે. પણ એક-એવી યોનિ પણ છે કે જેમાં કેવળ પાપનું જ આધિપત્ય હોય છે! અને કેટલાક જીવો એવા છે-અને તેમની સંખ્યા ખૂબ મોટી છે-કે જેઓ કેવળ પાપમય જીવન ગાળે છે. તેવા જીવો નથી તો દેવધાનપથે જતા, નથી તો પિતૃધાણુ પથે પરવરતા. તેવા ક્ષુદ્ર જીવો પળે પળે જન્મે છે અને મરે છે! આ અત્યંત નીચી ગતિ છે! આ ગતિમાં પણ અનન્ત જીવો ખળવળતા હોઈને પેલો સ્વર્ગલોક ઉભરાઈ જતો નથી! અર્થાત્ સ્વર્ગલોકમાં બીડ થાત જો આ એ જ દેવધાન અને પિતૃધાન નામની એ જ ગતિ હોત. પણ આ ત્રીજી ગતિ પણ છે અને એ ગતિમાં ખલ્લવતા અસંખ્ય જીવો સદા રહે છે. આથી ચંદ્રલોકમાં-સ્વર્ગમાં બીડ થઈ નથી! આ છે જીવંતી ગતિ! આ ગતિની ભાંકરના-દુઃખવર્ષિત-જોઈને-રાતનેત્રે પ્રત્યક્ષ કરીને-સમજી માણુસ જુણુપ્પા કેળવે! આ સંસારની વિચિત્ર ગતિથી વિરક્ત થઈ વિદ્યાન માણુસે, જીવનું જે પાથેય છે-જ્ઞાનમાન છે-તે સંપાદિત કરવું રહ્યું. આટલું સચ્ચી આ પંચમિ વિદ્યાનું મહાદગ અનાવી, નૈઋતિ વિદ્યાને સગિપાંગ સમર્પી હઈ વિરમે છે. ૧ થી ૧૦

॥ અથ એકાદશઃ સ્વપ્નઃ ॥

પ્રાચીનશાલ ઔપમન્યવઃ સત્યવદ્ધઃ પૌત્રુપિરિન્દ્રલુપ્તો ભાલુવેયો
જનઃ શાર્કશક્ત્યો વુહિલિ આશ્વતરાશ્વિસ્તે હૈતે મહાશાલા મહાશ્વોત્રિયાઃ
સમેત્ય મીમાંસાં ચક્રઃ કો નુ આત્મા કિં વ્રહ્મતિ ॥ ૧ ॥

ઉપમન્યુનો પુત્ર પ્રાચીનશાલ, પુલ્લવનો પુત્ર સત્યવદ્ધ, બાલ્લવીનો પુત્ર ઈન્દ્રલુપ્ત
શાર્કશક્ત્યનો પુત્ર જન, અશ્વતરાશ્વનો પુત્ર વુહિલિ, તે આ પ્રસિદ્ધ પાંચે મહાગૃહસ્થો,
મહાવેદનેતાઓએ ભેગા મળીને એમ વિચાર્યું “અમારો ઉપાસ્ય વૈશ્વાનર આત્મા
કોણ છે ? અને તે સૌથી મોટો આત્મા ક્યા રૂપમાં છે ?” ॥ ૧ ॥

તે હ સંપાદ્યાંચક્રુંદહાલકો વૈ ભગવન્તોઽયમારુણિઃ
સંપ્રતીમમાત્માનં વૈશ્વાનરમધ્યેતિ તં હન્તાભ્યાગચ્છામેતિ તં
હાભ્યાજમુઃ ॥ ૨ ॥

તેઓએ નિશ્ચય આ નિશ્ચય કર્યો—“હે પૂત્રનીચો ! આ અનુલુનો પુત્ર ઉદાલક
નિશ્ચય, આગ્રહાલ, આ વૈશ્વાનર આત્માને જાણે છે આપણે હવે એની પાસે
પહોંચીએ.” એમ કહીને તેઓ તેની પાસે ગયા ॥ ૨ ॥

સ હ સંપાદ્યાંચકાર પ્રદ્યન્તિ મામિમે મહાશાલા મહા-
શ્વોત્રિવાસ્તેભ્યો ન સર્વેમિથ પ્રતિપત્સ્યે હન્તાહમન્યમભ્યનુશાસાતીતિ
॥ ૩ ॥

તેણે-ઉદાલકે નિશ્ચય, આ નિશ્ચય કર્યો—“આ મહાગૃહસ્થો અને મહાવિદ્વાનો અને
પૂજ્યો, તેઓને હું બધું જ તો નહીં કહી શકું. તો હું પોતે જ કેઈ બીજાને કહું-
બતાવું.” ॥ ૩ ॥

તાન્હોવાન્નાપ્તવપતિર્વૈ ભગવન્તોઽયં કૈકયઃ સંપ્રતીમમાત્માનં
વૈશ્વાનરમધ્યેતિ તં હન્તાભ્યાગચ્છામેતિ તં હાભ્યાજમુઃ ॥ ૪ ॥

તેમને તે પ્રસિદ્ધ ઉદાલકે એમ કહ્યું—“હે પૂત્રનીચો ! કેકય દેશનો રાજા અન્નપતિ,
નિશ્ચય, આગ્રહાલ આ વૈશ્વાનર આત્માને જાણે છે. તો હાલ આપણે બધા તેની પાસે
જઈએ.” તેઓ નિશ્ચય તેની પાસે પહોંચ્યા. ૪

તેઓ હ પ્રાતેભ્યઃ પૃથગર્હાણિ કાર્યાંચકાર સ હ પ્રાતઃ
સંજિદાન ટવાચ ન મે સ્તેનો જનપદે ન કદર્યો ન મયપો
નાનાહિતાગ્નિર્નાવિદ્વાન્ સ્વૈરી સ્વૈરિણી કુતો યદ્યમાણો વૈ
ભગવન્તોઽહમસ્મિ યાવદેકૈકસ્મા કૃત્વિજે ઘનં વાસ્યામિ તાવદ્ભગવન્તો
વાસ્યામિ યસન્તુ ભગવન્ત ઇતિ ॥ ૫ ॥

તેણે તે પોતાને ત્યાં આવેલાઓની નિશ્ચય છુટી છુટી પૂજા કરાવી. તે અશ્વપતિ, બીજે દિવસે સવારે જ ચીંથ્યા છાડતાંવેત, તેમની પાસે આવીને આ બોલ્યો-
 “મારા દેશમાં ચોર નથી, કંજૂસ નથી; નથી તો દારુડીઓ ! અનાદિનાગ્નિ-અગ્નિહોત્ર ન કરનાર નથી. અવિદ્વાન નથી ! વ્યભિચારી નથી ! તો પછી વ્યભિચારિણી ક્યાંથી હોય ? હે પૂજનીયો ! હું નિશ્ચય ચણ કરનાર છું. જેટલું ધન એક એક ઋતિજને આપીશ, તેટલું આપ પૂજ્યોને આપીશ આપ પૂજ્યો મારા ધરમાં રહેા !” ॥ ૫ ॥

તે હોત્યુર્થેન હૈવાર્થેન પુરુષસ્થરેચ્છૈવ ચવેદાત્માનમેધેમં વૈશ્વાનરં
 સંપ્રત્યધ્યેપિ તમેવ નો દૂર્હીતિ ॥ ૬ ॥

તે પ્રસિદ્ધ ઋષિઓ એમ બોલ્યા-“જે પ્રયોજને નિશ્ચય, મનુષ્ય ધરથી ચાલીને આવે, નિશ્ચય તે જ અર્થે દેવાને તેને કહે ! આપ નિશ્ચય આજ્ઞાકાલ આ વૈશ્વાનર આપમાને જાણે છે. તેને જ આપ અમેને કહો.” ॥ ૬ ॥

તાન્હોઘાચ પ્રાતર્યઃ પ્રતિવક્તાસ્મીતિ તે હ સમિત્પાણયઃ પૂવાઠે
 પ્રતિચક્રમિરે તાન્હાનુપનીયૈવૈતદુધાચ ॥ ૭ ॥

ત્યારે તેણે તેમને એમ કહ્યું-કાસે સવારે હું આપ બોલેને કહીશ. તે પ્રસિદ્ધ ઋષિઓ-મહાગૃહસ્થો, હાથમાં સમિધ લઈને, દિવસના આગલા ભાગમાં ઉપરિચત થયા. તેમનું ઉપનયન ક્યાં સિવાય જ અશ્વપતિએ આં કહ્યું. ॥ ૭ ॥

હસમા ખંડ સુધી અગ્નિવિદ્યા આવી આ પંચાગ્નિવિદ્યાનું ફળ, સંસારની વિચિત્ર ગતિ ઉપર વિવેકીએ વિરાગ આણુવો એ છે. હવેના ખંડથી વૈશ્વાનર આત્માની ઉપાસના શરૂ થાય છે. આ ઉપાસના જીવનમાં ખૂબ ઉપયોગી છે. એનું રહસ્ય આ છે. માનવની મનિ અત્ય હોઇને એને હમેશા ઈધિરનું આંશિક દર્શન થાય છે ! આ ખંડ દર્શનમાં જ ને તે આત્માનું પરિપૂર્ણ દર્શન માને-મેં ઈધિરને પૂરેપૂરો જાણ્યો છે-એમ સમજે તો તેમાં તેની કૃતકૃમતા નથી ! આત્મા-ઈધિર-પરબ્રહ્મ સર્વવ્યાપી છે-સર્વરૂપ છે. તે સ્વયંજ છે-સ્વયંજન છે ! આત્મા સિવાયનું આણુ પણ નથી આથી સમજુ માણુસે વિશ્વરૂપ આત્મા છે-એમ સમજીને વ્યવહાર કરવો ઘટે આત્મા વિશ્વરૂપ છે. આ સમજના ગર્ભમાં વર્તનના મહાનિયમે છૂપાયા છે ! આ સમજ જ નિર્ણય અને પરિપૂર્ણ હોઇને માણુસને નૈષ્ઠિક શાન્તિ આપે છે. આથી ઈધિરનું આંશિક કે ખંડ-દર્શન માણુસને પૂર્ણવિરામ કરાવનનું ન હેતું ઘટે ઈધિરના આંશિક-દર્શનમાં સપ્રેરણાની ઉત્પત્તિ છે. તેમાં મહાન ધાર્મિક ઋણગણે છૂપાયા છે ! માણુસમનિની શોધ આંશિક દર્શન અનુસાર વર્તતાં વણુસી વળ છે ! હાથીની સંક્રમે સ્પર્શ કરનાર અથ પુરુષ હાથીને

અજાતર જેવો માની જીવનભર તે વહેમમાં રાવે છે. સૌને તેવો જ દાથી હોય છે એમ મનાવવામાં શક્તિનો અપય્ય કરે છે. હાથીનો પગ સ્પર્શી તે યાંભણા જેવો જ છે એમ સમજી ખીનો આંધળો પશુ તેમ જ વર્તે છે ! હાથીનો કાન અંધના હાથમાં આવી જાય તો હાથી મૂપમાં જેવો જ છે—એમ જ પ્રસ્થાપિત કરતો રહે ! જેને પેટ હાથ લાગી જાય તે હાથી પીપ જેવો હોય છે, એમ માનીતે જ વર્તેતો રહે ! આતું જ ઈધર-દર્શનની ખાખનમાં દુનિયામાં આદતું આવે છે ! ઈધરના સમગ્ર સ્વરૂપનું, વિવેકઅધોપાને લાગે, દર્શન ન હોવાને કારણે, દોઢ એકાદ અંશના દર્શનથી, ઈધર વિશેની કલ્પના કરી તે દેશ્વારી તેમાં જ જાતે માની ખીજા પાસે મનાવવાનો આગ્રહ કરવામાં ઘર્ષનિકતા નથી ! એ દુરાગ્રહ છે ! હાથીની આંશિક સમજમાં જેમ તે તે અધપૂર્ય યોગ્ય હતો; તેમાં તેનો આપણે વાંક ન કઢીએ. પણ તે અધપૂર્ય પોતાનાં આંશિક દર્શન ઉપરથી નિગમતો કાઢી, તેનો પ્રચાર કરી, સપ્રેક્ષ યજ્ઞાવે તો તે દયાપાત્ર છે એમ જોતાને લાગે. તેમ પરમાત્માના શિવાંશનું જ દર્શન યત્નાં તે શેવ મતનો જ પ્રચાર કરે અને પરમાત્માના વિષય અંશનો તિરસ્કાર કરે અથવા તો વૈષ્ણવ તેનાથી ઊંડું કરે તો તે બન્ને દયાપાત્ર છે ! આ ઉપાસના એમ કહે છે કે ઈધર વિષય-સ્વરૂપ પશુ ॥ અને શિવ-સ્વરૂપ પશુ છે. વસ્તુભાવ ઈધરનો જ અવતાર છે ! આથી જેને જે ગમે તે રૂપે ઈધરને સેવે. પશુ ઈધરને લગી ચર્ચા કરી ઈધરની ખંડરતિ ન કરે ! અર્થાત્ ઈધરના સમગ્ર સ્વરૂપને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે અને સર્વરૂપ પરમાત્માની તમામ અર્થમાં સેવા કરે ! જે આ સિદ્ધાંતનું ખીજું કરે છે તે ઉપનિષદની દૃષ્ટિએ દયાપાત્ર છે. આટલું સહસ્ય છે. એ સમજવાના બાદ આખીયે ઉપાસનાની હૃદયગમના સ્પષ્ટ થશે. શિવાજ મુજબ આ સૂક્ષ્મ આત્મજ્ઞાન લગતી શ્રુતિ સંવાદ દ્વારા જ આપણી સમક્ષ મૂકે છે, અતિ અગ્ર્યની હોદ્દાને આ ઉપાસનાને આપણે પૂરી સમજવા યથાશક્તિ ચલા કરીશું. વાક્યાર્થ એટલો સ્પષ્ટ છે કે તેના પુનરાવર્તનની જરૂર નથી.

પ્રાચીન શાસ્ત્ર, સત્યધર્મ, ઈન્દ્રધુમ્ન, જન અને ભુક્ષિ આ પાંચે મહર્ષિઓ પ્રસિદ્ધ હતાં. મહાપૃથ્વિસ્થો હતાં અને ઉપરાંત ઔગ્રિય હતાં. કવચિત્ત આ પાંચે ભેગા મળ્યા. અને માંહેમાહે આત્મજ્ઞાનને લગતિ વિચારણા કરવા લાગ્યા ! તેમને વૈધાનર આત્માના સ્વરૂપની જીજ્ઞાસા થઈ અને આત્માનું પૂરેપૂરું સૌથી જુદા સ્વરૂપ કયું છે—તે જાણવાની તમના થઈ તેમણે માંહેમાહે મીમાંસા કરી ! પણ ગુરુ વિના આત્મજ્ઞાન મળતું નથી ! આત્મવિદ્યા તો “ત્રેષાં મન્યેમ એવ મુવિજ્ઞાનાય ત્રેષ્ઠ-અન્ય વિદ્યા શુદ્ધ્યે કહેલી હોય તો જ એ વિદ્યાનું પૂર્ણજ્ઞાન હે પ્રિયતમ ! થાય છે.”—આ ન્યાયે તેમને અંતરમાં સમાધાન ન મળતાં તેઓએ વિચાર્યું કે

આગ્રહાત આપણે જે આત્માના ઉદ્ધારુ છીએ તે આત્માને લગતું જ્ઞાન ઉદ્ધારક મહર્ષિ પાસે છે. જેમ અહિંસાના તત્ત્વજ્ઞાનને માટે કોઈને પણ અહિંસાના આચાર્ય ગાંધીજી પાસે જતું પડે તેમ વૈધાનર આત્માને લગતાં રહસ્ય જ્ઞાન માટે ઉદ્ધારક આચાર્ય પાસે જતું પડે એમ હતું. આમ વિચારી ઉદ્ધારક મહર્ષિએ વિચાર્યું કે યદ્યપિ વૈધાનર આત્માના જ્ઞાનને લગતી મારી પ્રસિદ્ધિ છે. છતાં આ મહાન ઋષિઓ મને પૂછશે તો તેમને અંતરનું સમાધાન આપી શકું એટલી મારી તાકાત નથી. આથી વિદ્યાનો દંભ કરવા કરતાં મારા કરતાં કોઈ વધુ થોડા આચાર્યની પાસે એમને મારે મોકલવા જોઈએ. અને મારે પણ મારા અધૂરા જ્ઞાનની પૂર્તિ માટે તેમની સાથે જ જતું જોઈએ એમ વિચારી તેણે કેટલે દેશના રાજા તરફ આંગળી ચીંધી ! એ દેશના રાજર્ષિનું નામ હતું અશ્વપતિ. ઉદ્ધારક મહર્ષિની સરળતા આપણું ધ્યાન ખેંચે છે ! તે રાજા વૈધાનર આત્માનો પરમ ઉપાસક અને તત્ત્વજ્ઞ હતા ! આથી તે જ એ મહર્ષિઓ વિનયપૂર્વક જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે કેટલે દેશના રાજા અશ્વપતિ કને પહોંચ્યાં.

પોતાને ત્યાં મહાગ્રોત્રિય અને મહાગૃહસ્થ એવા છ ઋષિઓને આવેશા જોઈને રાજા હર્ષ પામ્યો. અને સહેજે લય પામ્યો ! હાં એ દૃષ્ટિએ કે આવા મહામના ઋષિઓ પોતાના રાજદ્વારે પધાર્યાં એટલે પોતે અને પોતાનું આખું રાજ્ય પાવન થયું અને આથી જ તેણે તે બધાનો જુદો જુદો સરકાર કર્યો. પૂજા કરી લય એ હિસાબે કે આવા મહર્ષિઓ-ગ્રોત્રિય અને મહાગૃહસ્થ ઋષિઓ, આગળ પાછળ કાંઈપણ સૂચન કર્યાં સિવાય, એકાએક જ્ઞાને પધાર્યાં હશે ? શું મારા રાજ્યમાં કે રાજ્યનંત્રમાં કાંઈ અણબધાપણે થોડાંજ તો નથી થયો ? પ્રજાને અન્યાય તો નથી થયો ? નહીંતર આ મહર્ષિઓનું પ્રતિનિધિ મંડળ જ્ઞાને આવે ? રાજાઓ, સેવક છે, સત્તાધીશ નથી !-આ સિદ્ધાંત અશ્વપતિ જાણતો હતો, અને માનતો હતો. આથી જ તેણે બીજે દિવસે મહર્ષિઓ પાસે પહોંચી પોતાનું રાજ્ય એ લગભગ સમરાજ્ય છે એવો નિર્દેશ કર્યો ! રાજા કહે “મારા દેશમાં ચોર નથી ! કંજૂસ નથી ! દારૂડીઓ નથી ! કાઠ યાચર નથી ! કાઠ બલિચારી નથી તો-પછી બલિચારીણી તો હોય જ ક્યાંથી ?” જે રાજાના રાજ્યમાં ચોરી, કંજૂસાઈ, દારૂનું વ્યસન, યાચર-ન્યાયા નિરક્ષરતા અને બલિચાર હોય તે રાજાને ગાદીઅડક કરવો જોઈએ. કેમકે તે તેની ફરજગારી ચૂકે છે. અને ધર્મઅડકને રાજ્યઅડક કરવામાં પાપ જ નથી. એ પ્રજાનો હક્ક છે ! રાજા કહે કે મારા રાજ્યમાં આમાનું કશું નથી ? અને જે રાજ્યમાં આમાનું કશું ન હોય તે રાજા સમરાજ્ય જ છે ! આજે પણ પ્રજામાં સમરાજ્ય સ્થાપવા માટે ઉપલી વસ્તુનો

દેશનિકાલ જ ઈષ્ટ છે. કુંડમ અશ્વપતિના સંન્યમાં આવું કુંડું ન હતું. આથી પ્રતિનિધિ મંડળના સ્વરૂપમાં આપ સૌને પધારેલા જોઇને મને સ્હેજ સંકોચ લાગે છે. હું પૂજ્ય ઋષિઓ ! અમો યત્ન કરનાર છીએ તેવેળા આપનું પૂર્ણ સન્માન કરીશ. આમ જ્યારે ઋષિઓને કુંડું ત્યારે ઋષિઓએ કુંડું કે “હે રાજન ! આપના સંન્યમાં પ્રજા સુખી છે. ખીજા કોઈ કારણસર આપને ત્યાં અમારું આગમન નથી. અમો જે પ્રયોજનને લઇને આવ્યા છીએ તે જ અમેને આપ આપો ! આપ વૈશ્વાનર-આત્માને જાણો છો. તે આત્માની પૂર્ણ સમજ અમેને આપ આપો !” અશ્વપતિએ કુંડું કે “સવારે હું આપને કહીશ.” સવારે ઋષિઓ સમિત્પાણિ થઇને ગયાં-પણ રાત્રીએ તેમને શિષ્ય તરીકે ન સ્વીકાર્યા. સમોવડીઆ તરીકે જ તેમને ઉપદેશ આપવાનું તેણે સ્વીકાર્યું. ॥ ૧-૭ ॥

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

॥ अथ द्वादशः खण्डः ॥

औपमन्यवः कं त्वमात्मानमुपास्ते इति दिवमेव भगवो राज्ञिति होवाच एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले वृश्यते ॥ १ ॥

“હે ઔપમન્યવ ! તું ક્યા વૈશ્વાનર આત્માને ઉપાસે છે ?” “હે ભગવન ! કેવળ ધુણાને જ, હે રાજન ! એમ ઉપમન્યુએ કહ્યું. “આ નિશ્ચય સુતેજા વૈશ્વાનર આત્મા છે જે આત્માને તું ઉપાસી રહો છે. એથી તારા કુલમાં સુત-અગ્નિ-પ્રેમ, પ્રસુત-દ્વાદશાદ તથા આસુત-સત્રયામ થતા દેખાય છે. ॥ ૧ ॥

अस्यैन्द्रं पश्यसि प्रियमस्यै पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले ॥ एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्धा त्वेप आत्मान इति होवाच मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥

તું અત્ર જામ છે. પ્રિયને જુલે છે તેણે કારણ પણ એ જ ઉપાસના છે. જે આ વૈશ્વાનર આત્માને એમ જાણે છે તે પણ અત્ર જામ છે. પ્રિય જુલે છે. એના કુલમાં બ્રહ્મવર્ચસ થાય છે. પરંતુ “હે ઔપમન્યવ ! આ વૈશ્વાનર આત્માનું માથું જ છે !” એમ રાત્રીએ કહ્યું. જો આપ માત્રી ખાસે ન આવ્યા હોત તો તારું માથું ખટી જતું થતું હોત ! ॥ ૨ ॥

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

॥ અથ ત્રયોદશઃ સ્વપ્નઃ ॥

અથ હોવાચં સત્યયજ્ઞં પૌત્રુપિં પ્રાચીનયોગ્યં કં ત્વમાત્માનમુ-
પાસ્સ હત્યાદિત્યમેવ મગવો રાજઘ્નિતિ હોવાચૈવ વૈ વિશ્વરૂપ માત્મા
વૈશ્વાનરો યં ત્વમાત્માનમુપાસ્સે તસ્માત્ત્વં યદુ વિશ્વરૂપં કુલે
દૃશ્યતે ॥ ૧ ॥

હવે પ્રસિદ્ધ રાજ્યે સત્યયજ્ઞ પૌત્રુપિને જાત કરું—“હે પ્રાચીનયોગ્ય ! આપ ક્યા આત્માને ઉપાસો છો ?” “હે ભગવન્ ! હું કેવળ આદિત્યને જ ઉપાસુ છું.” એમ પ્રાચીનયોગ્યે કહ્યું એ નિશ્ચય વિશ્વરૂપ-સર્વરંગવાળો, વૈશ્વાનર આત્મા છે જેને તું ઉપાસી રહ્યો છો. તેથી આપના કુલમાં અનેકરંગી બહુધન દેખવામાં આવે છે. ॥૧॥

પ્રવૃત્તોઽશ્વતરીરથો વાસીનિષ્કોઽસ્પૃશં પદ્યતિ પ્રિયમત્યં
પદ્યતિ પ્રિયં મઘત્યસ્ય પ્રહ્લયચંસં કુલે ય ઇતમેધમાત્માનં
વૈશ્વાનરમુપાસ્તે ચશ્નુષ્ટેતદાત્મનં હતિ હોવાચાગ્નોઽભિષ્યોયન્માં
નાગમિષ્ય હતિ ॥ ૨ ॥

આપી જ આપની પાછળ અશ્વતરીરથ ચાલે છે. હાસીએ અને સુવર્ણના હારો છે. એથી જ આપ અગ્ર ખાઓ છો. પ્રિયને જુલો છો. જે આ વૈશ્વાનર આત્માને આમ જાણે છે તે, ખજૂ અગ્ર ખાય છે. પ્રિયને જુલે છે. તેના કુલમાં અક્ષયર્થસ ધાય છે. પરંતુ હે પ્રાચીનયોગ્ય ! એ તો કૃષ્ણ આ આત્માનું ચક્રુ છે.” એમ તેણે કહ્યું. “જે આપ મારી પાસે ન આવ્યા હોત તો આપ અન્ધ થયા હોત.” ॥ ૨ ॥

॥ હતિ ત્રયોદશઃ સ્વપ્નઃ ॥

॥ અથ ચતુર્દશઃ સ્વપ્નઃ ॥

અથ હોવાચેન્દ્રધુસં માહુવેયં વૈયાઘ્રપચ કં ત્વમાત્માનમુપાસ્સ
હતિ વાયુમેધ મગવો રાજઘ્નિતિ હોવાચૈવ વૈ પૃથગ્વર્ત્માત્મા વૈશ્વાનરો
યં ત્વમાત્માનમુપાસ્સે તસ્માત્ત્વાં પૃથગ્વલય આયન્તિ
પૃથગ્વથ્રેણયોઽનુયન્તિ ॥ ૧ ॥

હવે તે પ્રસિદ્ધ રાજ્યે ઈન્દ્રધુમ્ન બાહસવને કહ્યું. “હે વૈયાઘ્રપચ ! આપ ક્યા આત્માને ઉપાસો છો ?” “હે ભગવન્ ! રાજન્ ! હું તો કેવળ વાયુને જ ઉપાસુ છું” એમ ઈન્દ્રધુમ્ને કહ્યું. એ નિશ્ચય પૃથગ્વર્ત્મા વૈશ્વાનર આત્મા છે, જેને આપ ઉપાસી રહ્યા છો. તેથી જ આપને દિશોપદિશામાંથી ભેટ આવી રહી છે. જુદી જુદી રથપંક્તિએ આપની પાછળ ચાલી રહી છે ॥ ૧ ॥

અત્યસ્ત્રં પદ્યસિ-પ્રિયમત્યસ્ત્રં પદ્યતિ પ્રિયં ભવત્યસ્ય વ્રહ્મવર્ચસં
કુલે ય ઇતમેવમાત્માનં વૈશ્વાનરમુપાસ્તે પ્રાણસ્ત્વેષ આત્મન ઇતિ
હોવાચ પ્રાણસ્ત ઉદકમિપ્યધન્માં નાગમિપ્ય ઇતિ ॥ ૨ ॥

આપી ન આપ અત્ર ખાઓ છે. પ્રિયને જુવે છે. ને કોઈ આમ આ વૈશ્વાનર
આત્માને ઉપાસે છે તે અત્ર ખાય છે. પ્રિય જુવે છે. એના કુલમાં બ્રહ્મવર્ચસ યાય
છે પરંતુ એ તો વૈશ્વાનર આત્માને કૃત્ર પ્રાણ છે. ને આપ મારી છે ન આપ્યા
હોત તો આપને પ્રાણ નીકળી ગયો હોત. ॥ ૨ ॥

॥ ઇતિ ચતુર્દશઃ સ્કન્ધઃ ॥

॥ અથ પચ્ચદશઃ સ્કન્ધઃ ॥

અથ હોવાચ જનં શાર્કરાણ્ય કં ત્વમાત્માનમુપાસ્ત
હત્યાકાશમેવ ભગવો રાજન્નિતિ હોવાન્નૈષ વૈ બહુલ આત્મા વૈશ્વાનરો
યં ત્વમાત્માનમુપાસ્તે તસ્માન્નં બહુલોઽસિ પ્રજયા ચ ધનેન ચ ॥૧॥

હવે તે રાજાએ જાનને કહ્યું-“હે શાર્કરાણ્ય! આપ કયા આત્માને ઉપાસે છે?”
“હે ભગવન્! હે રાજન્! કેવળ આકાશને જ હું ઉપાસું છું” એમ જાને કહ્યું. “ને
આત્માને આપ ઉપાસો છે તે નિશ્ચય બહુલ વૈશ્વાનર આત્મા છે, આપી ન આપ
મન અને ધનની દૃષ્ટિએ બહુ પદાર્થોવાળા છે!” આમ રાજાએ કહ્યું. ॥ ૧ ॥

અત્યસ્ત્રં પદ્યસિ પ્રિયં અત્યસ્ત્રં પદ્યતિ પ્રિયં ભવત્યસ્ય
વ્રહ્મવર્ચસં કુલે ય ઇતમેવમાત્માનં વૈશ્વાનરમુપાસ્તે સંદેહસ્ત્વેષ
માત્મન ઇતિ હોવાચ સંદેહસ્તે વ્યશીયધન્માં નાગમિપ્ય ઇતિ ॥૨॥

આપી ન આપ અત્ર ખાઓ છે. પ્રિયને જુવે છે. ને કોઈ આમ વૈશ્વાનર
આત્માને ઉપાસે છે તે અત્ર ખાય છે. પ્રિયને જુવે છે. એના કુલમાં બ્રહ્મવર્ચસ
યાય છે. પરંતુ હે જન! એ તો વૈશ્વાનર આત્માનું પેટ માત્ર છે!” એમ રાજાએ કહ્યું.
“પણ ને આપ મારી નજીક ન આપ્યા હોત તો આપનું પેટ ફાટી ગયું હોત!” ॥૨॥

॥ ઇતિ પચ્ચદશઃ સ્કન્ધઃ ॥

કે “ઐપમન્ય ! આપ વૈશ્વાનર આત્માની કયા સ્વરૂપે ઉપાસના કરો છો ! આપ જેટલું એ ગામનમાં આજ સુધી જાણી ચૂક્યા હો તેટલું, કહે ! પછી આપના જાણેલામાં જે શુદ્ધિ વૃદ્ધિ કરવા જેવી હશે તો હું કરવા પ્રયત્ન કરીશ.” પ્રત્યેક ઋષિને કેકય અસ્વપતિ પહેલાં આજ પ્રશ્ન પૂછે છે. આમ જ્યારે રાજાએ પૂછ્યું ત્યારે પ્રાચીનશાસ્ત્રે કહ્યું—“હિ મહારાજ ! હું આ વૈશ્વાનર આત્માને ઘુલોકના રૂપે ઉપાસુ છું.” રાજા કહે કે “આપ ચોગ્ય કરો છો. ઘુલોક એ વૈશ્વાનર આત્માનું મસ્તક છે. એનું નામ સુતેજ છે.” આમ રાજા મહર્ષિના જ્ઞાનને પહેલા સ્વીકારી, તેને અનુમોદન આપી પંડીથી લાક્ષણિક રીતે પ્રત્યેક ઋષિનું જ્ઞાન કયાં અધૂરું છે, તે બતાવે છે કે “હિ પ્રાચીનશાસ્ત્ર ! આપે આ વૈશ્વાનર આત્માની કૃત એકાંગી ઉપાસના જ કરી જાણી છે. અર્થાત્ આપનું જ્ઞાન અધૂરું છે. જે આ અધૂરાં જ્ઞાનથી જ કૃતકૃત્યના આત્માની આપ બેસી રહ્યા હોત તો આપનું અનિષ્ટ થાત ! હીક થયું કે આપ મારી પાસે આવ્યા” !

અને આમ જ એ જ ઋષિને વ્યક્તિગત પ્રશ્ન રાજા પૂછે છે. દરેક ઋષિ વૈશ્વાનર આત્માના કોઈ એકાદ અંગને ઉપાસે છે એમ કહ્યું છે. રાજા તે તે વૈશ્વાનરના અંશની ઉપાસનાનું ફળ બતાવે છે. પંચુ છેવટે તે સિ ‘ઋષિનું’ દર્શન અધૂરું છે એમ બતાવે છે. અધૂરાં દર્શનનો શાપ દર્શાવે છે. અને છેક અતે સૌ ઋષિઓનાં દર્શનનો સરવાળો કરી ઉપસંહાર કરતાં રાજા વૈશ્વાનર આત્મા કઈ વસ્તુ છે તે દર્શાવે છે. પ્રાચીનશાસ્ત્ર, ઘુલોકને વૈશ્વાનર આત્મા સમજે છે. સત્યયજ્ઞ પૌલુહી આદિયને, ઈન્દ્રધુમ્ન ભાસ્કલેય વાપુને, શાકરસ્ય જન આદિયને, બુદ્ધિ આશ્વતરાશ્વિ જતને, અને ઉદાસક આરણિ પૃથ્વીને વૈશ્વાનર આત્મા સમજે છે. રાજા કહે છે કે ઘુલોક એ વૈશ્વાનર આત્માનું મસ્તક છે, આદિત્ય એ ચતુ છે, વાયુ એ પ્રાણ છે, આકાશ એ પેટ છે, જલ એ મૂર્ત્યસ્ય છે અને પૃથ્વી એ પગ છે ! અર્થાત્ ઋષિઓએ આ વૈશ્વાનર આત્મામાં ખંડમાં પૂર્ણની કલ્પના કરી ઉપાસના કરી હતી. રાજા કહે છે કે એ જ આપના જ્ઞાનમાં કાંઈક હતી ! વૈશ્વાનર આત્મા પ્રદેશમાત્ર છે. એટલે કે ઘુલોકથી માંડીને પૃથ્વી પર્યંતના સૌ પ્રદેશમાં વ્યાપ્ત છે ! અને તેના તે સ્વરૂપમાં અંગાંગી ભાવની કલ્પના કરવામાં આવી છે ! અર્થાત્ એ વૈશ્વાનર આત્મા સર્વરૂપ અને સર્વવ્યાપી છે. આ ઉપરાંત તે અભિવિમાન છે એટલે કે સૌ પ્રાણીઓમાં-સૌ દેહોમાં-અને સૌ જીવોમાં અંતરાત્મા રૂપે રાજા છે. અર્થાત્ પરમાત્મા સૌનું મૂળસ્વરૂપ છે ! જે આમ પરિપૂર્ણ આત્માને જાણે છે તેનો બેદજ્ઞાન યોગથી જતો દોષને તે પોને પંચુ સર્વજ્ઞતામ-જ્ઞાતા થાય છે અને આથી જ તે સર્વના આત્મારૂપે વર્તે છે ! આજ વાનને,

રાગર્ષિ અશ્વપતિ ઉપસંહારે કરતાં કહે છે કે “હે મહર્ષિઓ ! વૈશ્વાનર આત્માનું એટલે પરમાત્માનું ઘુસોક શિર, સર્પ ચક્ષુ, વાયુ પ્રાણ આકાશ પેટ, સમુદ્ર મૂત્રાશય, અને પૃથ્વી પગ છે ! હૃદય એની વેદી છે. હોમ દર્શન છે ! બુદ્ધિ ગાર્હપત્ય અગ્નિ છે. મુખ આહવનીય છે ! અને આપી જ જે એમ બાણે કે આશુ આંશુમાં પરમપિતા પરમાત્મા તે તે સ્વરૂપે અને નામે વિરાજી રજા છે, તેના શ્વનમાં રાગદ્વેષ વગેરે સમસ્ત કલેશના ઉદય માટે અવકાશ નથી. તેનું વર્ણન આત્મોપગમ્ય હોય. તેને સર્વનાં સ્વરૂપનાં જ દર્શન હોય ! આ નિરાદ બાવ સૌની માનિદ્રાનો હો ! ॥ ૧૨ થી ૧૮ ખંડ ॥

॥ इति अष्टादशः खण्डः ॥

॥ अथ एकोनविंशः खण्डः ॥

तद्यज्ञं प्रथममागच्छेत्तद्वોमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्
तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥

ત્યાં જે રીપિક્ષું અગ્નિ સૌથી પહેલાં આવે, તેને હોમના વેગ્ય બાણે. તે પહેલી ને આહુતિને હોમે તેને ‘પ્રાણાય સ્વાહા’ એમ બોલીને હોમે તેથી ‘પ્રાણ તૃપ્ત યાય છે ॥૧॥

प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्पादित्ये
तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यदिकच द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठ-
तस्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरघ्रायेन तेजसा
ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

પ્રાણ તૃપ્ત થતાં ચક્ષુ તૃપ્ત થાય છે. ચક્ષુ તૃપ્ત થતાં આદિત્ય તૃપ્ત થાય છે. આદિત્ય તૃપ્ત થતાં દ્યૌ તૃપ્ત થાય છે. દ્યૌ તૃપ્ત થતાં દ્યૌ અને સૂર્યને આધારે રહેલું જે કાંઈ છે તે તૃપ્ત થાય છે. તે બધાંની તૃપ્તિની પાછળ તેજ પ્રકૃત અને બ્રહ્મવર્ચસથી તૃપ્ત થાય છે. ॥ ૨ ॥

॥ इति एकोनविंशः खण्डः ॥

॥ અથ ષોડશઃ સ્વર્ગઃ ॥

અથ હોવાચ વુઢિલમાશ્વતરાશ્ચિ વૈશાગ્રપથ કં ત્વમાત્માન-
મુપાસ્સ હત્યપ એવ મગવો રાજનિતિ હોવાચૈપ વૈ રયિરાત્મા
વૈશ્વાનરો યં ત્વમાત્માનમુપાસ્સે તસ્માત્ત્વં રયિમાન્પુષ્ટિમાનસિ ॥૧॥

ત્યારબાદ નિઘય પુરિલ આશ્વતરાશ્ચિને રાજને કહ્યું-“હે વૈશાગ્રપથ આપ કયા
આત્માને ઉપાસો છો ?” “હે ભગવન ! હે રાજન ! કેવળ જળને જ હું ઉપાસું
છું; આપ જે વૈશ્વાનર આત્માને ઉપાસો છો, તે આ નિઘય રયિ=યનનિધિ વૈશ્વાનર
આત્મા છે, તેથી આપ ધનવાન વૈશ્વાનર આત્મા છો, તેથી આપ ધનવાન અને
પુષ્ટિમાન છો. ॥ ૧ ॥

અસ્ત્યજ્ઞં પશ્યસિ પ્રિયમત્યજ્ઞં પશ્યતિ પ્રિયં મઘત્યસ્ય વ્રજ્યવર્ચસં
કુલે ય. પતમેવમાત્માનં વૈશ્વાનરમુપાસ્તે યસ્તિસ્સ્વેપ આત્મન હતિ
હોવાચ યસ્તિસ્તે વ્યમેત્સ્યદન્માં નાગમિપ્ય હતિ ॥ ૨ ॥

આથી જ આપ આજને ખાઓ છો અને પ્રિયને જુવો છો. જે કોઈ આ
વૈશ્વાનર આત્માને આપ ઉપાસે છે તે આત્મા ખાય છે. પ્રિયને જુવે છે, એના કુલમાં
વ્રજ્યવર્ચસ થાય છે. પરંતુ એ તો આ વૈશ્વાનર આત્માની અસ્તિ=મૂત્રાશય જ છે !”
જો આપ મારી કને ન આવ્યા હોત તો આપનું મૂત્રાશય લેદારી થતું હોત ! ॥૨॥

હતિ ષોડશઃ સ્વર્ગઃ

॥ અથ સપ્તદશઃ સ્વર્ગઃ ॥

અથ હોવાચોદાલકમારુણિ ગૌતમ કં ત્વમાત્માનમુપાસ્સ હતિ
પૃથિવીમેવ મગવો રાજનિતિ હોવાચૈપ વૈ પ્રતિષ્ઠાત્મા વૈશ્વાનરો યં
ત્વમાત્માનમુપાસ્સે તસ્માત્ત્વં પ્રતિષ્ઠિતોઽસિ પ્રજયા ચ પશુમિધ્ય ॥૧॥

ત્યારબાદ નિઘય ઉદાલક આરુણિને કહ્યું-“હે ગૌતમ ! આપ કયા આત્માને ઉપાસો
છો ?” “હે રાજન ! હે ભગવન ! હું કેવળ પૃથિવીને જ ઉપાસું છું,” એમ તેણે કહ્યું.
“આ નિઃસંદેહ જે આત્માને આપ ઉપાસો છો તે પ્રતિષ્ઠા વૈશ્વાનર આત્મા છે !
આથી આપ પ્રજા અને પશુની દૃષ્ટિએ પ્રતિષ્ઠિત છો. ॥ ૧ ॥

અસ્ત્યંત્રં પદ્યસિ પ્રિયમત્યંત્રં પદ્યતિ પ્રિયં મવત્યસ્ય વ્રહ્મવર્ચસં
કુલે ય યતમેવમાત્માનં વૈશ્વાનરમુપાસ્તે પાદૌ ત્વેતાવાત્મનં રતિ
હોવાચ પાદૌ તે વ્યમ્લાસ્યેતાં યન્માં નાગમિષ્ય રતિ ॥ ૨ ॥

આથી આપ અત્ર ખાઓ છે. પ્રિયને જુવો છે. જે કોઈ આમ આ વૈશ્વાનર
આત્માને ઉપાસે છે તે અત્ર ખાય છે, પ્રિય જુવે છે, એના કુલમાં બ્રહ્મવર્ચસ ધાય
છે, પશુ આ તે તે વૈશ્વાનર આત્માના છે ખો જ, છે! આપ જે મારી પાસે ન
આવ્યા હોત તો આપના બંને ખો સિધિ થઈ ગયા હોત! ॥ ૨ ॥

॥ રતિ સત્તદશઃ સ્વપ્નઃ ॥

॥ અથ અષ્ટાદશઃ સ્વપ્નઃ ॥

તાન્હોવાચેતે યે સ્વપ્ન યૂયં પૃથગિદેવમાત્માનં વૈશ્વાનરં
વિદ્વાંસોઽન્નમત્યં યસ્ત્વેતમેવં પ્રાદશમાગ્રમમિવિમાનમાત્માનં
વૈશ્વાનરમુપાસ્તે સ સર્વેષુ લોકેષુ સર્વેષુ ભૂતેષુ સર્વેષ્વાત્મસ્વન્નમત્તિ ॥૧॥

ત્યારે તે સૌ પ્રસિદ્ધ મુનિઓને રાજાએ કહ્યું. “આ આપ બધા જ નિશ્ચય આ
આત્માને બંધે જુરો હોય તેમ ઉપાસતા હોઈને અન્ન ખાઓ છે! પરંતુ જે કોઈ
આ વૈશ્વાનર આત્માને પ્રાર્થનામાં ધુલોકથી માંડી પૃથિવીપર્યંત સૌ પ્રદેશોમાં
એર્ગાંગિકાવની કલ્પનાથી પમાયેલા તથા અભિવિમાન-સૌ દેહમાં-સૌ પ્રાણીઓમાં
અને સૌ આત્માઓમાં અંતરાત્મા રૂપથી જણાયેલા, એમ બધી ઉપાસે છે તે સૌ
દેહોમાં, સૌ પ્રાણીઓમાં અને સૌ આત્માઓમાં અત્રને ખાય છે. ॥ ૧ ॥

તસ્ય હ વા યતસ્યાત્માનો વૈશ્વાનરસ્ય મૂર્ધંવ સુતેજાઽશ્વધુર્વિ-
શ્વરૂપઃ પ્રાણઃ પૃથગ્વર્ત્માત્મા સંદેહો બહુલો વસ્તિરેય રયિઃ પૃથિવ્યેષ
પાદૌ ડર ઇવ વેદિઃ લોમાનિ વર્હિઃ હૃદયં ગાર્હપત્યો મનોઽન્વાહાર્ય-
પચન આસ્યમાહવનીયઃ ॥ ૨ ॥

તે આ નિશ્ચય પ્રસિદ્ધ વૈશ્વાનર આત્માનું, નિઃસન્દેહ અતિ-તેજસ્વી ધુલોક સિર
છે. વિશ્વરૂપ સૂર્ય કશું છે. વિશ્વરૂપિ વાયુ પ્રાણ છે. અનેક પદાર્થોવાળું આકાશ પેદ
છે. નિશ્ચય ધનનિધિ-સમૃદ્ધ મૂળાશય છે અને પૃથિવી જ ખો છે. હૃદય જ વેદી છે.
દોમ જ દર્શ છે. હૃદય ગાર્હપત્ય છે. મન અન્વાહાર્ય પચન છે. ગુપ્ત આહવનીય છે. ॥ ૨ ॥

આમ સમોપરીક્ષા તરીકે રાજાએ તે મહર્ષિઓને ઉપદેશ આપવાનું સ્વીકૃત્યું.
ખીન્ને દિસે સવારે તેઓ આવ્યા ત્યારે તેણે ઉપમનુના પુત્ર પ્રાચીનશાસ્ત્રને પૂછ્યું

કે “ઓપમન્યર! આપ વૈશ્વાનર, આત્માની ક્યા સ્વરૂપે ઉપાસના કરો છો! આપ જેટલું એ જાગૃતમાં આજ મુંડી જાણી ચૂક્યા હો તેટલું કહો! પછી આપના જાગૃતમાં જે શુદ્ધિ શક્તિ કરવા જેવી દ્રશ્ય તો હું કરવા પ્રયત્ન કરીશ.” પ્રત્યેક ઋષિને કૈંક અન્યપિત પહેલાં આજ પ્રશ્ન પૂછે છે. આમ જ્યારે રાગજો પૂછ્યું ત્યારે પ્રાચીનશાસ્ત્રે કહ્યું—“હિ મહારાજ! હું આ વૈશ્વાનર આત્માને ઘુસોડના રૂપે ઉપાસુ છું.” રાગ કહે કે “આપ મોઝ કરો છો. ઘુસોડ એ વૈશ્વાનર આત્માનું મસ્તક છે. એનું નામ સુનેગ છે.” આમ રાગ મર્ચિના જ્ઞાનને પહેલા સ્વીકારી, તેને અનુમોદન આપી પછીથી લાઘ્યશુદ્ધિ રીતે પ્રત્યેક ઋષિનું જ્ઞાન ક્યાં અધૂરું છે, તે બતાવે છે કે “હે પ્રાચીનશાસ્ત્ર! આપે આ વૈશ્વાનર આત્માની ફક્ત એકાંગી ઉપાસના જ કરી જાણી છે. અર્થાત્ આપનું જ્ઞાન અધૂરું છે. જે આ અધૂરાં જ્ઞાનથી જ કૃતકૃત્યાત્માની આપ ખેસી રહ્યા હોત તો આપનું અનિષ્ટ થાત! ફીક થયું કે આપ મારી પાસે આવ્યા”!

અને આમ જ એ જ ઋષિને વ્યક્તિગત પ્રશ્ન રાગ પૂછે છે. દરેક ઋષિ વૈશ્વાનર આત્માના કોઈ એકાદ, અંગને ઉપાસે છે એમ કમૂલે છે. રાગ તો તે વૈશ્વાનરના અંશની ઉપાસનાનું કૃપા બતાવે છે. પશુ છેવટે તે તો ‘ઋષિનું’ દર્શન અધૂરું છે એમ બતાવે છે. અધૂરાં દર્શનનો શ્રાપ દર્શાવે છે. અને છેક અતે સૌ ઋષિઓનાં દર્શનનો સરવાળો કરી ઉપસંહાર કરતાં રાગ વૈશ્વાનર આત્મા કઈ વસ્તુ છે તે દર્શાવે છે. પ્રાચીનશાસ્ત્ર, - ઘુસોડને વૈશ્વાનર આત્મા સમજે છે. સત્યપથ પૌંડરી આદિત્યને, ઈન્દ્રધુમ્ન લાક્ષ્મણ વાયુને, શાંકરસંય જન આકાશને, શુક્લ આશ્વત્થાશ્વિ જલને, અને હિદાયક આરુણિ પૃથ્વીને વૈશ્વાનર આત્મા સમજે છે. રાગ કહે છે કે ઘુસોડ એ વૈશ્વાનર આત્માનું મસ્તક છે, આદિત્ય એ ચતુ છે, વાયુ એ પ્રાણ છે, આકાશ એ પેટ છે, જલ એ મૂર્ચાશય છે અને પૃથ્વી એ પગ છે! અર્થાત્ ઋષિઓએ આ વૈશ્વાનર આત્મામાં ખંડમાં પૂર્ણની કલ્પના કરી ઉપાસના કરી હતી. રાગ કહે છે કે એ જ આપના જ્ઞાનમાં કાંકરી, હતી! વૈશ્વાનર આત્મા પ્રદેશમાત્ર છે. એટલે કે ઘુસોડથી માંડીને પૃથ્વી પર્યંતના સૌ પ્રદેશમાં વ્યાપ્ત છે! અને તેના તે સ્વરૂપમાં અંગાંગી, લાવની કલ્પના કરવામાં આવી છે! અર્થાત્ એ વૈશ્વાનર આત્મા સર્વશ્ચ અને સર્વવ્યાપી છે. આ ઉપરાંત તે અભિવિમાન છે એટલે કે સૌ પ્રાણીઓમાં-સૌ દેહોમાં-અને સૌ જીવોમાં અંતરાત્મા રૂપે જ્ઞાન છે. અર્થાત્ પરમાત્મા સૌનું મૂળસ્વરૂપ છે! જે આમ પરિપૂર્ણ આત્માને જાણે છે તેનો બેદશાવ ઝોગળી જતો હોઈને તે પોતે પશુ સર્વજ્ઞતાત્મ-જ્ઞતાત્મા થાય છે અને આથી જ તે સર્વના આત્મારૂપે વર્તે છે! આજ વાતને,

રાત્રિ અશ્વપતિ ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે 'હે મહર્ષિઓ ! દૈવાનર આત્માનું
એટલે પરમાત્માનું ઘુસોક શિર, સૂર્ય ચક્ષુ, વાયુ પ્રાણ, આકાશ ગેટ, સમુદ્ર મુત્તાશય,
અને પૃથ્વી પગ છે ! હૃદય એની વેદી છે. હોમ દર્શા, છે ! શુદ્ધિ ગાદિપત્ય અગ્નિ
છે. મુખ આહવનીય છે ! અને અર્ધી જ ને એમ જાણે કે આણુ આણુમાં
પરમપિતા પરમાત્મા તે તે સ્વરૂપે અને નામે વિરાજી રહ્યા છે, તેના જીવનમાં
ગુણરૂપ વર્ગેરે સમસ્ત ક્લેશના ઉદય માટે અવકાશ નથી. તેનું વર્તન આત્મોપન્ય
હોય. તેને સર્વનાં સ્વરૂપનાં જ દર્શન હોય ! આ વિરાટ ભાર સૌની માલિદ્રાનો
હો ! ॥ ૧૨ થી ૧૮ ખંડ ॥

॥ इति मष्टादशः खण्डः ॥

॥ अथ एकोनविंशः खण्डः ॥

तद्यद्भક્તं प्रथममागच्छेत्तद्धોमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्
तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥

ત્યાં ને રશિક્ષું અન્ન સૌથી પહેલા આવે, તેને હોમવા ચોખ્ખ જાણે. તે પહેલી
ને આહુતિને હોમે તેને 'પ્રાણાય સ્વાહા' એમ બોલીને હોમે તેથી પ્રાણ તૃપ્ત થાય છે ॥ ૧ ॥

प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये
तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां पत्तिकच द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठ-
तस्तृप्यति तस्यानु तृप्ति तृप्यति प्रजया पशुभिरज्ञाद्येन तेजसा
ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

પ્રાણ તૃપ્ત થતાં ચક્ષુ તૃપ્ત થાય છે. ચક્ષુ તૃપ્ત થતાં આદિત્ય તૃપ્ત થાય છે.
આદિત્ય તૃપ્ત થતાં દ્યૌ તૃપ્ત થાય છે. દ્યૌ તૃપ્ત થતાં દ્યૌ અને સૂર્યને આધારે
રહેલું ને કાંઈ છે તે તૃપ્ત થાય છે. તે બધાંની તૃપ્તિની પાછળ તેણે પુરુષ જાતે
પ્રજા, પશુ, ભોજ્ય, તેજ અને બ્રહ્મવર્ચસથી તૃપ્ત થાય છે. ॥ ૨ ॥

॥ इति एकोनविंशः खण्डः ॥

કે “ઔપમન્યવ! આપ વૈશ્વાનર આત્માની કયા સ્વરૂપે ઉપાસના કરો છો! આપ જોઈશું એ ખાખતમાં આજ સુધી જાણી ચૂક્યા હો તેટલું, કહે! પછી આપના જાણેલાંમાં જો શુદ્ધિ વૃદ્ધિ કરવા જોવી હશે તો હું કરવા પ્રયત્ન કરીશ” પ્રત્યેક ઋષિને કૈંક અશ્વપતિ પહેલાં આજ પ્રશ્ન પૂછે છે. આમ જ્યારે રાત્રએ પૂછ્યું ત્યારે પ્રાચીનશાસ્ત્રે કહ્યું—“હે મહારાજ! હું આ વૈશ્વાનર આત્માને ઘુસોડના રૂપે ઉપાસુ છું.” રાત્ર કહે કે “આપ યોગ્ય કરો છો. ઘુસોડ એ વૈશ્વાનર આત્માનું મસ્તક છે. એનું નામ સુતેગ્ન છે.” આમ રાત્ર મહર્ષિના જ્ઞાનને પહેલા સ્વીકારી, તેને અનુમોદન આપી પછીથી લાક્ષણિક રીતે પ્રત્યેક ઋષિનું જ્ઞાન ક્યાં અધૂરું છે, તે બતાવે છે કે “હે પ્રાચીનશાસ્ત્ર! આપે આ વૈશ્વાનર આત્માની કક્ષા એકાંગી ઉપાસના જ કરી જાણી છે. અર્થાત્ આપનું જ્ઞાન અધૂરું છે. જો આ અધૂરું જ્ઞાનથી જ કૃતકૃત્યના આત્માની આપ બેસી રહ્યા હોત તો આપનું અનિષ્ટ થાત! હીક થયું કે આપ મારી પાસે આવ્યા”!

અને આમ જ એ જ ઋષિને વ્યક્તિગત પ્રશ્ન રાત્ર પૂછે છે. દરેક ઋષિ વૈશ્વાનર આત્માના કાંઈ એકાદ અંગને ઉપાસે છે એમ કમ્પૂરે છે. રાત્ર તે તે વૈશ્વાનરના અંશની ઉપાસનાનું ફળ બતાવે છે. પશુ છેવટે તે તે ઋષિનું દર્શન અધૂરું છે એમ બતાવે છે. અધૂરું દર્શનનો શાપ દર્શાવે છે. અને છેક અંતે સૌ ઋષિઓનાં દર્શનનો સરવાળો કરી ઉપસંહાર કરતાં રાત્ર વૈશ્વાનર આત્મા કાંઈ વસ્તુ છે તે દર્શાવે છે. પ્રાચીનશાસ્ત્ર, ઘુસોડને વૈશ્વાનર આત્મા સમજે છે. સન્યસન પૌંડુરી આદિયને, ઈન્દ્રધુમ્ન ભાસ્કરવેષ વાપુને, શંકરશસ્ત્ર જન આકાશને, છુદ્ધિલ આશ્વનરાત્રિ જન્મને, અને હિહાક આરુણિ પૃથ્વીને વૈશ્વાનર આત્મા સમજે છે. રાત્ર કહે છે કે ઘુસોડ એ વૈશ્વાનર આત્માનું મસ્તક છે, આદિત્ય એ ચતુ છે, વાયુ એ ગ્રાણી છે, આકાશ એ પેટ છે, જલ એ મૂર્તશય છે અને પૃથ્વી એ પગ છે! અર્થાત્ ઋષિઓએ આ વૈશ્વાનર આત્મામાં અંડમાં પૂર્ણતા કલ્પના કરી ઉપાસના કરી હતી. રાત્ર કહે છે કે એ જ આપના જ્ઞાનમાં કાંડરી હતી! વૈશ્વાનર આત્મા પ્રદેશમાત્ર છે. એટલે કે ઘુસોડથી માંડીને પૃથ્વી પર્યંતના સૌ પ્રદેશમાં વ્યાપ્ત છે! અને તેના તે સ્વરૂપમાં અંગાંગી ભાવની કલ્પના કરવામાં આવી છે! અર્થાત્ એ વૈશ્વાનર આત્મા સર્વરૂપ અને સર્વવ્યાપી છે. આ ઉપરાંત તે અભિવિભાન છે એટલે કે સૌ પ્રાણીઓમાં—સૌ દેહોમાં—અને સૌ જીવોમાં અંતરાત્મા રૂપે જ્ઞાન છે. અર્થાત્ પરમાત્મા સૌનું મુખસ્વરૂપ છે! જે આમ પરિપૂર્ણ આત્માને જાણે છે તેના બેલગાવ ઓગળી જતાં દેહોને તે પોતે પણ સર્વજ્ઞતામ-બૃહાત્મા થાય છે અને આથી જ તે સર્વના આત્મારૂપે વર્તે છે! આજ વાનને,

રાગર્ષિ અશ્વપતિ ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે 'હે મહર્ષિઓ ! વૈશ્વાનર આત્માનું એટલે પરમાત્માનું ઘુસોક શિર, સૂર્ય ચક્ષુ, વાયુ ગ્રાણુ, આકાશ પેટ, સમુદ્ર મૂત્રાશય, અને પૃથ્વી પગ છે ! હૃદય એની વેદી છે. હોમ દર્શ છે ! બુદ્ધિ ગાર્હપત્ય અગ્નિ છે. મુખ આહવનીય છે ! અને આથી જ ને એમ જાણે કે આણુ આણુમાં પરમપિતા પરમાત્મા તે તે સ્વરૂપે અને નામે વિરાજી રહ્યા છે, તેના જીવનમાં ગગદ્રોણ વગેરે સમસ્ત ક્ષેત્રના હૃદય માટે અવકાશ નથી તેનું વર્તન આત્મીયમ્ હોય. તેને સર્વનાં સ્વરૂપનાં જ દર્શન હોય ! આ વિરાટ ભાવ સૌની માનિકીનો હો ! ॥ ૧૨ થી ૧૮ ખંડ ॥

॥ इति अष्टादशः खण्डः ॥

॥ अथ एकोनविंशः खण्डः ॥

तद्यज्ञं प्रथममागन्धेत्तद्वોमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्
तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥

ત્યાં ને રંધિશું' અત્ર સૌથી પહેલાં આવે, તેને હોમના યોગ્ય જાણે. તે પહેલી ને આહુતિને હોમે તેને 'પ્રાણાય રગાહ' એમ જોશીને હોમે તેથી 'પ્રાણુ તૃપ્ત થાય છે ॥ ૧ ॥

प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये
तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यदिकच द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठ-
स्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरक्षाद्येन तेजसा
ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

પ્રાણુ તૃપ્ત થતાં ચક્ષુ તૃપ્ત થાય છે. ચક્ષુ તૃપ્ત થતાં આદિત્ય તૃપ્ત થાય છે. આદિત્ય તૃપ્ત થતાં દ્યૌ તૃપ્ત થાય છે. દ્યૌ તૃપ્ત થતાં દ્યૌ અને સૂર્યને આધારે રહેલું ને કાંઈ છે તે તૃપ્ત થાય છે. તે બધાંની તૃપ્તિની પાછળ તેના પુરુષ જાતે પ્રજા, પશુ, ભોજ્ય, તેજ અને બ્રહ્મવર્ચસથી તૃપ્ત થાય છે. ॥ ૨ ॥

॥ इति एकोनविंशः खण्डः ॥

કે “ઐવમન્યવ ! આપ વૈશ્વાનર આત્માની ક્યા સ્વરૂપે ઉપાસના કરો છો ! આપ જોઈશું એ આત્મમાં આજ સુધી જાણી ચૂક્યા હો તેટલું, કહો ! પછી આપના જાણેલામાં જે શુદ્ધિ વૃદ્ધિ કરવા જોઈ હશે તો હું, કરવા પ્રયત્ન કરીશ.” પ્રત્યેક ઋષિને કેટલે અશ્વપતિ પહેલાં આજ પ્રશ્ન પૂછે છે. આમ જ્યારે રાત્રીએ પૂર્યું ત્યારે પ્રાચીનશાસ્ત્રે કહ્યું—“હે મહારાજ ! હું આ વૈશ્વાનર આત્માને ઘુસોડના રૂપે ઉપાસુ છું.” રાત્રી કહે કે “આપ યોગ્ય કરો છો. ઘુસોડ એ વૈશ્વાનર આત્માનું મસ્તક છે. એનું નામ સુતેજ છે.” આમ રાત્રી મહર્ષિના જ્ઞાનને પહેલાં સ્વીકારી, તેને અનુમોદન આપી પછીથી લાક્ષણિક રીતે પ્રત્યેક ઋષિનું જ્ઞાન ક્યાં અધૂરું છે, તે બતાવે છે કે “હે પ્રાચીનશાસ્ત્ર ! આપે આ વૈશ્વાનર આત્માની કુક્ત એકાંગી ઉપાસના જ કરી જાણી છે. અર્થાત્ આપનું જ્ઞાન અધૂરું છે. જે આ અધૂરું જ્ઞાનથી જ કૃતકૃત્યતા આત્માની આપ ખેસી રહ્યા હોત તો આપનું અનિષ્ટ થાત ! ફીક થયું કે આપ મારી પાસે આવ્યા.”

અને આમ જ એ જ ઋષિને વ્યક્તિગત પ્રશ્ન રાત્રી પૂછે છે, દરેક ઋષિ વૈશ્વાનર આત્માના દર્શ એકાદ, અંગને ઉપાસે છે એમ કહી શકે છે. રાત્રી તે તે વૈશ્વાનરના અંશની ઉપાસનાનું કળ બતાવે છે. પૃથ્વી છેવટે તે તે ‘ઋષિનું’ દર્શન અધૂરું છે એમ બતાવે છે. અધૂરાં દર્શનનો શાપ દર્શાવે છે. અને છેક અંતે સૌ ઋષિઓનાં દર્શનનો સરવાળો કરી ઉપસંહાર કરતાં રાત્રી વૈશ્વાનર આત્મા દર્શ વસ્તુ છે તે દર્શાવે છે. પ્રાચીનશાસ્ત્ર, ઘુસોડને વૈશ્વાનર આત્મા સમજે છે. ‘સત્યયજ્ઞ પૌંડુરી આદિત્યને, ઈન્દ્રધુમ્ન ભાસ્કરવેય વાપુને, શાર્કસસ્ય જન આકાશને, છુદ્ધિ આશ્વતરણિ જલને, અને ઉદાસક આરુણિ પૃથ્વીને વૈશ્વાનર આત્મા સમજે છે. રાત્રી કહે છે કે ઘુસોડ એ વૈશ્વાનર આત્માનું મસ્તક છે, આદિત્ય એ અગ્નિ છે, વાપુ એ પ્રાણ છે, આકાશ એ પેટ છે, જલ એ મૂત્રાશય છે અને પૃથ્વી એ પગ છે ! અર્થાત્ ઋષિઓએ આ વૈશ્વાનર આત્મામાં ખંડમાં પૂર્ણની કલ્પના કરી ઉપાસના કરી હતી. રાત્રી કહે છે કે એ જ આપના જ્ઞાનમાં કાંકરી હતી ! વૈશ્વાનર આત્મા પ્રદેશમાત્ર છે. એટલે કે ઘુસોડથી માંડીને પૃથ્વી પર્યન્તના સૌ પ્રદેશમાં વ્યાપ્ત છે ! અને તેના તે સ્વરૂપમાં અંગાંગી લાગતી કલ્પના કરવામાં આવી છે ! અર્થાત્ એ વૈશ્વાનર આત્મા સર્વરૂપ અને સર્વવ્યાપી છે. આ ઉપરાંત તે અભિવિમાન છે એટલે કે સૌ પ્રાણીઓમાં—સૌ દેહોમાં—અને સૌ જીવોમાં અંતરાત્મા રૂપે જ્ઞાન છે. અર્થાત્ પરમાત્મા સૈનું મૂળસ્વરૂપ છે ! જે આમ પરિપૂર્ણ આત્માને જાણે છે તેનો બ્રહ્માત્મ ઓગળી જતો હોયને તે પોને પણ સર્વજ્ઞતામ્ બતાવે શાય છે અને આથી જ તે સર્વના આત્મારૂપે વર્તે છે ! આજ વાનને,

॥ અથ દ્વાવિંશઃ સ્વખંડઃ ॥

અથ યાં ચતુર્થીં જુહુયાત્તાં જુહુયાત્સમાનાય સ્વા
સમાનસ્તૃપ્યતિ ॥ ૧ ॥

ત્યાર બાદ જે ચોથી આહુતિને હોમે તેને “સમાનાય સ્વાહા” એમ ઉ
હોમે તેનાથી સમાન તૃપ્ત થાય છે. ॥ ૧ ॥

સમાને તૃપ્યતિ મનસ્તૃપ્યતિ મનસિ તૃપ્યતિ પર્જન્યસ્તૃપ
પર્જન્યે તૃપ્યતિ વિદ્યુત્તૃપ્યતિ વિદ્યુતિ તૃપ્યન્ત્યાં યત્કિંચ વિદ્
પર્જન્યશ્ચાધિતિષ્ઠિતસ્તૃપ્યતિ તસ્યાનુ તૃપ્તિ તૃપ્યતિ પ્ર
પશુભિરન્નાદેન તેજસા પ્રહ્લવર્ચસેનેતિ ॥ ૨ ॥

સમાનની તૃપ્તિમાં મનની, મનની તૃપ્તિમાં પર્જન્યની, પર્જન્યની તૃપ્તિમાં વિદ્ય
તૃપ્તિ છે અને વિદ્યની તૃપ્તિ થતાં જે કંઈ વિદ્યુત્ અને પર્જન્યને આધારે
તૃપ્ત થાય છે. તેની તૃપ્તિ પાછળ તેને મનુષ્ય, પ્રજા, પશુ, અન્નાદિ, તેજ
અક્ષરવર્ચસે તૃપ્ત થાય છે.

॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥

॥ અથ ત્રયોવિંશઃ સ્વખંડઃ ॥

અથ યાં પશ્ચમીં જુહુયાત્તાં જુહુયાદુદાનાય સ્વાહેત્યુદાનસ્તૃપ્યતિ

હવે જે પાંચમી આહુતિને હોમે તેને “ઉદાનાય સ્વાહા” એમ બોલીને
તેનાથી ઉદાન તૃપ્ત થાય છે. ॥ ૧ ॥

ઉદાને તૃપ્યતિ ત્વક્ તૃપ્યતિ ત્વચિ તૃપ્યન્ત્યાં વાયુસ્તૃપ
વાયૌ તૃપ્યન્ત્યાકાશસ્તૃપ્યન્ત્યાકાશે તૃપ્યતિ યત્કિંચ વાયુશ્ચાકાશશ્ચ
તિષ્ઠતસ્તૃપ્યતિ તસ્યાનુ તૃપ્તિ તૃપ્યતિ પ્રજયા પશુભિરન્ના
તેજસા પ્રહ્લવર્ચસેનેતિ ॥ ૨ ॥

ઉદાનની તૃપ્તિમાં ત્વચની તૃપ્તિ છે. ત્વચની તૃપ્તિમાં વાયુની, વાયુની તૃ
આકાશની અને આકાશની તૃપ્તિમાં જે કંઈ અક્ષર અને વાયુને આધારે છે
તૃપ્તિ છે. તેની તૃપ્તિની પાછળ તેને મનુષ્ય, પ્રજા, પશુ, અન્નાદિ તેજ
અક્ષરવર્ચસે તૃપ્ત થાય છે. ॥ ૨ ॥

॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥

॥ અથ વિંશઃ સ્વપ્નઃ ॥

અથ યાં દ્વિતીયાં જુહુયાતાં જુહુયાદનાય સ્વાદેતિ
વ્યાનસ્તૃપ્યતિ ॥ ૧ ॥

હવે જે બીજીને હોમે તેને “વ્યાનાય સ્વાદા” એમ બોલીને હોમે. તેનાથી
વ્યાન તૃપ્ત થાય છે. ॥ ૧ ॥

વ્યાને તૃપ્યતિ ઓત્રે તૃપ્યતિ ઓત્રે તૃપ્યતિ ચન્દ્રમાસ્તૃપ્યતિ
ચન્દ્રમસિ તૃપ્યતિ દિશસ્તૃપ્યન્તિ દિક્ષુ તૃપ્યન્તીષુ યદ્દિક્ષ દિશઃ
ચન્દ્રમાધ્યાધિતિષ્ઠન્તિ તતૃપ્યતિ તસ્યાનુતૃપ્તિં તૃપ્યતિ પ્રજયા
પશુભિરગ્નાદેન તેજસા બ્રહ્મવર્ચસેનેતિ ॥ ૨ ॥

વ્યાનની તૃપ્તિ યતાં ઓત્ર, ઓત્ર તૃપ્ત થતાં ચન્દ્રમા, ચન્દ્રમા તૃપ્ત થતાં
દિશાઓ, અને દિશાઓ તૃપ્ત થતાં જે કાંઈ ચન્દ્ર અને દિશાઓને આધારે છે તે
બધું તૃપ્ત થાય છે. તે બધાંની તૃપ્તિની પાછળ તેવો પુરુષ જ્યોતે પ્રજા, પશુ, અન્નાદિ
ભોજન, તેજ અને બ્રહ્મવર્ચસે તૃપ્ત થાય છે.

॥ इति विंशः खण्डः ॥

॥ અથ એકવિંશઃ સ્વપ્નઃ ॥

અથ યાં તૃતીયાં જુહુયાતાં જુહુયાદપાનાય સ્વાદેત્યપાન-
સ્તૃપ્યતિ ॥ ૧ ॥

હવે જે ત્રીજીને હોમે તેને “અપાનાય સ્વાદા” એમ બોલીને હોમે તેનાથી
અપાન તૃપ્ત થાય છે. ॥ ૧ ॥

અપાને તૃપ્યતિ ધાક્તૃપ્યતિ વાચિ તૃપ્યન્ત્યામગ્નિસ્તૃપ્યત્યાનૌ
તૃપ્યતિ પૃથિવી તૃપ્યતિ પૃથિવ્યાં તૃપ્યન્તાં યદ્દિક્ષ પૃથિવી
ચાગ્નિઃપ્રાધિતિષ્ઠતસ્તૃપ્યતિ તસ્યાનુતૃપ્તિં તૃપ્યતિ પ્રજયા પશુભિઃ
અગ્નાદેન તેજસા બ્રહ્મવર્ચસેનેતિ ॥ ૨ ॥

અપાનની તૃપ્તિમાં વાહ્ની તૃપ્તિ, વાહ્ની તૃપ્તિમાં અગ્નિ તૃપ્તિ, અગ્નિ તૃપ્તિમાં
પૃથિવી તૃપ્તિ છે. અને પૃથિવી તૃપ્ત થતાં જે કાંઈ પૃથિવી અને અગ્નિને આધારે
છે તે બધું તૃપ્ત થાય છે. તેની તૃપ્તિની પાછળ તેવો મનુષ્ય પ્રજા, પશુ, અન્નાદિ
તેજ અને બ્રહ્મવર્ચસે તૃપ્ત થાય છે. ॥ ૨ ॥

॥ इति एकविंशः खण्डः ॥

॥ અથ દ્વાવિંશઃ સ્વપ્નઃ ॥

અથ યાં ચતુર્થી જુહુયાતાં જુહુયાત્સમાનાય સ્વાહેતિ સમાનસ્તૃપ્યતિ ॥ ૧ ॥

ત્યાર બાદ ને ચોથી આહુતિને હોમે તેને “સમાનાય સ્વાહા” એમ બોલીને હોમે તેનાથી સમાન તૃપ્ત થાય છે. ॥ ૧ ॥

સમાને તૃપ્યતિ મનસ્તૃપ્યતિ મનસિ તૃપ્યતિ પર્જન્યસ્તૃપ્યતિ પર્જન્યે તૃપ્યતિ વિદુતૃપ્યતિ વિદુતિ તૃપ્યન્ત્યાં યત્કિંચ વિદુચ્ચ પર્જન્યધ્વાધિતિષ્ઠિતસ્તૃપ્યતિ તસ્યાનુ તૃપ્તિ તૃપ્યતિ પ્રજયા પશુભિરન્નાદ્યેન તેજસા ગ્રહ્યર્ચસેનેતિ ॥ ૨ ॥

સમાનની તૃપ્તિમાં મનની, મનની તૃપ્તિમાં પર્જન્યની, પર્જન્યની તૃપ્તિમાં વિનળીની તૃપ્તિ છે. અને વિનળી તૃપ્ત થતાં ને કાંઈ વિદુત્ અને પર્જન્યને આધારે છે તે તૃપ્ત થાય છે. તેની તૃપ્તિ પાછળ તેણે મનુષ્ય, પ્રજા, પશુ, અન્નાદ્ય, તેજ તથા અશ્વર્ચસે તૃપ્ત થાય છે.

॥ इति द्वाविंशः स्वप्नः ॥

॥ અથ ત્રયોવિંશઃ સ્વપ્નઃ ॥

અથ યાં પञ्चમીં જુહુયાતાં જુહુયાતુદાનાય સ્વાહેત્યુદાનસ્તૃપ્યતિ ॥૧॥

હવે ને પાંચમી આહુતિને હોમે તેને “ઉદાનાય સ્વાહા” એમ બોલીને હોમે તેનાથી ઉદાન તૃપ્ત થાય છે. ॥ ૧ ॥

ઉદાને તૃપ્યતિ ત્વક્ તૃપ્યતિ ત્વચિ તૃપ્યન્ત્યાં વાયુસ્તૃપ્યતિ વાયૌ તૃપ્યત્યાકાશસ્તૃપ્યત્યાકાશે તૃપ્યતિ યત્કિંચ વાયુધ્વાકાશધ્વાધિ-તિષ્ઠિતસ્તૃપ્યતિ તસ્યાનુ તૃપ્તિ તૃપ્યતિ પ્રજયા પશુભિરન્નાદ્યેન તેજસા ગ્રહ્યર્ચસેનેતિ ॥ ૨ ॥

ઉદાનની તૃપ્તિમાં ત્વચની તૃપ્તિ છે. ત્વચની તૃપ્તિમાં વાયુની, વાયુની તૃપ્તિમાં વાયુની અને વાયુની તૃપ્તિમાં ને કાંઈ વાયુ અને વાયુને આધારે છે તેની તૃપ્તિ છે. તેની તૃપ્તિની પાછળ તેણે મનુષ્ય, પ્રજા, પશુ, અન્નાદ્ય તેજ અને અશ્વર્ચસે તૃપ્ત થાય છે. ॥ ૨ ॥

॥ इति त्रयोविंशः स्वप्नः ॥

॥ અથ ચતુર્વિંશઃ खण्डः ॥

त य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाद्वारानपोह्य भस्मनि
जुहुयात्तादृक्ततस्यात् ॥ १ ॥

તે પુરુષ આ વિદ્યા ન જાણતો હોઈને અગ્નિહોત્રે હોમે છે તે, જેમ કોઈ
અગ્નિને બાતુએ સળી બરમમાં હોમે, તેડું તેડું હોમેકું થાય છે. ॥ ૧ ॥

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु
भूतेषु सर्वेष्वामसु हुतं भवति ॥ २ ॥

પરંતુ તે આને આમ જણી અગ્નિહોત્રે હોમે છે તેડું તે સર્વલોકમાં, સર્વજીવોમાં
અને સર્વઆત્માઓમાં હોમેકું થાય છે. ॥ ૨ ॥

तद्यथेपीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवंहास्य सर्वं पाप्मानं प्रदूयन्ते
य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ ३ ॥

તે કોઈ આને આમ જાણતો હોઈને અગ્નિહોત્રે હોમે છે, તેના સર્વપાપો અગ્નિમાં
નાખેકું ઈવિઝાનું જેમ જળી બરમ થાય છે તેમ જળીને બરમ થાય છે. ॥ ૩ ॥

तस्मात्तु हैवविद्यद्यपि खण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य
तद्वैશ्वानरे हुतंस्यादिति तदेव श्लोकः ॥ ४ ॥

તેથી નિશ્ચય આવું જાણનારો જો કદાચ આંશજને ખણી ઉચ્છિષ્ટ આપે તો
તેડું તે આપેકું નિશ્ચય વૈશ્વનારથી આત્મામાં જ હોમેકું થાય છે. એ બાબતમાં
આ શ્લોક પ્રમાણરૂપ છે. ॥ ૪ ॥

यथेह क्षुधिता माला मातरं पर्युपासते । एवं सर्वानि
भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति ॥ ५ ॥

જેમ જા કોઈમાં ભૂખ્યાં બાળકો માતાને ઉપાસે છે તેમ પ્રાણીમાત્ર અગ્નિહોત્રને
ઉપાસે છે અગ્નિહોત્રને ઉપાસે છે. ॥ ૫ ॥

॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥

આમ વૈશ્વાનર આત્માની પરિપૂર્ણ ઉપાસના જગતની દરે ૧૯ થી ૨૪
મા ખંડ સુધીમાં આ વૈશ્વાનર આત્માની ઉપાસનાનું મદ્યમ જનાવે છે । અગ્નિ

કહે છે કે પ્રાણુ, વ્યાન, અપાન, સમાન અને વિદાન આ પાંચ બેદે નહેં આપેલી શક્તિના તર્પણમાં આખા જ્ઞાંત્રી તૃપ્તિ છે. કેમકે પિંડ અને જ્ઞાંત્રી વસ્તુતઃ મિત્ર નથી. જ્ઞાંત્રી એ પિંડની રક્ષક હતી છે. પિંડ એ જ્ઞાંત્રીની અણુ હતી છે. જે કોઈ પોતે પોતાને જ્ઞાંત્રી સ્વરૂપ સમજે છે. એટલે કે હું સ્વરાચર જગતમાં તે તે નામ રૂપે વર્તી રહ્યો છું એમ અધિકારી થઈને સમજે છે. તેવો માણસ એ પરમજ્ઞાની છે. કેમકે તે વૈશ્વાનર આત્માનો ઉપાસક છે. તેના માણસના તર્પણથી જ્ઞાંત્રી તૃપ્ત થાય છે! આ છે વૈશ્વાનર ઉપાસનાનું માર્ત્વ જે કોઈ આ પોતાના બૃહદ્જીવનને જાણુનો નથી અને સ્થૂળ અગ્નિહોત્રમાં રચ્યો જય્યો રહે છે, તેનું સર્વ કર્મ ભસ્મમાં હોમાપેલું એટલે કે વ્યર્થ છે. જે કોઈ આમ જાણી કર્મ કરે છે તેનાં પાપો પ્રજ્વળી ભસ્મ થાય છે. તેને માટે ચાંગાડ આગણુ એવો બેઠસાવ મહેનો નથી. એવા કિરાટુભાવથી વર્તતા-અગ્નિહોત્રને ઉપસાંધે ધન્ય પુરુષના તરફ આપું જગત, માતા તરફ જેમ જૂખ્યાં ખાગીકા તેમ સમ્યક્તાન માટે, માંડીને જુવે છે. બૃહદ્ભાવનો અનુભવ એ જ જીવનની કમાણી છે. ॥ ૧૮ ॥ ૩૦ ॥

॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥

॥ इति पंचमोऽध्यायः ॥

॥ अथ छांदोग्ये पष्ठोऽध्यायः ॥

ॐ श्वेतकेतુર્હારणेय आस.તં હ પિતોવાચ શ્વેતકેતો ઘસ
ગ્રહચર્યં ન વૈ સોમ્યાસ્મત્કુલીનોઽનનૂચ્ય ગ્રહચન્ધુરિવ મયતિ ઇતિ ॥૧॥

ૐ પ્રસિદ્ધ અનુબુનો પૌત્ર શ્વેતકેતુ એક દિન પોતાના પિતા ઉદાસની
પાસે બેઠો હતો. તેને તેના પિતાએ આમ કહ્યું કે “હે શ્વેતકેતુ ! તું બ્રહ્મચર્ય પૂર્વક
ઘસ. બ્રહ્મચારી થઈને આત્માર્થકૃત્યમાં રહે. કેમકે હે સોમ્ય ! અમારા કુલમાં જન્મેલા
વેદાદિ સમસ્ત વિદ્યાઓ ન બાળીને બ્રાહ્મકુળન્ધુ=કેરળ ભતિ-બ્રાહ્મણ જેવા
હોતો નથી । ॥ ૧ ॥

સ હ દ્વાદશવર્ષ ઉપેત્ય ચતુર્વિંશતિવર્ષઃ સર્વાન્યેદાનધીત્ય
મહામના અનૂચાનમાની સ્તબ્ધ પચાસ તં હ પિતોવાચ શ્વેતકેતો યન્નુ
સોમ્યેદં મહામના અનૂચાનમાની સ્તબ્ધોઽસ્યુત તમાદેશમપ્રાક્યઃ ॥૨॥

તે બાર વર્ષની ઉમરવાળો પ્રસિદ્ધ શ્વેતકેતુ આત્માર્થ પાસે જઈને ચોવીસ
વરસનો થયો ત્યાં સુધી સૌ વેદોને બાળીને મોટા મનવાળો, પાતે પોતાને મહાન
વેદ પંડિત માનનારો, તથા અનુનમ બનીને, પચ્ચીસમા વર્ષ પાછો ધરે આગ્યો.
તેને તેના પ્રસિદ્ધ પિતાએ કહ્યું-“શ્વેતકેતુ ! હે સોમ્ય ! તું બરે ! મહામના, ભતે
ભતને મહા વેદપંડિત માનનારો અને અનુનમ છે તો શું તે તારા આત્માર્થને તે
આદેશ સદ્બ્રહ્મને લગતો ઉપદેશ પૂછ્યો છે ? ॥ ૨ ॥

યેનાશ્રુતં શ્રુતં મવત્યમતં મતમવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતમિતિ કથં નુ
મગવ. સ આદેશો મવર્તીતિ ॥ ૩ ॥

જે ઉપદેશથી ન સાંત્રાયેલું થાય છે, ન સમજાયેલું સમજાયેલું થાય છે. તથા ન
જાણાયેલું જાણાયેલું થાય છે । ” ત્યારે શ્વેતકેતુએ કહ્યું. “હે બ્રહ્મજ્ઞ ! કેવો તે
નિઘય, ઉપદેશ ક્રિ ૧-સદ્બ્રહ્મને લગતો આદેશ છે ? ” ॥ ૩ ॥

यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं भृन्मयं विशातं स्याद्
वाचारम्भेन विकारो नामधेयं मृत्तिका इति एव सत्यम् ॥ ४ ॥

હે સોમ્ય! એમ એક માટીના યોગાને બાળી દેતાં, માટીનું બનેલું કંઈમાત્ર બાળાયેલું થાય છે, કેમકે વિકાર કેવળ નામ છે, વાળીનું અવલંબન માત્ર છે. તે વિકાર નિશ્ચય માટી જ છે અને તેજ સત્ય છે. ॥ ૪ ॥

यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विघ्रातं स्यात्
वाचारम्भेन विकारो नामधेयं लोहं इत्येव सत्यं ॥ ५ ॥

હે સોમ્ય! એમ એક સુવર્ણપિંડને બાળી દેતાં સુવર્ણનું બનેલું કંઈમાત્ર બાળાયેલું થાય છે કેમકે વિકાર કેવળ નામ છે-વાળીનું અવલંબન માત્ર છે. તે વિકાર નિશ્ચય સોનું જ છે અને તેજ સત્ય છે.

यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्णायसं विशातं स्यात्
वाचारम्भेन विकारो नामधेयं कृष्णायसं इति एव सत्यं एवं सोम्य
स मांवेदाः भवति इति ॥ ६ ॥

હે સોમ્ય! એમ એક નહરોળીને બાળી દેતાં લોખંડનું બનેલું કંઈમાત્ર બાળાયેલું થાય છે કેમકે વિકાર કેવળ નામ છે. વાળીનું અવલંબન માત્ર છે તે વિકાર નિશ્ચય લોખંડ જ છે. અને તે જ સત્ય છે. હે સોમ્ય! આરો તે ઉપદેશ છે.” એમ પિતાએ પુત્રને કહ્યું. ॥ ૬ ॥

न ये नूतनं भगवन्तस्त एतदधेदिपुर्यश्चेतद् अधेदिपन् कथं मे
नायस्यमिति भगवांस्त्वैव मे तद् ग्रहीतु इति तथा सोम्येति
होवाच ॥ ७ ॥

“નિઃસંદેહ તે પૂજ્ય શુરુદેવ નિશ્ચય આ આદેશને ન બાળતા હોવા બેઈએ કેમકે જો તેઓ આને બાળતા હોત તો પછી એ તેઓ અને શાને ન કહેત? તેા હવે આપ પૂજ્ય પિતાજી જ તે આદેશ અને કહો.” એમ સ્વેતકેતુએ કહ્યું. “તેમજ હો, હે સોમ્ય.” એમ નિશ્ચય પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણે કહ્યું. ॥ ૭ ॥

ગયા અધ્યાયને અતે વૈશામ્પાયેના આત્માની સમગ્ર ઉપાસના તેના કૃત સહિત ભગવતી કૃતિએ ઉપદેશી જે મનુષ્ય પરમશ્રમાના ભાગ્ય કરે છે અને તેને ભાગ્ય બેદીને ઉપાસે છે તે ભગવાનનું દિવ્ય દુહાવે છે. આથી જાણી માટે તેા આ સમસ્ત ચરાચર દૃશ્યદૃશ્ય જગત એક પરમપિતાને સ્વયંજી પ્રતાપિતાસ માત્ર છે!

પાણી, પરપોટા અને ફીણમાં જેમ બેઠે દેખાય છે પણ; વાસ્તવિક બેઠ-નથી તેમ આ પરસ્પર; અતિ નિવૃત્તિથી જણાઈ જાય જગતમાં અકળાવી નાખે એવો બેઠ દેખાય છે, પણ તે દેખાય છે એટલું જ! મૂળમાં તે અખંડ રસથી ભરપૂર છે! આ છે વૈશ્વાનર ઉપાસનાનું સ્વરૂપ! હવેના અધ્યાયમાં વેદ-ત્તી શાસ્ત્રમાં અનિશ્ચય પ્રસિદ્ધ, વેદાન્તના મંગલરૂપ, અતિધીરૂપ, “તત્ત્વમસિ” મહત્વાક્યને ઉપદેશનાર મહર્ષિ ઉદાસક અને તેમના પુત્ર શ્વેતકિતુનો સમગ્રીય, તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર, સ્વાધ્યાયમાત્રથી પણ પ્રસન્નતા ઉપજાવે એવો, તાંત્રીક દેનાર, અર્થ-અર્થદર્શિએ ભારે મૂઠ સંવાદ શરુ થાય છે! ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનું, ગૌરવસ્વરૂપ આ પ્રકરણ છે. આપણે અનન્ત જ્ઞાનથી આ પ્રકરણમાં રહેલાં ઉપદેશને જીવનનો આધારસ્થાન મંથરી સામુદાયિક જીવન ગાળ્યું છે, આ અર્થરમણીય જીવનમાં પ્રતિષ્ઠિત ઉપયોગી, વેદાન્તને સમગ્રવા માટે અતિ ઉપયોગી અને પરિણામે આત્મિક એવ આપનાર પિતાપુત્રના સંવાદને આપણે યથાશક્તિ સમગ્રવા પ્રયત્ન કરીશું.

એક દિવસની તાત્કાલિક પિતા-ઉદાસક પાસે તેમના પુત્ર શ્વેતકિતુ બેઠો હતો. પાર વર્ષની ઉંમરનો પણ ભણવા તરફ ખૂબ પ્રવૃત્તિવાળો વિદ્યાર્થી આમ પાર વરસનો છતાં બ્યારે તેને ભણવા તરફ અભિરુચિ જ ન જણાઈ ત્યારે મોઢો બેઠો તેના પિતા ઉદાસક મહર્ષિએ તેને ઉપદેશ આપ્યો કે “એટ! આપણા વંશની આ પ્રજાથી નથી! આપણા વંશમાં જન્મેલો હોય અને અન્ધિન!! એ અજ્ઞસુધી બન્યું નથી! કેમકે આજણુ હોઈને જે વિદ્યાર્થી છે તે નામે માત્ર આજણુ છે! તું કેવળ નામનો આજણુ રહે અને વિદ્યાર્થી જેમ જીવનચારાનો માનવેરે નિર્વાહ ન કરે-તેવી રીતે રહે એ અને નામસંદ છે! તો તું યજુર્વેદમાં જીવ અને ત્યાં સાંગવેદ વિદ્યાને અભ્યાસ કરે એમ હું ઇચ્છું છું.” પિતાના ઉપદેશને પુત્રકેવળ પીગાળાવ્યું કેમકે એક તો સંસ્કારી હોય અને તેમાં પાણું બાળકદાય! તેને પિતાના શબ્દે તરત જ વીધી નાંખ્યો! તે યજુર્વેદમાં પિતાની આજ્ઞા લઈને ભણવા ગયો!

પાર વર્ષે એવે શ્વેતકિતુ પાર વર્ષ સુધી ભણી ચોરીસને વર્ષે પિતાના ઘરે પાછો ફર્યો! તે સમસ્ત વેદ વિદ્યા તો ભણ્યો પણ તેને વિદ્યા ન જરી! જરેલી વિદ્યા વિનય આપે છે ન જરેલી વિદ્યા અવિનય આપે છે! શ્વેતકિતુને પાર વર્ષનો વેદભ્યાસ વિનિત ન કરી શક્યો! કેમકે કેવળ વેદભ્યાસથી તો વિનય આવતો નથી! શાસ્ત્રભ્યાસથી તે આવતો નથી! હૃદયની નમ્રતા તો ઈશ્વરના નિરતિદાય મહા મહિમાને સમગ્રવાથી આવે છે! આથી કેવળ પોષકપાત્રિત

વાદ્યો હોવા સંભવ છે-અર્થાત્ હોવા શક્ય છે-નિશ્ચય હોતો નથી।
એના પછી વિદ્યાના અણબંને લઈને, આજના દૈનિક કાંઈક ઉપી 'કાવ્ય'ની
પામેલા સ્નાતકની માફક ગજાગામી છતાં પાયાવીન કલ્પનાવાંચા પોતે પોતાને મંદા
વેદપટિત માનનારો અલુભ બન્યા ગુરુકુળથી આવ્યો।

પિતાએ તેના વિદ્યામંદને પારખ્યો અને નારાજ થયાં। તેનો એ મહ
ઉતારો જ છૂટકો હતો। કેમકે એમાં જ તેણે અને કુલતું કલ્યાણ હતું. આથી
તેને એકાંતમાં બેસાડીને પ્રેમપૂર્વક પૂછ્યું કે “હે પિતા! તું હોયો હોયો ખ્યાલો
સેવતા, જાતે જાતને પડિત માનતો અને અલુભ થઈને શુરુકુળમાંથી આવ્યો
છે, તો હું તને તે પ્રશ્ન પૂછું; તેનો જવાબ ઉત્તર આપશે? હું તને જે ઉપદેશ
મદિ પૂછું છું; તે ઉપદેશ તું તારા શુદ્ધ પામેથી પૂછીને જાણી શક્યો છે
પ્રશ્ન! જે તું મારા પ્રશ્નો જવાબ વાગશે તો હું માનીશ કે તું સાચો જ વિદ્વાન
છા” પુત્રે જવાબ વાળ્યો કે “હે પિતાજી! આપ ક્યા ઉપદેશને લગતી વ્યા વાન
કરો છો? કૃપા કરીને તે મને જણાવો” ત્યારે પિતાએ કહ્યું કે “હું બેટા! હું તને
એ આદેશને ઉદ્દેશિત પૂછું છું કે જે આદેશને જાણવાથી-જે વિદ્યાને જાણવાથી-
આજન્મથી ન સંભવે સંભગાય છે. ન સમજાવે સમજાય છે. ન જાણાવે
જાણાય છે।” પિતાનો આ પ્રશ્ન ખંડિત સ્વેચ્છિત થઈ ગયો। તેણે કબૂલાત કરી
દીધી કે “હે પિતા! એ ઉપદેશ કયો છે તે મને માહિતી નથી કૃપા કરો અને કહો
કે તે ઉપદેશ કયો છે?”

ત્યારે પિતા ઉદાસીને કહ્યું કે “હે બેટા! જેમ માટીના લોચાને લગતું પશું
જ્ઞાન થતાં, તે માટીના લોચામાંથી બનેલાં ઘાટ વગેરે તમામ કાર્યમાત્રનું તત્ત્વજ્ઞાન
સ્વયમેવ થાય છે એટલે કે કારણરૂપ માટીમાંથી બનેલાં કાર્યરૂપ ઘાટાદિ જેમ
નામમાત્ર છે. વાણુનિ આશ્રય માત્ર છે-કાર્યરૂપ ઘાટાદિ જેમ માટી જ છે-
માટીથી જુદા નથી-માટીનું જ નામરૂપે આસ્તિકરણ છે અને આથી જ માટી જ
તેમાં સાચી છે. તેમ આ જગતરૂપી કાર્ય એ પરમાત્મારૂપી કારણ જ છે.
જગત નામરૂપ માત્ર છે. ઘાટાદિ જેમ માટીથી જુદાં નથી-માટીમય છે-માટીની જ
પૃથક્ અવસ્થા માત્ર છે- માટી સિવાયનું એ કશું નથી, તેમ જગત ઈશ્વરથી
જુદું નથી. ઈશ્વરમય જ છે-ઈશ્વરની જ એ અચિત્ત પૃથક્ ભાસતી અવસ્થા
માત્ર છે-ઈશ્વર સિવાયનું તે કશું નથી! અર્થાત્ કારણ જ્ઞાન ચતાં કાર્ય માત્રનું
જ્ઞાન સ્વયમેવ થાય છે-કારણને જાણ્યા બાદ કાર્યને જુદું જાણવાપણું નથી। તેમ
આ અનન્તકાલિ બ્રહ્માને જુદું જાણવાપણું રહેતું નથી। કેમકે કારણ જ કાર્યરૂપ

હોઈને ક્રૂતા નામે કિત છે. “આ ધોડે અને આ માટી” એ વાક્યમાં ધોડે અને માટી, એ “આ ધોડે અને આ માટી.” આ વાણીના આધાર માત્ર છે. બાકી ધોડે અને માટીમાં પણ કેવળ માટી જ તત્ત્વ છે, તેમ જગતના નામરૂપ કેવળ વાણીના આધારમાત્ર છે. જગત અને પરબ્રહ્મમાં પણ પરબ્રહ્મ જ સત્ય છે. એ પરબ્રહ્મના શાનથી “અચ્યુત, અમત, અવિતાત, અનુક્રમે, શ્રુત, મત, વિશ્રુત,” એક નામ છે. આ તને એક દાખલો આપો. પણ વિષય સૂક્ષ્મ હોઈને હે પુત્ર! તને બીજા બે-ઉદાહરણો આપું છું. જેમ કારણરૂપ સોનાના પીંડને કે કારણરૂપ લોખંડના પીંડને જાણી લેતાં સોનાના અસંખ્ય ઓગરો, માત્ર સોના કે લોખંડના કિત અવ્યય વિન્યાસ માત્ર છે, તે તે દામીના કે ઓગરમાં સોનું કે લોખંડ જ તત્ત્વ છે. બાકીનું બધું કેવળ વિકાર હોઈને ક્રૂતા નામમાત્ર છે-વાણીના વપરાશ માટે આધારમાત્ર છે-સોનું કે લોખંડ સિવાય તેમાં બીજું કશું જ નથી, તેમ આ જગત અને પરમાત્માના વિષયમાં છે. પરમાત્મા જ તત્ત્વ છે. બાકીનું બધું પરમાત્માના જ અધિસ્ય પ્રજા વિન્યાસ માત્ર છે. પરમાત્મા સિવાયનું બીજું કશું તત્ત્વ નથી. જે કાર્ત્ત્વેષાય છે તે નામમાત્ર છે-વાણીના આધારમાત્ર છે. પરમાત્મા જ સત્ય છે. આ છે તે આદેશ.” પિતાની આ વાણી સાંભળી પુત્રે કહ્યું કે, “હે ભગવન! આપનો આદેશ તો આશ્ચર્યમય લાગે છે. મારા શુરુદેવને આ વિદ્યા અણુજાણી જ હાતી જોઈએ. જે એ જાણીતી હોત તો તેઓ પણ મને જરૂર તે ઉપદેશત. તેઓ મને ન કહે એ સંભવ નથી. આથી હવે આપ જ મને એ વિદ્યા માટે દીક્ષિત કરો! હું પુત્ર હોઈને જ આપની પાસે આ રહસ્યમય વિદ્યા શીખવા માટે યોગ્ય છું. માટે કૃપા કરી મને આ વિદ્યા માટે ઉપનીત કરો!” પુત્રનો અહં પીંગળા જતાં મહીમના પિતાને દયા આવી. પુત્રના જીવનને ઉત્તમગતને તેણે આ રહસ્યમય વિદ્યા તેને આપવાનું સ્વીકાર્યું. ॥ ૧-૭ ॥

॥ અથ દ્વિતીયઃ સ્વર્ણઃ ॥

સદેવ સોમ્ય इदम् अग्रे आसीत् एकं एव अद्वितीयं । तदेकं बाहुः असत् एव इदं अग्रे आसीत् एकं एव अद्वितीयं तस्मात् असतः सत् जायत ॥ १ ॥

હે સોમ્ય! આ બંધુ આરંભે કેવળ એક અને અદ્વિતીય સંસ્કૃતિચિન્તાનું ઘટ્ટ જ હતું. તેમાં એ જાગૃતમાં, કેટલાક પ્રસિદ્ધ વિચારકો એમ કહે ॥ કે આ બંધુ આરંભે કેવળ એક અને અદ્વિતીય અસેદ્ જ=અભાવ જ હતું. અને તે અસતમાંથી આ સદ્-ભાવરૂપ જગત ઉત્પન્ન થયું. ॥ ૧ ॥

ક્રુતઃ તુ લલુ સોમ્ય એવં સ્યાત્ હતિ હ ઉવાચ કથં ઘસતઃ
સત્ જાયેત્ હતિ સત્ તુ. એવં સોમ્ય હદં અપ્ર ઘાસીત્ એકં એવ
અદ્વિતીયં ॥ ૨ ॥

પરંતુ હે સોમ્યા ખરે! એવું તે કેમ બંની શકે? એમ ઉદાહરે હવું. અને
કેવી રીતે અસત્માંથી સત્ જન્મે? એમ કહું. તેથી સોમ્યા! આ બધું આરંભમાં
કેવળ એક અને અદ્વિતીય સ્વરૂપ હતું. ॥ ૨ ॥

તત્ પેક્ષતઃ વહુ સ્યાં પ્રજાયેયં હતિ તત્ તેજઃ અસૃજત તત્
તેજઃ પેક્ષતઃ વહુ સ્યામ્ પ્રજાયેયં હતિ તત્ અપઃ અસૃજત । તસ્માત્
યમ્ કચ શોચતિ સ્વેદતે ઘા પુરુષઃ તેજસઃ એવ તત્ દિ આપઃ
જાયન્તે ॥ ૩ ॥

તે સન બહે આ બેધું-વિચારું-“હું બહુ થાઉં. હું પ્રભરૂપ થાઉં.” તેણે
તેમને-(ગરભીને) ઉપમણું. તે તેણે-તેમના અંતરાત્મારૂપ સન બહે વિચારું-“હું
બહુ થાઉં હું પ્રભરૂપ થાઉં.” તેણે-તે તેણે જન્મને (દ્રવ પદાર્થને) સરખાવું. આથી
નિશ્ચય ને કોઈ કોણે પણ મનુષ્ય બરૂપ થાય છે-તેને પાસીને હટ છે! ત્યાં તેમથી
ઉપર-પાછીથી જલ ઉપજે છે ॥ ૩ ॥

તા આપઃ પેક્ષન્તઃ વહવઃ સ્યામ પ્રજાયેમદિ હતિ તા મનં
અસૃજન્તઃ તસ્માત્ યમ્ કચ વર્પતિ તત્ એવ મૂયિષ્ઠં મનં મવતિ
અદ્વૈતઃ એવ તત્ અધિ અચ્ચાદ્યં જાયન્તે ॥ ૪ ॥

તે જલે વિચારું-હું બહુ થાઉં. હું પ્રભરૂપ થાઉં. તેણે અત્તને-નાકર ચીજને-
પૃથ્વીને ઉપમણી. આથી ને કોઈપણ જગ્યાએ વરસાદ થાય છે ત્યાં જ નિશ્ચય પુષ્કળ
અન્ન ઉપજે છે. નિઃસંદેહ ત્યાં જળની પાછીથી જ અન્નરૂપ-ખાવા યોગ્ય અન્ન
ઉપજે છે. ॥ ૪ ॥

આમ આગલા ખંડમાં આદ્યવિદ્યાની ભૂમિકા સ્પષ્ટ હવે તે વિચારું દાન
શરુ કરતા ત્રણ કહે છે કે “હે પ્રિય! આ સૃષ્ટિ જન્મી તે પહેલાં આ બધું એક
અને અદ્વિતીય સ્વરૂપ બન્ન જ હતું. અર્થાત્ આ છે સિદ્ધાન્ત! જગત ન્યારે નામ
રૂપે વિસ્તરું ન હતું ત્યારે તે ન હતું એમ નહીં. પણ તે પરમાત્મા-સ્વરૂપ જ
હતું. પરમાત્મા એ જગદ્બીજ છે. બીજામાં જલ, નથી હોતું-એમ નહીં. પણ
ખૂબ સદૃશ સ્વરૂપે-અવ્યક્ત સ્વરૂપે હોય છે, તેમ આ જગત બીજરૂપે પરમાત્મામાં
ખૂબ જ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે હતું, કેમકે ને હોય છે તે જ હમેશા યોગ્ય પરિસ્થિતિમાં

પ્રકટ થાય છે ! જે નથી હોતું તે કદી ચોચ પરિસ્થિતિમાં પાંચ પેદા થઈ શકતું નથી !” આમ સિદ્ધાન્તની વાત કરી પિતા આ સિદ્ધાન્તની સામે જે પૂર્વપક્ષ છે તે પૂર્વપક્ષને ઉપરિચિત કરતાં કહે છે કે “હિ પ્રિય ! આ બાબતમાં કેટલાંક વિચારકોનો એવો મન છે કે આરંભમાં આ બધું એક અને અદ્વિતીય અસત્ જ હતું. અને અસત્માંથી સત્ થયું. આ સૃષ્ટિ પ્રકરણ જ એવું છે કે ભગવાનના શુદ્ધિમાનો પણ એની ઉત્પત્તિ રિચિનિ લક્ષની વાતમાં ગાથા બાંધી જાય છે ! આ દસ્યમાન જગત્ અસત્માંથી-શત્યમાંથી પેદા થાય છે. એવો બીજો મત છે.” આમ બીજો મત રજૂ કરી અધિએ મતની સુક્તિ શત્યના અતાર્કતા પૂછે છે કે “હિ પ્રિય ! જે કે વિચારકોએ વિચાર કરીને આ મત રજૂ કર્યો છે, છતાં એ મત સાચો નથી ! અસત્માંથી સત્ કેવી રીતે જન્મે ? અભાવમાંથી ભાવ કેમ પેદા થાય ? પથરમાં તેજ મૂળમાં જ જે નથી તો પછી પથરનાં પીલાંજીરી પણ તેજ કેમ મળે ? જે મૂળમાં હોતું નથી તે કેમ કરીને પેદા થઈ શકતું નથી ! આથી આરંભમાં આ બધું અસત્ હતું અને અસત્માંથી સત્ પેદા થાય છે એ વાત અસત છે ! આથી સત્માંથી જ સત્ પેદા થાય છે ! એથી આ બધું કેવળ એક અને અદ્વિતીય સત્ હતું. એ મત જ સુક્તિયુક્ત છે. અનુભવ સમર્થિત છે.

આ સદૃશ્યો-“વિચાર્યું” કે હું બેંકુ થાઉં ! અર્થાત્ પરમાત્માએ વિચાર કર્યો કે મારામાં સમસ્ત ધર્મોંક પાંચ પાંચ અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં જ છે જ. હવે હું એને વિસ્તાર. હું અનેક રૂપે પ્રકટું. આમ વિચારી તેણે તેજ પ્રકટાન્યુ” તેજ પ્રકટાન્યો બાદ તે તેજના અંતરાત્મા રૂપ સદૃશ્યો વળી વિચાર્યું “હું જલુ થાઉં. અનેક રૂપે છંતો થાઉં.” આમ વિચારી તેણે જળ સરળ્યું. ત્યારે જળના અંતરઆરૂપ સદૃશ્યો વિચાર્યું “હું એક છું, અનેક થાઉં.” આમ વિચારી તેણે પૃથ્વી પ્રકટાવી-અર્થાત્ સદૃશ્યોના ધક્ષણથી, જ્ઞાન તપોમય વિચારથી તેજ, જલ અને પૃથ્વીરૂપ ત્રણ તત્ત્વો પ્રકટ થયાં ! એ ત્રણ તત્ત્વોનું મૂળ આંતર સ્વરૂપ પરમાત્મા બ્રહ્મ જ છે. આથી તત્ત્વજઃ સંસ્કૃત-વગેરે વાક્યો અર્થમય બને છે. તેજ વગેરે પદાર્થો તો જડ છે. તેમનામાં ધક્ષણ સંબંધી નથી. પણ એ ધક્ષણ તે તેમનામાં રહેલાં પેદાં બ્રહ્મનું ધક્ષણ છે. એમ સમજવું ॥ ૧-૪ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

॥ અથ તૃતીયઃ સ્વપ્નઃ ॥

તેષાં સ્વપ્ન. યયાં મૂતાનાં ત્રીણિ ઇથ વીજ્ઞાનિ મયંતિ મણ્ડજે
જીવજં ઉદ્ગિજ્જં હતિ ॥ ૧ ॥

તે આ ચરાચર સૂતોનાં અંડજ, જીવજ અને ઉદ્ગિજ્જજ એવાં ત્રણ જ બીજો
હોય છે. ॥ ૧ ॥

સા. હયં દેયતા. પ્રક્ષત. હસ્ત. મહં. હમાઃ. તિસ્તઃ. દેયતા. મનેન
જીવેન. આત્મનાં. અનુપ્રવિશ્ય. નામરુપે વ્યાકરયાણિ હતિ ॥ ૨ ॥

તે આ સુત્રરૂપી દેવતાએ વિચાર્યું-હવે હું આ (તેજ, જ્ઞાન અને અર્ચન) ત્રણે દેવતાઓમાં જીવરૂપી આત્મા વડે (જીવનસંસ્થિતી) પ્રવેશ કરીને, નામે તથા રૂપને અક્ષર અણ્ અણ્ડ. ॥ ૨ ॥

તાસાં ત્રિવૃત્તે ત્રિવૃત્તે એકૈકાં કરંવાણિ હતિ સા હયં દેવતા
હમાઃ. તિસ્તઃ. દેયતા. મનેન. યય જીવેન આત્મનાં અનુપ્રવિશ્ય નામરુપે
વ્યાકરોત્તે. ॥ ૩ ॥

અને તે ત્રણે દેવતાઓમાંના દરેકને ત્રણત્રણ કરુ-એમ વિચારીને તે
આ સુત્રરૂપી દેવતાએ ત્રણે દેવતાઓમાં જીવરૂપી આત્મા વડે પ્રવેશ કરીને નામે
તથા રૂપને અક્ષર અણ્ડ કર્યાં. ॥ ૩ ॥

તાસાં ત્રિવૃત્તે ત્રિવૃત્તે એકૈકાં વર્કરીત્. યયાં તુ સ્વપ્ન સોમ્ય
હમાઃ. તિસ્તઃ. દેયતા. ત્રિવૃત્તે ત્રિવૃત્તે એકૈકાં મયંતિ તત્ મિ વિજાનીહિ
હતિ. ॥ ૪ ॥

તેમાંનાં દરેક દેવતાને તેણે ત્રણ ત્રણ ગણ્યાં કર્યાં. હવે હું સોમ્ય! જુ રીતે આ
ત્રણે દેવતાઓમાંનાં દરેક ત્રણ ત્રણ ગણ્યાં થયાં છે તે મારી જોડેથી હું બહુ. ॥ ૪ ॥

પરમાત્મા સૃષ્ટિના આરંભમાં એક અને અદિતીય હતા. તેમનામાં સમસ્ત
સૃષ્ટિને સર્જવાની અપ્રમેય તાકાત હતી કારકિ કન્ય પછે તે પરમાત્માએ પ્રકૃતિ
કયું. અને પરમાત્મા પ્રકૃતિથી ત્રણ તત્ત્વો પ્રકટ થયાં. આદ્ય સિદ્ધાંતની
ચાત બીજા અંડમાં પિતાએ પુત્રને જન્મણી હવે સૃષ્ટિ પ્રકરણને આગળ લખાવતા
કહે છે કે આ ચરાચર સૂતોમાં ત્રણ જ બીજો છે. અર્થાત્ ત્રણ પ્રકારનાં જ
પ્રાણીઓ છે. એક અંડજ, બીજા જીવજ અને ત્રીજા ઉદ્ગિજ્જજ. પદ્મી, સર્પ

વગેરે પ્રાણીઓ ઇલામાંથી જન્મતાં હોઈને અંડજ કહેવાય. મનુષ્ય, પશુ વગેરે જીવજ-ગર્ભમાંથી પ્રકટતાં હોઈને જીવજ કહેવાય. વૃક્ષ, લતા, શુભ્રાદિ પૃથ્વીને બેઠીને ઉપર આવતાં હોઈને ઉદ્ભિજ્જ કહેવાય. અને આ ત્રણ પ્રકારમાં અનન્ત પ્રાણીઓનો સમાવેશ કરી શકાય એમ છે. આથી આ વિધાન છે.

હવે આ જરાયુજ, અંડજ અને ઉદ્ભિજ્જ સહિ કેવી રીતે પેદા થાય છે. અર્થાત્ તે તે નામરૂપમાં કેવી રીતે કર્માનુસાર પરમાત્માના જ અંશરૂપ જીવાત્માનો અનુપ્રવેશ થઈને આ સહિ છતી થાય છે તે ખતાવવાનો અર્થ આરંભ કરતાં કહે છે કે 'હુ પ્રિય પુત્ર ! પેલાં સદૃશ દેવતાએ-પરમાત્માએ વિચાર્યું કે મારી આ ત્રણ-તેજ, જળ અને અન્ન-પૃથ્વીરૂપી જે ત્રણ ધર્મીય સહિ નિર્માણ શક્તિ છે-દેવતા છે, તે દેવતાઓમાં, જીવરૂપી આત્મા થઈને પ્રવેશ કરે અને જીવરૂપે તેમાં પ્રવેશી તે તે નામરૂપે પ્રકટ થાઈ. અર્થાત્ જરાયુજ વગેરે જે જે દેહ છે, તે તે દેહમાં તે તે નામ-રૂપે હું પ્રકટું. પણ તેમ કરવા માટે મારે જીવરૂપ થવું પડશે. તે તે દેહમાં તે તે જીવરૂપે પ્રવેશવા માટે પૂર્વસહિના કર્મો નિવામક છે. અર્થાત્ પંચમહા-જૂતાનાં ખતેલાં ખોળીઆઓમાં પરમાત્મા જ તે તે જીવરૂપે પૂર્વસહિના કર્માનુસાર પ્રવેશી આ નામરૂપને પ્રકટ કરે છે. નામરૂપનું વ્યાકરણ કરવાનો વિચાર કરી પરમાત્માએ તે નામરૂપના વ્યાકરણની સિદ્ધિ માટે તેજ વગેરે ત્રણ દેવતાઈ તાકાતમાંની પ્રત્યેકને ત્રણ ત્રણ ગણી કરવાનો સંકલ્પ સેવ્યો. અર્થાત્ દરેકના ત્રણ વિભાગો ક્યાં આ વિભાગ ક્યાં પહેલાં તે પરમાત્મા, આ ત્રણ દેવતામાં પહેલાં જીવરૂપે પ્રવેશીને, એ ત્રણ દેવતાનાં જ વિસ્તારરૂપ અનન્ત કાદિ ખોળીઆઓમાં તે તે નામરૂપે પ્રકટ થયા. અર્થાત્ પરમાત્મા જ, જીવરૂપે પ્રકટવા માટે આ દેવતાઈ પોતાની જ આ ત્રણ તેજાદિ મહાશક્તિઓને ત્રણ ત્રણ ભાગમાં વહેંચી-નિવૃત્તકરણ કરી, તે દ્વારા તે તે જીવના કર્માનુસાર ખોળીઆ પેદા કરે છે. અને તેમાં જીવરૂપે રહી ક્યાં તો સંસાર ભોગવે છે, ક્યાં તો શિવરસ ભોગવે છે ! આટલું છે રહસ્ય. હવે આ ત્રણ સહિનિર્માણ શક્તિનું જેને નિવૃત્તકરણ કરે છે, તે કેવી રીતે થાય છે તે ખતાવતાં ચોથા અંકનો આરંભ કરશે ॥ ૧-૪ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

यत् शब्दे रोहितं रूपं तेजसः तत् रूपं यत् शुक्लं तत् अपां यत् कृष्णं तत् अन्नस्य अपागात् अग्नेः अग्नित्वं चाचारम्मणं विकारः नामधेयं ब्रीणि रूपाणि इति एव सत्यम् ॥ १ ॥

અગ્નિનો જે લાલ રંગ છે તે તેજનો રંગ છે, જે ધોળો છે તે જળનો છે, જે કાળો છે તે અન્ન-પૃથ્વીનો રંગ છે. અગ્નિમાંથી અગ્નિપણુ ચાલી મધુ. અર્થાત્ આ ત્રણે રંગો સિવાય અગ્નિ કોઈ સ્વતંત્ર વસ્તુ ન રહી. ત્રણે રંગોનાં કાર્યરૂપ અગ્નિ-વિકાર કેવળ નામ છે-વાણીનું અવલંબન માત્ર છે ત્રણે રંગો-રૂપો એ જ નિશ્ચય સત્ય છે. ॥ ૧ ॥

યત્ આદિત્યસ્યં રોહિતં રૂપં તેજસઃ તત્ રૂપં યત્ શુક્લં તત્ અપાં યત્ કૃષ્ણં તત્ અન્નસ્ય અપાગાત્ આદિત્યાત્ આદિત્યત્વં વાચારમ્ભળં વિકારઃ નામધેયં ધ્રીણિ રૂપાણિ इति एव सत्यम् ॥ ૨ ॥

આદિત્યનું જે લાલ રૂપ છે તે તેજનું છે. જે ધોળું તે જલનું, જે કાળું તે અન્નનું રૂપ છે. ખસ આદિત્યમાંથી આદિત્યપણુ ચાલી મધુ. અર્થાત્ આ ત્રણે રૂપો સિવાય આદિત્ય કોઈ સ્વતંત્ર વસ્તુ ન રહી, વિકાર કેવળ નામ છે. વાણીનું અવલંબન માત્ર છે. ધેર્ષા ત્રણે રૂપો જ નિશ્ચય સત્ય છે. ॥ ૨ ॥

યત્ ચન્દ્રમસઃ રોહિતં રૂપં તેજસઃ તત્ રૂપં, યત્ શુક્લં તત્ અપાં યત્ કૃષ્ણં તત્ અન્નસ્ય, અપાગાત્ ચન્દ્રાત્ ચન્દ્રત્વં વાચારમ્ભળં વિકારઃ નામધેયં ધ્રીણિ રૂપાણિ इति एव सत्यम् ॥ ૩ ॥

ચન્દ્રનું જે લાલ રૂપ છે તે તેજનું છે. જે ધોળું તે જળનું છે. જે કાળું તે અન્નનું રૂપ છે. ચન્દ્રમાંથી ચન્દ્રપણુ ચાલી મધુ. વિકાર કેવળ નામ છે- વાણીનું અવલંબન માત્ર છે, ત્રણ રૂપો એ જ નિશ્ચય સત્ય છે. ॥ ૩ ॥

યત્ વિદ્યુતઃ રોહિતં રૂપં તેજસઃ તત્ રૂપં યત્ શુક્લં તત્ અપાં યત્ કૃષ્ણં તત્ અન્નસ્ય અપાગાત્ વિદ્યુતઃ વિદ્યુત્ત્વં વાચારમ્ભળં વિકારઃ નામધેયં ધ્રીણિ રૂપાણિ इति एव सत्यम् ॥ ૪ ॥

વિજળીનું જે લાલ રૂપ છે તે તેજનું છે. જે ધોળું છે તે જલનું છે. જે કાળું છે તે અન્નનું છે. વિજળીમાંથી વિજળીપણુ ચાલી મધુ. વિકાર કેવળ નામ છે- વાણીનું અવલંબન માત્ર છે. ત્રણ રૂપો એ જ નિશ્ચય સત્ય છે. ॥ ૪ ॥

एतत् ह स्म वै तत् विद्वांस आहुः पूर्वं महाशालां महाश्रोत्रियाः न नः अद्य कश्चन अश्रुतं अमलं अविज्ञातं उदाहरिष्यति इति हि एभ्यः विदांचक्रुः ॥ ૫ ॥

તેઓ ત્રિવૃક્ષસ્થાને નિશ્ચય જાણતા હોઈને જ અતિપુરાણા પહેલા, મહા ગૃહસ્થો અને મહા વેદવેદાભ્યાસી આ કહ્યું છે કે આને અગ્નિને કોઈપણ મનુષ્ય ન સાંભળેલી, ન સમજાયેલી, ન જાણેલી વસ્તુ ન જતાવશે. નિઃસન્દેહ તેમણે આ ત્રણ રૂપો દ્વારા જ આ બધું જાણ્યું ॥ ૫ ॥

યત્ ઉ રોહિતં ઇવ અમૃત્વં હિતિ તેજસઃ તત્ રૂપં હિતિ તત્
વિદાંચક્રુઃ યત્ ઉ શુક્લં ઇવ અમૃત્વં હિતિ અપાં રૂપં હિતિ તત્વિદાં ચક્રુઃ
યત્ ઉ કૃષ્ણં ઇવ અમૃત્વં હિતિ અગ્રંસ્ય રૂપં હિતિ તત્ વિદાંચક્રુઃ ॥૬॥

જે કાંઈ પણ લાલ જેવું હતું તે તેજનું રૂપ છે એમ તેઓએ જાણ્યું. જે
કાંઈપણ ધોળું જેવું હતું તે પાણીનું રૂપ છે એમ તેઓએ જાણ્યું. જે કાંઈપણ
કાળું જેવું હતું તે અગ્રનું રૂપ છે એમ તેઓએ જાણ્યું. ॥ ૬ ॥

યત્ અવિજ્ઞાતં ઇવ અમૃત્વં હિતિ પતાસામ્ एव देवतानां समास
હિતિ તત્ વિદાંચક્રુઃ. યથા નુ ચલુ સોમ્ય દમાઃ તિસ્ત્રઃ દેવતાઃ
પુરુષં પ્રાપ્ય ત્રિવૃત્ ત્રિવૃત્ एकैका भवति तत् मे विजानीहि हिति ॥૭॥

અને જે કાંઈ ન જાણેલા જેવું હતું તે પણ નિશ્ચય આજ દેવતાઓનું
મિશ્રિતરૂપ છે એમ તેઓએ જાણ્યું. હવે હે સોમ્ય! જે રીતે આ ત્રણે દેવતાઓ
પુરુષ શરીરને પામીને પ્રત્યેક ત્રિવિધ યાગ છે તે તું મારી કનેથી જાણ. ॥ ૭ ॥

આગલા ખંડમાં સૃષ્ટિનાં પ્રત્યેક પદાર્થ મૂળમાં તેજ, જળ અને પૃથ્વીનો જ
વિકાર માત્ર છે—ત્રિકલરણ માત્ર છે એમ કહ્યું. હવે તે જ સિદ્ધાન્તને સ્પષ્ટ કરતાં
કહે છે કે અગ્નિ, આદિત્ય, ચન્દ્ર અને વિજળીમાં જે લાલ, ધોળો અને કાળો
રંગ છે તે અનુક્રમે તેજ, જળ અને અગ્નિનો જ રંગ છે. અગ્નિ, આદિત્ય, ચન્દ્ર
અને વિજળી આ ત્રણે સ્વરંગ સિવાયની કોઈ ભિન્ન વસ્તુ નથી. આ તેજાદિના
રંગ સિવાય અગ્નિ વગેરે કોઈ સ્વતંત્ર ચીજ નથી! અર્થાત્ તેજ વગેરેનાં અગ્નિ
વગેરે વિકાર માત્ર છે. અને વિકારમાત્ર કેવળ નામમાત્ર છે. વાણીનું અવસ્થાન
માત્ર છે. વિકારમાં રહેલું જે કારણ તેજ સત્ય છે! અર્થાત્ તેજ, પાણી અને
અગ્નિ એ ત્રણે રૂપો—આ ત્રણ દેવતા—આ ત્રણ દેવતામાં રહેલું પેલું સદૃશ બ્રહ્મ જ
સત્ય છે. અને અગ્નિ વગેરે તો ઉપવક્ષ્ય માત્ર છે. એનાથી ચરાચર જગત
બહી ઉઠિષ્ટ છે! અર્થાત્ આખું ચરાચર જગત્ તેજ વગેરેનાં વિકારમાત્ર છે!
અને એ વિકારમાં રહેલ પૈવી દેવતા જ સત્ય છે! એક વખત સમસ્ત જગત
આ ત્રણ દેવતાનો જ શુભાકાર, લાગાકાર, સરવાળો કે બાદબાકી છે એમ સમગ્રતા
પછી કહેને પણ કોઈ વસ્તુ અલગપણ ન રહી શકે. કેમકે તેમનું મૂળ તેજનું
સમગર્ભ ચૂક્યું છે! આમ ઋક્ષ અને અઋક્ષ વસ્તુ માત્ર આ ત્રણ દેવેલું જ
ત્રિવૃત્તકરણ છે! એ ત્રણ જ તે તે રૂપે પરિણુ થઈને જગદ્રૂપે દેખાયેલ છે.
આ જ છે ત્રિવૃત્તકરણ. પહેલાંથી તે સાતમી શ્લોક સુધી આ જ સિદ્ધાન્તનો પિના પુત્ર
કને ઉલ્લેખ કરે છે. ॥ ૧-૭ ॥

॥ હિતિ ચતુર્થઃ પાઞ્ડઃ ॥

॥ અથ પચ્ચમઃ સ્વપ્નઃ ॥

અન્નં અશિતં વ્રેષા વિધીયતે તસ્ય યઃ સ્થવિષ્ઠઃ ધાતુઃ તત્
ત્રીપં ભવતિ યઃ મધ્યમઃ તત્ માંસં યઃ અણીષ્ઠઃ તત્ મનઃ ॥ ૧ ॥

પ્રાથેક્ષુ' અન્ન ગ્રણુ રીતે વિભક્ત થાય છે તેનો જે અતિસ્થૂલ ભાગ છે તે
ત્રીપં થાય છે. જે મધ્યમ ભાગ ॥ તે માંસ અને જે અતિસૂક્ષ્મ ભાગ છે તે મન
થાય છે. ॥ ૧ ॥

આપઃ પીતાઃ વ્રેષા વિધીયન્તે તાસાં યઃ સ્થવિષ્ઠઃ ધાતુઃ તત્
મૂત્રં ભવતિ યઃ મધ્યમઃ તત્ હોહિતં યઃ અણીષ્ઠઃ સ પ્રાણઃ ॥ ૨ ॥

પ્રાથેક્ષુ' પાણી ગ્રણુ રીતે વિભક્ત થાય છે. તેનો જે અતિસ્થૂલ ભાગ છે તે
મૂત્ર થાય છે. જે મધ્યમ ભાગ છે તે હોહી થાય છે. જે અતિ સૂક્ષ્મ ભાગ છે તે
પ્રાણ થાય છે. ॥ ૨ ॥

તેજઃ અશિતં વ્રેષા વિધીયતે તસ્ય યઃ સ્થવિષ્ઠઃ ધાતુઃ તત્
અસ્થિ ભવતિ યઃ મધ્યમઃ સ મજ્જા યઃ અણીષ્ઠઃ સા વાક્ ॥ ૩ ॥

પ્રાથેક્ષુ' તેજ-શ્ચ તેજ વગરનો તેજ ભાગ, ગ્રણુ રીતે વિભક્ત થાય છે. તેનો
જે અતિ સ્થૂલ ભાગ છે તે અસ્થિ-હાડકું થાય છે. જે મધ્યમ ભાગ છે તે મજ્જા
થાય છે. જે અતિ સૂક્ષ્મ ભાગ છે તે વાણી થાય છે. ॥ ૩ ॥

અન્નમયં હિ સોમ્ય મનઃ આપોમયઃ પ્રાણઃ તેજોમયી વાક્
इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु इति तथा सोम्य इति ह
उवाच ॥ ૪ ॥

હે સોમ્ય ! મન નિશ્ચય અન્નનો વિકાર છે. પ્રાણ જલનો વિકાર છે. અને વાણી
તેજનો વિકાર છે એમ ઉદાહરણ કર્યું. વળી પણ આપ પૂન્ય અને સમાનવો-એમ
સ્વેતકેતુએ કહ્યું । ત્યારે હે સોમ્ય ! એમ તે પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ કર્યું. ॥ ૪ ॥

આમ બાકી જગત્ એ ગ્રણુ દેવોનું નિરૂપકરણ માત્ર છે. એમ કહી ચોથા
ખંડના અંતે ઋષિએ કહ્યું કે, આ મનુષ્ય શરીર પણ આ ગ્રણુ દેવોની જ પેદાર
છે. મનુષ્ય દેહમાં આ ગ્રણુ દેવો કેવી રીતે રહે છે તે હવે જણાવે છે. માણસ
જે અન્ન ખાગ છે. તેનું ગ્રણુ પ્રકારે શરીરમાં વિભક્ત પરિણામ થાય છે. પ્રાથેક્ષાં
અન્નનો સ્થૂલ ભાગ-ગ્રણુ અપેક્ષાં અન્નનો ક્યતે-તે મગજપ ધર્મ ભાગ છે. અને

તે બહાર નીકળી જાય છે. જે મધ્યમ વિભાગ છે તે માંસ થાય છે. અને જે અતિ સૂક્ષ્મ ભાગ છે તે મેન થાય છે. અર્થાત્ અન્ન 'ત્રણ' રીતે વર્તે છે. અન્નનો નિરૂપણી વિભાગ મળાદિ બહાર ચાલ્યો જાય છે. અન્નનો જ જે મધ્યમ-એક સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે તે માંસરૂપે પરિણમે છે. અને અન્નની જે સૂક્ષ્મ તાકાત છે તે મનરૂપે થાય છે. આમ અન્નનું ત્રિવિધકરણ શરીરમાં થાય છે. તે જ મુગળ્ય જળનું પણ ત્રણ વિભાગે વિભક્ત પરિણામ થાય છે. તેનો સ્થૂળ વિભાગ મૂતરરૂપે થાય છે. અને સૂક્ષ્મતમ વિભાગ પ્રાણરૂપે થાય છે. તે જ મુગળ્ય વી, તેજ વગેરે પદાર્થો દ્વારા ખવાયેલ તેજના પણ ત્રણ પરિણામો થાય છે. તેજનો સ્થૂળ ભાગ હાડકારૂપે, મધ્યવિભાગ મજ્જારૂપે અને સૂક્ષ્મ વિભાગ વાણીરૂપે થાય છે. અર્થાત્ આ ત્રણે દેવતા ત્રણત્રણ રૂપે વર્તી આ દેહને ટકાવે છે.

અન્ન:-મળ, માંસ, મનરૂપે, જળ:-મૂત્ર, લોહી, પ્રાણરૂપે, તેજ:-અસ્થિ, મજ્જા, વાણી રૂપે.

આમ આ ત્રણ દેવતાના ત્રણ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મતમ પરિણામરૂપે આ દેહ છે. તેમાં પણ જેમ જેમ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ તેમ તેમ તે વધારે બાળવાન અને વધારે સ્થાયી. આથી જ જાણ કરે છે કે આ ત્રણમાં પણ એ ત્રણેના જે સૂક્ષ્મતમ પરિણામો છે તે મળમાં તે તે દેવતાની જ સૂક્ષ્મ શક્તિ છે. પિતા, પુત્રને કહે છે કે, હું સોમ્ય ! મન અભય છે. પ્રાણ આપોમય છે. વાક તેજોમયી છે ! આમ અપનાવ્યા પછી પણ પુત્રની હિંસા આત્મ રહેતાં, વળી તેને આ જ વાત વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાવવા હજી ખડો પ્રાર્થન કરે છે. ॥ ૧-૫ ॥

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

दध्नः सोम्य मध्यमानस्य यः अग्निमा स ऊर्ध्वः समुदीपति
तत् सर्पिः भवति ॥ ૧ ॥

હે સોમ્ય ! વધોવાના દેહના જે અતિ સૂક્ષ્મ ભાગ તે હવ તરી આવે છે તે થી થાય છે. ૧ ॥

एवं एव खलु सोम्य अघ्नस्य अद्यमानस्य यः अग्निमा स
ऊर्ध्वः समुदीपति तत् मनः भवति ॥ ૨ ॥

એ જ રીતે હે સોમ્ય ! નિશ્ચય ખવાયેલાં અન્નને જે અતિ સૂક્ષ્મ ભાગ તે ઉપર તરી આવે છે તે મન થાય છે. ૨

અપાં સોમ્ય પીયમાનાનાં યઃ ઘળીમા સ ક્ઠ્ઠ્યઃ સમુદીપતિ
સ પ્રાણઃ ભવતિ ॥ ૩ ॥

પીવાતાં પાણીને હે સોમ્ય ! જે અતિ સૂક્ષ્મ ભાગ તે ઉપર તરી આવે છે તે પ્રાણ થાય છે. ॥ ૩ ॥

તેજસઃ સોમ્ય અહ્યમાનસ્ય યઃ ઘળીમા સ ક્ઠ્ઠ્યઃ સમુદીપતિ
સા વાક્ ભવતિ ॥ ૪ ॥

હે સોમ્ય ! ખવાનારાં તેજને જે અતિ સૂક્ષ્મ ભાગ તે ઉપર તરી આવે છે તે વાણી થાય છે. ॥ ૪ ॥

અન્નમયં हि सौम्य मनः आपोमयः प्राणः तेजोमयी वाक् इति
भूय एव सा भगवान् विद्यापयतु इति तथा सौम्य इति ह उवाच ॥ ૫ ॥

હે સોમ્ય ! મન અન્નને વિકાર છે. પ્રાણ પાણીને વિકાર છે. વાણી તેજને વિકાર છે એમ પિતાએ કહ્યું. વળી પણ આજ પૂન્ય અને સુમનને એમ પુત્રે કહ્યું. હે સોમ્ય ! તથાસ્તુ એમ પિતાએ કહ્યું ॥ ૫ ॥

વધેલાયેલા દહીંને સૂક્ષ્મતમ ભાગ તે એમ ઘીરે શાય છે. ઘીથી આગળ તે જઈ શકું નથી તેમ ખાધેલાં અન્નને, જળને અને તેજને જે સૂક્ષ્મતમ ભાગ છે તે જ, મન, પ્રાણ અને વાણી રૂપે વર્તે છે. અર્થાત્ મન, જળ અને તેજની રૂપાંતરીત શક્તિ તે મન-પ્રાણ અને વાણી છે. અને આથી જ મન પ્રાણ અને વાણી એ અનમય, જળમય અને તેજોમય છે ! પણ વધુ રૂપાંતરીતી જ્ઞાત્વા માટે પુત્ર સિનંતિ કહે છે. અને પિતા આગળ ચાલે છે. ॥ ૧-૫ ॥

॥ इति पठः खण्डः ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

पोडशकलः सौम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माऽशीः काममपः
पिवापोमयः प्राणः न पिबतो विच्छेत्स्यत इति ॥ ૧ ॥

હે સોમ્ય ! સોલ ક્લાવળે છે પુરુષ-પુરુષને દેહ ! ૧૬, પંદર દિવસ ન ખા. અને પેટપર પાણી તેરકું પી. પ્રાણ જલમય છે. તેથી જલ પીતા એવો તારો એ પ્રાણ વિચ્છિન્ન ન થશે એમ ઉદાહરે કહ્યું. ॥ ૧ ॥

સ હ પચ્ચદશાહાનિ નાઽઽશાય દૈનમુપસસાન્ કિં પ્રયીમિ મો
 હત્યુનઃ સોમ્ય યજૂંપિ સામાનીતિ સ હોવાચ નં ધૈ મા પ્રતિમાન્તિ
 મો હતિ ॥ ૨ ॥

તે સ્વેતકેતુએ પંદર દિવસ ન ખાધું. ત્યાર બાદ એની ઉદાસીની ખાસે આગ્યો
 અને કહ્યું-હે પિતા! હું શું બોલું? ત્યારે પિતાએ કહ્યું-હે બેટા! ક્યાં તો ખુશ
 મનનો કે યજુ મનનો કે સામ મનનો બોલ. તે નિશ્ચય બોલ્યો-હે પિતાજી! નિઃસંદેહ
 તે મનનો અને અત્યારે શુભા નથી! ॥ ૨ ॥

તં હ ઉવાચ યથા સોમ્ય મહતઃ અભ્યાહિતસ્ય એકઃ અઘ્નાદઃ
 રાઘોતમાયઃ પરિશિષ્ટઃ સ્યાત્ તેન તતઃ અપિ ન યદુ દદેત્ એવં
 સોમ્ય તે પોડશાનાં કલાનાં એકા કલા અતિશિષ્ટા સ્યાત્ તથા
 પતર્હિ વેદાન્નાનુભવસ્થાશાનાય મે વિજ્ઞામ્યસિ હતિ ॥ ૩ ॥

ત્યારે તેને-સ્વેતકેતુને-તેના પ્રસિદ્ધ પિતાએ કહ્યું-હે સોમ્ય! જેમ જલ્દિ ખામેશા
 મદાન અગ્નિને એક અંબારે આગીઆ નેર્યો બચ્યો હોય તો તે જેમ પેતાની
 મોટા પરિમાણની વસ્તુને ન ખાળી શકે એ જ રીતે હે સોમ્ય! તારી રોજ
 ઉદાસીમાંથી એક જ ક્ષણ બચી જી તેથી તે એક ક્ષણથી અત્યારે તું વેદોને યાદ કરી
 શકતો નથી! તું ખા અને ત્યારે (ખાધા બાદ) મારા કહેવાને સમજી શકીશ.
 જેમ ઉદાસી કહ્યું. ॥ ૩ ॥

સ હાશાય હ પનમ્ ઉપસસાન્ તં હ યત્ કિંચ પમચ્છ સર્વં
 હ પ્રતિપેદે ॥ ૪ ॥

ત્યાર બાદ તેણે નિશ્ચય ખાધું. ત્યાર બાદ તે પ્રસિદ્ધ પિતા ખાસે પહોંચ્યો. તે
 વખતે તેને એ કાંઈ પણ પૂછ્યું તે બધું જ તેણે-સ્વેતકેતુએ જાણ્યું. ॥ ૪ ॥

તં હ ઉવાચ યથા સોમ્ય મહતઃ અભ્યાહિતસ્ય એકઃ અઘ્નાદઃ
 રાઘોતમાયઃ પરિશિષ્ટં તં યુગેઃ ઉપસમાધાય પ્રાજ્વલયેત્ તેન તતઃ
 અપિ યદુ દદેત્ ॥ ૫ ॥

તેને પ્રસિદ્ધ પિતા ઉદાસી કહ્યું-હે સોમ્ય! જેમ જલ્દિ ખામેશા મદાન અગ્નિને
 આગિઓ નેવડો એક તણ્યો બાકી રહેલો હોય તેને ચામેર ધાસ ખરડીને સળગાવે
 તો તેથી તે પેતાનાથી પણ વધારે મોટી ચીજને સળગાવી શકે. ॥ ૫ ॥

એવં સોમ્ય તે પોડશાનાં કલાનાં એકા કલા અતિશિષ્ટા અમૃત્
 સા અન્નેન ઉપસમાહિતા પ્રાજ્વલી તયૈતર્હિ વેદાનુભવસ્વપ્નમયં
 દિ સોમ્ય મન આપોમયઃ પ્રાણઃ તેજોમયી ઘાક્ષ્ હતિ તત્ હ અસ્ય
 વિજઘ્નો હતિ વિજઘ્નો હતિ ॥ ૬ ॥

એમ હે સોમ્ય ! તારી સોજ કલાએમાંથી એક કલા બાકી રહી હતી. તે અત્રથી જુદિંગત થઈને પ્રજ્જવલિત થઈ છે એથી તે એક કલાથી તું અત્યારે વેદોને સ્મરી શકે છે. હે સોમ્ય ! મન અત્રમય છે. પ્રાણ બલમય છે. વાહ તેજોમય છે. એમ ઉદાહરે હયુ. તેને નિઃસન્દેહ એના વચનથી શ્વેતકેતુએ બલયુ. ૧

અનાદિની જ રૂપાંતરીત શક્તિ તે મન વગેરે છે. એ સિદ્ધ કરવાને હવે ત્રણે એક પ્રત્યક્ષ દાખલો જ દીકરા સમક્ષ રજૂ કરે છે. ત્રણે કહે છે કે હે સૌમ્ય ! આ પુરપહેલ સોજ કળાવળો છે. એ અત્રમય છે. એ જો તારે પ્રત્યક્ષ કરવું હોય તો આજથી પંદર દિવસ તું આનંદો ત્યાગ કરે ઉપવાસ કરે દૂકાંત પાણી તું પીજે. કેમકે પાણીમય પ્રાણ છે. આથી તારે પ્રાણ ટકી રહેશે. દીકરાએ તેમ કયું. પંદર દિવસ બાદ અરક્ત થઈ ગયેલો શ્વેતકેતુને પિતાએ પૂછ્યું કાઠણ્યુ વેદનો એકાદ મંત્ર બોલ. શ્વેતકેતુએ જવાબ વાળ્યો—આપુ ! મને કશું સંજ્ઞતું નથી ! તેલું મન લગભગ મરી ગયું હતું. અને મનની મરણ્યતોલ અવસ્થામાં સ્મૃતિ ક્યાંથી ઉપજે ! એને બાદ કેમ નથી આવતું તે ત્રણે આગીઆતું દ્રષ્ટાન્ત આપી સ્પષ્ટ કરે છે. અમિતો આગીઆ જવેડા અંગારો જેમ પોતાના કરતાં મોટા પરિમાણવાળો વસ્તુને સળગાવી શકતો નથી તેમ સોજ કળામાંથી એક જ કળા પ્રાણ તેટલી કળા—બાકી રહેલી હોઈને પોતાના કરતાં સંખ્યામાં વધારે એવી બીજી પંદર કળાને એ એક કળા એટલી શક્તી નથી ! આજ કારણે તને વેદ વગેરે અત્યારે કશું સંજ્ઞતું નથી ! માટે તું હવે પારણ્યાં કર. પારણ્યાં કર્યા બાદ તેનાં દેહમાં વળી કૌંસત આવ્યું. તેને હવે સંજ્ઞા લાગ્યું. આમ અનના લીલાલાવમાં મનનો બાવાબાવ બતાવી મન અત્રમય છે, પ્રાણ આપોમય છે એને વાહ તેજોમય છે. એ જ ત્રણે સિદ્ધ કરે છે. એને હવે પુત્રને એ વાતમાં સંશય રહેતો નથી. ॥ ૧-૬ ॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

उद्दालकः ॥ आरुणीः श्वेतकेतुं पुत्रं उवाच स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहि इति यत्र एतत् पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपद्यो भवति स्व्य अपीतः भवति तस्मात् एनं स्वप् इति आचक्षते स्वं हि अपीतो भवति ॥ १ ॥

પ્રસિદ્ધ અતુલના પુત્ર ઉદાસકે પોતાના પુત્ર મ્વેતકેતુને એમ કહ્યું: હે પ્રિયદર્શન! તું મારી પાસેથી સુપુષ્પિ અવરથાને જાણ-સમજ, જે કાલમાં આ મનુષ્ય “સ્વપિતિ” (ચૂનો છે) નામથી સંબોધાય છે તે કાળમાં દે સોમ્ય! સંતુષ્ટી સાથે મનેલો તે દોષ છે. “સ્વ” માં પોતાના વાસ્તવરૂપ સદૃશ્યમાં, લીન થાય છે. તેથી એને “સ્વપિતિ” એમ કહે છે. કેમકે તે સ્વમાં લીન મરેલો દોષ છે. ॥ ૧ ॥

સ યયા શકુનિઃ સૂત્રેણ પ્રવદ્ધો દિશં દિશં પતિત્વા અન્યથા આયતનં અલઘ્વા યન્ધનં એવં અધ્યયત એવં એવં ચલતુ સોમ્ય તન્મનઃ દિશં વિશં પતિત્વા અન્યથા આયતનં અલઘ્વા પ્રાણં એવં ઉપધયતે પ્રાણયન્ધનં હિ સોમ્ય મનં હિતિ ॥ ૨ ॥

તે જેમ દેરાથી હાથે બંધાયેલું પક્ષી દિશા દિશાએ ઉડીને, બીજા કયાંયે આશ્રય ન મેળવતાં, બન્ધનનો જ આશ્રય લે છે તેમ વિજ્ઞાનમય પુરુષ, દિશા દિશાએ ઉડીને બીજા કયાંયે આશ્રય ન મળતાં પ્રાણ-પરબ્રહ્મનો જ આશ્રય લે છે કેમકે આ મન હે સોમ્ય! પ્રાણથી બંધાયેલું છે. ॥ ૨ ॥

અશનાપિપાસે મે સોમ્ય વિજાનીહિ હિતિ યન્નં પતત્ પુરુષઃ અશિશિપતિ નામાપ એવં સત્ અશિતં નયન્તે તત્ યથા જોનાયોઽધ્યનાયઃ પુરુષનાયઃ હિતિ એવં તત્ અપ આચક્ષતે અશનાય હિતિ તન્નં પતત્ શુગં ઉત્પતિતં સોમ્ય વિજાનીહિ નં હિદમ્ અમૂલં મધિવ્યતિ હિતિ ॥ ૩ ॥

હવે હે સોમ્ય! મૂળ અને તરસને તું મારી પાસેથી જાણ, ન્યારે આ પુરુષ “અશિશિપતિ”-આવા થાહે છે, એ નભે કહેવાય છે ત્યારે એનો અર્થ, એ છે કે જલ નિશ્ચય તે આધેલાં અન્નને લઈ ગયું છે. તે જેમ ગાયને લઈ જનારને “જોનાય” ઘોડાને લઈ જનારને “અધ્યનાય” એને-મનુષ્યને લઈ જનારને “પુરુષનાય” એમ કહે છે તેમ તે પાધિતાં અન્નને લઈ જનાર જલને “અશનાય” એમ કહે છે. તે અન્ન ચાલી જતાં એટલે કે પાણી દ્વારા પથ્થો જઈને રસ, રુધિર, માત્ત, હાડકાં રૂપે ચાલી જતાં આ શુભ-શરીર રૂપી અંકુર ઉત્પન્ન થયેલું જાણ. હે સોમ્ય! તે વિના મૂળ અકારણુ તે ન જ થયું હશે! એમ ઉદાસકે કહ્યું. ॥ ૩ ॥

તસ્ય કં મૂલં સ્યાત્ અન્યથ અન્નાદ એવં એવં ચલતુ સોમ્ય અન્નેનં શુગેનં અપોમૂલં અધિચ્છદ્ધિઃ સોમ્ય શુગેનં તેજોમૂલં અન્વિચ્છં તેજસાં સોમ્ય શુગેનં સન્મૂલં અન્વિચ્છં સન્મૂલાઃ સોમ્યેમાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ સદ્ આયતનાઃ સત્ પ્રતિષ્ઠાઃ ॥ ૪ ॥

તેનું=સરીશ્વરી અંકુર=કાર્યનું મૂળ=કાળ સિવાય કે અન્ય બીજો ક્યાં હોય ? એમ જ હે સોમ્ય ! નિઃશય અન્નરૂપ અંકુરથી તેના મૂળ જલને બાણુ-રોધ જલરૂપ શુભ=અંકુરથી હે સોમ્ય ! તેના મૂળ સત્=અલ્પને હું બાણુ. બસ. સદૃશી મૂળવાળી છે આરંભમાં, સત્ના આશ્રયવાળી છે સ્થિતિ કાળમાં, અને સત્માં પ્રતિષ્ઠાવાળી પ્રલયકાળમાં. આ બધી પ્રભાઓ હે સોમ્ય !

अथ यथैतत् पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत् पीतं नयते तत् यथा गोनायः अभ्युनायः पुरुषनायः इति एवं तत् तेजः आचष्ट उदम्येति तत्र एतद् एव शुंगं उत्पत्तितं सोम्य विजानीहि न इदं समूलं भविष्यति इति ॥ ५ ॥

હવે ત્યારે આ પુરુષ પિપાસતિ=(પીવા ચાહે છે) એ નામે સંજોધાય છે, તેનો અર્થ એ છે કે તેજ નિઃશય તેના પીધેલાં પાણીને લઈ ગયું છે. તે જેમ ગોનાય-અભ્યુનાય-પુરુષનાય એમ કહે છે તેમ તે પીધેલાં જળને લઈ જનારાં તેજને ઉદમ્યા (તરસ) એમ કહે છે. તે પીધેલું જળ તેજ દ્વારા છત્તું થઈ રુધિર આદિ રૂપે યાદી જતાં, નિઃશય આ સરીશ્વર અંકુર ઉત્પન્ન થયું છે-એમ હે સોમ્ય ! બાણુ, એ વિના કાણે તો થયું ન જ હતો એમ ઉદાહરે કહ્યું ॥ ૫ ॥

तस्य क मूलं स्यात् अन्यत्र अद्भयः अग्निः सोम्य शुणेन तेजोमूलं अग्निच्छ तेजसा सोम्य शुणेन सन्मूलं अग्निच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा यथा नु खलु सोम्य इमाः तिस्रः देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत् त्रिवृत् एकैका भवति तद् उक्तं पुरस्तात् एव भवति अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतः याक् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणः तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम् ॥ ६ ॥

તે સરીર શ્વરી શુભ-અંકુર મૂળ સિવાય કે બધા બીજો ક્યાં હોય ? હે સોમ્ય ! જલરૂપ શુભથી તેના મૂળ તેજને બાણુ તેજશ્વરી શુભથી તેના મૂળ સદૃશ્યકને હે સોમ્ય ! બાણુ. બસ. સત્શ્વરી મૂળવાળી, સત્શ્વરી સ્થિતિવાળી અને સત્શ્વરી પ્રતિષ્ઠાવાળી આ બધી પ્રભાઓ છે. હે સોમ્ય ! અને જેમ હે સોમ્ય ! આ ત્રણે દેવતાઓ પુરુષને પ્રાપ્ત કરીને એક એક ત્રણ પ્રકારની થાય છે એ તો મેં તને પહેલાં જ કહ્યું છે ! હે સોમ્ય ! મરી જતા આ પુરુષની વાણી મનમાં લીન થાય છે. મન પ્રાણમાં, પ્રાણ તેજમાં (ઉદાનમાં) અને તેજ પરદેવતામાં-સદૃશ્યકમાં લીન થાય છે. ॥ ૬ ॥

स य एषः अणिमा एतत् अस्मिन् इदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत् त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु इति तथा सोम्य इति ह उवाच ॥ ७ ॥

તે આ જે સત્ તે અતિ સુક્રમ છે. તેના જ વડે આત્માવાળું છે આ બધું તે સત્ય-અવિનાશી છે. તે આત્મા છે. હે સ્વેતકેતુ ! તે આત્મા તું છે એમ ઉદાલકે કહ્યું. ફરીથી પણ મને બમવાન સમનવા એમ સ્વેતકેતુએ કહ્યું. તથાસ્તુ હે સોમ્ય ! એમ પ્રસિદ્ધ પિતા ઉદાલકે કહ્યું ॥ ૭ ॥

આમ પિતાએ પુત્રને ત્રિવૃત્તકરણ ઉપદેશી વિકાર એ સત્ય નથી પણ વિકારનું કારણ એ જ પરમ સત્ય છે. એમ બતાવ્યું. હવે આગળ સુષુપ્તિ અવસ્થાને લગતું જ્ઞાન આપવા પ્રવૃત્ત થાય છે. પિતા કહે છે કે હે પ્રિયદર્શન ! તું મારી કનેથી “સ્વપ્નાન્ત”=સ્વપ્નાને ન્યાં અંત છે તે સુષુપ્તિ અવસ્થાને જાણ ! સુષુપ્તિ અવસ્થા એ સ્વપ્ન અને જાગૃતનું કારણ છે. અર્થાત્ કારણને જાણવાથી કાર્યનું જ્ઞાન સ્વયમેવ થાય છે એ તો આ પ્રકરણની મૂળભૂત વાત છે. તો જે સુષુપ્તિ અવસ્થાથી આત્મા પર છે—અસૃષ્ટ છે એમ સાધક જાણે તો બ્રાહ્મીની જે અવસ્થાથી તે પર છે એ એની મેળે જાણી શકાય ! અને આત્મા અવસ્થાત્રયથી પર છે—અસૃષ્ટ છે—તે ત્રણેનો કેવળ સાક્ષી છે—મૂળમાં પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે એ જ્ઞાન વિવેક પ્રકરણમાં ખૂબ જ અગત્યનું છે. આથી ત્રપિ કહે છે કે હે ખેટા ! તું સુષુપ્ત અવસ્થામાં રહેલાં પુરુષને લગતું જ્ઞાન મારી કનેથી સમજ. જ્યારે આત્માને ગાઢ ઉંઘની અવસ્થા હોય છે, ત્યારે તેને=આત્માને “સ્વપિતિ” એ નામે કહેવામાં આવે છે ! આ સ્વપિતિ=સુષુપ્તિની અવસ્થાને પામેલો આત્મા, તે વખતે ક્યાં જઈને ઠેર છે ! ઉંઘમાં બધાંય પ્રાણીઓ તે તે દેહમાં રહ્યાં છતાં ક્યાંક ઉડાણમાં સરકી પડે છે ! આપણા સૌનો એ અનુભવ છે ! તો આ આત્મા ઉંઘમાં ક્યાં સરકી પડે છે ? ત્રપિ કહે છે તે વખતે ઉંઘમાં આત્મા સત્તરી સાથે મળેલો હોય છે. અર્થાત્ સત્ એટલે પરમાત્મા. ઉંઘમાં જીવાત્મા પરમાત્માને મળેલો હોય છે. એટલે કે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં લીન થયેલ હોય છે. આ છે બેટાલર્ન અમેદાનુભવ ! આત્મા પોતાના મૂળરૂપમાં લીન થયેલ હોય છે. અને આત્માનું મૂળરૂપ તે પરમાત્મા જ છે ! પોતાના વાસ્તવરૂપમાં એ લીન થયેલ હોઈને એને સ્વપિતિ એમ કહેવામાં આવે છે ! આ ઉંઘમાં રહેલ આત્મા હમેશને માટે પરમાત્મામાં લીન થતો નથી. કેમકે તે હજી અજ્ઞાનથી ચીકણો છે ! આથી ન્યાં સુધી અજ્ઞાન જીવતું હોય ત્યાં સુધી રોજ પરમાત્માના જોણામાં જીવ ઉંઘમાં જઈ આવે છે છતાં તે ત્યાંથી રોજસરારે પાછો શુદ્ધ થવા જગનમાં આવે છે. આ જ વાનને દૃષ્ટાન્ત દ્વારા ત્રપિપુત્ર સમજા મૂકે છે. જેમ દેરાથી બંધાયેલું પક્ષી દશે દિશામાં ભમી ભમીને, થાકીને પાછું, ક્યારે આશ્રય ન મળતાં બંધનનો જ આશ્રય લે છે તેમ આ વિજ્ઞાનમય આત્મા=મન, પ્રાણથી બંધાયેલ હોઈને દશે દિશાઓમાં

સ્થાવર જંગમ જગતના બોધ પદ્ધતિમાં તિચરી તિચરીને-ચાહીને ઉદ્ધમાં તે પ્રાણુનો જ આશરો લે છે. અહીં મન એટલે વિજ્ઞાનમય પુરુષ. પ્રાણુ એટલે પરમાત્મા-સદ્બ્રહ્મ. અર્થાત્ પરમાત્મા જ આત્માનો એક આધાર છે. એક આશ્રય છે !

વિજ્ઞાનમય પુરુષ પ્રાણુનન્ધનવાળો છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી આત્માને વિજ્ઞાનનો એટલે કે બુદ્ધિનો સંપર્ક રહે છે. ત્યાં સુધી તે પરબ્રહ્મસ્વરૂપિનું થતો નથી ! આ છે તત્ત્વજ્ઞાન. હવે આ શરીરની ઉત્પત્તિ નિષ્કારણ નથી. પણ સકારણ છે, એમ સિદ્ધ કરતાં સૌનું એક કારણ કહ્યું છે તે ક્રમશઃ પિતા પુત્રને બતાવવાનો આરંભ કરે છે પિતા કહે છે કે હે બેટા ! તું મારી પાસેથી જૂખ અને તરસનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજી લે. શરીરસ્થ આત્મા જ્યારે જૂખો થાય છે. ત્યારે તેને “આશિશિપતિ” નામે ઓળખવામાં આવે છે. આનું આનું નામ કેમ પડ્યું તે બતાવતાં કહે છે, જેમ ગાય વગેરેને દેરી જનારને ગોનાય વગેરે કહેવાય છે, તેમ ખાધેલા અન્નને દેરી જનારને અશનાય કહેવામાં આવે છે. આ અશનાય તે જળ છે. કેમકે જળ-પાણી જ ખાધેલાં અન્નને લઈ લાય છે—અનરસ-સંધિર, મનગ્ન અશિયરૂપે પરિણત કરે છે. આથી ખાધેલાં અને પાણી દ્વારા વીર્ય પર્યન્ત પરિણત થયેલા અન્ન દ્વારા જ આ શરીરરૂપી અંકુર ફૂટે છે. અર્થાત્ અનનજળ એ આ શરીરનું કારણ છે. અર્થાત્ શરીરરૂપી અંકુર અનરૂપી અંકુરથી અને અનરૂપી અંકુર જળરૂપી અંકુરથી અને જળરૂપી અંકુર તેજરૂપી અંકુરમાંથી પેદા થાય છે. અર્થાત્ આત્મકસ્તત્ત્વમાન શરીરિ અન્ન, જળ અને તેજરૂપી ત્રણ મૂળવાળાં છે. અર્થાત્ શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ આ ત્રણુ દેવતાનો જ વિવિધ વિસ્તાર તે સૃષ્ટિ છે. અન્નનું જળ અને જળનું તેજ અંકુર-કારણ અહીં સિદ્ધ થયું. તો તે તેજનું વર્ગી કારણ શોધવું રહ્યું. મર્યાદા કહે છે તેજનું મૂળ સદ્બ્રહ્મ છે—પરમાત્મા છે. ખસ પરમાત્મામાં કાર્યકારણની પરંપરા વિરમે છે. ખસ આ સમસ્ત બ્રહ્માંડની અનન્ત પ્રજા આરંભમાં, મધ્યમાં અને અન્તમાં અનુક્રમે આ સદ્બ્રહ્મરૂપી મૂળવાળી, આશ્રયવાળી અને પ્રતિષ્ઠાવાળી છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ સમસ્ત સૃષ્ટિ પરમાત્મામાંથી ઉપજી છે, પરમાત્મામાં રહેલી છે અને અતે પરમાત્મામાં લીન થાય છે. એટલે કે પરમાત્મા જ સૃષ્ટિનું એક અને અલિન નિમિત્તોપાદાન કારણ છે.

આમ અન્નને ખાતા ઈન્દ્રિયાર પુરુષને જેમ અશિશિપતિ કહેવામાં આવે છે અને જળને અશનાય કહેવામાં આવે છે. તેમ પાણી પીતા ઈન્દ્રિયાર પુરુષને “પિપાસતિ” નામે ઓળખાવામાં આવે છે. અને પીધેલા પાણીને પરિપાક ક્રમમાં

પરિણત કરનાર તેજને “ઉદ્યા” કહેવામાં આવે છે. આટલું કરી જેમ શરીરથી અંકુરનું કારણ પહેલાં અગ્ર જ્ઞાન્યું તેમ હવે અનનું કારણ જગ હોવાથી શરીરનું કારણ પણ જગ જ છે, એમ સિદ્ધ કરી તેનું પણ કારણ તેજ છે, એમ દર્શાવી અગ્ર, જગ, તેજ ત્રણેયના કારણ તરીકે સદૃશ્યને નિશ્ચિત કરે છે. અર્થાત્ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ આ સર્જિતું કારણ છે એ મધ્યવર્તી વિચાર છે. ઉત્પત્તિક્રમે જેમ સદૃશ્ય કારણ કરે છે, તેમ લયક્રમે પણ સદૃશ્ય કારણ તરીકે જ કરે છે. કેમકે જેનાથી જેની ઉત્પત્તિ તેમાં જ તેનો લય થાય છે. એવો કાર્યકારણ બાવનો નિયમ છે. આથી ઋષિ હવે કહે છે કે બેટા ! જેમ જન્મનાર પુરુષનું શરીર વગેરે પરબ્રહ્મના ધક્કાથી તેજ, જગ અને અગ્રમાંથી પેદા થયું છે. તેમ મરનાર પુરુષનું શરીર પણ તેજ રીતે તે તે તત્ત્વમાં મળી જતાં આખરે પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં જ લીન થાય છે. વાણી મનમાં, મન પ્રાણમાં, પ્રાણ જ તેજમાં લીન થાય છે. અને તેજ તત્ત્વ પરદેવતા-એટલે કે સદૃશ્યમાં લીન થાય છે. આ ઉપરાંત ક્રમ આપણે જીવનમાં પ્રયત્ન નોંધ્યો છીએ. ગરમી એ જીવનનું લક્ષણ છે. ગરમી જતાં શરીર શમ થઈ જાય છે-એ કેનાથી અણુગણ્યું છે? આમ ઉત્પત્તિ, રિધિતિ અને લયનું એક કારણ છે સદૃશ્ય. આ સદૃશ્ય અતિશય સૂક્ષ્મ છે. એટલું ઝીણું-અને બારીક છે કે એનાથી વધારે ઝીણી કે બારીક કોઈ ચીજ નથી. એટલે કે આપણી પાસે જ્ઞાનના નેટલા સાધનો છે-પ્રમાણો છે તે પ્રમાણો પૈકી એકપણ પ્રમાણથી એ પકડાવું નથી? વળી તે અતિશય સૂક્ષ્મ બ્રહ્મથી જ આ બધું- સચરાચર જગત આત્માવાણું છે. એટલે કે જીવનવાણું છે. જો તે સૂક્ષ્મ બ્રહ્મ ન હોય તો આ જગત કુચાલ જાય! કાંડી જાય! સડી જાય! દુર્ગંધથી ભરપૂર થઈ જાય! અર્થાત્ તેમાંથી જ પ્રાણિત થયેલું જગત જીવે છે! તત્ત્વરૂપ-તદ્વિન્ન-તદ્રૂપ અને તદ્વત્ત્વ આ જગત છે. તે સદૃશ્ય સમ્ય એટલે કે અવિનાશી છે. વિનાશીમાં તે એક અવિનાશી છે અને તે આત્મા છે. અનાત્મ સ્વરૂપ ખીન ગંધામાં તે આત્મા સ્વરૂપ છે. અને જ્યાં તે બંધાનો આત્મા=સ્વરૂપ થયું. આથી જ હે શ્વેતકેતુ! તે બ્રહ્મરૂપી આત્મા તું છે. અર્થાત્ તારું મૂળ સ્વરૂપ તે સદૃશ્ય છે. તું આ પરિચિત્ત શરીરમાં રહેલું-ઉપાધિસ્ત અત્પદ અત્પરચિત્ત જીવચૈતન્ય નથી તું તો તે દેશકાલ-વસ્તુથી, અમર્યાદિત, ઉપાધિરહિત, કેવળ, અદ્વિતીય, એક સર્વશક્તિ, સર્વજ્ઞ, કુર્મકુર્મન્યાયાકુર્મસમર્થ એવું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મ બૃહત્તત્ત્વ છે! આમ જીવ, જીવ નથી પણ શિવ છે એમ પિતાએ પુત્રને કહ્યું. અર્થાત્ પ્રયેક પ્રાણીકાયામાં રહેલ જીવ એ મૂળમાં સ્ત્ર છે. સૂક્ષ્મતમ છે. સર્વઆપી છે. અવિનાશી છે. તે આત્મસ્વરૂપ છે. અને પરમાત્મા અને તેમાં

ફેર નથી. અર્થાત્ પ્રત્યેક જીવ તે મૂળમાં જીવ નથી પરમાત્મા જ છે. આ ભવ્યતમ દર્શન પિતા પુત્રને વારસામાં આવે છે. પણ આ અતિસૂક્ષ્મ સત્ય એકદમ શુદ્ધિમાં કે હૃદયમાં ફેર એમ નથી. આથી પુત્ર પુનઃ ઉપદેશ માટે પિતાને વિનવે છે. અને પિતા તેને વળી ઉપદેશ આપવા પ્રવૃત્ત થાય છે. ॥ ૧-૭ ॥

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

यथा सोम्य मधु मधुक्रुतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां
रसान् समग्रहारमेकतां रसं गमयन्ति ॥ ૧ ॥

હે પ્રિયદર્શન! જેમ મધમાખીએ મધ બનાવે છે-જિલ્લજિલ્લ જગ્યાનાં વૃક્ષોનાં રસોને એકતા કરીને તેમની એકરસતા પ્રાપ્ત કરાવે છે. ॥ ૧ ॥

ते पथा तत्र न विवेकं लभन्ते अमुक्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्य-
मुक्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति
संपद्य न विदुः सति संपद्यामहे इति ॥ ૨ ॥

તે જિલ્લ જિલ્લ જગ્યાનાં વૃક્ષોના રસો જેમ તે વેળાએ એટલે કે એકરસતાના કાળે, આ વિવેકને પામતા નથી. “કે અમુક વૃક્ષનો રસ હું છું” એજ મુખ્ય હે સોમ્ય! આ સમસ્ત પ્રજાઓ પ્રતિદિન સુશુષ્પિ અને પ્રવચકાગમાં સત્-બ્રહ્મમાં લીન થઈને એટલે કે સત્ત્વી સાથે એકરસ થઈને એમ નથી જાણતા કે અમે સત્ બ્રહ્મમાં લીન છીએ. ॥ ૨ ॥

त इह व्याघ्रः वा सिंहः वा वृकः वा घराहः वा कीटः वा
पतंगः वा दंशः वा मशकः वा यत् यत् भवन्ति तदा भवन्ति ॥ ૩ ॥

તે પ્રજાઓ અહીં-સુશુષ્પિ અને પ્રવચ પહેલાં, વાપ કે સિંહ કે વડુ કે ખૂંડ કે ખીટ કે પતંગ કે ડાંસ કે મચ્છર અથવા બીજું કોઈ પ્રાણી હોય-જે જે હોય તે તે ફરી, આવીને થાય છે. ॥ ૩ ॥

સ ય યપ અણિમા પતદ્ આત્મ્યમ્ इदं सर्वं तत् सत्यं स
આત્મા તત્ ત્વમસિ શ્વેતકેતો इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु
इति तथा सोम्य इति ह उवाच ॥ ૪ ॥

તે ને આ અણિમા અત્યંત સૂક્ષ્મ સ્તુ છે એનાથી જ આત્માવાણું છે આ
ખડું. તે સાચ છે. તે આત્મા છે. હે શ્વેતકેતો તે તું છે. એમ પિતાએ કહ્યું. વળી
ખડુ ભગવાન મને સમજાવો એમ પુત્રે કહ્યું. તથાસ્તુ હે સોમ્યા એમ તે પ્રસિદ્ધ પિતાએ કહ્યું.

॥ इति नवमः खण्डः ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात् प्राच्यः स्पन्दन्ते पश्चात्
પ્રતીચ્યસ્તાઃ સમુદ્રાત્ સમુદ્રં एव अपियन्ति समुद्र एव भवति ता
यथा तत्र न विदुः इयं अहं अस्मि इयं अहं अस्मि इति ॥ ૧ ॥

હે સોમ્યા ! આને પૂર્વની નદીઓ વગેરે નદીઓ પૂર્વ તરફ વહે છે અને પશ્ચિમ
તરફની સિન્ધુ વગેરે નદીઓ પશ્ચિમ તરફ વહે છે. તેઓ સમુદ્રમાંથી આવીને
સમુદ્રમાં જ લીન થાય છે. સમુદ્ર જ ઘર્ષ નાથ છે. તેઓ નેમ ત્યાં નથી ભણુંતી કે
આ મંગા કું કું. આ સિન્ધુ કું કું. ॥ ૧ ॥

एवं एव खलु सोम्य इमाः सर्वाः प्रजाः सतः आगम्य न
विदुः सतः आगच्छामहे इति त इह व्याघ्रः या सिंहः वा वृकः
या वराहः वा कीटः या पतंगः वा दंशः या मशकः वा यत् यत्
भवन्ति तदा भवन्ति ॥ ૨ ॥

તેજ મુજબ હે સોમ્યા ! નિમ્ન આ બધી પ્રજાઓ સત્-બ્રહ્મમાંથી આવીને એ
નથી ભણુંતી કે અમે સત્માંથી આવી છીએ. અહીં વાઘ, સિંહ, વડુ, ભૂંડ કે કીટ,
ખતંગ, ડાંસ કે મચ્છર કે કોઈ બીજું, પ્રાણી હોય ને ને હોય છે તેજ આવી
આવીને થાય છે. ॥ ૨ ॥

स य यपः अणिमा पतद् आत्म्यं इदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा
तत् त्वं असि श्वेतकेतो. इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु
इति तथा सोम्य इति ह उवाच ॥ ૩ ॥

તે ને આ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે એનાથી આત્માવાણું છે આ ખડું. તે સાચ છે.
તે આત્મા છે. હે શ્વેતકેતો ! તે તું છે-એમ પિતાએ કહ્યું. વળી ખડુ ભગવાન મને
સમજાવો એમ શ્વેતકેતુએ કહ્યું. તથાસ્તુ એમ તે પ્રસિદ્ધ પિતાએ કહ્યું.

॥ इति दशमः खण्डः ॥

॥ અથ એકાદશઃ સ્વર્ણઃ ॥

અસ્ય સોમ્ય મહતઃ વૃક્ષસ્ય યઃ સૂલઃ અભ્યાહન્યાત્ જીવન્
સ્રવેત્ યઃ મધ્યે અભ્યાહન્યાત્ જીવન્ સ્રવેત્ યઃ અગ્રે અભ્યાહન્યાત્
જીવન્ સ્રવેત્ સઃ પપ્ જીવેન આત્મના અનુગ્રમૃતઃ વેપીયમાનઃ
મોદમાનઃ તિષ્ઠતિ ॥ ૧ ॥

હે સોમ્ય ! આ શામે વિશાળ વૃક્ષના મૂળમાં ને કોઈ કુહાડો મારે તો તે
વૃક્ષ છવતું હોઈને ઝરે; ને કોઈ મધ્યમાં કુહાડો મારે તો તે છવતું હોઈને ઝરે
ને કોઈ તેને માથે કુહાડો મારે તો તે છવતું હોઈને ઝરે કેમકે તે આ વૃક્ષ છવ
આત્માથી વ્યાપ્ત હોઈને ભૂમિના પુષ્કારક રસોને સારી પેઠે પીતું પ્રકુલિત ધઈને
ઉડું રહે છે. ॥ ૧ ॥

અસ્ય યદ્ એકાં શાસ્ત્રાં જીઘઃ જહાતિ અથ સા શુપ્યતિ
દ્વિતીયાં જહાતિ અથ સા શુપ્યતિ ત્રીતીયાં જહાતિ અથ સા શુપ્યતિ
સર્વં જહાતિ સર્વઃ શુપ્યતિ एवं પથ સ્વલ્લુ સોમ્ય વિદિહિ इति ॥
ઉવાચ ॥ ૨ ॥

પણ જ્યારે એ વૃક્ષની એક શાખાને છવત્મા છાડી દે છે ત્યારે તે મુકાઈ
નય છે. જ્યારે બીજાને છાડે છે ત્યારે તે મુકાઈ નય છે. ત્રીજાને છાડે છે ત્યારે તે
પણ મુકાઈ નય છે. જ્યારે સમગ્ર છાડે છાડી દે છે ત્યારે આપું છાડ મુકાઈ
નય છે. એમ શુભ્ય હે સોમ્ય ! આ બધું એમ પિતાએ કહ્યું. ॥ ૨ ॥

जीवापेतं वाय किल इदं त्रिघटे न जीवः त्रिघटे इति स य
एष धर्णीमा एतद् आत्म्यं इदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्
त्वम्बति श्वेतकेतो इति श्रूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु इति तथा
सोम्य इति ॥ ३ ॥

હે છવત્માથી રહિત યથેચ્છં નિઃસન્દેહ આ પ્રત્યક્ષ શરીર મરી નય છે.
છવત્મા મરતો નથી. તે ને આ આત્મ તુલ્ય છે એનાથી જ આત્માવાણું છે આ
બધું. તે સત્ય છે. તે આત્મા છે તે જ છે. હે શ્વેતકેતુ ! એમ ઉદાહરે કહ્યું. વળી
પણ ભગવાન મને સમજાવે એમ શ્વેતકેતુએ કહ્યું. વચસ્તુ હે સોમ્ય ! એમ પ્રસિદ્ધ
ઉદાહરે કહ્યું ॥ ૩ ॥

॥ इति एकादशः स्वर्यः ॥

॥ અથ દ્વાદશઃ સ્વઙ્ઠઃ ॥

ન્યગ્રોધફલં અતઃ આહર इति इदं भगव इति भिन्वि इति
भिन्नं भगव इति किं अत्र पश्यसि इति अण्यः इव इमाः घानाः
भगव इति आसां अङ्ग एकां भिन्वि इति भिन्ना भगव इति किं
अत्र पश्यसि इति न किञ्चन भगव इति ॥ १ ॥

હે પ્રિય ! આ સામેના બટરફળ ઉપરથી તેનો એક ટટો લઈ આવ, એમ
પિતાએ કહ્યું. હે ભગવન ! આ રહ્યું. એમ ઉદાહરણે કહ્યું. એને ભાંગ એમ પિતાએ
કહ્યું. આ ભાંગ્યું એમ પુત્રે કહ્યું. તું એમાં શું જોઈ રહ્યો છે ? એમ પિતાએ પૂછ્યું.
અતિસૂક્ષ્મ શા આ દાણાઓ હે ભગવન ! એમ પુત્રે કહ્યું. એમાંથી હે પ્રિય ! એક
દાણાને ભાંગ આ ભાંગ્યો, ભગવન ! એમ પુત્રે કહ્યું તો તેમાં હવે તું શું જુએ છે ?
હે ભગવન ! કંઈપણ નહીં એમ પુત્રે કહ્યું. ॥ ૧ ॥

तं ह उवाच यं वै सोम्य एतं अणिमानं न निभालयसे
एतस्य वै सोम्य एषः अणीमनः एवं महान् न्यग्रोधः तिष्ठति ॥२॥

તેને પ્રસિદ્ધ પિતાએ કહ્યું-જે આ અત્યંત સૂક્ષ્મને નિશ્ચય તું નથી જોઈ શકતો,
એ અત્યંત સૂક્ષ્મનું જ હે સોમ્ય !-આ આણું મહાન બટરફળ ઉત્પન્ન છે. ॥ ૨ ॥

श्रद्धस्व सोम्य इति स य एषः अणिमा एतद् आत्म्यं इदं
सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत् त्वम् असि श्वेतकेतो इति भूय एव
मा भगवान् विज्ञापयतु इति तथा सोम्य इति ह उवाच ॥ ३ ॥

મહા શ્રદ્ધા હે બેટા ! એમ પિતાએ કહ્યું. તે જ આ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે
એનાથી જ આત્માવાણું છે. આ બધું તે સત્ય છે. તે આત્મા છે. તે તું ॥ હે
શ્વેતકેતુ ! એમ પિતાએ કહ્યું. વળી પણ ભગવાન અને સમનનો એમ પુત્રે કહ્યું.
તથાસ્તુ હે સોમ્ય ! એમ તે પ્રસિદ્ધ પિતાએ કહ્યું. ॥ ૩ ॥

॥ इति द्वादशः स्वङ्ठः ॥

॥ अथ त्रयोदशः स्वङ्ठः ॥

लघुणं एतद् उदके अवधाय अथ मां प्रातः उपसीदथा इति
स ह तथा चकार तं ह उवाच यत् दोषा लघुणं उदकेऽवाधा
अंग तत् आहर इति तत् ह अवमृश्य न विषेद ॥ १ ॥

પિતાએ કહ્યું-આ મીઠાને પાણીમાં નાંખીને પછી સવારે મારી ખાસે આવ. તેણે-પુત્રે તેમ જ ક્યું, તેને પ્રસિદ્ધ પિતાએ ક્યું-સારે તે જે મીઠું પાણીમાં નાંખ્યું હતું, ખાત્રા! તેને લઈ આવ! પુત્રે તેને શેષ્યું છતાં તેને ન બેળવી શક્યો! ॥૧॥

તથા વિલીનં एव अंग अस्थ अन्तात् आचाम इति कथं इति लवणं इति मध्यात् आचाम इति कथं, इति लवणं इति अन्ताद् आचाम इति कथं इति लवणं इति अमिप्रास्य एनत् अथ मा उपसीदथा इति तत् ह तथा चकार तत् शश्वत् संवर्तते तं ह उवाच अत्र पाच किल सत् सोम्य न निमालयसे 'अत्रेव किल इति ॥ २ ॥

હે પ્રિય! સ્વાભાવાત્સાર એ મીઠું પાણીમાં ઘોળવી ગયું છે. તું એને એક દિનારેથી પી. (તેણે પીધું) કેવું લાગ્યું? એમ પિતાએ પૂછ્યું “ખારું” એમ પુત્રે કહ્યું. એને વધારેથી પી એમ પિતાએ કહ્યું. તેણે પીધું. ત્યારે પૂછ્યું. કેવું લાગ્યું! “ખારું પિતાજી” એમ પુત્રે કહ્યું. હવે એને બીજો દિનારેથી પી. તેણે પીધું. તેને પૂછ્યું-કેવું લાગ્યું-ખારું એમ પુત્રે કહ્યું. એને ફેંટી દઈને પછી તું મારી ખાસે આવ એમ પિતાએ કહ્યું. તેણે નિશ્ચય તેમજ ક્યું. અને આવીને ક્યું-તે અત્યંત પાણીમાં જ છે. તેને તેના પ્રસિદ્ધ પિતાએ કહ્યું કે હે શેષ્ય! પાણીમાં મીઠાંની માફક અહીં શરીરમાં તથા સૌ પદાર્થોમાં જ છે નિશ્ચય ચત્ તું દેખી શકતા નથી. યજ્ઞ નિશ્ચય તે અહીં જ છે. ॥ ૨ ॥

स य एवः अणिमा एतद् आत्म्यं इदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत् त्वं असि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विद्यापयतु इति तथा सोम्य इति ह उवाच ॥ ३ ॥

તે જે આ અતિસૂક્ષ્મ છે એનાથી જ આત્માવાળું છે આ ખબર. તે સત્ય છે. તે આત્મા છે. તે તું છે, હે શ્વેતકેતુ! એમ પિતાએ કહ્યું. ફરીથી પણ ભગવાન મને સમજાવો: એમ પુત્રે કહ્યું. હે શેષ્ય! તથાસ્તુ એમ પિતાએ કહ્યું. ॥ ૩ ॥

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

॥ अथ चतुर्दशः खण्डः ॥

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्यः यमिनद्वाक्ष आनीय तं ततः अतिजने वि जेत् स यथा तत्र प्राङ् वा उदङ् वा अधराङ् वा प्रत्यङ् वा प्रध्मायीत यमिनद्वाक्ष आनीतः यमिनद्वाक्षः विचष्टः ॥१॥

હે સોમ્ય ! જેમ કોઈ આંખે પાટા બધેલા પુરુષને અંધાર દેશમાંથી આણીને પછી તેને નિર્જન સ્થળમાં છાડી દેવામાં આવે. અને તે જેમ ત્યાં કઠી પૂર્વ તો કઠી ઉત્તર તો કઠી દક્ષિણ કે કઠી પશ્ચિમમાં ધ્રુમતો જૂમ મારે કે બંધાયેલી આંખે હું અણાયો છું બંધાયેલી આંખે હું ત્યજ્યો છું. ॥ ૧ ॥

तस्य यथा अभिनहनं प्रमुच्य प्रव्रयात् एतां दिशं गन्धाराः
एतां दिशं यज इति स प्रामात् प्रामं पृच्छन् पण्डितः मेधावी
गन्धारान् एव उपसंपद्येत एवं एव इह आचार्यवान् पुरुषो वेद
तस्य तावद् एव चिरं यावत् न विमोक्षये अथ संपश्ये इति ॥२॥

જેમ કોઈ એની આંખના પાટાને છાડીને એમ કહે-આ દિશામાં બાઈ ! અંધાર દેશ છે, એ દિશામાં ના ! તો તે પડિત અને મેધાવી યજ્ઞને એક ગામથી બીજા ગામનો માર્ગ પૂછતો પૂછતો નિશ્ચય અંધાર દેશમાં; પહોંચી જાય છે, તેજ મુજબ અહીં-અનુષ્ઠ. દેહમાં, આચાર્યવાણે પુરુષ સત્ત્વે જણે છે. તેને ત્યાં સુધી જ વિલંબ છે જ્યાં સુધી એ શરીરથી નથી છૂટ્યો-હવે તે સદ્બલને પ્રાપ્ત થાય છે આ નિશ્ચય છે. ॥ ૨ ॥

स य एवः बणीमा एतत् आत्म्य इदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा
तत् स्वम् असि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु
इति तथा सोम्य इति ह उवाच ॥ ३ ॥

તે જ આ અતિસૂક્ષ્મ છે. એનાથી જ આત્માવાણું છે આ બધું તે સત્ય છે, તે આત્મા છે. તે તું છે હે શ્વેતકેતુ ! એમ પિતાએ કહ્યું. ફરી પણ ભગવાન અને સમજાવે. એમ પુત્રે કહ્યું. તથાસ્તુ હે પ્રિય ! એમ તે પ્રસિદ્ધ પિતાએ કહ્યું. ॥ ૩ ॥

॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥

॥ अथ पञ्चदशः खण्डः ॥

पुरुषं सोम्य उत उपतापिनं ह्यातयः पर्युपासते जानासि मां
जानासि मां इति तस्य यावत् न वाद् मनसि संपद्यते मनः प्राणे
प्राणः तेजसि तेजः परस्यां देवतायां तावत् जानाति ॥ १ ॥

હે સોમ્ય ! અતિશય તાવથી પીડાતા મરણોન્મુખ મનુષ્યની ચારે બાજુ કુટુંબીજનો એસી જાય છે અને એમ પૂછે છે-મને જોળખો છો ? મને જોળખો છો ? જ્યાં સુધી તેની વાણી મનમાં, મન પ્રાણમાં, પ્રાણ તેજમાં (ઉદાત્તમાં) અને તેજ પરદેવતા-પરબ્રહ્મમાં લીન નથી થયું ત્યાં સુધી જોળખે છે. ॥ ૧ ॥

અથ યદા અસ્ય વાહ્ મનસિ સંપદ્યતે મનઃ પ્રાણે પ્રાણઃ
તેજસિ તેજઃ પરસ્પર્યાં દેવતાયાં અથ ન જાનાતિ ॥ ૨ ॥

હવે ત્યારે એની વાણી મનમાં, મન પ્રાણમાં, પ્રાણ તેજમાં, અને તેજ પરદેવતામાં લીન થઈ જાય ॥ ત્યારે ઓળખતો નથી. ॥ ૨. ॥

સ ય યપ અણિમા યતદ્ આત્મ્યં હૃદં સર્વં તત્ સત્યં સ આત્મા
તત્ ત્વં અસિ શ્વેતકેતો હૈતિ મૂય યપ મા ભગવાન્ વિજ્ઞાપયતુ
હિતિ તથા સોમ્ય હિતિ હ ડવાચ ॥ ૩ ॥

તે જે આ અતિસૂક્ષ્મ છે એનાથી જ આત્માવાળું છે આ બધું. તે સત્ય છે. તે આત્મા છે. તે તું છે. હે શ્વેતકેતુ! એમ પિતાએ કહ્યું. વળી પાશુ ભગવાન મને સમજાવે. એમ પુત્રે કહ્યું. તથાસ્તુ હે સોમ્ય! એમ પિતાએ કહ્યું. ॥ ૩ ॥

॥ હિતિ પચ્ચદશઃ સ્વળઃ ॥

॥ અથ પોઢશઃ સ્વળઃ ॥

પુરુષ સોમ્ય ડત હસ્તગૃહીતં આનયન્તિ અપહાર્પીત્ સ્તેયં
અકાર્પીત્ પરશુમ્ અસ્મૈ તપત્ હિતિ સ યદિ તસ્ય કર્તા ભવતિ તત્
પય અનૃતં આત્માનં કુરુતે સઃ અનૃતાભિસન્ધઃ અનૃતેન આત્માનં
અન્તર્ધાય પરશુ તપ્તં પ્રતિગૃહ્ણતિ સ દહાતે અથ હન્યતે ॥ ૧ ॥

અને હે પ્રિયદર્શન! જેમ બન્ને હાથે બાંધેલા પુરુષને રાજસેવકો રાજાની સામે લાવે છે અને કહે છે કે, આણે ધન ચોષું છે-આણે ચોરી કરી છે ત્યારે રાજા કહે છે-બસ. એને મારે કડાડી તપાવો. જો તે તેના ચોરીનો કર્તા હોય છે અને તે ઉપરાંત જો તેનાથી તે ચોતાની જતને જૂડી કરે છે તો તે જૂઠા ઈરાદાવાળો. પુરુષ તે જૂઠાથી આત્માને ઢાંધી દઈ તપ્ત થયેલી કડાડીને લે છે. તે દાઝે છે. અને તેને મારી નાંખવામાં આવે છે. ॥ ૧ ॥

અથ યદિ તસ્યા કર્તા ભવતિ તત્ યપ સત્યં આત્માનં કુરુતે
સ સત્યાભિસન્ધઃ સત્યેન આત્માનં અન્તર્ધાય પરશુ તપ્તં પ્રતિગૃહ્ણતિ
સ ન દહાતે અથ મુચ્યતે ॥ ૨ ॥

અને જો તે તેનો ન કરનારો દોષ છે. અને એથી જ તે પોતાની જાતને સાચી ઠેરવે છે, તો તે સત્ય દર્શકાવાળો સત્યથી આત્માને ઢાંકીને તપેલી કુહાડી લે છે. તે દાઝતો નથી. તેને છાત્ર દેવામાં આવે છે. ॥ ૨ ॥

स यथा तत्र नादाद्येत एतत् आत्म्यं इदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत् त्वं असि श्वेतकेतो इति तत् ह अस्य विजज्ञौ इति विजज्ञौ. इति ॥ ૩ ॥

તે જેમ ત્યાં નથી દાઝતો તે જ મુગળ સન્ બધામાં આત્માની સ્થિતિવાળો પુરુષ સંસારમાં દાઝતો નથી. પણ છુટી બચ છે. તે જે આ અતિસૂક્ષ્મ છે, એનાથીજ આત્માવાણું છે આ બધું. તે સત્ય છે. તે આત્મા છે. તે તું છે. હે શ્વેતકેતો ! એમ પિતાએ કહ્યું. ખસ. તે સદૃશને નિસઃસંદેહ શ્વેતકેતુએ આની પાસેથી-પિતા પાસેથી બચ્યું. ખસ. બચ્યું.

॥ इति षोडशः खण्डः ॥

પુત્રે પિતાને વિનવ્યા એટલે જ્યાંસુધી પુત્રને હૃદયનું સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી પિતાએ વિધિવિધ દૃષ્ટાન્તથી આ સિદ્ધાન્ત સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કેમકે છેવટે તો આ વિદ્યા આત્મસમાધાનમાં અવસાન પામે છે. જ્યાંસુધી સહજ સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી પ્રસન્ન હૃદયનો અટક નિશ્ચય થતો નથી ! અને જ્યાંસુધી નિશ્ચય ન થાય ત્યાંસુધી શુદ્ધિની કે હૃદયની શંકા ટળતી નથી. આથી હવે “તત્ત્વમસિ” ઉપદેશનો જુદાં જુદાં દૃષ્ટાન્તથી પારંવાર ઉપદેશ કરશે. જે તત્ત્વ બધાએ દૃષ્ટાન્તમાં સર્વસાધારણ છે. તેનો પુનઃઉલ્લેખ કરીશું નહીં. પ્રત્યેક દૃષ્ટાન્તનું કેન્દ્રવર્તી વિચારને પોષાતું રહત્ય તેટલું જ બતાવીશું. પહેલું દૃષ્ટાન્ત તે મધમાખીના બનાવેલા મધનું છે. જેમ મધમાખો અનેક જીંદોના રસને એકઠા કરી મધપૂડમાં તે બધાને એકરસ કરી નાંખે છે. પણ જુદાં જુદાં જીંદોના રસ, મધપૂડમાં એકરસતા પામ્યાં બાદ જેમ હું અમુક જીંદોના રસ છું. હું અમુક જીંદોના રસ છું. એમ રસ વિષયક ભિન્ન અસ્તિત્વે જાણતાં નથી-તેમ દુનિયાના તમામ જીવો બધામાં કે પ્રજામાં મધપૂડા જેવા પેલા પરમ રસાધિષ્ઠાન પરમાત્મામાં લીન થઈ જાય છે. એકરસ થઈ જાય છે. પરમાત્મામાં મળેલાં તે જાણતા નથી કે અમે પરમાત્મામાં એક બૃહદસ્તિમાં મળ્યાં ગયાં છીએ ! આ મુશુમિ કે પ્રત્યયકાળમાં પરમ અસ્તિત્વ પરમાત્મામાં ભૂતોનો લંચ એ બેદગર્ભ અબેદાંભાસ છે. પણ એ જ પરમાત્મામાંથી જ ભૂતો ઉપજે છે. અને તેમાં જ એ તે લીન થઈ જાય છે. એ સિદ્ધાન્તનું સમર્થક છે ! માટીમાંથી પેલા થયેલ ધોડા માટી સિવાય બીજો કયાં મળી જતો નથી ! આમ આત્મતિક અબેદ પામવાની-નદ્રષ જની રહેવાની યોગ્યતાના અભાવે, અને જ્યાંસુધી સમ્યક્ જ્ઞાનથી આત્માને લગતુ અજ્ઞાન નષ્ટ થયું નથી ત્યાંસુધી રોજ આ દૈનંદિન પ્રત્યય-ઉદયમાં પ્રભુ પ્રાપ્તિ થતાં છતાં, પ્રભુમાં હમેશ માટે તદ્દયે ન રહેતાં તે પ્રાણીઓ

પાછાં તે તે સ્વરૂપે ઊંધનોં ભાંગ ચતાં જગતમાં આવે છે ! અતિસૂક્ષ્મ સત્તામાં સરકી જતાં મૂતો વળી કર્મ-વાસ્ના વગેરેની સત્તાથી ખેતખેતાની અચાનકૂત અંશ્ય અને પરિચિત્ત સત્તામાં આવી જાય છે ! આહી બીજી વખત તત્ત્વમસિ નો ઉપદેશ કરી-તેનું સ્વરૂપદર્શન વર્ણુધી-ત્રીજી વખત ઉપદેશ આપતા પિતાને પુત્ર વિનવે છે. એટલે ત્રણ વળી નદીઓનું દ્રષ્ટાન્ત આવે છે. બીજું બધું સમાન છે. સમુદ્રમાં મળેલી નદીઓ જેમ સમુદ્રને પ્રાપ્ત કરી પોતાનું પૃથક્ અસ્તિત્વ જાળવી રાખવા સમર્થ નથી તેમ જ સદૃશ્યમાં મળેલી આ તમામ પ્રજા પોતાનું વિજ્ઞ અસ્તિત્વ રાખવા સમર્થ નથી ! તે સદૃશ્ય સ્વરૂપ જ આ સમસ્ત છે. આ પછી જીવની અવિનાશિતાનો દાખલો આપતાં ત્રણ કહે છે કે આ સામેના વૃક્ષમાં ન્યાંસુધી જીવ છે ત્યાંસુધી એને ગમે ત્યાંથી કુહાડા વળી ઢાંકે તો બહુ તો એ ઝરપે પછુ મરે નહીં. કેમકે તેમાં જીવ હોયને, જીવને ઘીધે તે જીવવાળું રહે છે. અને જીવવાળું હોયને જ હેઠવ. હેઠવ પછુ તે ફરીથી ભૂમિના પુષ્કારક રસો ચૂસી પોતાની અસ્તિ જાળવી શકે છે. આનું કારણ એક જ છે કે તેના આખાંય શરીરમાં-વૃદ્ધશરીરમાં જીવાત્મા જ ને જાડના કાર્ષણ્ય ભાગને છોડી દે તો તે જીવાત્માના અભાવે જાડ સૂકાઈને મરી જાય. આખા જાડને તે જીવાત્મા છોડી દે તો આખું જાડ મરી જાય તેમ આ શરીરની અંદર છે ત્યાંસુધી શરીરનો કેટકપણ ભાગ કપાય તો શરીર મરતું નથી. પણ જીવાત્મા ને તે શરીરને છોડી દે તો શરીર મરી જાય છે. તો તેના ઉપરથી એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે જીવ અવિનાશી છે. અને અવિનાશી જીવ મૂળ સ્વરૂપે પરમાત્મા જ છે.

આમ વૃદ્ધના દૃષ્ટાન્તથી આત્મા સત્ય છે એમ ખતાયું. હવે વડના ટેાના દૃષ્ટાન્તથી આ આત્મા સૂક્ષ્મતમ છે એમ સિદ્ધ કરે છે. જેમ વડના ટેાને અત્યંત સૂક્ષ્મ-વગભગ નિરવલ્લ અંશમાંથી-અત્યંત અંશમાંથી મહાન વટવૃક્ષ પેદા થાય છે. તેમ આ અત્યંત સૂક્ષ્મ-આરીક-મનોવાગગોચર આત્મતત્ત્વમાંથી જ આ મહાન સંસારવૃક્ષ પેદા થાય છે ! અદૃશ્ય આત્મામાંથી જ જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે થાય છે. એ વાત તરત સમજમાં આવતી નથી. બુદ્ધિથી એ તેટલો એનો ખ્યાલ લાવીએ તો એ બુદ્ધિ ત્યાં યાદી જાય છે ! આથી આવી સૂક્ષ્મતમ વાતમાં બુદ્ધિ નહીં પણ શ્રદ્ધા જ નેત્રી છે. આથી સૂક્ષ્મ નિરવલ્લ આત્મતત્ત્વમાંથી જ જગત પેદા થયું છે. એ વાતમાં શ્રદ્ધા રાખવા પિતા પુત્રને આદેશ કરે છે. અને શ્રદ્ધા એ બુદ્ધિની જ નીતરામાં નિતરી અવસ્થા છે.

આમ આત્મા સૂક્ષ્મતમ છે. સત્ય છે, એ ખતાયું હવે આ આત્મા વડે જ આ બધું પ્રાણુવાળું છે. અર્થાત આત્માના રસે જ આ સમસ્ત ચગચર જગત

રસિન થયેલું છે. આત્માના રસથી વિદ્યોલુ કેઈ અણુ નથી એ વાતને સમગ્રવશ દૃષ્ટાન્ત આપે છે મીઠાનું. પાણીના પ્યાલામાં નાખેલું મીઠું સવારે પિતા પાણું ભાગે છે. પાણીનાં અણુ અણુમાં પ્રસરી ગયેલું મીઠું તેના અંગપ્રત્યંગમાં છે એ પણ ખરું જ. કેમકે, જ્યાંથી પાણીને આપે ત્યાંથી તે ખારું જ લાગે છે. આથી પિતા કહે છે કે પાણીમાં નાખેલું મીઠું પાણીમાં જ છે. તેને તું પૃથક્ તારવી શકે એમ નથી. છતાં તેનાં અણુ અણુમાં તું તેને સ્વાદ દ્વારા પારખી શકે છે તેમ આ આત્મતત્ત્વ પાણીમાં મીઠાની માફક આ શરીરમાં અને દુનિયાના તમામ પદાર્થોમાં એકરસ રીતે એતપ્રેત છે. એને જુદું તારવીને, હથેલીમાં ધરીને કેઈ આંખવાની માફક જુદું જોઈ શકતું નથી. પણ સમસ્ત જગતોના અણુઅણુમાં એનો મધુરસ ભરપૂર છે. આખવાની જલ હોય તો એ ત્રિદોષ રસરાગનો પ્રત્યેક જીવ અનુભવ કરી શકે.

આમ આત્મા સૌમાં એકરસ છે. એતપ્રેત છે. એમ સાધ્યું. હવે તે તું છે. અર્થાત્ આત્મા-જીવ એ જ પરમાત્મા એટલે કે શિવ છે એમ કોણુ જાણી શકે છે ? એટલે કે આ તત્ત્વજ્ઞાન કોણુ સાચી રીતે સમજી શકે છે. એનો નિર્ણય આપનાં પિતાપુત્રને દૃષ્ટાન્ત આપનાં કહે છે કે પ્રિય પુત્ર ! ગાંધાર દેશમાંથી આંખે પાટા બાંધીને કેઈ માણસને કેઈ નિર્જન સ્થળમાં છોડી મૂકવામાં આવે અને તેવો પુરુષ જેમ એમરે “બધાયેલી આંખે હું અણુયો છું, અને બધાયેલી આંખે હું ત્યજ્યો છું. મારે પાણું, ગાંધાર દેશમાં જ જતું છે કેમકે તે મારી પિતૃભૂમિ છે. પણ આંખવાળો છતાંપણુ હું આંધળી અવસ્થામાં છું. કેઈ મને પાટો ખોલી ગાંધારનો માર્ગ બતાવે ” તેની આ કરણુ રાવ સાંભળીને યજ્ઞજીથી કાઠ ગાંધાર ભૂમિનો ભોમિયા પશિકે તેના પાટા છોડી ઉપદેશે કે “ભાઈ ! આ દિશામાં જા. પછી આમ જાજો-અને છેવટે અમુક દિશામાં સંધિ આવ્યો જાજો. તે રસ્તો જ્યાં અટકે છે ત્યાં જ ગાંધારની સરહદ શરૂ થાય છે. જો કદાચ રસ્તો ભૂલે તો એક ગામથી બીજો ગામ કાઠ ભોમિયાને પાછો પૂછજો. એમ તું ગાંધાર પહોંચશે ” અને આ પાટા બધાયેલ આંખવાળો પુરુષ આંખ ખોલીને ભોમિયાએ બતાવેલ માર્ગે સંચરે તો પુનઃ પોતાની પિતૃભૂમિમાં આવી પહોંચે છે. અને તેની અસહાય કરુણુ રાવ અને કકળાટ ટળે છે. તેમ આ જીવ પરમાત્મારૂપી ગાંધાર દેશનો નિવાસી છે. ત્યાંથી તેને અનાદિ અગામ, પાટો બાંધી આ સંસારના સાચા સ્વર્ગન સિવાયના નિર્જન અરણ્યમાં છોડે છે. તે જીવ આ બિહામણા અનેક વિશ્વસ્થલીથી ભરેલાં સ્થાનમાં ગજરાઈને “હું મારી પિતૃભૂમિ-પરમપિતાના દેશથી આંધળી અવસ્થામાં અહીં પટકાયો છું-મારી આંખ હજી બંધ છે- એ પિતૃભૂમિનો

માર્ગ મને ખબર નથી ! અરે કોઈ મારી આંખનો પાટો ખોલો. મને ગાંધારનો-
પરમ પિતાના દેશનો-પિતૃભૂમિનો માર્ગ બતાવો ! હું પિતાના નિરહમાં જૂડું છું-”
આવો આર્તનાદ કરે છે. ત્યારે કોઈ ગુરુ ત્યાં યદ્યજ્ઞથી તેને આવી મળે છે. તે
ગુરુ પેલી પિતૃભૂમિને જાતે જોઈ આવ્યો છે. તેને ત્યાં જવાનો માર્ગ ખબર છે.
તે તેને ઉપદેશ દે છે કે અમુક રીતે વર્તજો. અમુક રીતે વર્તજો. અમુક રસ્તે
જજો, અમુક રસ્તો તજજો-છેવટે અમુક રસ્તે-“તત્ત્વમસિ” “તે તું છે” એ
સમજાને રસ્તે દક્ષતાથી વર્તજો એમ કહી તેને પિતૃભૂમિની સરહદ ઉપર જવાનો
માર્ગ બતાવે છે. ત્યારે તે માર્ગે પરવરતાં તેને કરાર વળે છે. અર્થાત્ જીવનું
ભવમયભણ કારુણિક ગુરુદેવના સપથપ્રદર્શન સિવાય છળું નથી ! જોને સદ્ગુરુની
કૃપા મળી તે સતજ્ઞાન મેળવે છે. અને સદ્જ્ઞાન મેળવી તે મોક્ષને લાપક બને
છે. સમ્યક્જ્ઞાન જોને થયું છે. તેનો આ છેલ્લો જ દેહ છે. એ દેહ પ્રારબ્ધ પૂર્ણ
થતા રૂળી જાય છે. જાનિમાં તેને જન્મ મળતો નથી. તે સદ્બ્રહ્મ હતો અને
સદ્બ્રહ્મ થઈ રહે છે.

આમ “તત્ત્વમસિ” મહાવાક્યનો અનુભવ પરમ કારણિક આચાર્યદેવ સિવાય
કોઈ કરાવી શકતું નથી એમ સ્વયં હવે જ્યારે જીવ ઉદ્ધાન્તિ કરે છે ત્યારે તેની
વાણી ન્યાસિધી મનમાં, મન પ્રાણમાં, પ્રાણ તેજમાં અને તેજ પરબ્રહ્મમાં લીન
નથી થયું ત્યાસિધી તેને બહિર્લાન હોય છે. જ્યાં આ દેવતાઓ પ્રતિભોમ ક્રમે
એનાં મૂળ દૈવતામાં મળી જાય છે કે તરત જીવ, શિવમાં લગી જાય છે. અર્થાત્
બ્રહ્મજ્ઞાની આત્મા હશેને માટે પરમ ચૈતન્યમાં લીન થાય છે ! આ સ્વસ્થતાવધી
પીઠાતા મરણોન્મુખ મનુષ્યના દૃષ્ટાન્તરું છે.

આમ બ્રહ્મવેતાના છેલ્લા દેહવાગ્દાને સમજાવ્યો. બ્રહ્મજ્ઞાન થાય પછી ન્યાસિધી
પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતો નથી ત્યાં સુધી તેમાં પુરૂષે સંસારમાં તો વર્તવું જ પડે છે.
તો તેના બ્રહ્મજ્ઞાનને યાવદાયુ સંસાર કુખદાયક થાય છે કે નહીં ? અર્થાત્ તેવા
ધન્ય મુક્તાત્માને સંસારના તાપો તપાવે છે કે નહીં તે જતાવતાં ચોરનું દૃષ્ટાન્ત
આપે છે. રાજાની સમક્ષ ચોરને જોયો ક્યોં હોય તો તેને પ્રાચીન સમયમાં કુહાડી
તપાવી તેના સ્પર્શ કરવાની આજ્ઞા આપી તે જૂઠો કે સાચો છે તેની પરીક્ષા
કરતાં ! જો ચોર ચોર જ હોય એટલે કે જૂઠો હોય તો તેને કુહાડી ઝગેલા ઉડાડતી
પણ જો તે ચોર ન હોય અને સાચો હોય તો તેને કુહાડી-તપ કુહાડી ઝગેલા
ન ઉડાડી શકતી. અર્થાત્ જૂઠું પરિણામ તાપ છે. સાચું પરિણામ શાન્તિ છે.
આટલું સચ્ચિન છે. સંસારનો રાગદ્વેષ-સમર્થિન અનુભવ જૂઠો છે. અત્યંતજન્ય

છે. તેમાં જે મહાત્મે છે તેને સંસારના દુઃખના ઝગેલા ઉડે છે. તેને પ્રતિફલ જાણ લાગે છે. પણ જે પુરૂષ જ્ઞાનના બળે જુલસ સંસારને સંગ્રહી ચોર બન્યો નથી, તે તેના પરિણામે સંસારના દાવાનગથી દાબ્યો નથી. ચોરને જેમ તાપ અને બન્ધન મળે છે. તેમ અજ્ઞાનીને સંસારતાપ અને દેહબન્ધન મળે છે. અચોરને જેમ તાપ નથી પણ શાંતિ મળે છે. અને મુક્તિ મળે છે. તેમ જ્ઞાનીને સંસાર-તાપ નથી મળતો. સંસારની શાંતિ મળે છે. ભવબ્રમણમાંથી મુક્તિ મળે છે! આથી તત્ત્વમણિ સમગ્રજ્ઞની નિદ્રામાં સંસારતાપની શાંતિ છે. ભવબ્રમણમાંથી મુક્તિ છે! આ બ્રહ્માત્મ તત્ત્વ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. અવિનાશી છે. સૌંદર્ય આંતર-સ્વરૂપ છે. સૌ તે રૂપ છે. બસ આ છે નિશ્ચય એમાં સંશય નથી. કૃતાર્થ પિતાનો પુત્ર પણ આ ઉપદેશે કૃતાર્થ થયો બસ. સૌને પ્રભુ આ પરમ શિવતત્ત્વું જ્ઞાન આપી કૃતાર્થ કરો! ॥ ૬ થી ૧૬ ખંડ ॥

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

॥ इति पष्ठः अध्यायः ॥

॥ अथ छंदोग्ये सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

ॐ ॥ अधीहि भगव इति ह उपससाद् सनत्कुमारं नारदः
तं ह उवाच यत् धेत्य तेन मा उपसीद् ततः त ऊर्ध्वं पश्यामि
इति ॥ १ ॥

ॐ । हे भगवन् ! मने आप आत्मज्ञानने। उपदेश करे। ओम कहीने प्रसिद्ध
नारद सनत्कुमारनी पासें शिष्यभावे पढ़ोंम्बा। ते प्रसिद्ध नारदने सनत्कुमारें कहु-
तुं ने कहीं नम्रतो होय तेनी साथे भारी कने आप. अर्थात् तुं ने नम्रतो होय
ते तुं मने उहे त्वाए पाह तेनाथी आग्रणतुं हूं उने कहीसं. ॥ १ ॥

स ह उवाच ऋग्वेदं भगवः मध्येमि यजुर्वेदं सामवेदं आथर्वणं
चतुर्थं इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं वैवं निधिं
धाकोवाक्यं एकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां
नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यां एतद् भगवः मध्येमि ॥ २ ॥

ते प्रसिद्ध नारद कहुं हे भगवन् ! हूं ऋग्वेद बरयो। हूं यजुर्वेद, सामवेद,
योयो। अथर्ववेद, पांचमां इतिहास पुराण, वेदोदे। वेद व्याकरण, वंशविद्या (पित्र्य)
गणित विद्या (राशि), वायु आदि विद्या (देव), भूतार्थ विद्या (निधि), लक्ष
विद्या, नीति विद्या (ओग्रयन) नृत्तगीतवादित्र विद्या (देवविद्या) प्रकृतिविद्या
(अक्षविद्या) ब्रह्मी विद्या (अनुराक्षी-भूत विद्या) सत्त्वत्र विद्या, नैवेतिविद्या,
सर्पविद्या अने शिष्टविद्या (देवजन विद्या) हे भगवन् ! आ यजुं हूं बरयो। ॥ २ ॥

सः अहं भगवः मन्त्रविद् एव अस्मि न आत्मवित् शुभं हि
एव मे भगवदृशेभ्यः तरति शोकं जात्मविद् इति सः अहं भगवः
शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु इति तं ह उवाच
यत् वै किञ्चित् अध्ययीषा नाम एव एतत् ॥ ३ ॥

તે હું બગવન! કેવળ ઋગ્વેદાદિ વિદ્યાનો બાહ્યકાર છું, આત્માનો બાહ્યકાર નથી! કેમકે મેં આપ સમા પૂજ્ય પાસેથી જ એમ સાંભળ્યું છે કે “આત્માનો બાહ્યકાર શોકને તરી બળ છે” પણ હે બગવન! તે હું તો શોક કરું છું. તેવા મને આપ શોકને પાર ઉતારો-આમ નારદે કહ્યું ત્યારે તેને પ્રસિદ્ધ સનતકુમારે કહ્યું- “નિઃસન્દેહ એ કાંઈ પણ તું બલ્યો છે તે બધું કૃત્રા નામ માત્ર-રાષ્ટ્રમાત્ર છે!” ॥૩॥

નામ યા ઋગ્વેદઃ યજુર્વેદઃ સામવેદઃ આયર્વણઃ ચતુર્થઃ इतिहास-
पुराणः पञ्चमः वेदानां वेदः पित्र्यः राशिः दैवः निधिः चाकोवाक्यं
एकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या
सर्पदेवजनविद्या नाम एव एतत् नाम उपास्व इति ॥ ४ ॥

નામ જ ઈ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અને ચોથો આયર્વણ, પાંચમું
ઈતિહાસપુરાણ, પંચમું વેદનાં વેદઃ પિત્ર્યઃ રાશિઃ દૈવઃ નિધિઃ યાકોવાક્યં
તદ્વિદ્યા, ભૂતવિદ્યા, નૃત્યવાદિવિદ્યા, પ્રકૃતિ વિદ્યા-આ બધું નામ છે, તું નામની
ઉપાસના કર-એમ સનતકુમારે કહ્યું. ॥ ૪ ॥

स यः नाम ब्रह्म इति उपास्ते यावत् नाम्नः गतं तत्र अस्य
यथाकामचारः भवति यः नाम ब्रह्म इति उपास्ते अस्ति भगवः
नाम्नः भूयः इति नाम्नः यावत् भूयः अस्ति इति तत् मे भगवान्
ब्रवीतु इति ॥ ५ ॥

તે પુરુષ કે જે નામને બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસે છે, તેને માટે ન્યાં સુધી નામની
ગતિ હોય છે ત્યાં સુધી તેનું ચર્ય-ચર્ય વર્તન થાય છે. જે નામને બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસે
છે. “હે બગવન! નામથી વધીને કાંઈ છે?” એમ નારદે પૂછ્યું. “નિઃસંય નામથી વધીને
છે” એમ સનતકુમારે કહ્યું. “તો તે મને આપ પૂજ્ય કહો” એમ નારદે કહ્યું ॥ ૫ ॥

આગળ અધ્યાયમાં ભગવાની શ્રુતિએ પિતાપુત્રના સંવાદના રૂપમાં વેદાન્તના
તત્ત્વમતિ મહાશક્ષ્મની રહસ્યમયના નિસ્તારથી કહી જેમ ઉદાત્ત અને સ્વેદીતુને
સંવાદ અંતરની પ્રસન્નતા સાથે એવો ઉદાત્તભાવથી ભરપૂર અને તત્ત્વજ્ઞાનની
ઉચ્ચની હદ બતાવે એવો હતો, તેમ, હવેના અધ્યાયમાં આવનારો દેવર્ષિ નારદ
અને ભગવાન સનતકુમાર વચ્ચેના રમણીય પ્રસન્ન, અર્થગંભીર, હસિત અને
તત્ત્વજ્ઞાનની ચરમ સીમા બતાવનારો બ્રહ્મવિદ્યા નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ સંવાદ પણ
વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં અનિશ્ચય પ્રસિદ્ધ અને અનનીય છે! આ સંવાદનો શબ્દ્યઃ
રમણ અર્થ તો અભોગ્યે વચ્ચાર્યમાં આપ્યો જ છે. આથી તેનું શબ્દ્યઃ વિસ્તાર
બ્રહ્મ અભો આપીશું નહીં. તેમજ એમાં જેટલો હાસ્ય-પુનરાવર્તન છે, તેનું પણ

વારંવાર કથન કરીશું નહીં. ફક્ત દરેક ખંડનો મર્મ શું છે—આશય શો છે—રહસ્ય શું છે એ જ વિસ્તારના ભયે અમો બતાવવા મથાશકિત તત્પર રહીશું. વાંક્યાર્થના વારંવાર પઢન અને ધ્યાનમય મનનથી દરેક પાઠકને મૂળમાત્ર પણ આનંદદાયી થશે. અને આશયના સ્પષ્ટ જ્ઞાનથી મૂળનું રહસ્ય ઉગ્ગમ્ય અને સમાધાનદાયી થશે.

કોઈક કાળે દેવર્ષિ નારદ ભગવાન સનતકુમાર પાસે વિનયપૂર્વક શિષ્યભાવે પહોંચ્યા. પહોંચીને નારદે પરમ હૃદયગ્રંથાથી સનતકુમારને કહ્યું “ભગવન! આપ મને આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરો!” નારદે જેવા મહર્ષિને શિષ્ય બનાવવામાં ભગવતી શ્રુતિનો આશય ઉડી છે. નારદ એક એવું પાત્ર છે કે જેના નામ માત્રે પણ માનવ પાંચન થાય! પરમાત્માનો પરમ ભક્ત. એની ગતિ અકુતોક્ત્ય સંચારિણી! ત્રિલોકમાં એ વિના રોકટોકે જઈ શકે! એને અણુનશ્વરું એવું કશું નહીં. આવા સર્વશક્ત્ય નારદને પણ આત્મજ્ઞાન ન હતું! તો પછી પૂરો અસ્પષ્ટ પણ જે નથી એવા-માનવને તો આત્મજ્ઞાન માટે કેટલો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ! આ છે મર્મ. નારદને શિષ્યભાવે સ્વરાસે આવેલા જોઈને ભગવાન સનતકુમારને આશ્ચર્ય ન થયું. કેમકે પિદ્ધાન હોય તે આત્મવેત્તા હોય જ એવો નિયમ નથી! આથી તેમણે નારદને કહ્યું. “તું અત્યાર સુધી જે કંઈ જાણી ચૂક્યો હોય તે મને કહે, કે જેથી તેનાથી આગળ કંઈ જાણવા ચોક્કસ હોય તે તને હું કહું.” ત્યારે નારદે પોતે કંઈ કંઈ વિદ્યા જાણતા હતા, તેની એક સારી સરખી યાદી આપી! નારદ સિવાયના ધણાં આજ્ઞા જપ્તે જ આટલી વિદ્યાના એકી વખતે કોઈ જાણકાર હોય! નારદના હૃદયમાં જેટલી વિદ્યાઓ હતી તેના એક વાક્યમાં ખ્યાલ આપીએ તો એમ કહી શકાય કે તેઓ વગર પુસ્તકે પુસ્તકશાળા જેવા હતા! પણ નારદનો એકરાર છે કે “હે ભગવન! હું આટલાટલી વિદ્યાઓનો જાણકાર છું છતાં આત્માને હું જાણખતો નથી! અને આત્મા જ એક જાણવા જેવી ચીજ છે! તે એક ને જ ન જાણ્યો અને તેના સિવાયનું બધું જાણ્યું તો તે જાણેલું પણ અજ્ઞાન જ છે! કેમકે આત્માનો જાણકાર શોકથી પર થાય છે એવો નિયમ છે! અને શોકને તરી જવા માટે તો માનવ દેહ છે! તો જે જાણવાથી શોકને ન તરી જવાય તે બહુ જ જાણવાથી શોકની વૃદ્ધિ જ થાય! હે ભગવન! હું શોક કરું છું એટલે એ ચિદ્વૃત્તિ જ આપ જાણી લ્યો કે હું આત્મજ્ઞાની નથી! આથી આપ કૃપા કરીને મને શોકથી પાર કરો! અર્થાત્ આપ મને આત્મવિદ્યા શીખવો!” નારદની આ કમ્પૂઝાતમાં જે સનાતન સત્ય છે તે સૌએ જાણી લેવા જેવું છે. શાસ્ત્રો જાણવાથી જ આત્મા જાણાતો નથી! શાસ્ત્રજ્ઞાન કૃપાર્થ બનતું નથી!

આત્મજ્ઞાનનું એક પ્રત્યક્ષ સર્વના અનુભવમાં આવે એવું જે હું છે તે એ કે આત્માનો જાણકાર શોકથી પર થઈ જાય છે ! શોક એટલે વિયોગજન્ય સંતાપ ! સૌથી મોટો વિયોગ તે પોતાના સ્વૃક્ષ્મક્રમ દેહનો ! વિયોગથી-મરણથી પેદા થનારો જે શોક-સંતાપ, તે સંતાપનું શમન છે આત્મવિદ્યામાં આથી આત્મવિદ્યા શોકશમનની શ્રુતિ છે એમ સાધક જાણે જ્યાંસુધી શોકનો જંબર ન શમે ત્યાં સુધી આત્મજ્ઞાન પ્રસન્ન નથી-કૃતાર્થ નથી, એમ જાણવું ! આથી શાસ્ત્રમાત્રના રહસ્યને ધોળીને પી જનાર નારદ ભગવાનની જે આ સરળ હૃદયની કબૂલાત છે એ આપણને માટે લાઘવતી છે ! આમ નારદ ભગવાનની સરળ વાતની કબૂલાતથી તેની હૃદયશુદ્ધિની ખાત્રી થતાં ભગવાન સનતકુમારે તેને કહ્યું-“એટા ! તારી વાત સાચી છે ! આત્મજ્ઞાન સિવાય શોકશમન નથી, અને તું જે કંઈ જાણે છે તે તો ફક્ત નામ માત્ર છે ! અર્થાત્ શાસ્ત્ર માત્ર શબ્દ માત્ર છે ! શબ્દમાં તો આત્મજ્ઞાન નથી, આત્માનું જ્ઞાન આત્મા નામના પદાર્થને અધીન છે ! શબ્દાધીન નથી, માટે હે નારદ ! અત્યારસુધી તેં જે કંઈ જાણ્યું છે તે શબ્દ માત્ર છે-નામ માત્ર છે !” ત્યારે નારદે નામથી આગળ જે જાણ્યું હતું છે તેને ભગનો પ્રશ્ન કર્યો નામને જાણવાથી મળતું હજી ખતાવી સનતકુમારે નામથી આગળ જે તરફ તેનો ઉપદેશ કરવા શરૂઆત કરી.

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

વાક્ય ઘાથ નામ્નઃ મૂયસી વાક્ય વા ઋગ્વેદં વિજ્ઞાપયતિ યજુર્વેદં સામવેદં આથર્વેણ ચતુર્થેં હૃતિશ્લોકપુરાણં પદ્મમે વેદાનાં વેદં પિતૃયે રાશિ દેવં નિધિં વાકોવાક્યં પદ્માયનં દેવવિદ્યાં ઘણવિદ્યાં મૃતવિદ્યાં ક્ષત્રવિદ્યાં નક્ષત્રવિદ્યાં સર્વદેવજનવિદ્યાં દિવં ચ પૃથિવીં ચ વાયું ચ આકાશં ચ આપચ્ચ તેજઃચ દેવાન્ ચ મનુષ્યાન્ ચ પદાન્ ચ ઘયાંસિ ચ તૃણવનસ્પતીન્ શ્વાપદાન્ કીટપતંગપિપીલિકં ઘર્મં ચ અઘર્મં ચ સત્યં ચ અનૃતં ચ સાધુ ચ અસાધુ ચ હૃદયશં ચ અહૃદયશં ચ યત્ વે વાક્ નામવિષયત્ ન ઘર્મઃ ન અઘર્મઃ વ્યજ્ઞાપયિષ્યત્ ન સત્યં ન અનૃતં ન સાધુ ન અસાધુ ન હૃદયશઃ ન અહૃદયશઃ વાક્ય વા ઇતત્ સર્વં વિજ્ઞાપયતિ વાક્યં ઉપાસ્ય ઇતિ ॥ ૧ ॥

વાણી નિશ્ચય નામંથી અદષ્ટી છે. વાણીજ ઋગ્વેદને જણાવે છે. યજુર્વેદ, સામવેદ, સાધે અથર્વવેદ, પાંચમા ઇતિહાસપુરાણ, વ્યાકરણ, વંશવિદ્યા, ગણિતવિદ્યા, વાયુ આદિ વિદ્યા, ભૂગર્ભવિદ્યા, તર્કવિદ્યા, નીતિવિદ્યા, નૃત્યગીતવાદિત્રવિદ્યા, પ્રકૃતિવિદ્યા, પ્રાણીવિદ્યા, શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા, જ્યોતિર્વિદ્યા, સ્વર્ણવિદ્યા, અને ક્ષિત્ત્રવિદ્યા, ઘૌ અને નિશ્ચય પૃથિવીને, વાયુ અને નિશ્ચય આકાશને, જલ અને નિશ્ચય તેજને, દેવતાઓ અને નિશ્ચય મનુષ્યોને, પશુઓ અને નિશ્ચય પક્ષીઓને, ઘાસ અને વૃક્ષોને, સિંહ વાઘ વગેરે હિંસ્ર પ્રાણીઓને; ક્રીટ પર્વત છીડા વગેરે સુધીનાને, ધર્મ અને નિશ્ચય અધર્મને સાચને અને જૂઠાને, ભલાને અને ખરાને, પ્રિય અને અપ્રિયને વાણીજ જણાવે છે. તે કહાય વાણી ન હોત તો ન તો ધર્મ જણાત ન અધર્મ જણાત ન સાચ કે ન જૂઠા, ન ભલું કે ન ખરાં. ન પ્રિય કે ન અપ્રિય, કશું પણ ન જણાત. વાણીજ આ પ્રાણુ જણાવે છે. ઇં વાણીની ઉપાસના કર ॥ ૧ ॥

સ યઃ વાચં દ્રઘ્ન ઇતિ ઉપાસ્તે યાવદ્ વાચઃ ગતં તત્ર અસ્ય
યથાકામચારઃ ભવતિ યઃ વાચં દ્રઘ્ન ઇતિ ઉપાસ્તે અસ્તિ ભગવઃ
વાચઃ મૂયઃ ઇતિ વાચો યાવ મૂયઃ અસ્તિ તન્મે ભગવન્ દ્રવીતુ
ઇતિ ॥ ૨ ॥

જે કોઈ વાણીને ભક્ષ તરીકે ઉપાસે છે તેને વાણીની ગતિ હોય ત્યાં સુધી યોગ્ય સંસાર થાય છે જે વાણીને ભક્ષ તરીકે ઉપાસે છે. ત્યારે નારદે પૂછ્યું—“હે ભગવન્! વાણીથી કંઈ અદકું છે—અરું ?” સનતકુમારે કહ્યું “નિશ્ચય વાણીથી અદકું છે.” “તો તે મને આપ પૂન્ય કહો” એમ નારદે નિશ્ચય કહ્યું. ॥ ૨ ॥

વિદ્યામાત્ર ફક્ત શબ્દમાત્ર છે—જે તેનું પરિણામ આત્મજ્ઞાનમાં ન થતું હોય તો—આ ઊં રહસ્ય આગત્તા ખંડનું. દેવર્ષિ—નારદ સમસ્ત વિદ્યામાં પારંગત હતા. પણ તેઓ શોકપારંગત ન હતાં અને આથી જ તેમને આત્મવિદ્યા વગરની તમામ વિદ્યાઓ ઓધારની માફક હૃદય ઉપર દબાવુમાત્ર કરતી હતી. હૃદયનો ભાર હળવો કરતી ન હતી. આત્મવિદ્યા જ શોકસંશયની હોઈને હૃદયને હળવું કરે છે. આથી હવે ક્રમશઃ યોગીર્થ્ય બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્યવર સનતકુમાર નારદને શોકની પેઠે પાર લઈ જનાર છે. તેની પ્રત્યેક ખંડ ભૂમિકા રચે છે. પહેલા ખંડને અતે નારદે નામથી અધિકાર તત્ત્વને લગતી જ્ઞાતિ કરી હતી. સનતકુમાર કહે છે કે “નામથી અદકી વાણી છે.” વાણી વસ્તુમાત્રની પ્રકાશક છે. મારે વાણીની ઉપાસના કરવા આચાર્ય શિષ્યને ફરમાવે છે. તેનું સાથે રૂપ પણ જતાવે છે. ખંડને અતે નારદ વાણીથી જે કંઈ અદકું હોય તેને લગતી જ્ઞાતિ પ્રકટ કરે છે.

॥ ઇતિ દ્વિતીયઃ સ્કન્ધઃ ॥

॥ અથ તૃતીયઃ સ્વપ્નઃ ॥

મનઃ વાવ વાવઃ ભૂયઃ યથા ધૈ દ્વે વા વામલકે દ્વે વા કોલે દ્વૌ વા અક્ષૌ મુષ્ટિઃ અનુભવતિ ઇધં વાવં ચ નામ ચ મનઃ અનુભવતિ સ યદા મનસા મનસ્વતિ મન્ત્રાન્ અધીયીય ઇતિ અથ અધીતે કર્માણિ કુર્ધીય ઇતિ અથ કુરુતે પુત્રાન્ ચ પશુન્ ચ ઇચ્છેય ઇતિ અથ ઇચ્છતે ઇમં ચ લોકં અમું ચ ઇચ્છેય ઇતિ અથ ઇચ્છતે મનઃ હિ આત્મા મનઃ હિ લોકઃ મનઃ હિ બ્રહ્મ મનઃ ઉપાસ્વ ઇતિ ॥ ૧ ॥

મન, નિશ્ચય વાણીથી અટકું છે. જેમ નિશ્ચય જે આમળાને કે નિશ્ચય જે બોરોને જે બહોડાં (નામના ફળ) ને મુઠી અનુભવે છે એ જ મુળ્ય મન નિશ્ચય વાણીને અને નામને અનુભવે છે-ભણે છે, તે ન્યારે મનથી સંકલ્પ કરે ॥ કે હું મંત્રોને બાણું, ત્યારે બણે છે. હું કર્મો કરું એમ સંકલ્પ કર્યા બાદ કર્મ કરે છે. હું પુત્રોને અને પશુઓને ઈચ્છું એમ સંકલ્પ કર્યા પછી પ્રાપ્ત કરે છે. આ લોકને અને નિશ્ચય પેલા લોકને ઈચ્છું એમ કર્યા બાદ તે બળને પ્રાપ્ત કરે છે. મન નિઃસ્વપ્ન આત્મા છે. મન નિશ્ચય લોક છે. મન નિશ્ચય બ્રહ્મ છે. મનને ઉપાસ. ॥ ૧ ॥

સ યઃ મનઃ બ્રહ્મ ઇતિ ઉપાસ્તે યાચન્ મનસઃ ગતં તત્ર અસ્ય યથાકામચારઃ ભવતિ યઃ મનઃ બ્રહ્મ ઇતિ ઉપાસ્તે અસ્તિ ભગવઃ મનસઃ ભૂય ઇતિ મનસઃ વાવ ભૂયઃ અસ્તિ ઇતિ તત્ મે ભગવાન્ પ્રવીતુ ઇતિ ॥૨॥

જે-મનુષ્ય મનને બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસે છે તે ન્યાં મુખી મનની ગતિ હોય ત્યાં મુખી યથેષ્ઠ સંસારી યાચ છે જે મનને બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસે છે. “હે ભગવન! મનથી કાંઈ અટકું છે ખરું?” “હા મનથી અટકું છે.” “તો, તે મનથી અટકું” જે હોય તે આપ પૂન્ય મને કહો.” ॥ ૨ ॥

વાણીથી અટકું મન છે. કેમકે મનમાં વાણી અને નામ ઉત્પન્નતા સમાવેશ થાય છે. મનથી સંકલ્પિત જીવનમાં તમામ વર્તન હોય છે. આથી મનનું મહત્વ અપરંપાર છે! આ મન આત્મા છે. કેમકે, આત્માને મનનો સંયોગ ન હોય તો ચેષ્ટામાત્ર અસંભવિત છે. આથી મનમાં આત્માપણુનો આરોપ કરવામાં આન્યો છે. મનથી જ લોકનું પ્રલયન શરૂ-હોવાથી મન જ લોકરૂપ છે. મન સંકલ્પ-વિકાસ-શીલ છે. મનથી જ લોકનું વિકાસ જૂહવતમ થઈ શકે છે. હોવાથી મનમાં પ્રવર્તે પશુ, આચાર્ય હોઈને એનો વિકાસ જૂહવતમ થઈ શકે છે. હોવાથી મનમાં પ્રવર્તે પશુ, આચાર્ય આરોપ કરે છે. અને આમ મનને આત્મા-લોક અને પ્રવર્તે ઉપાસનાનું ફરમાવી તે ઉપાસનાનું ફળ બતાવી વિરમે છે. ત્યારે મનથી અટકું તત્ત્વ બાણુચ નારદ હાથે છે.

॥ અથ તૃતીયઃ સ્વપ્નઃ ॥

॥ અથ ચતુર્થઃ સ્વણઃ ॥

સંકલ્પઃ યાવ મનસઃ ભૂયાન્ યદા ધૈ સંકલ્પયતે અથ મનસ્યતિ
અથ યાવમ્ ઈરયતિ તામ્ ડ નામ્નીરયતિ નામ્નિ મન્ત્રા એકં ભવન્તિ
મન્ત્રેષુ કર્માણિ ॥ ૧ ॥

મનથી નિશ્ચય સંકલ્પ અડકે છે. જ્યારે નિશ્ચય સંકલ્પે છે ત્યારે ઈચ્છા કરે
છે. ત્યાર બાદ વાણીને પ્રેરે છે. તે વાણીને નિશ્ચય નામમાં પ્રેરે છે. નામમાં મન્ત્રો
એકત્ર થાય છે. અને મન્ત્રમાં કર્મો એકત્ર થાય છે. ॥ ૧ ॥

તાનિ હ ધા પંતાનિ સંકલ્પ એકાધમાનિ સંકલ્પાત્મકાનિ
સંકલ્પે પ્રતિષ્ઠિતાનિ સમસ્કૃપતાં ધાવાપૃથિવા સમકલ્પેતાં વાયુશ્ચાકાશં
ચ સમકલ્પન્ત આપઃ ચ તેજઃ ચ સેવાં સંકલ્પ્યૈ ઘર્ષે સંકલ્પન્તે
ચર્પસ્ય સંકલ્પ્યા અશ્વં સંકલ્પન્તે મશ્સ્ય સંકલ્પ્યા પ્રાણાઃ સંકલ્પન્તે
પ્રાણાનાં સંકલ્પ્યા મન્ત્રાઃ સંકલ્પન્તે મન્ત્રાણાં સંકલ્પ્યા કર્માણિ
સંકલ્પન્તે કર્મણાં સંકલ્પ્યા લોકઃ સંકલ્પન્તે લોકસ્ય સંકલ્પ્યા સર્વં
સંકલ્પન્તે સ યથ સંકલ્પઃ સંકલ્પ ઉપારય્ય ઇતિ ॥ ૨ ॥

તે આ બધાં નિશ્ચય સંકલ્પરૂપ એકાધતનવાળાં સંકલ્પાત્મક અને સંકલ્પમાં પ્રતિષ્ઠા-
વાળાં છે. સ્વર્ગ અને પૃથિવી સંકલ્પ કરનાર બેવાં છે. આકાશ અને વાયુ સંકલ્પ સેવનાર
બેવાં છે. પાણી અને તેજ સંકલ્પ કરનાર બેવાં છે. તે બધાનાં સંકલ્પથી વૃદ્ધિ
સંકલ્પિત છે. વૃદ્ધિના સંકલ્પથી અન્ન, અન્નના સંકલ્પથી પ્રાણુ, પ્રાણુના સંકલ્પથી
મન્ત્રો, મન્ત્રોના સંકલ્પથી કર્મો, કર્મોના સંકલ્પથી લોક અને લોકના સંકલ્પથી આ
બધું સંકલ્પિત છે. તે આ સંકલ્પ છે. સંકલ્પને ઉપારય ॥ ૨ ॥

સ યઃ સંકલ્પઃ પ્રહ્લ ઇતિ ઉપાસ્તે કૃત્તાન્ ધૈ સ લોકાન્
ધ્રુવાન્ ધ્રુવઃ પ્રતિષ્ઠિતાન્ પ્રતિષ્ઠિતઃ અવ્યયમાનાન્ અવ્યયમાનઃ
અધિસિધ્યતિ યાવત્ સંકલ્પસ્ય ગતે તત્ર અસ્ય યથાકામચારઃ
ભવતિ યઃ સંકલ્પઃ પ્રહ્લ ઇતિ ઉપાસ્તે અસ્તિ ભગવઃ સંકલ્પાત્ ભૂય
ઇતિ સંકલ્પાત્ યાવ ભૂયઃ અસ્તિ ઇતિ તત્ મે ભગવાન્ પ્રાપ્તીતુ
ઇતિ ॥ ૩ ॥

તે કે જે સંકલ્પને પ્રહ્લ તરીકે ઉપાસે છે તે સ્વર્ગ સંકલ્પિત હોય પ્રતિષ્ઠિત,
નિરુપદવ લોકોને જાતે મુખ, પ્રતિષ્ઠિત અને નિરુપદવ યથેત્ લોકોને પ્રાપ્ત કરે છે.

ન્યાં સુધી સંકલ્પની ગતિ હોય છે ત્યાં સુધી નેની ચલે જતિ હોય છે, જે સંકલ્પને બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસે છે. એ સંકલ્પથી કાંઈ અંકુ' ॥ ૫૩' ? નિશ્ચય સંકલ્પથી પણ અંકુ' છે. તે સમવાન તે મને કહે. ॥ ૩ ॥

મનથી સંકલ્પ અદેશ છે. કેમકે મન સંકલ્પ અને વિકલ્પ બંને કરે છે. આ બંનેમાં વિકલ્પ મિથ્યા હોઈને માણસને પાડે છે. સંકલ્પ સાચો હોઈને ચક્રાવે છે. સંકલ્પમાંથી જ ઇન્દ્રિય-વાણી-નામ-કોરેની ચેષ્ઠા થાય છે. અને નામમાં મન્ત્રો પ્રતિષ્ઠિત છે. મન્ત્રોમાં ક્રિયા દર્શાઈ છે. આથી સરવાળે તે તે ખંડુ સંકલ્પમાં છે. આ સંકલ્પની ન્યારી ગતિ ક્ષત્ર સંહિત વર્ણુથી આચાર્ય સંકલ્પની ઉપાસના કરવા શિખને ફરમાવે છે. સંકલ્પથી અંકુ' તત્ત્વ બાણુવા સિંધ્ય ઇચ્છે છે.

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

चित्तं યાચ સંકલ્પાત્ મૂયઃ યદ્વા ચૈ ચેતયંતે અથ સંકલ્પયતે
અથ મનસ્યતિ અથ યાચં હૃરયતિ તામ્ ડ નામિનિ હૃરયતિ નામિનિ
મન્ત્રા એક ભવન્તિ મન્ત્રેષુ કર્માણિ ॥ ૧ ॥

ચિત્ત નિશ્ચય સંકલ્પથી અંકુ' છે. ન્યારે ચિન્તવે છે ત્યારે સંકલ્પે છે, ત્યાર બાદ ઈચ્છે છે, ત્યાર બાદ વાણીને પ્રેરે છે, તે વાણીને નામમાં પ્રેરે છે, નામમાં મન્ત્રો એકત્ર થાય છે. મન્ત્રોમાં કર્મો એક થાય છે. ॥ ૧ ॥

તાંનિ ॥ વા યતાનિ ચિત્ત એકાયનાનિ ચિત્તાત્માનિ ચિત્ત
પ્રતિષ્ઠિતાનિ તસ્માત્ યવપિ બહુ વિદ્ અચિત્તો ભવતિ ન અયમ્
અસ્તિ इति एव एनम् आहुः यद् अयं वेद यत् वा अन्यं विद्वान्
इत्यम् अचित्तः स्यात् इति अथ यत् अल्पचित् चित्तवान् भवति
तस्मा एव उत शुश्रूषन्ते चित्तं हि एव एषां एकायनं चित्तं आत्मा
चित्तं प्रतिष्ठा चित्तं उपास्व इति ॥ ૨ ॥

તે આ બધાં નિશ્ચય, ચિત્તરૂપી એકાયનવાળાં, ચિત્તાત્માવાળાં, અને ચિત્તમાં પ્રતિષ્ઠાવાળાં છે. આથી યદાપિ કેઈ બહુ બલુતો દોષ છતાં ને અચિત્ત દોષ તો આ નથી=અજ્ઞેયો નથી એમ જ એને માટે કહે છે એ જે કાંઈ બાણુ છે, ને તે એને કીક કીક બાણુકરે હોત તો તે આવે અચિત્ત ન હોત એમ કહે છે. દુવે ને કાંઈ અલ્પવિદ્ હોવા છતાં ને સચિત્ત દોષ તો પણ હોય તેનાં વચનને સાંભળવા ઈચ્છે છે. ચિત્ત જ નિશ્ચય આ બધાનું એકાયન, ચિત્ત જ આત્મા અને ચિત્ત જ આ બધાંની પ્રતિષ્ઠા છે. માટે ચિત્તને ઉપાસ. ॥ ૨ ॥

સ યઃ ચિત્તં બ્રહ્મ હતિ ઉપાસ્તે ચિત્તાન્ વૈ સંલોકાન્ ધ્રુતિ
ધ્રુવઃ પ્રતિષ્ઠિતાન્ પ્રતિષ્ઠિતઃ અવ્યયમાનાન્ અવ્યયમાનઃ અભિસિદ્ધયતિ
યાવત્ ચિત્તસ્ય ગતં તત્રાસ્ય યથાકામચારઃ ભવતિ યઃ ચિત્તં બ્રહ્મ
હતિ ઉપાસ્તે અસ્તિ ભગવઃ ચિત્તાત્ ભૂય હતિ ચિત્તાત્ ધાંત્ ભૂયઃ
અસ્તિ હતિ તત્ મે ભગવાન્ પ્રવીતુ હતિ ॥ ૩ ॥

તે કે જે ચિત્તને બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસે છે તે ચિત્તગન્ય ધ્રુવ, પ્રતિષ્ઠિત અને
નિરુપદ્રવ લોકોને જતે ધ્રુવ પ્રતિષ્ઠિત અને નિરુપદ્રવ થયેલ હોઈને પ્રાપ્ત કરે છે.
જ્યાં સુધીની ચિત્તની ગતિ હોય છે ત્યાં સુધીની એની પ્રવૃત્તિ થયેલ હોય છે, જે
ચિત્તને બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસે છે. હે ભગવન! ચિત્તથી કઈ અર્થ છે ખરું? હા
ચિત્તથી પણ અર્થ છે. તે ભગવાન અને તે કહે. ॥ ૩ ॥

સંકલ્પથી ચિત્ત અર્થ છે. કેમકે સંકલ્પનું ચિત્તન એ પુરોગામી છે. અને
ચિત્તન એ ચિત્તધર્મ છે. ચિત્તનમાં સંકલ્પ નીપળે છે. અને સંકલ્પ જ પરિણામે
ક્રિયા સુધી પરિણમે છે. સચિત્ત અને અચિત્ત પુરુષના પ્રજ્ઞાન્ત દ્વારા ચિત્તાનું મહત્ત્વ
પ્રસ્થાપિત કરી ચિત્તની સફળ ઉપાસના જાતારી તેમાં નિષ્ઠા ભેગવવા શિષ્યને
આદેશ કરતાં આચાર્યને ચિત્તથી અર્થ છે તત્ત્વ કયું છે તે જાણુના શિષ્ય કહે છે.

॥ હતિ પશ્ચમઃ સ્વપ્નઃ ॥

॥ અથ પષ્ટઃ સ્વપ્નઃ ॥

ધ્યાનં યાવ ચિત્તાત્ ભૂયઃ ધ્યાયતિ इव પૃથિવી ધ્યાયતિ इव
અન્તરિક્ષ ધ્યાયતિ इव વૈ ધ્યાયન્તિ इव આપઃ ધ્યાયન્તિ इव
પર્વતાઃ ધ્યાયન્તિ इव દેવમનુષ્યાઃ તસ્માત્ ય इह મનુષ્યાણાં મહત્તાં
પ્રાપ્નુવન્તિ ધ્યાનાપાદાંશા इव एष તે ભવન્તિ અથ એ અલ્પાઃ
કલહિનઃ પિશુના ઉપવાદિનઃ તે અથ એ પ્રમથઃ ધ્યાનાપાદાંશા
इवैष તે ભવન્તિ ધ્યાનમ્ ઉપાસ્ત્વ હતિ ॥ ૧ ॥

ધ્યાન નિઘ્રય ચિત્તથી અર્થ છે. જાણે, પૃથિવી, અંતરિક્ષ, સ્વર્ગ, પાણી,
પર્વતા અને દેવમનુષ્યો ધ્યાન કરે છે, તેથી આ દુનિયામાં જેઓ મનુષ્યોમાં મહત્તાને
પામે છે તેઓ ધ્યાનનું રૂઢ જે નૈઘ્રય તે નૈઘ્રયની કલાવાળા જેવા થાય છે, પરંતુ
જેઓ અલ્પ છે-હૃદ છે તેઓ કંકાસીઆ, ચાલીઆ અને પ્રત્યક્ષમાં પરદોષના
કહેનારાઓ થાય છે. પરંતુ જેઓ સમર્થ છે, તેઓ નૈઘ્રયની કલાવાળા જેવા જ
થાય છે. આટલે ધ્યાનને ઉપાસ. ॥ ૧ ॥

સ યઃ ધ્યાનં બ્રહ્મ ઇતિ ઉપાસ્તે યાવત્ ધ્યાનસ્ય ગતં તત્ર
અસ્ય યથાકામચારઃ મવતિ યઃ ધ્યાનં બ્રહ્મ ઇતિ ઉપાસ્તે અસ્તિ
ભગવઃ ધ્યાનાત્ ભૂયઃ ઇતિ ધ્યાનાત્ યાવ ભૂયઃ અસ્તિ ઇતિ તત્
મે ભગવાન્ પ્રચીતુ ઇતિ ॥ ૨ ॥

તે પુરુષ કે જે ધ્યાનને બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસે છે તેઓ ધ્યાનની જ્યાં સુધી ગતિ
પહોંચતી હોય ત્યાં સુધીમાં યથેષ્ટ 'વર્તન' કરનાર થાય છે. જેઓ ધ્યાનને બ્રહ્મ તરીકે
ઉપાસે છે. "હે ભગવન! ધ્યાનથી કાંઈ અદકું છે ખરું?" "હા" ધ્યાનથી પણ અદકું
છે. "તો ભગવાન મને તે જ કહો" ॥ ૨ ॥

ચિત્તની ચિન્તન અવસ્થા કરતાં ધ્યાનાવસ્થા બલવતી છે. કેમકે ધ્યાનમાં
ચિત્તની સ્વચ્છ વૃત્તિનો એકાગ્ર પ્રવાહ વહે છે. અને આ ધ્યાન ખૂબ જ બળવાન
છે. ધ્યાનના અભ્યાસીને આ સમસ્ત ચરાચર જગત પણ એક પરમધ્યાનની જ
અવસ્થામાંથી પસાર થતું હોય એમ લાગે છે! ધ્યાન ચિત્તને એક છટ વસ્તુમાં
નિશ્ચલતા આપે છે! એક ધ્યાનનો જ ક્રમસપ્રકાર એ સમાધિ છે. આથી ધ્યાન
સૌમાં બળવાન છે. એમ કહી તેની ઉપાસના કરવાનું ફરમાવી તેનું ફળ બતાવે
છે! શિષ્યને ધ્યાનાવસ્થાથી પણ અધિક ઊંચી અવસ્થાની જણાવવા થાય છે.

॥ ઇતિ પઠઃ સ્વપ્નઃ ॥

॥ અથ સપ્તમઃ સ્વપ્નઃ ॥

વિજ્ઞાનં યાવ ધ્યાનાત્ ભૂયઃ વિજ્ઞાનેન યા ક્ષમવેદં વિજ્ઞાનાતિ
યજુર્વેદં સામવેદં અથર્વણં ચતુર્થે ઇતિહાસપુરાણં પશ્ચમં વેદાન્તં વેદં
પિચ્યં રાશિં દૈવં નિચિં વાકોવાક્યં એકાયનં દેવવિદ્યાં બ્રહ્મવિદ્યાં
ભૂતવિદ્યાં ક્ષત્રવિદ્યાં નક્ષત્રવિદ્યાં સર્પદેવજનવિદ્યાં દિવં ચ પૃથિવીં
ચ યાયું ચ આકાશં ચ આપઃ ચ તેજઃ ચ દેવાન્ ચ મનુષ્યાન્ ચ
પશૂન્ ચ વયાંસિ ચ તૃણવનસ્પતીન્ શ્વાપદાન્યાંકીટપતંગપિપીલિકં
ઘર્મં ચ અઘર્મં ચ સત્યં ચ અનૃતં ચ સાધુ ચ અસાધુ ચ હૃદયજ્ઞં
ચ અહૃદયજ્ઞં ચ અન્નં ચ રસં ચ દમં ચ લોકં અમું ચ વિજ્ઞાનેન
એવ વિજ્ઞાનાતિ વિજ્ઞાનં ઉપાસ્સ્થ યતિ ॥ ૧ ॥

વિજ્ઞાન નિશ્ચય ધ્યાનથી અદકું છે. વિજ્ઞાનથી નિશ્ચય, જન્મેદને બાહે છે.
યજુર્વેદ, સામવેદ અને યોગા અથર્વવેદને, પાંચમા ઉત્તિહાસ પુરાણને, વ્યાકરણને,
વંશ વિદ્યા, ગણિતવિદ્યા, વાયુ આદિ વિદ્યા, જૂનજી વિદ્યા, તર્કવિદ્યા, નીતિ વિદ્યા,
નૃત્યગીતવાદિન વિદ્યા, પ્રકૃતિ વિદ્યા, પ્રાણીવિદ્યા, રાસાસ વિદ્યા, જ્યોતિર્વિદ્યા, સર્પ
વિદ્યા અને શિશ્ય વિદ્યા, ઘી અને પૃથિવી, વાયુ અને નિશ્ચય આકાશ, જલ અને

નિઘય તેજ, દેવો અને મનુષ્યો, પશુઓ તેમજ પક્ષીઓને ધાત્ર તેમજ શ્વેતો,
સિદ્ધવાદ આદિ દિક્ષે પશુઓ, કીટપતંગ, ધર્મ અને નિઘય અધર્મને, સાચને અને
નિઘય જૂઠ્ઠને, બહાને અને નિઘય ખૂરાને, મિત્ર અને નિઘય અમિત્રને, અત્રને અને
નિઘય રક્ષને, આલોકને અને નિઘય પરલોકને વિજ્ઞાનથી જ નાનું છે માટે
વિજ્ઞાનને ઉપાસ. ॥ ૧ ॥

स यः विज्ञानं ब्रह्म इति उपास्ते विज्ञानवतः ये स लोकान्
ज्ञानवतः अभिसिध्यति यावत् विज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारः
भवति यः विज्ञानं ब्रह्म इति उपास्ते अस्ति भगवः विज्ञानात् भूय
इति विज्ञानात् याव भूयः अस्ति इति तत् मे भगवान् ब्रवीतु इति ॥२॥

તે કે જે વિજ્ઞાનને શ્રદ્ધા તરીકે ઉપાસે છે, તે વિજ્ઞાની અને જ્ઞાનીના હોદ્દાને પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યાં સુધી વિજ્ઞાનની ગતિ છે ત્યાં સુધી જોની યથેષ્ટ ગતિ થાય છે. જે નિઃશય વિજ્ઞાનને શ્રદ્ધા તરીકે ઉપાસે છે. “હે બ્રહ્મવત્! વિજ્ઞાનથી કંઈ અદ્ભુત છે!” “હા, વિજ્ઞાનથી અદ્ભુત પણ છે.” “તો બ્રહ્મવત્ મને તે કહો.” # ૨ ||

ધ્યાનથી પણ અદકું અને ધ્યાનનું પણ પુરોગામી પણ સંસારદશામાં ધ્યાનમાંથી જાણે જન્મનું લાગતું-પોષણનું અને ઉઠતું લાગતું એવું વિજ્ઞાન છે. વિજ્ઞાન એટલે વિવેકજ્ઞાન. આ વિવેકજ્ઞાન તો છે જ. ધ્યાનથી એ વિશદ થાય છે. ધ્યાન વિજ્ઞાનમાં પરિણમે છે. જે પૂર્વમાં હતું જ તેને ધ્યાન સ્પષ્ટ કરે છે ! આ વિજ્ઞાનની ચરમ સીમા છે આત્મા અનાત્માનો વિવેક. અને આથી જ તે અદકું છે. તેની સફળ ઉપાસના બતાવે છે. ત્યારે વિજ્ઞાનથી અદકું શું છે તે જાણવાની શિષ્ય ધૃજા કરે છે.

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

॥ अथ भष्टसः खण्डः ॥

यलं वाय विज्ञानात् भूयः अपि ह शतं विज्ञानयतां एकः
यलवान् आकम्पयते स यदा बली भवति अथोत्थाता भवति
उत्तिष्ठन् परिचरिता भवति परिचरन् उपसत्ता भवति उपसीदन्
द्रष्टा भवति धोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति
विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेन अन्तरिक्षं बलेन
घौः बलेन पर्यता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवः च वयांसि च
वृणवन्स्पतयः श्वापदान्याकीटपतंगपिपीलिकं बलेन लोकः तिष्ठति
बलं उपास्व्य इति ॥ १ ॥

જવ નિઘય વિજ્ઞાનથી અદકું છે. કેમકે નિઘય એક જગવાન સો વિજ્ઞાનીઓને ક'પારે છે. ન્યારે યુરુષ જગવાન થાય છે, ત્યારે તે ઉત્થાન કરનારો થાય છે. ઉત્થિત થયેલા તે પરિચર્યા કરનારો થાય છે. પરિચરણ કરનાર યુરુસમીપ ગંધસ છે. યુરુ સમીપ દષ્ટા, શ્રોતા, મન્તા, જાન્યુકાર, કર્તા અને વિદ્યાતા થાય છે. જગથી નિઘય પૃથિવી અન્તરિક્ષ ધૌ, પર્વતો, દેવ મનુષ્યો, પશુઓ, પક્ષીઓ, વૃક્ષ વનસ્પતિઓ, શિશીર પશુઓ, કીટથી માંડીને પતંગીઆ અને કીટી મુધીનો પ્રાણીવર્ગ, લોક ૭એ રહે છે. તેા તે જગને ઉપાસ. ॥ ૧ ॥

સ યઃ ષલં પ્રહ્ય હતિ ઉપાસ્તે યાવત્ ષલસ્ય ગતં તપ્ર અસ્ય યથાકામચારઃ મયતિ યઃ ષલં પ્રહ્ય હતિ ઉપાસ્તે અસ્તિ મગવઃ ષલાત્ મૂયઃ હતિ ષલાત્ યાય મૂયઃ અસ્તિ હતિ તત્ મે મગવાન્ પ્રવીતુ હતિ ॥ ૨ ॥

તો ને કોઈ જગને જલ્લ તરીકે ઉપાસે છે તે જગને જલ્લ તરીકે ઉપાસનારો ન્યાં મુધી જગની ગતિ પહેચે છે ત્યાં મુધી થયેલ વર્તનવાળો થાય છે. “હે મગવન! જગથી કોઈ અદકું છે ખરું ?” “હા, જગથી અદકું પલુ છે.” “તો તે મને આમ જગવાન કહેલ.” ॥ ૨ ॥

અને આ દેશણે અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં શરીરજગની ઉપયોગીતાની આવ્યાઈ આવસ્યકતા સૂચવે છે. જગ વિજ્ઞાનથી અધિક છે. કેમકે વિવેકી જો શરીર નિર્ગળ હોય તો તે જગવાન સમક્ષ ટકી શકતો નથી ! વળી ગમે તેટલો વિવેકી પુણ્ય હોય તોપણ અધ્યાત્મ જીવનમાં શરીરનું ખડતલપણું ન હોય ત્યાં લગી આગળ કૂચ કરી શકતો નથી ! જગવાન ન હોય તો તે જીવનમાં ઉડી શકતો નથી. ઉડી ન શકે તે ઝરને શું સેવે ? કેમકે સેવા તો શરીર સ્વાસ્થ્ય પહેલાં મળે ! સેવા કરવાની તાકાત હોય તો ઝરની નજીક જવાય ! અને યુરુ પાસે જવાય-તેમની સેવા થાય તો મનુષ્ય આત્માનો દષ્ટ-શ્રોતા, મન્તા, જાન્યુકાર, કર્તા અને વિદ્યાતા થાય ॥ વળી જગન ટકી રહે છે, તે પલુ જગના આધારે આમ જગની ઉપાસના તો કોઈને માટે પલુ અનિવાર્ય છે ! કેમકે નિર્ગળ અને મરેલો-એ બેમાં ખાસ તકાવત નથી ! માટે યુરુ, જગની સ્વજા ઉપાસનાનું વિધાન કરે છે. અને શિષ્ય જગથી અદકું સુ તે જાણુંવા પુનઃકર્ષિત કરે છે.

॥ હતિ અપ્તમઃ સ્વપ્તઃ ॥

॥ અથ નવમઃ સ્વપ્નઃ ॥

અન્ને ઘાવ ઘલાત્ ભૂયઃ તસ્માત્ યદપિ દશરાત્રીર્નાશ્નીયાત્
યદ્યુહ જીવેત્ અથવા અદ્રષ્ટા અથોતા અમન્તા અવોદ્ધા અકર્તા
અવિજ્ઞાતા ભવતિ અથ અન્નસ્યાયે દ્રષ્ટા ભવતિ ધ્રોતા ભવતિ મન્તા
ભવતિ યોદ્ધા ભવતિ કર્તા ભવતિ વિજ્ઞાતા ભવતિ અન્ન ઉપાસ્વ
इति ॥ ૧ ॥

અન્ન નિશ્ચય અન્નથી અદકું છે. તેથી જ નો કોઈ દશ રાત્ર ન ખાય અને નો
કદાચ જીવે તો પણ તે અદ્રષ્ટા-અધોતા-અમન્તા-અવોદ્ધા-અકર્તા અને અવિજ્ઞાતા જ
રહે છે. પણ અન્નની પ્રાપ્તિ થતાં, દ્રષ્ટા, ધ્રોતા, મન્તા, યોદ્ધા, કર્તા અને વિજ્ઞાતા
થાય છે. આથી તું અન્નને ઉપાસ. ॥ ૧ ॥

સ યઃ અન્નં વ્રહ્મ इति उपास्ते अन्नवतः वै स लोकान् पानवतः
अभिलिष्यति यावत् अन्नस्य गतं तत्र अस्य यथाकामचारः भवति
यः મન્નં વ્રહ્મ इति उपास्ते अस्ति भगवः मन्नात् भूयः इति मन्नात्
घाव भूयः अस्ति इति तत् मे भगवान् ब्रवीतु इति ॥ ૨ ॥

તે કે જે અન્નને બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસે છે તે અન્નને બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસનાર પુરુષ
અન્ન અને પાનવાળા લોકોને પ્રાપ્ત કરે છે. તે ઉપરાંત ન્યાં સુધી અન્નની પહોંચ
હોય ॥ ત્યાં સુધી મધેષ્ઠ વર્તનવાળો રાય છે. “હે ભગવન્! અન્નથી કંઈ અદકું છે
ખડ’ ૧” “હા, અન્નથી અદકું છે” “તો ભગવાન્ અને તે પહો.”

॥ इति नवमः स्वप્नः ॥

॥ અથ દશમઃ સ્વપ્નઃ ॥

आपः घाव अन्नात् भूयः यः तस्मात् यदा सुवृष्टिः न भवति
व्याधीयन्ते प्राणा अन्ने कनीयः मविष्यति इति अथ यथा सुवृष्टिः
भवति आनन्दिनः प्राणाः मवन्ति अन्ने बहु मविष्यति इति आप
एव इमाः मूर्ताः या इयं पृथिवी यत् अन्तरिक्षं यद् द्यौः यत् पर्वताः
यत् देय मनुष्याः यत् पशवः च यथांसि च तृणवनस्पतयः
श्वापदान्याकीटपतंगपिपीलिकं आपः एव इमाः मूर्ताः अपः अपास्व
इति ॥ ૧ ॥

પાણી નિઘય આપી અદકું છે. તેથી જ્યારે સુર્ય નથી થતી ત્યારે, અનિઘય થોડું અતઃ પાણી એમ કરીને પ્રાણે દુઃખી થાય છે. ખજુ જ્યારે સુર્ય થાય છે, ત્યારે, ખજુ અતઃ પાણી એ વિચારે પ્રાણે આનંદી થાય છે. જે આ પૃથ્વી છે અનારિષ્ઠ, ઘી, પર્વતો, દેવમનુષ્યો, ખજુઓ, પશુઓ, વૃક્ષ વનસ્પતિઓ, શિકારી પશુઓ, કીટથી માંડીને પાનંત્રીથી પર્વત જે કાંઈ છે તે બધું મૂર્તિમાન જલ જ છે. માટે તું જલની ઉપાસના કર. ॥ ૧ ॥

સ યઃ અપઃ પ્રલ્લ હતિ ઉપાસ્તે આમોતિ સર્વાન્ કામાન્ વૃત્તિમાન્
ભવતિ યાવદ્ અપાં ગતં તત્ર અસ્ય યથાકામધારઃ ભવતિ યઃ અપઃ
પ્રલ્લ હતિ ઉપાસ્તે અસ્તિ મગધઃ અદ્ભવઃ મૂયઃ હતિ અદ્ભવઃ યા
મૂયઃ ગસ્તિ હતિ તત્ મે મગધાન્ ધ્રુવોતુ હતિ ॥ ૨ ॥

જે કાંઈ જલને બહાર તરીકે ઉપાસે છે તે જલને બહાર તરીકે ઉપાસતો પુરુષ, સમસ્ત કામોને પ્રાપ્ત કરે છે, વૃત્તિવાળો થાય છે, જ્યાં મુખી જલની મતિ પહેંચે છે ત્યાં મુખી તે યથેષ્ઠ આપ્યજ્ઞવાળો થાય છે. 'હે ભગવન્! જલથી કાંઈ અદકું છે ખરું?' 'હા, જલથી અદકું છે.' 'તો આપ પૂજ્ય અને તે કહો.' ॥ ૨ ॥

॥ હતિ દશમઃ સ્વપ્નઃ ॥

॥ અથ એકાદશઃ સ્વપ્નઃ ॥

સેજઃ ઘાવ અદ્ભવઃ મૂયઃ તત્ યા વૃત્તત્ યાયું આમૃદ્ય આકારાં
અભિતપતિ તદ્ આદુઃ નિશોચતિ નિતપતિ ઘર્ષિષ્યતિ યા હતિ સેજઃ
પૃથ તત્ પૂર્વે દર્શયિત્વા અથ આપઃ સ્વજતે તદ્ વૃત્તત્ ઊર્વામિશ્વ-
તિરધ્વીમિશ્વ વિષ્ણુદ્ધિરાદ્વાદાચ્ચરન્તિ તસ્માત્ આદુર્વિધોતતે સ્તનયતિ
ઘર્ષિષ્યતિ યા હતિ સેજઃ પૃથ તત્ પૂર્વે દર્શયિત્વા અથ આપઃ સ્વજતે
સેજઃ ઉપાસ્ય હતિ ॥ ૧ ॥

તેજ નિઘય વાયુથી અદકું છે. તેથી તે આ તેજ વાયુને યંબાવીને આકારને તપને છે. ત્યારે લોકો ધાર્મ પડે છે-વૃ પડે છે-તેથી હવે વરસાદ થશે એમ કહે છે. તે-તેજ જ પડેલાં બતાવીને ત્યાર બાદ જલને સરજે છે. તે આ કૃત્તી અને તીરછી વિન્નળીઓ દ્વારા વાદળની ગર્જના કરે છે. તેથી લોકો કહે છે કે વિન્નળી થાય છે, ગર્જના થાય છે. હવે વરસશે. તેથી તેજ જ પડેલાં આ બધું 'દર્શાવી ત્યારે' બાદ પાણીને સરજે છે. માટે તેજને ઉપાસ. ॥ ૧ ॥

સ યઃ તેજઃ બ્રહ્મ ઇતિ ઉપાસ્તે તેજસ્વી વૈ સ તેજસ્વતઃ
લોકાન્ ભાસ્વતઃ અપહત્તતમસ્કાનમિસિધ્યતિ યાવત્ તેજસઃ ગતં
તત્રાસ્ય યથાકામચારઃ ભવતિ યઃ તેજઃ બ્રહ્મ ઇતિ ઉપાસ્તે અસ્તિ
ભગવઃ તેજસઃ ભૂયઃ ઇતિ તેજસઃ વાવ ભૂયઃ અસ્તિ ઇતિ તત્ મે
ભગવાન્ બ્રવીતુ ઇતિ ॥ ૨ ॥

જે કોઈ તેજને બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસે છે તે તેજને બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસનારો તેજસ્વી
યાય છે. તેજસ્વી-ભાસ્વર-અધારશૂન્ય લોકોને પ્રાપ્ત કરે છે. ન્યાં સુધી તેજની ગતિ
પહોંચે ત્યાં સુધી તે યથેષ્ટ વર્તનવાળો યાય છે. ‘હે ભગવન્ ! તેજથી કંઈ અટકે’ છે ?
‘હા, તેજથી પણ અટકે’ છે.’ ‘તો ભગવાન મને તે કહે’ ॥ ૨ ॥

॥ ઇતિ एकादशः खण्डः ॥

॥ અથ દ્વાદશઃ खण्डः ॥

આકાશઃ વાવ તેજસઃ ભૂયાન્ આકાશે વૈ સૂર્યાચન્દ્રમસૌ
ઉર્મૌ વિદ્યુત્ નક્ષત્રાણિ અગ્નિઃ આકાશેન આહ્વયતિ આકાશેન
ઋણોતિ આકાશેન પ્રતિઋણોતિ આકાશે રમત આકાશે ન રમત
આકાશે જાયત આકાશં અભિજાયત આકાશં ઉપાસ્સ્વ ઇતિ ॥ ૧ ॥

આકાશ તેજથી અટકે’ છે. કેમકે આકાશમાં નિશ્ચય સૂર્યચન્દ્ર એ બન્ને,
વિજળી, નક્ષત્રો અને અગ્નિ છે. આકાશથી બ્રહ્માને છે, આકાશથી રાંભળે છે.
આકાશથી પ્રતિઋણ કરે છે. આકાશમાં રમે છે. ક્વચિત્ આકાશમાં રમતાં નથી !
આકાશમાં જન્મે છે. આકાશ તણે જન્મે છે. માટે આકાશને ઉપાસ. ॥ ૧ ॥

સ ય આકાશં બ્રહ્મ ઇતિ ઉપાસ્તે આકાશવતઃ વૈ સ લોકાન્
પ્રકાશયતઃ સંપાધાનુરુગાયતઃ અમિસિધ્યતિ યાવદાકાશસ્ય ગતં
તત્ર અસ્ય યથાકામચારઃ ભવતિ ય આકાશં બ્રહ્મ ઇતિ ઉપાસ્તે
અસ્તિ ભગવ આકાશાન્ભૂય ઇતિ આકાશાત્ વાવ ભૂયઃ અસ્તિ ઇતિ
સન્મે ભગવાન્ બ્રવીતુ ઇતિ ॥ ૨ ॥

તે કે જે આકાશને બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસે છે તે આકાશને બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસનારો
આકાશવાળો, પ્રકાશયુક્ત, નિરુપદવ અને વિસ્તીર્ણ યશવાળો લોકોને પ્રાપ્ત કરે છે.
અને ન્યાં સુધી આકાશની પહોંચે છે ત્યાં સુધી તે યથેષ્ટ વર્તનવાળો યાય છે. ‘હે
ભગવન્ ! આકાશથી કંઈ અટકે’ છે ? ‘હા આકાશથી અટકે’ છે.’ ‘તો આપ પૂન્ય
મને તે જ કહે’ ॥ ૨ ॥

॥ ઇતિ દ્वादशः खण्डः ॥

નવ, દશ, અગીઆર અને બારમા ખંડમાં બગથી અન્ન, અન્નથી પાણી, પાણીથી તેજ, અને તેજથી આકાશ અધિક છે એમ શુદ્ધ જણાવે છે ! અને પોતાની વિશિષ્ટ શેઠી મુજબ તે તે તત્ત્વથી અધિકની શિષ્ય જ્ઞાતા કરે છે ! અને શુદ્ધ તે જ્ઞાતાને પોતે છે ! અર્થાત્ આ બધાનું રહસ્ય એ છે કે અધ્યાત્મ જીવનમાં આહારવિહારમાં સમતોલપણ આવસ્યક છે.

॥ ૯-૧૦-૧૧-૧૨ ખંડ ॥

॥ અથ ત્રયોદશઃ સ્વપ્નઃ ॥

સ્મરઃ ઘાવ આકાશાત્ ભૂયઃ તસ્માત્ યદપિ બહુવઃ આસીરન્ન-
સ્મરન્તો નૈવ તે ફંચન શૃણુયુર્ન મન્વીરન્ન વિજાનીરન્ યદા ઘાવ
તે સ્મરેયુરથ શૃણુયુરથ મન્વીરન્નથ વિજાનીરન્ સ્મરેણ વૈ
પુત્રાન્વિજાનાતિ સ્મરેણ પદાન્ સ્મરમુપાસ્વેતિ ॥ ૧ ॥

સ્મરણ નિશ્ચય આકાશથી અદ્ય છે. તેથી જ ને કે ઘણા જણો બેઠા હોય તો પણ જો તે સ્મરણ કરતા ન હોય તો કશું ન સાંભળે—ન ચિન્તવે, ન ભણે પરંતુ જ્યારે તેઓ સ્મરણ કરે છે ત્યારે સાંભળે છે. ચિન્તવે છે. ભણે છે. સ્મરણથી જ નિશ્ચય પુત્રોને બોળખે છે. પદ્યોને બોળખે છે. તે સ્મરણની ઉપાસના કર. ॥ ૧ ॥

સ યઃ સ્મરં વ્રહ્મ ઇતિ ઉપાસ્તે યાવત્ સ્મરસ્ય ગતં તન્નાસ્ય
યથાકામચારઃ ભવતિ યઃ સ્મરં વ્રહ્મ ઇતિ ઉપાસ્તે અસ્તિ ભગવઃ
સ્મરાત્ ભૂયઃ ઇતિ સ્મરાત્ ઘાવ ભૂયઃ વસ્તીતિ તત્ મે ભગવાન્
વ્રવીતુ ઇતિ ॥ ૨. ॥

તે જે ને સ્મરણની બહા તરીકે ઉપાસના કરે છે. તે સ્મરણની બહા તરીકે ઉપાસના કરનાર જ્યાં સુધી સ્મરણની પહોંચ હોય ત્યાં સુધી યથેષ્ઠ વર્તનવાળો થાય છે. 'હે ભગવન્ ! સ્મરણથી કંઈ અદ્ય છે ?' 'હા. સ્મરણથી જ અદ્ય છે.' 'તો તે જ આપ પૂજ્ય અને કહે.' ॥ ૨ ॥

ત્યારબાદ તેરમા ખંડમાં આકાશ કરતાં સ્મરણની અધિકતા ત્રણ બતાવે છે ! કેમકે જો આ બધું ઉપાસ્ય છે. એવી સતત સ્મૃતિ રહે તો માણસની પ્રગતિ અને ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થાય છે. આમ સ્મૃતિની અધિકતા બતાવી ત્યારે સ્મૃતિથી અધિક ને હોય તેને જાણવા શિષ્યે ઈચ્છ્યું.

॥ ઇતિ ત્રયોદશઃ સ્વપ્નઃ ॥

॥ અથ ચતુર્દશઃ સ્વપ્નઃ ॥

આશા ઘાવ સ્મરાદ્યસ્યાશેદ્ધો વૈ સ્મરો મન્ત્રાનધીતે કર્માણિ
કુરુતે પુત્રાંશ્ચ પશ્ચેન્નૃતઃ; ઇમં ચ લોકમમું ચેચ્છત
આશામુપાસ્સ્વેતિ ॥ ૧ ॥

આશા નિશ્ચય સ્મરણથી અદકી છે. આશાએ સજગેરું સ્મરણ મન્ત્રો, બજો છે; કર્મો કરે છે, પુત્ર, પશુ, આ લોક અને પરલોકને ઇચ્છે છે. આશાને ઉપાસ. ॥ ૧ ॥

સ ય આશાં વ્રજ્યેતિ ઉપાસ્તે આશાયાસ્ય સર્વે કામાઃ
સમૃદ્ધ્યન્ત્યમોઘા હાસ્યાશિષો ભવન્તિ યાવદાશાયા ગતં તગ્રાસ્ય
યથાકામચારઃ ભવતિ ય આશાં વ્રજ્યેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ ભગવ આશાયા
ભૂય હત્યાશાયા ઘાવ ભૂયોઽસ્તીતિ તન્મે ભગવાન્ પ્રવીતુ ઇતિ ॥૨॥

તે પુરુષ કે જે આશાને બ્રજ્ય તરીકે ઉપાસે છે તે આશાને બ્રજ્ય તરીકે ઉપાસનાર પુરુષની આશાથી એના તમામ કામો સમૃદ્ધ થાય છે. એની આશિષો અમોઘ થાય છે. અને ત્યાં સુધી આશાની પહેંચ હોય છે ત્યાં સુધી એનું યથેષ્ઠ વર્તન થાય છે. “હે ભગવન્ આશાથી કંઈ અદકું છે?” “હા, આશાથી અદકું છે.” “તો તે જ મને આપ પૂન્ય કહો.” ॥ ૨ ॥

સ્મરણથી આશા અદકી છે. કેમકે જેના જીવનમાં આશા નથી તે ક્યારે પ્રગતિ કરી શકતો જ નથી. આશા છે તેથી તો બધી પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રગતિ સંભવે છે. જો એ આશા જ ન હોત તો ઉલ્લેખ માત્ર ડુળી ગયો હોત! કેમકે નિરાશને કંઈ મેળવવાનું નથી! આશાવાગ્દાને પ્રાપ્તિ કરવાની છે! આમ આશા હોવી ધરે અને ઉપે જવાને માટે તે હોવી ધરે એમ સૂચવી આશાની ઉપાસના વિહિત કરી ત્યારે આશાથી અદકું જે હોય તે જાણવો એમ શિષ્યે શરૂને પ્રાર્થુ.

॥ ઇતિ ચતુર્દશઃ સ્વપ્નઃ ॥

॥ અથ પચ્ચદશઃ સ્વપ્નઃ ॥

પ્રાણઃ વા આશાયા ભૂયાન્ યથા વા અથ નામૌ સમર્પિતા
एवं अस्मिन् प्राणे सर्वे समर्पितं प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं
ददाति प्राणाय ददाति प्राणो ह पिता प्राणः माता प्राणः भ्राता
प्राणः चाचार्यः प्राणः ब्राह्मणः ॥ ૧ ॥

પ્રાણ નિધય આશયી અકે છે. જેમ નાભિમાં આત્મા સમર્પિત હોય છે એ મુજબ આ પ્રાણમાં સર્વ સમર્પિત છે. પ્રાણ પ્રાણથી ગતિથીત છે. પ્રાણ પ્રાણને આપે છે-પ્રાણને માટે દાન કરે છે- પ્રાણ નિધય પિતા, ભાઈ-બહેન, આચાર્ય અને શાસ્ત્રી છે. ॥ ૧ ॥

स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वा आचार्यं वा ब्राह्मणं वा किंचिद् भृशमिव प्रत्याह विक्त्वाऽस्त्वित्येवैनमाहुः पितृहा वै त्वमसि मातृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वमस्याचार्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसि इति ॥ २ ॥

તે ને પિતા, માતા, ભાઈ, બેન, આચાર્ય કે બ્રાહ્મણને કંઈ પણ અનુચિત જેવું કહે તે તેને પિત્રહાર હો. એમ ન અને નિવેડીઓ કહે છે-તું પિતા, માતા, ભાઈ, બેન, આચાર્ય એને બ્રાહ્મણને પાતક છે એમ કહે છે. ॥ ૨ ॥

अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणान् शूलेन समांसं व्यतिष्यं दहेन्नैवेनं द्यूयुः पितृहाप्सीति न मातृहाप्सीति न भ्रातृहाप्सीति न स्वसृहाप्सीति नाचार्यहाप्सीति न ब्राह्मणहाप्सीति ॥ ३ ॥

હવે કહી પણ નીકળી ગયેલ પ્રાણના એવા એમને-શૂળથી એક એકને કે બધાને સાથે પણ ને બાળે તો પણ એને તું પિતૃધાતી, માતૃધાતી, ભ્રાતૃધાતી ભગિનીધાતી, આચાર્યધાતી કે બ્રાહ્મણધાતી છે. એમ કંઈ કહેવું નથી. ॥ ૩ ॥

प्राणः हि एव यतानि सर्वाणि भवति स वा एष एवं पश्यन् एवं मन्वान एवं विज्ञानन् अतिवादी भवति तं चेत् द्यूयुः अतिवादी असि इति अतिवादी भस्मि इति ब्रूयात् न अपदुवीत ॥ ४ ॥

કેમકે પ્રાણ ને એ જુલું યાવ છે. તે નિશ્ચય આ, આમ જોતો, આમ માનતો, આમ બોલતો પુરુષ અતિવાદી થાય છે. તેને જો કહે કે તું અતિવાદી છે તો હું અતિવાદી છું એમ કહે. ક્યાંવે નહીં. ॥ ૪ ॥

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

॥ अथ षोडशः खण्डः ॥

एष तु वा अतिवदति यः सत्येन अतिवदति सोऽहं भगवः सत्येन अतिवदानि इति, सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम् इति सत्यं भगवः विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

જે સત્યથી અતિવાદ કરે છે તે નિમિત્ત અતિવાદી છે, જેમ સનકુમારે કહ્યું. હે બ્રહ્મવત્ ! તો તે હું સત્યથી અતિવાદ કરું ? “તે સત્ય જ વિશેષ રીતે જાણવા યોગ્ય છે” જેમ શુરુએ કહ્યું. હે બ્રહ્મવત્ ! હું સત્યને વિશેષપણે જાણવા ઈચ્છું છું. ॥૧૧॥

આશાથી અદિત્યે છે પ્રાણ પ્રાણ એટલે જન્મશક્તિ જન્મ છે તો આશા અને ત્યારવાદ બીજું બધું છે આ જન્મશક્તિમાં આ સમસ્ત જગત સમર્થિત છે. અર્થાત્ સમસ્ત સૃષ્ટિમાં જન્મ એકસ્વરૂપે વ્યાપ્ત છે. સ્વેદમાત્ર પ્રાણ જન્મે છે ! પ્રાણ જ જુદું જુદું સ્વરૂપે આવીને ક્યાંક માતા તો ક્યાંક પિતા, ક્યાંક બાઈ તો ક્યાંક આચાર્ય તે ક્યાંક બ્રાહ્મણ સ્વરૂપે ખરે યથે છે ! આથી પ્રાણુધાતી તે આત્માધાતી છે ! અને જન્મમાંથી પ્રાણ ચાલી ગયાં છે, તેવાને જો બાળા મૂકવામાં આવે તો પણ તે અપરાધ છે જેમ જગત મણતું નથી ! આમ સૌમાં સુક્ષ્મપણે વર્તી રહેલ પ્રાણુશક્તિને-જન્મ શક્તિને જે જાણે છે તે અતિવાદી થાય છે. એટલે જે પ્રેમ મૂળમાં જ જટિલ છે-વહેલો વહેલો જવાન ન આપી શકાય એવો ફટ છે, અને તે ઉપરાંત જેનું જ્ઞાન કેવળ, શુરુગમ્ય જ છે, તેના મક્કને અતિમક્ષ અગર તો અતિવાત કહેવામાં છે ! જન્મને સમજું જ્ઞાન ફટ છે-જટિલ છે. આથી તેના ઉપર આત્મની માફક અભિપ્રાય આપતો પુરુષ અતિવાદી છે. આ પ્રાણનો ઉપાસક પોતે અતિવાદી છે. પોતાના અતિવાદીપણાને તેણે છુપાવતું ન જોઈએ ! કેમકે તેમાં-જ્ઞાતવ્યમાં અસ્ત્ય છે ! આમ પ્રાણોપાસના સત્યવાદ સુધી આવી પહોંચી પ્રાણની બાબતમાં સત્ય શું છે તે માંડણે જાણવું રહ્યું. આથી જન્મને સગી સત્ય જાણત જાણતી એ જન્મ કરતાં પણ અદારી ઠરી. આમ સત્ય જ વિશેષપણે જાણવા યોગ્ય છે જેમ શુરુએ કહ્યું ત્યારે સત્યને વિશેષપણે જાણવા શિષ્ય તપસ્વિ બતાવે છે. ॥ ૧૫-૧૬-૫૩ ॥

॥ इति षोडशः खण्डः ॥

॥ अथ सप्तदशः खण्डः ॥

यदा वै विजानाति अथ सत्यं वदति नाविजानन् सत्यं वदति विजानन् एव सत्यं वदति विज्ञानं तु एव विजिज्ञासितव्यम् इति विज्ञानं भगवः विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

ત્યારે નિશ્ચય વિશેષ જાણે છે ત્યારે સત્યને કહે છે. વિશેષ ન જાણતો હોઈને કોઈ સત્ય કહી શકતો નથી. પણ જાણતો હોઈને જ સત્ય વહે છે. આથી વિજ્ઞાન (સત્યનો સાક્ષાત્કાર) જ તારે વિશેષજાણે જાણવા યોગ્ય છે. હે ભગવન્! હું વિજ્ઞાનને જ જાણું, એમ નારદે કહ્યું ॥ ૧ ॥

॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥

॥ अथ अष्टादशः खण्डः ॥

યદા વૈ મનુતે અથ વિજાનાતિ નામત્યા વિજાનાતિ મત્વૈય વિજાનાતિ મતિસ્તથેય વિજિજ્ઞાસિતવ્યા ઇતિ મતિ ભગવો વિજિજ્ઞાસ ઇતિ ॥ ૧ ॥

ત્યારે નિશ્ચય માને છે ત્યારે જાણે છે. વિના માન્યે કોઈ જાણતો નથી. માનીને જ જાણે છે. મતિ જ તારે જાણવા યોગ્ય છે. તે હે ભગવન્! હું મતિને જાણવા યોગ્ય હું. ॥ ૧ ॥

॥ इति अष्टादशः खण्डः ॥

॥ अथ एकोनविंशः खण्डः ॥

યદા વૈ શ્રદ્ધાતિ અથ મનુતે નાશ્રદ્ધન્ મનુતે શ્રદ્ધવેય મનુતે શ્રદ્ધા નુ એવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યા ઇતિ શ્રદ્ધાં ભગવો વિજિજ્ઞાસ ઇતિ ॥ ૧ ॥

ત્યારે નિશ્ચય શ્રદ્ધા રાખે છે ત્યારે જ માની શકે છે. શ્રદ્ધા ન રાખતો કોઈ માની શકતો નથી. શ્રદ્ધાજી જ માની શકે છે. તે શ્રદ્ધા જ જાણવા યોગ્ય છે. તે હે ભગવન્! હું શ્રદ્ધા જ જાણું. ॥ ૧ ॥

॥ इति एकोनविंशः खण्डः ॥

॥ अथ विंशः खण्डः ॥

યદા વૈ નિસ્તિષ્ઠતિ અથ શ્રદ્ધાતિ નાનિસ્તિષ્ઠન્ શ્રદ્ધાતિ નિસ્તિષ્ઠન્ એવ શ્રદ્ધાતિ નિષ્ઠા નુ એવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યા ઇતિ નિષ્ઠાં ભગવો વિજિજ્ઞાસ ઇતિ ॥ ૧ ॥

ત્યારે નિશ્ચય નિષ્ઠાવાળો થાય છે ત્યારે શ્રદ્ધા રૂપે છે. નિષ્ઠા વિનાનો શ્રદ્ધાળુ થઈ શકતો નથી. પણ નિષ્ઠાવાળો જ શ્રદ્ધાળુ થાય છે. તે નિષ્ઠા જ નાણુવા યોગ્ય છે. તે હે ભગવાન! હું નિંદાને જ નાણું. ॥ ૧ ॥

॥ इति विंशः खण्डः ॥

॥ अथ एकविंशः खण्डः ॥

યદા ઈ કરોતિ અથ નિસ્તિષ્ઠતિ નાકૃત્વા નિસ્તિષ્ઠતિ કૃત્વૈવ નિસ્તિષ્ઠતિ કૃતિસ્ત્યેષ વિજિજ્ઞાસિતવ્યેતિ કૃતિ ભગવો વિજિજ્ઞાસ્યેતિ ॥ ૧ ॥

ત્યારે નિશ્ચય કરે છે ત્યારે નિષ્ઠાવાળો થાય છે. ન કરતો નિષ્ઠાવાળો થતો નથી. કરીને જ નિષ્ઠાવાળો થાય છે. કૃતિ જ નાણુવા યોગ્ય છે હે ભગવાન! તે હું કૃતિ-કર્તાને જ નાણું. ॥ ૧ ॥

॥ इति एकविंश खण्डः ॥

॥ अथ द्वाविंशः खण्डः ॥

યદા ઈ સુખં લભતે અથ કરોતિ નાસુખં લભ્યા કરોતિ સુખમેવ લભ્યા કરોતિ સુખં તુ ઇષ વિજિજ્ઞાસિતવ્યં સુખં ભગવો વિજિજ્ઞાસ્યેતિ ॥ ૧ ॥

ત્યારે નિશ્ચય સુખને પામે છે ત્યારે જ કરે છે. સુખને ન પામતો કરતો નથી, પણ સુખ પામીને જ કરે છે. તે સુખ જ તારે નાણુવા યોગ્ય છે. તે હે ભગવાન! હું સુખને જ નાણું. ॥ ૧ ॥

॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥

॥ अथ त्रयोविंशः खण्डः ॥

યો ઈ ભૂમા તત્ સુખં નાલ્પે સુખમસ્તિ ભૂમૈવ સુખ ભૂમા ત્યેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યં ઇતિ ભૂમાનં ભગવો વિજિજ્ઞાસ્યેતિ ॥ ૧ ॥

જે નિશ્ચય ભૂમા છે-સૌથી બહુ-અલ્પ છે તે જ સુખ છે. અલ્પમાં સુખ નથી. ભૂમા જ સુખ છે. ભૂમા જ નાણુવા યોગ્ય છે. હે ભગવાન! તે હું ભૂમાને જ નાણું. ॥ ૧ ॥

॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥

॥ અથ ચતુર્વિંશઃ સ્વપ્નઃ ॥

યત્ર નાન્યત્પદયતિ નાન્યત્ શૃણોતિ નાન્યત્ વિજાનાતિ તત્
ભૂમાઽથ યત્રાન્યત્પદયતિ અન્યત્ શૃણોતિ અન્યત્ વિજાનાતિ તત્
અર્પં યઃ ધૈ ભૂમા તદ્ અમૃતં અથ યદ્ અર્પં તત્ મર્ત્યં સ મગવઃ
કસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતં હતિ સ્વે મહિમ્નિ યદિ ઘા ન મહિમ્નિ હતિ ॥૧॥

જ્યાં મનુષ્ય બીજાને-ભૂમાથી બીજાને જોતો નથી, બીજાને સાંભળતો નથી,
બીજાને જાણતો નથી તે ભૂમા છે. અને જ્યારે બીજાને જુદો છે, બીજાને સાંભળે છે,
બીજાને જાણે છે તે અર્પ છે. જે નિશ્ચય ભૂમા છે તે અમૃત છે, અને જે અર્પ છે
તે મર્ત્ય છે. “હે ભગવન! તો તે ભૂમા ક્યાં પ્રતિષ્ઠિત છે?” એમ નારદે પૂછ્યું.
“પોતાના મહિમામાં અગર તો ન તો પોતાના મહિમામાં” એમ સનત્કુમારે કહ્યું. ॥ ૧ ॥

ગો અથ્વમિદ મહિમા હતિ આચ્છન્તે હસ્તિદ્વિરણ્યં દાસમાર્થ્ય
ક્ષેત્રાણિ આયતનાનિ હતિ નાહમેવં ધ્રુવીમિ ધ્રુવીમીતિ હોવાથ અન્યઃ
દિ અન્યસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતં હતિ ॥ ૨ ॥

હે નારદ! સોઝ, માયં, પોડા વગેરેને અહીં નંજતમાં મહિમા એમ કહે છે.
હાથી-સોનું-ગ્રી, સેવક, ખેતર, ઘર વગેરેને મહિમા એમ કહે છે. હું એવું તને
કહેતો નથી એમ નિશ્ચય આ સનત્કુમારે કહ્યું. કેમકે સોઝમાં બીજો બીજામાં
પ્રતિષ્ઠિત હોય છે. ॥ ૨ ॥

સત્યનો સાક્ષાત્કાર સત્યવચ્ચનો પુરોગામી છે. આથી જે સત્ય જાણ્યું નથી
તે સત્યવચ્ચની અર્ધ શકતો નથી. માટે હું શિષ્ય! તારે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવો
ચોગ્ય છે. વળી સત્યનો સાક્ષાત્કાર માન્યતા ઉપર અવલબે છે. જે જેને માનતો
નથી તે તેને કેવી રીતે જાણી શકે? આથી સત્યનો સાક્ષાત્કાર પહેલાં સત્ય નામની
કોઈ ચીજ છે એમ માન્યતા ઉપર આધાર રાખે છે. માટે પહેલાં તો માનવું પડે
છે. બનવા માટે પહેલાં માનવું થયે. વળી માન્યતા પણ નિર્ભાર હોઈ શકતી નથી.
વધ્યા પુત્રની માન્યતા દેખતી નથી. કેમકે જે છે જ મહી તેની માન્યતા કેવી રીતે
સંભવે? આથી છે-અચુક ચીજ છે-પ્રકૃતિમાં સત્ય નામની ચીજ છે-એવી પ્રતીતિ
સત્યમાં માન્યતા માટે પચાચિયું છે. અર્થાત્ છે શુદ્ધિ-અદ્ધ એ સત્યને માનવામાં
પહેલાં આવશ્યક છે. અદ્ધ હોય તો માન્યતા આવે અને પરિણામે સાક્ષાત્કાર
થાય! અને અદ્ધ પણ નિષ્ઠા ઉપર અવલબે છે! નિષ્ઠા એટલે અદ્ધ સ્થિતિ!
સત્યમાં અદ્ધ સ્થિતિવાળો જ-સત્ છે-એવી ગદ્ય પ્રતીતિવાળો થઈ શકે છે. આથી
અદ્ધાનું કારણ નિષ્ઠા છે! અને નિષ્ઠા પોતાની દરખાત માટે કૃતિ મળે છે. કરવા

જેતું જે કરે છે તે માણસ તે કૃતિના ખળે સવ પશુમાં નિંદા-અદા-માન્યતા અને સાક્ષાત્કારવાળે થાય છે. એવાથી વિરસિત નહીં આથી કર્મ એ સમ્પત્તાનમાં અનીત ઉપકારક છે! માટે કૃતિશીલ ચતુઃ ઘટે! અને માણસ કૃતિશીલ હ્યારે થાય! જે કરવામાં એને સુખ મળતું હોય તો! કર્તવ્ય સુખમાં પરિણમતું જ નોંધ્યે! આથી કૃતિનું પશુ મૂળ છે સુખ! આથી જે કાચે સુખ હોય તો માણસ કરે- નિશ્ચયબોધ, અદ્વૈત, મતિવાળે અને અતે સ્વ સાક્ષાત્કારી ખને. આથી સુખ જ સાક્ષાત્કારનું મૂળ છે! તો એ સુખ કયું? જૂમા એ સુખ છે. જૂમા એટલે બૃહસપ્તા પરમાત્મા બ્રહ્મ પરમાત્મા સુખરૂપ છે! એ સુખરૂપ છે એમ જાણે તો અનુભવાય. તો તેનો સાક્ષાત્કાર સંભવે! આ જૂમા સિવાયનું જે છે તે અલ્પ છે. અને તે અલ્પમાં સુખ નથી. અર્થાત્ જૂમા એટલે આત્મા અને આત્મા સિવાયનું રહ્યું તે અનાત્મા. તે અનાત્મામાં સુખ નથી. આથી અનાત્મા માટે કૃતિ-માન્યતા અહીં જરૂરી નથી! તો તે જૂમા એટલે શું? આત્માઈવ જૂમાનું સ્વાતુકમગમ્ય લક્ષણ આપે છે કે જ્યાં-જે હૃદય અવરચામાં મનુષ્ય જૂમાથી ખીજાને જોતો નથી- સાંતળતો નથી તે જૂમા છે. અર્થાત્ જૂમા આત્માનો સાક્ષાત્કાર સર્વ જગદ્દુષ્ટાચેત આત્માને જ છતો કરે છે! આત્મા સિવાય-પોતાના રૂપ સિવાય ખીજા કશાનું કિંજ અસ્તિત્વ જ નથી-આવો જ્યાં અનુભવ થાય છે-લિપ્ત લિપ્ત જાણતી અસ્તિ એક મહાઅસ્તિમાં પરપોટા સમા છે-તેનાથી જુદી નથી-એવા જ તત્ત્વનું ગાન=અનુભવ કરશે તે તત્ત્વ તે જૂમા છે! આથી ઉચ્છેદન જ્યાં પોતાનાથી કિંજ ખીજાની અસ્તિ લાગે તે અલ્પ છે. આ જૂમા અમૃત છે. જૂમા સિવાયનું- અનાત્મા એ અર્થ છે. એટલે કે જૂમા સ્વ છે. અનાત્મા અસ્વ છે! અર્થાત્ તે જૂમા છે. સુખરૂપ છે. ચિદ્રૂપ છે! આ જે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્મા છે, તે જ સાક્ષાત્કારને મેળ્ય છે! તો જેમ આ સમગ્ર લોક આત્મામાં પ્રતિષ્ઠિત છે, તેમ એ આત્મા શેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે-એમ નારદે પ્રજ્ઞુ. ત્યારે આત્માઈ જવાપ વાલ્યો કે આત્મા પોતાના મહિમામાં સ્થિત છે. આત્મા પોતાની મહત્તામાં જ હમેશ્વ રિયત છે. પણ આ જવાબનો એક નિકલ્પ પણ ત્રસિ આપે છે કે આત્મા પોતાના મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત છે. અગર તો ન તો પોતાના મહિમામાં અર્થાત્ પોતાના કર્તાને પોતાનો મદિમા કેઈ જુદી ચીજ હોય તો તેમ કહેવું થાય છે. પણ આત્મા સર્વથા અદ્વિતીય છે! આથી લોકિક દષ્ટિએ એમ કહેવાય કે આત્મા સ્વમદિમ્નિ પ્રતિષ્ઠિત છે. બાકી આત્માની અદ્વિતીયતાની દષ્ટિએ તો એમ પણ ન કહેવાય આથી ત્રસિ પોતાનો નિકલ્પ સમગ્રજ્ઞાં કહે છે કે જેમ ગાય, ઘોડા, હાથી, સોનું આ વગેરે કેઈ પાસે હોય તો તેનો મદિમા કહેવાય છે! આ દ્રષ્ટિએ

આ આત્મું જગત એ આત્મસ્વરૂપ જ છે. ત્યારે આ આત્મા અને આ જગત એવો ભેદ ન હોવાથી—એક આત્મા જ અદિતીયપણે વર્તી રહેલ હોઈને, આ મહિમા અને મહિમાવાળો એવો ભેદ સંભવી શકતો નથી. આથી અહીં આચાર્યદેવ એવો જવાબ વાલો છે! બીજો હોય તો આગળ વાત ચાલે. અહીં તો કોઈ આત્માથી જ બીજો છે જ નહીં. જે આ અદિતીય આત્મા છે. જે સંસ્થાનંદ સ્વરૂપ છે તે જ ભૂમા છે. ખંડ ॥ ૧૭ થી ૨૪ ॥

॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥

॥ अथ पञ्चविंशः खण्डः ॥

સ એવ અઘસ્તાત્ સ ઉપરિષ્ટાત્ ન પશ્ચાત્ સ પુરસ્તાત્ સ દક્ષિણતઃ સ ઉત્તરતઃ સ એવ હવં સર્વં હિતિ અથ અતઃ અહંકારાદેશ ઇવાહમેવાધરતાત્ અહમુપરિષ્ટાત્ અહં પશ્ચાત્ અહં પુરસ્તાત્ અહં દક્ષિણતઃ અહં ઉત્તરતઃ અહમેવ હવં સર્વં હિતિ ॥ ૧ ॥

તે ભૂમા જ નિશ્ચય નીચે, ઉપર, પાછળ, આગળ, જમણી બાજુ અને ડાબી બાજુએ છે. તે જ આ બધું છે. હવે આવાથી આગળ ભૂમાનો અહં શબ્દથી ઉપદેશ કરે છે. હું જ નીચે છું. હું જ ઉપર છું. હું પાછળ અને હું આગળ છું. હું જમણી બાજુ અને ડાબી બાજુએ છું. હું આ બધું છું. ॥ ૧ ॥

અર્થાત આત્માદેશ ઇવાત્મૈવ અઘસ્તાત્ આત્મોપરિષ્ટાત્ આત્મા પશ્ચાત્ આત્મા પુરસ્તાત્ આત્મા દક્ષિણતઃ આત્મા ઉત્તરતઃ આત્મા એવ હવં સર્વં હિતિ સ યા એવ એવં પશ્યન્ એવં મન્વાનઃ એવં વિજાનન્ આત્મરતિઃ આત્મક્રાંદ આત્મમિથુન આત્માનન્દઃ સ સ્વરાદ્ ભવતિ તસ્ય સર્વેષુ લોકેષુ કામચારઃ ભવન્તિ । અથ યે અન્યથા અતઃ વિદુઃ અન્યરાજાનઃ તે ક્ષય્યલોકા ભવન્તિ તેષાં સર્વેષુ લોકેષુ કામચારઃ ભવન્તિ ॥ ૨ ॥

હવે આથી આગળ ભૂમાનો આત્મા શબ્દથી ઉપદેશ કરું છું. આત્મા જ નીચે છે. આત્મા જ ઉપર છે. આત્મા જ પાછળ છે. આત્મા જ આગળ છે. આત્મા જ જમણી બાજુ છે. આત્મા જ આ બધું છે. તે આ મનુષ્ય નિશ્ચય આમ જ્ઞેતો, આમ માનતો, આમ વિશેષપણે જાણતો હોઈને આત્મામાં પ્રેમવાળો, આત્મામાં રમવાવાળો, આત્મામાં જ જ્ઞેડાનારો અને આત્મામાં જ આનંદવાળો થાય છે. તે સ્વરાદ્ થાય છે. તેનું સર્વ-લોકમાં ઈચ્છાનુસાર-વિચરણ થાય છે. હવે જે મનુષ્ય આથી ઉલટું જાણે છે તેઓ પોતાનાથી બિન્ન રાજાઓવાળા અને ક્ષિપ્ર વિનાશી શરીરવાળા થાય છે. તેમનું સૌ લોકમાં ઈચ્છાનુસાર વિચરણ થતું નથી ॥ ૨ ॥

આમ જીવનમાં જૂમા એ સત્ય છે એમ ક્રમશઃ આચાર્યે સિદ્ધ કર્યું. હવે આ જૂમા ને સર્વવ્યાપી છે. સર્વશ્રેષ્ઠ છે. જૂમાથી જિજ્ઞાસુ થઈ નથી એવો સત્યાનુભવ થાય છે. એમ કહેતા કહે છે કે તે જૂમા ને નિશ્ચય ઉપર નીચે, આગળપાછળ જમણી અને ડાબી બાજુએ છે. તે જ આ બધું છે. અર્થાત્ આ દેખાતી અને ન દેખાતી સમસ્ત સૃષ્ટિ એ આત્માનું જ વિચરણ છે.

હવે જોને, એ આત્મા હું જ છું, એવી જાતપ્રતીતિ થાય છે, તેને માટે હું જ ઉપરનો દૌલોક છે, નીચેનો પાતાલલોક છું. હું પાંચળ અને આગળ છું. જમણી અને ડાબી બાજુએ પણ હું જ છું. મારાથી જિજ્ઞાસુ એવું કશું નથી. હું જ આ બધાં રૂપે છું, એવી જાનની પ્રતીતિ થઈ જાય છે. આને અહંબ્રહ્મવિપાસના કહે છે. જે આ બધું છે, તે જ હું છું. અને હું આત્મા છું એ સ્વસ્થ છે. આમ જોને પોતાના નિજરૂપનો અનુભવ થાય છે તે માણસ આત્મામાં જ પ્રેમ, રતિ, યોગ, ક્રીડા અને આનંદવાળો થાય છે! અને આથી જ તે સ્વરાટ્ થાય છે! પોતાના અસતીરૂપે ચમકે છે! એટલે કે તે સાર્વભૌમ રાજા જેવો-રાજા જ થાય છે! તેની ઈચ્છા-સંકલ્પ અપ્રતિહત થાય છે. સત્યસેવીનો સંકલ્પ પણ અમોઘ જ નીવડે છે! આત્માથી જિજ્ઞાસુ આ બધું છે એવી બેદૃષ્ટિવાળાનું ભવનમણુ અટકતું નથી!-આ છે આત્માના અજ્ઞાનનું અને અજ્ઞાતમાના રાતનું રૂપ.

॥ इति पञ्चविंशः खण्डः ॥

॥ अथ पड़विंशः खण्डः ॥

तस्य ह वा एतस्य एव पश्यतः एव मन्वानस्य एव विज्ञाततः
आत्मतः प्राण आत्मतः आशाऽऽत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतः
सैजः आत्मतः आप आत्मतः आविर्भावतिरोभावौ आत्मतः अन्नं
आत्मतः चलम् आत्मतः विज्ञानम् आत्मतः ध्यानं आत्मतः चित्तम्
आत्मतः संकल्पः आत्मतः मनः आत्मतः वाक् आत्मतः नाम
आत्मतः मन्त्राः आत्मतः कर्माणि आत्मतः एव इदं सर्वं इति ॥१॥

તે નિશ્ચય આ આત્મ જોનાર, માનનાર, અને આત્મ જાણુકારને માટે આત્મામાંથી જ આશા, આત્મામાંથી જ સ્મર, આત્મામાંથી આકાશ, તેજ, પાણી, અવિર્ભાવ વિરોભાવ, અન્ન, બલ, વિજ્ઞાન, ધ્યાન, ચિત્ત, સંકલ્પ, મન, વાણી, નામ, મન્ત્રો અને કર્મો થાય છે. આત્મામાંથી જ આ બધું થાય છે એમ સનત્કેમદે કહ્યું. ॥ ૧ ॥

તદેષ શ્લોકો ન પદ્યઃ મૃત્યુ પદ્યતિ ન રોગં નોત દુઃખતાં
 સર્વે હ પદ્યઃ પદ્યતિ સર્વમાપ્નોતિ સર્વશ્ચ इति स एकधा भवति
 ત્રિધા ભવતિ પચ્ચધા સપ્તધા નવધા ચૈવ પુનઃ ચ એકાદશઃ સ્મૃતઃ
 શાંતં ચ દશ ચ એકઘ સહસ્રાણિ ચ વિંશતિઃ આહારશુદ્ધૌ સત્વશુદ્ધિઃ
 સત્વશુદ્ધૌ ધૃષ્ટા સ્મૃતિઃ સ્મૃતિલભ્યે સર્વગ્રન્થીનાં વિપ્રમોક્ષઃ તસ્મૈ
 મૃદિતકપાયાય તમસઃ પારં દર્શયતિ મગવાન્ સનત્કુમારઃ તં
 રુક્ન્દ્વ इति आचक्षते तं रुक्न्द् इति आचक्षते ॥ ૨ ॥

આ બાબતમાં આ પ્રમાણુરૂપ શ્લોક છે—આત્મદર્શી ન તો મૃત્યુને જુવે તો ન
 તો રોગ કે ન તો દુઃખને જુવે છે. નિઃસન્દેહ આત્મદર્શી સર્વરૂપ આત્માને જુવે છે.
 તે સર્વરૂપ થયેલ હોઈને સર્વરૂપ આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. બસ. તે આત્મા-આત્મા
 શંતુમાં એક પ્રકારે-એક રૂપે હોય છે. પછી ત્રણ પ્રકારે થાય છે. પછી પાછા પાંચ
 સાત અને નિશ્ચય નવ પ્રકારે અને વળી અગ્રીમાર પ્રકારે થાય છે એમ સ્મરણ કરણું
 છે. તે સો અને નિશ્ચય દસ, તે એક અને નિશ્ચય વીસ હજાર રૂપે થાય છે—
 (અસંખ્ય રૂપે થાય છે) એમ સ્મરણ કરણું છે. આહારશુદ્ધિ થતાં મનઃશુદ્ધિ,
 મનશુદ્ધિ થતાં આંતર સ્મૃતિ, આંતર સ્મૃતિ થતાં હૃદયની તમામ માંદગીનો વિપ્રમોક્ષ
 વિસર્જન થાય છે. તે મહિત થયેલા મેલવાળા નાસને અધારનો પાર કિનારો બતાવી
 દીધો ભગવાન સનત્કુમારે. તે સનત્કુમારને અત્યારે શ્લોકો રુક્ન્દ્વ એમ કહે છે. તેને
 રુક્ન્દ્વ એમ અત્યારે કહે છે. ॥ ૨ ॥

આ બધું જુમા છે એવું જોનાર, માનનાર અને જાણકારને માટે પ્રાણી-
 જીવનથી માંડીને ને કેમો સુધીની તમામ સૃષ્ટિ આત્મામાંથી જ થાય છે—આત્મા
 સિવાય બીજું કશું કારણ નથી—આમ આ પ્રતીતિ થાય છે. અને આ પ્રતીતિમાં
 મોક્ષ છે. શોકનું સંતરણ છે—શમન છે.

આ બધું વાતને નિઃસન્દેહ બનાવવા આવશ્યક શ્લોક થીકે છે કે આત્મદર્શીને
 માટે મૃત્યુ, રોગ કે દુઃખનો અનુભવ નથી. કેમકે એ બધા પહેલે આત્મરૂપ જ છે.
 તેવા માણસ સર્વરૂપ થયેલ હોઈને સર્વરૂપ આત્માને જ પામે છે. તે આત્મા જુમા
 સૃષ્ટિ પહેલાં એક રૂપ હતો. પછી તેનું નિરંતરકરણું થાય છે. પછી પર્વતીકરણું
 વગેરે થાય છે. અને એ જ આત્મા પેદાશનો જ નિરંતરિ વિકાસ કરતાં કરતાં
 અનંત અને અસંખ્ય પરસ્પર વિરુદ્ધ લક્ષણવાળા સ્વરૂપે જતો થાય છે. આ
 અનંત વૈવિધ્યમાં એક અખંડ એકતા છે. અને તે આત્માની છે. આ એકતાના
 અનુભવમાં શોકનો નાશ છે. એ છે સત્વી નિવા.

આમ પ્રમાણુ ટાંકી હવે એ આત્માને અનુભવના માટે સંક્ષેપમાં આચાર-સરણિ બતાવી અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરતાં આચાર્યદેવે કહે છે કે આહારશુદ્ધિમાં મન:શુદ્ધિ છે, મન:શુદ્ધિમાં અટલ સ્મૃતિ છે, અટલ સ્મૃતિ થતાં હૃદયપ્રયોગો તૂટે છે ! અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોની આહારવિહારની શુદ્ધિ થાય તો મન ચોકખું થાય છે, મન ચોકખું થાય તો તત્ત્વને લગતું અટલ જ્ઞાન થાય છે, અને અટલ જ્ઞાન થાય તો હૃદયની અસંખ્ય રાગદ્વેષાદિ પ્રયોગો છૂટે અને તો આત્મા એના અસદી સ્વરૂપમાં પ્રકટે છે ! આથી ઇન્દ્રિયોના આહારવિહારની શુદ્ધિ સાધવી—યમ નિયમનું આચરણ કરવું એ જ ભૂમા પ્રાપ્તિનો રાજમાર્ગ છે ! જસ આ છે શોકને, તરવાનો ઉપાય ! આચાર્યદેવે ત્યાં આ શોક તરવાનો સેતુ ખતાવ્યો કે નારદની હૃદયશુદ્ધિ થઈ તે નિર્મળ થયા ! તે અધારાને પેલે પાર—જ્યોતિના પ્રદેશમાં ચાલી ગયા ! આને પણ જે આમ વર્તે તે જ્યોતિ-પ્રદેશમાં સંચરે, ભૂમાની પ્રાપ્તિ સૌને થાઓ, દ્વિરક્તિ અધ્યાયનો અંત લખે છે.

॥ इति पञ्चविंशः खण्डः ॥

॥ इति सप्तमः अध्यायः ॥

॥ हरिः ॐ नमः सत् ॥

॥ अथ छांदोग्ये अष्टमोऽध्यायः ॥

॥ अथ प्रथम खण्डः ॥

अथ यत् इદમ્ અસ્મિન્ પ્રહ્લપુરે દહરં પુણ્ડરીકં ઘેદમ્
દહરોઽસ્મિન્ અન્તરાકાશઃ તસ્મિન્ યદ્ અન્તઃ તદ્ અન્વેષ્યં તદ્
ધાય વિજિઘાસિતવ્યમ્ ॥ ૧ ॥

હવે જે આ, આ બ્રહ્મા નગરમાં-સારીરમાં નાનું સરખું હૃદય કમલરૂપ મંદિર
છે. તેની અંદર નાનું સરખું (હૃદય કમલની બરાબર) આકાશ (બ્રહ્મ) છે. તેમાં-
આકાશમાં (બ્રહ્મમાં) અંદર જે કંઈ છે તે શોધવા યોગ્ય છે. બસ. તે નિશ્ચય
જાણવા યોગ્ય છે. ॥ ૧ ॥

તં ચેત્ ધ્રુવઃ યદિદમ્ અસ્મિન્ પ્રહ્લપુરે દહરં પુણ્ડરીકં ઘેદમ્
દહરોઽસ્મિન્ અન્તરાકાશઃ કિં તદ્ અધિયતે યદ્ અન્વેષ્યં યત્
ધાય વિજિઘાસિતવ્યમ્ ॥ ૨ ॥

જો ઉપદેશને જો અધિકારી હોય એમ કહે કે જે આ-આ બ્રહ્મ નગરપ
સારીરમાં નાનું સરખું હૃદયકમલરૂપી મંદિર છે. નાનું સરખું એમાં આકાશ છે, એમાં
તે શું છે ?-જે શોધવા યોગ્ય છે ?-જે નિશ્ચય જાણવા યોગ્ય છે ? ॥ ૨ ॥

સ ધ્રુવાત્ યાવાન્ વા અર્ચ આકાશઃ તાવાન્ યયોઽન્તર્દેશયે
ધાકાશ ઉમે અસ્મિન્ ધાવાપૃથિવી અન્તઃ યય સમાહિતે ઉમૌ અગ્નિઃ
ચ વાયુશ્ચ સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ઉમૌ વિદ્યુત્ નક્ષત્રાણિ યત્ ચ અસ્ય રૂદ્ધ
અસ્તિ યત્ ચ નાસ્તિ સર્વં તદ્ અસ્મિન્ સમાહિતમ્ ॥ ૩ ॥

તો તે ઉપદેશ એમ કહે-નિઃસન્દેહ જેવડું નિશ્ચય આ આકાશ લોકસિદ્ધ
આકાશ છે તેવડું આ અંદર હૃદયમાં આકાશ છે. ધી અને પૃથિવી બન્ને એમાં
અંદર નિશ્ચય સારી પેઠે સ્થિત છે, અગ્નિ અને વાયુ નિશ્ચય એ બન્ને, સૂર્ય અને
ચન્દ્ર એ બન્ને, વીજળીઓ અને બધાંય નક્ષત્રો એમાં અંદર સારી પેઠે સ્થિત છે.
તથા જે આ આત્માના અહીં વિષયો છે અને જે નથી તે બધું એમાં સારી પેઠે
સ્થિત છે ॥ ૩ ॥

તં चेत् વ્રુયુઃ અસ્મિન્ ચેત્ इदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं सर्वाणि
 च भूतानि सर्वं च कामाः यद् एनत् जराम् आप्नोति प्रध्वंसते
 वा किं ततः अतिक्षिप्यते इति ॥ ४ ॥

તે ઉપદેશ તે અધિકારી વર્ગે આમ કહે કે-આ બ્રહ્મપુરમાં તે આ બધું સારી
 પેઠે રિયત છે, તથા સર્વે અજર તથા તેના તમામ વાંછિત પદાર્થો સારી પેઠે રિયત
 છે તેા, ન્યારે એને-આ બ્રહ્મપુર શરીરને નિશ્ચય ધડપણ પ્રાપ્ત થાય છે અથવા તેા
 એ શસ્ત્ર આદિથી ધવાયેલ થઈને નષ્ટ થાય છે તેા તેમાંથી શું બચત રહી નય
 છે ? બાકી રહી નય છે ? ॥ ૩ ॥

સ વ્રુપાત્ ન અસ્ય जरया एतत् जीर्यति न घचेन अस्य हन्यते
 एतत् सत्यं ब्रह्मपुरं अस्मिन् कामाः समाहिताः एष आत्मा
 अपहतपाप्मा विजरः विमृत्युः विशोकः विजिघत्सः अपिपातः
 सत्यकामः सत्यसंकल्पः यथा हि एष इह प्रजाः अन्याविशन्ति
 यथानुशासते यं ये अन्तं अभिकामाः भयन्ति यं जनपदं यं क्षेत्रमार्गं
 तं तं एष उपजीवन्ति ॥ ५ ॥

તે ઉપદેશ તેને જવાબ રાખે કે-આ બ્રહ્મપુરના ધડપણથી આ હૃદયકારી બ્રહ્મ
 ધરકું થતું નથી, એ શરીરના વધથી એ માર્થું જતું નથી, આ બ્રહ્મપુર સત્ય,
 અવિનાશી છે. એમાં જ સૌ પ્રાણીઓ અને તેમના વાંછિત પદાર્થો સારી પેઠે રિયત
 છે. એ હૃદયકારી બ્રહ્મ, આત્મા છે, સૌ પાપથી રહિત, ધડપણથી રહિત, મરણથી
 રહિત, શોકથી રહિત, ભૂખથી રહિત, તરસથી રહિત, સત્યકામ અને સત્યસંકલ્પ છે.
 જેમ નિશ્ચય અહીં પ્રાણીઓ પોતાના રાજાની આજ્ઞાનુસાર ચાલે છે અને જે જે
 ઉપદ્રોગ્ય પદાર્થની કામનાવાળી થાય છે, જે દેશ અને જે ભૂમિ ભાગની ઈચ્છાવાળી
 થાય છે તેને જાન પાસેથી પ્રાપ્ત કરીને લેખે છે (તેમ અહીં નહીં) ॥ ૫ ॥

तद्यद्येह कर्मजितः लोकः क्षीयते एवम् एव समुच्च पुण्यजितः
 लोकः क्षीयते तत् य इह आत्मानं अननुविद्य व्रजन्ति एतान् च
 सत्यान् कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु अकामचारः भवति अथ य इह
 आत्मानम् अनुविद्य व्रजन्ति एतान् च सत्यान् कामान् तेषां
 सर्वेषु लोकेषु कामचारः भवति ॥ ६ ॥

તે જેમ આ લોકમાં કર્મથી જીતાએલો (રાજાજાનુસાર ચાલવારથી સેવા કર્મથી
 પ્રાપ્ત કરાયેલો) લોક-ઉપદ્રોગ્ય પદાર્થ-દેશ અજર ભૂમિભાગ, ક્ષીણ થાય છે, તે જ
 મુજબ તે લોકમાં પુણ્યથી જીતાએલ લોક ક્ષીણ થાય છે. તેઓ પૈકી જેઓ અહીં

આત્માને ન જાણીને પરવરે છે જેઓ આત્મસ્થ સત્યક્રમોને ન મેળવીને પરવરે છે, તેઓને માટે સર્વલોકમાં પરતંત્ર વર્તન થાય છે. અને જેઓ અહીં આત્માને જાણીને અને આત્મસ્થ સત્યક્રમોને પ્રાપ્ત કરીને પરવરે છે તેઓને માટે સર્વલોકમાં કામચાર-સ્વાધીન વર્તન થાય છે. ॥-૬ ॥

ભૂમા વિદ્યામાં આત્મા ઉપર, નીચે, પડખે, જ્યાં જુઓ ત્યાં સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે, આ બધું આત્મસ્વરૂપ છે, આત્માથી લિપ્ત એવું, આત્માથી ખીજું કશું નથી એમ આચાર્યદેવે શિષ્યને કહી અંધારાની પેઠે પાર ઉતાર્યો. પરંતુ સર્વવ્યાપી આત્માને લગી સમજ મંદ અધિકારીને કહેવા માત્રથી તરત આવી જતી નથી. આત્માને લગતું સામાન્ય જ્ઞાન જ્યાંસુધી તેને લગતું વિશેષજ્ઞાન થતું નથી, ત્યાંલગી કળદાથી થતું નથી. આથી સર્વવ્યાપી આત્માનો સાધકે ક્યાંક હૃદયનું સમાધાન કરે એવો સાક્ષાત્કાર કરવો રહ્યો. આથી આ સર્વવ્યાપી આત્માને સાધકે ક્યાં વિશેષજ્ઞ શોધવો રહ્યો-ક્યાં તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો રહ્યો, કેવી રીતે ક્યાં, ક્યાં ગુણોથી વિરિષ્ટ એવા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો રહ્યો એ જાણવું જોઈએ. આથી છદ્દિય ઉપનિષદના આ આક્રમા પ્રપાઠકમાં, અત્યાર સુધીમાં જે કાંઈ દર્શન પ્રયોગોએ ખતાવ્યાં છે તે તમામનો ઉપસંહાર કરતાં, આત્માના સાક્ષાત્કારમાં અવતરતી દ્વરાકાશ ઉપાસના ખતાવવામાં આવે છે. આ પ્રપાઠક પથુ વેદાન્ત જિજ્ઞાસુ માટે અતીવ ઉપયોગી છે. અહીં જે કાંઈ ખતાવવામાં આવ્યું છે તેનું યોગમય મનન પ્રત્યેક સાધકને માટે અનિવાર્ય છે! વિસ્તારભયે, જ્યાં રહસ્યમયતા છે તેટલાનું જ સંક્ષેપમાં અમો વિવરણ કરવા પ્રયત્ન કરીશું. આથી વાક્યાર્થનો પૂરો વિચાર અને અભ્યાસ આ જોતાં પહેલાં સીએ કરી લેવો યોગ્ય છે.

આત્મા-બ્રહ્મ યદપિ સર્વત્ર સમસ્તતાશીલ છે-સર્વવ્યાપી છે. છતાં તેના સાક્ષાત્કાર માટે પ્રત્યેક પ્રાણીનું હૃદય એ જ યોગ્ય જગ્યા છે. જેણે જેણે પરમાત્માનો સર્વત્ર અનુભવ કરવો હોય તેણે તેણે પહેલાં તેના પોતાના હૃદય-મંદિરમાં સાક્ષાત્કાર કરી લેવો રહ્યો. કેમકે જે હૃદયમાં ન જણાયો તો જાહે છે છતાં ક્યાંએ એ જણાઈ એવી યીજ નથી. અને જે હૃદયમાં એ જણાયો તો પછી ક્યાંએ એ છૂપાયો છૂપાઈ શકે એમ નથી. આથી સાધકમાત્રે તેનો હૃદયમાં જ સાક્ષાત્કાર કરવો રહ્યો. આથી હૃદયસ્થ પરમાત્માને લગતી જ્ઞાતિ હેતી ધી એવો ઉત્સેખ કરતાં શ્રુતિ કહે છે કે આ શરીર એ બ્રહ્મનું નગર છે. પરમાત્માનું એ વસનિસ્થાન છે. એ શરીરરૂપી નગરમાં એક હૃદયકમઘપી મંદિર છે. એ હૃદયકમઘરૂપ મંદિરમાં, નાનું સરખું-હૃદયકમઘની જરોગરીનું એક આકાશ છે. આ આકાશ એટલે બ્રહ્મ.

આકાશ શબ્દનો અર્થ થાય છે એમર ચમકતું. પરમાત્મ તત્વ હૃદયની અંદર ચૈતન્યમત્તોતિ સ્વરૂપ હોવાથી નિરંતર ચમકી રહ્યું છે. આથી આ આકાશ એ બ્રહ્મ છે. આ હૃદયમંદિરમાં રહેલા ને પરમાત્મા છે તે પરમાત્મામાં અંદર ને કંઈ છે તે શોધવા યોગ્ય છે, જોઈએ કે એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ ગુણ, ધર્મો, પ્રત્યેક સાધકે શોધી કાઢવા નોંધ્યો. પણ તે પરમાત્મા નિર્ગુણ-ગુણે અને ધર્મે નાણુવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક સાધકે હૃદયમંદિરમાં ગૂંઢપણે વસેલા પેલા પરમાત્માને વિશેષપણે નાંણુવા નોંધ્યો.

આ હૃદયાકાશમાં તે શું શોધવા નેવું-શું નાણુવા નેવું છે એવી ને શંકા થાય તો શ્રુતિ ગુરુસ્થાને પધારી જવાબ આપે છે કે નેવું જૂતાકાશ છે તેવું પેલું હૃદયાકાશ છે. અર્થાત્ હૃદયાકાશ-પરમાત્મા અસીમ છે. જૂતાકાશ તો ફક્ત એક હિપમા માટે જ ઘટે છે. બાકી જૂતાકાશ તો પરમાત્માના રોમકૂપથી પણ નાતું છે. પણ સૂચકદષ્ટિએ એ બૃહત્તમ કવુનો ખ્યાલ સિવાય કે આકાશ કંઈ ચીજથી આપી શકાય ? આથી શ્રુતિ કહે છે કે બહારનું આકાશ નેવું છે તેવું હૃદયાકાશ છે. અર્થાત્ પરમાત્મા દેશકાલ વસ્તુથી અપરિચિન્ન છે એમ અહીં તાત્પર્ય છે. અને બહારના આકાશમાં જેમ બહાંડ છે તેમ સહિત તે આકાશ આ હૃદયાકાશ-પરમાત્મામાં રિયતિવાળું છે. અર્થાત્ આ સમસ્ત બહાંડ સહિત આ આકાશનો આધાર પેલું હૃદયાકાશ છે. અર્થાત્ પરમાત્મામાં પહેલું શોધવા નેવું આ છે કે તે સૌનો આધાર છે- અવિષ્કાન છે !

પણ અહીં એક શંકા છે કે ને આ સમસ્ત પદાર્થો પેલા હૃદયાકાશમાં રિયત છે તો હૃદય તો શરીરમાં રહેલું છે. અને શરીરને તો ધડપણુ પ્રાપ્ત થાય છે. અને ધરું શરીર કો કાલને વશ થાય છે. પેલું હૃદયમંદિર ચૂર્ણ થઈ જાય છે. તો ને મંદિર નષ્ટ થાય તો તે મંદિરમાં રહેલું પેલું હૃદયકાશ-પરમાત્મા નષ્ટ થવા નોંધ્યો ! જીર્ણ થવા નોંધ્યો. અર્થાત્ શરીર અને હૃદયની જીર્ણતા અને વિનાશ સાથે તેને આધાર રહેલા-તેમાં રહેલા પરમાત્મા પણ જીર્ણ થઈને નાશ પામતા હોવા ઘટે ! અને ને તેને નંરાં મૃત્યુ વળગતું હોય તો તે જ્યાત્ય નથી ! કેમકે મૃત્યુમાં તો જ્યાત્ય પણ શું ?

આ શંકાનો શ્રુતિ ઉત્તર દે છે કે શરીરના ધડપણુથી એ હૃદયાકાશ-પરમાત્મા ધરણ થતા નથી ! શરીરના ધાતથી પરમાત્મા મરતા નથી ! કેમકે શરીર અને આત્મા એ એ ચીજ જ જુદી છે. એકનો ધર્મ જરા મૃત્યુ વગરેથી આકાન્ત થતું એ ■ અને તે શરીરનો બીજનો ધર્મ જરા મૃત્યુથી અણુભેદ્યા

રહેવું એ છે અને તે આત્માનો. અને જેનો જે સ્વભાવ તે તો ટળતો નથી. અચ્છુર્ણતા અને અવિનાશિતા એ આત્માના ધર્મો છે. તેથી આત્મા ધરડો થતો નથી કે મરતો નથી ! આથી આ ધ્રુવપુર સત્ય છે. એટલે કે અવિનાશી છે. એમાં જ-આધારરૂપ-એ પરમાત્મામાં જ પ્રાણીમાત્ર અને તેને-પ્રાણીમાત્રને વાંછિત પદાર્થ-માત્ર રહે છે ! આ ધ્રુવ-આત્મા છે. આ આત્મા હોવાથી જ પાપ, જરા, મરણ, શોક, ભૂખ, તરસ વગેરેથી રહિત છે. એ સત્યકામ અને સત્ય સંકલ્પ છે. એ આત્મા સત્યકામ અને સત્યસંકલ્પ હોવાથી જ છૂટ પદ્મથોત્તે દેનારો છે. આ બધું-આત્માના આ ગુણધર્મોની સ્થાવરે શોધ કરવી રહી. અને એને શોધી પોતાનામાં એ બધું છે એમ જાણવું રહ્યું. કેમકે તે પોતે આત્મસ્વરૂપ છે. હૃદયમંદિરમાં ઉતરીને જે શોધવાનું છે તે એકે હું પોતે પાપપુણ્યથી પર છું. જરા-મૃત્યુ-શોક, ભૂખ, તરસ વગેરેથી પર છું. સત્યકામ અને સત્યસંકલ્પ છું. જેમ હું પાપથી પર છું તેમ પુણ્યથી પર છું. અને આથી જ જેમ કર્મથી છતામ એવો આ લોક ક્ષીણ થતો હોઈને મારે ઉપયોગી નથી તેમ પુણ્યથી છતામો પેલો સ્વર્ગલોક પણ ક્ષીણ થતો હોઈને અવિનાશી એવા મારે માટે પાપ અને પુણ્ય બેમાંથી એકે સ્વરૂપે કે ફોં ઉપયોગી નથી ! આમ આત્માને જાણીને જે દેહ ત્યાગ કરે છે, તેઓ પાપપુણ્યથી પર થયેલ હોઈને સ્વતંત્ર થાય છે ! પણ જે આત્માને આમ જાણતા ન હોઈને આ લોકમાંથી પરવરે છે તે પાપપુણ્યથી પર ન થતાં હોઈને પરતંત્ર છે. અને જેટલું પરવરા તેટલું, બધું જ દુઃખ અને 'જેટલું' સ્વવરા તેટલું બધું જ સુખ-આ છે. દૂંકમાં સુખદુઃખનું લક્ષણ આથી હૃદયમંદિરમાં ઉતરી ત્યાં રહેલ પરમાત્મામાં-નિર્ગરૂપમાં મૂળમાં શું છે તે શોધવું યોગ્ય છે-જાણવું યોગ્ય છે ! ॥ ૧-૬ ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

स यदि पितृलोककामः भवति संकल्पादेव अस्य पितरः
समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ १ ॥

તે જો પિતૃલોકની કામનાવાળો હોય તો સંકલ્પમાત્રથી એના પિતરો હાજર થાય છે. તે પિતૃલોકથી સંપન્ન થયેલ તે મહિમા અનુભવે છે. ॥ ૧ ॥

અથ યદિ માતૃલોકકામઃ ભવતિ સંકલ્પાદેવાસ્ય માતરઃ
સમુત્તિષ્ઠન્તિ તેન માતૃલોકેન સંપન્નો મહીયતે ॥ ૨ ॥

તે ને માતૃલોકની કામનાવાળો હોય તો સંકલ્પમાત્રથી તેની માતાઓ હાજર થાય છે. તે માતૃલોકથી સંપન્ન થયેલ તે મહિમા અનુભવે છે. ॥ ૨ ॥

અથ યદિ આતૃલોકકામઃ ભવતિ સંકલ્પાદ્ એવ ઈસ્ય આતરઃ
સમુત્તિષ્ઠન્તિ તેન આતૃલોકેન સંપન્નઃ મહીયતે ॥ ૩ ॥

તે ને આતૃલોકની કામનાવાળો હોય તો સંકલ્પમાત્રથી તેના બાઈઓ હાજર થાય છે. આતૃલોકથી સંપન્ન થયેલ તે મહિમા અનુભવે છે. ॥ ૩ ॥

અથ યદિ સ્વસૃલોકકામઃ ભવતિ સંકલ્પાદેવાસ્ય સ્વસારઃ
સમુત્તિષ્ઠન્તિ તેન સ્વસૃલોકેન સંપન્નઃ મહીયતે ॥ ૪ ॥

તે ને ભગિનીલોકની કામનાવાળો હોય તો સંકલ્પમાત્રથી તેની ભગિનીઓ હાજર થાય છે. તે ભગિનીલોકથી સંપન્ન મહિમા અનુભવે છે. ॥ ૪ ॥

અથ યદિ સસિલોકકામઃ ભવતિ સંકલ્પાદેવાસ્ય સસ્રાયઃ
સમુપતિષ્ઠન્તિ તેન સસિલોકેન સંપન્નઃ મહીયતે ॥ ૫ ॥

તે ને મિત્રલોકની કામનાવાળો હોય તો સંકલ્પમાત્રથી તેના મિત્રો હાજર થાય છે. તેનાથી સંપન્ન તે મહિમા અનુભવે છે. ॥ ૫ ॥

અથ યદિ ગન્ધમાલ્યલોકકામઃ ભવતિ સંકલ્પાદ્ એવ ઈસ્ય
ગન્ધમાલ્યે સમુત્તિષ્ઠતઃ તેન ગન્ધમાલ્યલોકેન સંપન્નો મહીયતે ॥ ૬ ॥

તે ને ગંધમાલ્ય લોકની ઇચ્છાવાળો હોય તો સંકલ્પમાત્રથી તેને માટે ગંધમાલ્ય હાજર થાય છે. તેનાથી સંપન્ન તે મહિમા અનુભવે છે. ॥ ૬ ॥

અથ યદ્યજ્ઞપાનલોકકામઃ ભવતિ સંકલ્પાદેવાસ્યાન્નપાને
સમુત્તિષ્ઠતઃ તેન અન્નપાનલોકેન સંપન્નઃ મહીયતે ॥ ૭ ॥

તે ને અન્નપાનની કામનાવાળો હોય તો સંકલ્પમાત્રથી અન્નપાન તેને માટે હાજર થાય છે. તેનાથી સંપન્ન તે મહિમા અનુભવે છે. ॥ ૭ ॥

અથ યદિ ગીતવાદિત્રલોકકામઃ ભવતિ સંકલ્પાદેવાસ્ય
ગીતવાદિતે સમુત્તિષ્ઠતઃ તેન ગીતવાદિતલોકેન સંપન્નઃ મહીયતે ॥ ૮ ॥

તે ને ગીતવાદિત્રી કામનાવાળો હોય તો સંકલ્પમાત્રથી તેને માટે ગીતવાદિત્રી હાજર થાય છે. તેથી સંપન્ન તે મહિમા અનુભવે છે. ॥ ૮ ॥

अथ यदि स्त्रीलोककामः भवति संकल्पात् एव अस्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन संपन्नः महीयते ॥ ९ ॥

તે ને સ્ત્રીલોકની ઈચ્છાવાળો હોય સંકલ્પમાત્રથી સ્ત્રીઓ તેને માટે હાજર થાય છે. તેથી સંપન્ન તે મહિમા અનુભવે છે. ॥ ૯ ॥

यं यं अन्तं अभिकामः भवति यं कामं कामयते तः अस्य संकल्पात् एव समुत्तिष्ठति तेन संपन्नः महीयते ॥ १० ॥

જે જે વદાર્થને માટે તે કામનાવાળો થાય છે, જે જે વસ્તુ તે વાંછે છે, સંકલ્પમાત્રથી તે તેને માટે ઉપસ્થિત થાય છે. તેથી સંપન્ન તે મહિમાને અનુભવે છે. ॥ ૧૦ ॥

આગલા ખંડમાં આત્મા સત્યકામ અને સત્યસંકલ્પ છે એમ શ્રુતિએ કહ્યું. આ ખીજા ખંડમાં એ સત્યકામ અને સત્યસંકલ્પ છે એ બંને અનુભવી શકે છે એમ કહી જે જે કામ માટે એ સંકલ્પ કરે છે તે તે બંને સંકલ્પમાત્રથી ઉપસ્થિત થાય છે એમ બતાવી આત્મા અમોઘસંકલ્પ છે એમ સિદ્ધ કરે છે. સત્યસંકલ્પના અને સત્યકામના એ આત્માનો મહિમા છે. એ સૌ કોઈ યોગ્ય પરિસ્થિતિમાં જાતે અનુભવી શકે એમ છે. ॥ ૧-૧૦ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

त इमे सत्याः कामाः अनृतापिधानास्तेषां सत्यानां सतां अनृतं अपिधानं यः यः हि अस्य इतः प्रैति न तं इह दर्शनाय लभते ॥ १ ॥

તે આ સત્યકામો અસત્યના દાંડણવાળા છે. તેઓ સત્ય કતાં તેને અનૃતકું દાંડણ છે. તેથી આણું જે જે કોઈ અહીંથી પરવરે છે-મરે છે તેના તે ઈંછે તે પણ દર્શન માટે સક્તિમાન થતો નથી. ॥ ૧ ॥

અથ ચે ચાસ્યેહ જીવાઃ ચે ચ પ્રેતાઃ ચન્ધાન્યદિચ્છન્ન લભતે
 સર્વં તદગ્ર ગત્વા વિન્દતે અથે હાસ્યંતે સત્યાઃ કામાઃ અનૃતાપિધાતાઃ
 તદથાપિ હિરણ્યભિધિં નિહિતં અક્ષેત્રજ્ઞા ઉપર્યુપરિ સંચરન્તઃ ન
 વિન્દેયુઃ एवं एव इमाः सर्वाः प्रजा अहरहः गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं
 न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥ ૨ ॥

હવે આ પુરુષના અહીં જેઓ જીવે છે અને જેઓ મરી ચૂકેલા છે, અને તે
 ઉપરાત જે કાંઈ ઈચ્છે છતાં એ મેળવી શકતો નથી, તે બધું'ય અહીં હૃદયકારામાં
 જઈને તે મેળવે છે. કેમકે જેમાં- જેના આ સત્ત્વગુણે અનૃતશ્વ ધંકણથી ઠંકાયેલા
 છે. અને જેમ ભૂમિમાં વ્યથેલા સોવાના ખજાનાને ભૂમિવિદાને ન લાગુનારાઓ
 પ્રતિદિન તેના ઉપર ને ઉપર ચાલના છતાં'ય નથી પામતા, તેમજ આ સમસ્ત પ્રાણી
 દિનપ્રતિદિન, (દરરોજ સુષુપ્તિમાં) આ બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થતાં છતાં એ બ્રહ્મલોકને
 નથી પામતી. કેમકે એ પ્રાણી અનૃતથી-અસત્યથી-અજ્ઞાનથી દૂર થઈ બંધાયેલી
 છે એટલે કે ઠંકાયેલી છે. ॥ ૨ ॥

स वा एष आत्मा हृदि तस्य एतद् एष निरुक्तं हृदयं इति
 तस्मात् हृदयं अहरहः वा एवंवित् स्वर्गं लोकं इति ॥ ૩ ॥

નિશ્ચય તે આ આત્મા હૃદયમાં છે હૃદિ+અર્થ=“હૃદયમાં આ” એ જ એની
 હૃદય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે તેથી એને હૃદય એમ કહે છે આપું' લાગુનાર પ્રતિદિન
 પ્રકાશમય હોકને પામે છે ॥ ૩ ॥

अथ य एष संप्रसादः अस्मात् शरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिः
 उपसंपद्य स्वेन रूपेण अग्निनिष्पद्यते एष आत्मा इति ह उवाच
 एतत् अमृतं अभयं एतत् ब्रह्म इति तस्य वा एतस्य ब्रह्मणः
 नाम सत्यं इति ॥ ૪ ॥

હવે જે આ સંપ્રસાદ મુખરિત અવસ્થાવાળો પુરુષ, આ શરીરમાંથી જીતે
 (અહુ-મમતા સંબંધને છોડીને પરમતત્ત્વોત્તિને પ્રાપ્ત કરીને (બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર
 કરીને (પોતાના રૂપે (પર બોલેલિ બ્રહ્મરૂપે) પ્રકટ થાય છે- (સ્થિત થાય છે) એ
 આત્મા છે એમ નિશ્ચય આચાર્યે કહ્યું છે. એ અમૃત છે. અજાય છે. એ બ્રહ્મ છે.
 તે આ પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનું નામ નિશ્ચય સત્ય છે. ॥ ૪ ॥

तानि वा एतानि त्रीणि अक्षराणि सत्तीयमिति तद्यत्सत्तद्-
 मृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्य तेनोमे यच्छति यद्દનેनोमे यच्छति
 तस्मात् यम् अहः महः वा एवंवित् स्वर्गं लोकं एति ॥ ૫ ॥

તે આ જ્ઞાના નામના નિશ્ચય ત્રણ અક્ષરો છે-સતીયમ્ ! તેમાં જે સત્=અ છે તે અમૃત છે. અને જે તિ=ત્ છે તે મર્ત્ય છે. અને જે યમ્ છે તેના વડે=તે યમ્ વડે સ્ અને ત્ બંનેને નિયમિત કરે છે કેમકે યમ્ સખ્દ સ્ અને ત્ બંનેનું નિયમન કરે છે તેથી તે યમ્ છે. આત્મ જાણનાર દિન પ્રતિદિન પ્રકાશમય લોકને પામે છે. ॥ ૫ ॥

આત્મા સત્યકામ અને સત્યસંકલ્પ જો છે તો પછી મારા અમારા જેવાના સંકલ્પો કેમ ફળતા નથી ! આપણા જેવા પામર માનવોના સંકલ્પ પ્રમાણે કેમ પદાર્થો ઉપસ્થિત થતાં નથી ! આ છે એક મુંઝવણ એને જવાબ આપનાં શુનિ હૃદયમાં રહેલ આત્મા ગિરાસ્ય છે, એમ દંડ કરતાં કહે છે કે આપણાં સંકલ્પો આપણે સત્ય નથી રાખ્યા. એના ઉપર અસત્યના ઢાંકણ ઢાંક્યા છે ! આથી આપણા સંકલ્પો પણ યદ્યપિ સત્ય થઈ શકે એમ છે છતાં અનૃતથી-અસત્યથી તે ઢાંકણેના હોદ્દને સત્ય નિવડતા નથી અને આથી જ આપણા જેવા અસત્યમાં રાતદિન રમ્યાપર્યા રહેના માનવોને આપણા પરલોકમાં પરવરેલાં સગાઓનાં દર્શન થઈ શકતા નથી ! પણ જો આપણે પણ આ હૃદયપ્રકારમાં જઈ શકીએ તો આપણે પણ આપણા આત્માની સત્યકામતા અને સત્યસંકલ્પતાને જાન અનુભવ કરી શકીએ છીએ ! અનૃત-અસત્યરૂપી ઢાંકણથી ઢાંકાયેલ હોદ્દને આપણને આપણી સત્યકામતા અને સત્યસંકલ્પતા વિશે જાણ નથી પેદા થતી ! ખેતરમાં દારૂં દેડી નાંખે એવો મહાનિધિ દ્યાયેલ હોય પણ તે મહાનિધિને ન જાણનાર રોજ તે ખેતરમાં તેના ઉપરથી થઈને પસાર થતો હોય છતાં તેને મેળવી શકતો નથી તેવું આપણી ખ્યાતરમાં છે. આપણાં હૃદયસ્ત્રોતમાં ભરદારિયને દેડી નાંખે એવો મહાનિધિ-પરમાત્મારૂપી મહાનિધિ અસત્યના થર નીચે દ્યાયેલ છે-રોજ એના ઉપર થઈને આપણે જાણે છીએ રોજ રોજ આપણે જિજ્ઞાસા-આપણે એ સત્ય સંકલ્પ-સત્યકામ પરમાત્માના જોવામાં જઈ બેસીએ છીએ પણ તે હામાં એટલે આપણે દરિદ્રી-સત્યસંકલ્પદરિદ્રી રહીએ છીએ આપણા અનૃતજ્ઞાનનો એ વાંક છે. આથી અસત્યના થરને ખોદી નાંખી અંદર પામે પાચ્યો જે સનાતન નિધિ છે, તે સનાતન સત્યાત્માના નિધિનો આપણે, ખરા વારસદાર હોઈને, વારસો મેળવવો જ જોઈએ. આથી હૃદયમાં અંદર જિરી પેલાં હૃદયપ્રકાર-અદ્ભુત ધ્યાનને આપણે જાણવો જોઈએ.

આ આત્મા હૃદયમાં છે, આમ કહીને હૃદય સ્પર્શી વ્યુપત્તિથી એ અર્થને સુનિશ્ચિત કરે છે. જે કાર્ત્ત આ આત્મા હૃદયમાં છે, એમ જાગી ત્યાં તેનો સ્પર્શકાર છે તે હમેશા પ્રકાશમય લોકને પામે છે. આત્માનો પ્રકાશ એ તો સનાતન ધર્મ છે. જે આત્માને જાણે તે સદા આત્માની વ્યોમનિવાસો રહે જ !

હૃદયસ્થ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો એમ કહ્યું. એ ક્રી રીતે તે બતાવતાં કહે છે કે જે આ સંપ્રસાદ છે તે આ શરીરમાંથી હૃદય પરમ જ્યોતિને પ્રાપ્ત કરીને પોતાના રૂપે પ્રકટ થાય છે તે આત્મા છે. સંપ્રસાદ શબ્દ પારિભાષિક છે. સુયુક્તિ અભિમાની આત્માને સંપ્રસાદની સંજ્ઞા મળે છે. કેમકે તે વખતે આત્મા અનિશય પ્રસન્ન હોય છે. જાગૃત અને સ્વપ્ન અવસ્થામાં આત્મા કલેશભરી વૃત્તિઓ સાથે સાદૃશ્ય લાગતો હોઈને કલેશમય લાગે છે. નિદ્રાસ્થામાં કેવળ તમોગુણની સૂક્ષ્મતમવૃત્તિ સાથે તેનું સાદૃશ્ય હોઈને કલેશનો અભાવ લાગે છે. તે વેળા તે તેના સ્વરૂપમાં લીન થયેલ હોય છે ! આથી તેની અવસ્થાવાળા આત્માને સંપ્રસાદ કહે છે. આ સંપ્રસાદ નામવાળો આત્મા જ્યારે શરીરમાંથી હૃદયે, એટલે કે જોમ ઉંધમાં તેને શરીર વગેરેનું અહંતામમનાયુક્ત લાન રહેતું નથી, તેમ જ્યારે જાગૃતમાં પણ જ્ઞાન બળે શરીરદિમાં અહંતામમતાનું લાન ન રહે અને પોતાની તુરિય નિજાવસ્થાને પામે છે. ત્યારે તે પરમજ્યોતિ-પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે ! તે વખતે તે પોતાના નિજરૂપે પ્રકટે છે ! એવું નિજરૂપ સમ્યક્ત્વ જ હતું તે રૂપે તે પ્રકટે છે ! અનુભવમાં આવે છે ! આ નિજરૂપમાં સ્થિત આત્મા એ આત્મા છે ! નિજરૂપાવસ્થિત આત્મા અમૃત છે. અશય છે. પ્રજ્ઞ છે. આ પ્રજ્ઞસ્વરૂપ આત્માનું તે કાળે 'સત્ય' એવું નામ છે ! આમ સત્ય જેનું નામ છે, એવા આત્માનો સાક્ષાત્કાર બતાવ્યો. અને સત્યમ્ શબ્દની સ્તુતિ કરી ખંડનો ઉપસંહાર કરે છે. (૧-૫)

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

अथ य आत्मा स सेतुर्विष्टतिरेपां लोकानां अक्षमेदाय नैतं
सेतुं अहोरात्रे तस्मै न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं
सर्वे पाप्मानः अतः निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः ॥ १ ॥

હવે જે આ આત્મા છે તે સેતુ છે, સૈને પોતાપોતાની મર્યાદામાં રાખવાવાળો અને આ લોકની સેતુબેજ ન થઈ નય એ મારે (એ સેતુ છે.) આ સેતુને રાત દિવસ બ્રાહ્મણી સક્રાંતી નથી ! નથી તો એને જ્યાં કે મૃત્યુ કે શોક સ્પર્શતો. નથી એને પુણ્ય કે પાપ સ્પર્શતું. એની આબજથી સમગ્ર પાપો નિવૃત્ત થાય છે. કેમકે આ બ્રહ્મણી લોક અપહતપાપમ-નષ્ટ થયેલાં પાપવાળો છે. ॥ ૧ ॥

તસ્માત્ વા एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धो सन्ननन्धो भवति विद्वः
सन्नविद्वो भवति उपतापी सन्ननुपतापी भवति तस्मात् वा एतं सेतुं
तीर्त्वापि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्विभातो ह्येव ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥

તેથી નિશ્ચય આ આત્માઓ સેતુને તરીને-પ્રાપ્ત કરીને આંધળો હોઈને પણ ન આંધળો, જખમી થયેલ હોઈને પણ ન જખમી, જ્વરમી અત્યંત પીડિત હોઈને પણ તેનાથી ન પીડિત થય છે તેથી જ એ સેતુને પ્રાપ્ત કરીને રાત પણ નિશ્ચય દિવસ તરીકે પ્રકટ થાય છે અર્થાત્ દિવસ બની જાય છે. એક વાર જ ખૂબ ચમકેલો નિશ્ચય આ બ્રહ્મલોક છે. ॥ ૨ ॥

तद्य एवेनं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येण मनुविन्दन्ति तेषां एव एष
ब्रह्मलोकः तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारः भवति ॥ ३ ॥

તેથી જેઓ આ તે બ્રહ્મલોકને બ્રહ્મચર્યથી જ પ્રાપ્ત કરે છે તેમને જ એ બ્રહ્મલોક મળે છે. તેઓને માટે જ સર્વલોકમાં કામચાર થાય છે. ॥ ૩ ॥

આમ સત્યાત્માનો હૃદયમાં સાક્ષાત્કાર કર્યો હોવાના ખંડમાં પરમાત્માનો સેતુ તરીકે સાક્ષાત્કાર વર્ણવે છે. આ આત્મા સેતુ છે. સેતુ એટલે બંધારો; પુલ્લ વળી આ આત્મા વિધૂનિ=સૌને પોતપોતાની મર્યાદામાં રાખનારો છે. એ સેતુ છે. કેમકે સેતુનું કામ એ જળાશયોને એક બીજાથી જુદા પકડી રાખવાનું છે. એકનું પાણી બીજા સાથે સેળભેળ ન થઈ જાય માટે સેતુનું ચણન છે. તેમ આ સમસ્ત સૃષ્ટિના પરસ્પર વિરુદ્ધ લક્ષણવાળા ઘટક તત્ત્વોને એકબીજાથી જુદા ધારણ કરવા માટે, જળનો સ્વભાવ અગ્નિમાં કે અગ્નિનો સ્વભાવ જળમાં ન ચાલે જાય એ જોવા માટે આ આત્મા સેતુ છે. વિધૂનિ છે. અર્થાત્ એ આત્મા પ્રત્યેક મીજને પોતાની પકડમાં જકડી રાખે છે. આત્માની પકડથી જકડાયેલાં હોઈને આ સૃષ્ટિનાં તત્ત્વો નિરંતર પોતપોતાનું કામ કર્યે જાય છે. એક બીજાનાં કાર્પણમાં ધુસી શકનાં નથી. એક તારો બીજા તારા સાથે અથડાતો નથી ! અને બધું જગત વ્યવસ્થિત અને મર્્યાદિત રહે છે. જો આત્મા આ પકડ સહેજે ઢીલી કરે તો જગતના પગમાં દુરચ્ચા ઉડી જાય ! વળી આ આત્મા સંસારના ભયાનક સાગરને તરી જતા માટે સેતુ જેવો-પુલ જેવો છે. એ સેતુને જે શરણે ગયો તે સંસાર તર્યો બીજા બધાં બૂડી જાય છે ! માટે અંતરમાં ઉતરી આત્મા સેતુ છે, એ વિધૂનિ છે, એ જાણું રહ્યું. વળી દહરાકાશમાં ઊંચ ઉતરી આ આત્માને રાત અને દિવસ સ્પર્શ નથી એને જરા કે મૃત્યુ આત્મા નથી શોક એને પગલો નથી. પુત્ર્ય અને પાપ એને સ્પર્શતા નથી. ઉત્કું પાપમાત્ર એના ધારે પીગળી જાય છે. કેમકે આ

બ્રહ્મલોક-આત્માનો પ્રદેશ તો અપહતપાખ્યા-પાપરહિત છે. અર્થાત્ આત્મા ત્રિકાલા-
આધિન છે. જન્મમૃત્યુ, જરા આદિ વિકારોથી એ રહિત હોઈને એ નિર્વિકાર છે.
એના સ્વરૂપનો કદી વિયોગ થો ન હોઈને એને સંતાપ કે શોક પીડતો નથી !
પુણ્ય અને પાપ એનામાં કરી પર્વત કરી શક્તાં નથી કેમકે એ સ્વરૂપે જ
પુણ્યપાપથી પર છે. અને પાપમાત્ર એના સમક્ષ પ્રગ્ની જાય છે ! કેમકે આત્મા તો
સ્વરૂપે જ પુણ્યપાપ રહિત-નિરંજન છે !

આ આત્માનો આ રીતે બોધ કરવાથી એટલે કે આત્માથી સેતુને પ્રાપ્ત
કરવાથી આંધળો દેખતો, ધવાયેલો અધવાયેલો, તાવવાળો તાવરહિત થાય છે. અર્થાત્
આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી આગતુષીનો આંધળો-હર્ષનકીન-જીની આંખે આંધળો
પુરુષ-અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલી દૃષ્ટિને લઈને આંતરદૃષ્ટિ વિકીન પુરુષ-દેખતો થાય છે !
તેને સમ્યક્દર્શન સાંપડે છે ! હવે તે ત્રપ્તિ થાય છે ! તે દુનિયાના અસત્ય ત્રિવિધ
દુઃખના આધાતોથી વીધાયેલ હતો તે હવે સ્વરૂપેલા ધાત્રાળો થઈ જાય ■ ! કેમકે
દુનિયાના દુઃખના ધાતે રુઝવાની તાકાત-એક સમગ્રાણુ મધ્યમ તે આત્મજ્ઞાન છે-
તે તેને મળી જતો હોવાથી તે હવે અક્ષત થયો છે ! તેને રાગદ્વેષાદિ ખંધા
મેલોને લીધે જે સંસારનો તાર-ત્રિદોષ સન્નિપાત લાગ્યો હતો, તે હવે આત્મ
દર્શનથી, રાગાદિ મેલોનું પૂર્ણ વિચ્છેદનથી વિસર્જન થઈ ગયેલું હોઈને ત્રિદોષ
સન્નિપાતના અસાધ્ય રોગમાંથી ધ્વિરકૃપાએ મુક્ત થઈ નિરામયપદને પામ્યા છે !
એટલું જ નહીં રાત્રિ પશુ તેને માટે દિવસ જ થાય છે. એટલે કે અજ્ઞાનનું
અંધારું એમરે છવાયું હોય તો પશુ તેને માટે તો જ્ઞાનનો આદિત્ય પ્રકાશ જ
એમરે ચમકે છે. કેમકે આ બ્રહ્મલોક-આત્માનો પ્રદેશ-સમૃદ્ધિભાત-સતત પ્રકાશમય
છે ! આમ હૃદયાકાશમાં ઊતરીને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર શોકથી પર થાય
છે. એ આત્માનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવા બ્રહ્મચર્ય-એકી વખતે તમામ ધન્દિયોનો
ધ્વિરાભિમુખ સંયમ જ ઉપાય છે, એમ કહી ખંડી ઇતિ લખ્યું છે.

■ इति चतुर्यः स्वण्डः ॥

॥ अथ पञ्चमः स्वण्डः ॥

अथ यद्यह इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् ब्रह्मचर्येण होव यो
घ्राता तं विन्दते अथ यत् इष्टं इति आचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्
ब्रह्मचर्येण होवेष्टात्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥

હવે જે ચક્ષુ છે એમ કહે છે તે બ્રહ્મચર્ય જ છે. કેમકે બ્રહ્મચર્યથી જ જ્ઞાની તે બ્રહ્મલોકને મેળવે છે. હવે જેને ઈષ્ટ એમ કહે છે તે ષણ્ઠ બ્રહ્મચર્ય જ છે. કેમકે બ્રહ્મચર્યથી જ ઈષ્ટ એવા આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૧ ॥

अथ यत् सत्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् ब्रह्मचर्येण ह्येव सत आत्मनस्त्राणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् ब्रह्मचर्येण ह्येवात्मानं अनुविद्य मनुते ॥ २ ॥

હવે જેને સત્રાયણ કહે છે તે ષણ્ઠ બ્રહ્મચર્ય જ છે. કેમકે બ્રહ્મચર્ય દ્વારા જ સત્ ૩૫ આત્માનું ત્રણ-૨૨ણ મેળવે છે. હવે જેને મૌન એમ કહે ॥ તે ષણ્ઠ બ્રહ્મચર્ય જ છે. કેમકે બ્રહ્મચર્ય વડે જ આત્માને જણીને મનન કરે છે. ॥ ૨ ॥

अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेव ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दतेऽथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्तदर्थश्च ह वै पयश्चार्ष्वौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरं मदीयं सरस्तदश्वत्थः सोमसवस्तदपराजिता पूर्वहणः प्रभुविमितं हिरण्यं ॥ ३ ॥

હવે જેને અનાશકાયન=અનશન એમ કહે છે તે બ્રહ્મચર્ય જ છે. જેને જે આત્માને બ્રહ્મચર્ય વડે મેળવે છે તે આત્મા તેના વડે બ્રહ્મચર્ય વડે નાશ પામતો નથી. હવે જેને અરણ્યાયન કહે છે, તે ષણ્ઠ બ્રહ્મચર્ય જ છે. કેમકે અહીંથી ત્રીજો એવો સ્વર્ગ ૩૫ જે બ્રહ્મલોક ॥ તેમાં નિશ્ચ “અર” અને “વય” નામના બેાત સમુદ્રો છે. ત્યાં અત્રસ પૂર્ણ અને હર્ષકરક એક સરોવર છે. તેમાં અમૃત ઝરતો એક પીપ્પળો છે. ત્યાં અપરાજિત નામની બ્રહ્મનદી છે અને ત્યાં પ્રભુનિર્મિત રોમેરી મંડપ છે. ॥ ૩ ॥

तद्य एवैतावरं च पयं चार्ष्वौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैव ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारः भवति ॥ ४ ॥

. તેા જેઓ બ્રહ્મચર્ય દ્વારા બ્રહ્મલોકમાં આ “અર” અને “વય” નામના બે સમુદ્રોને પ્રાપ્ત કરે ॥ તેઓને જ આ બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થાય છે. તેમનો સૌ લોકમાં કામચાર થાય છે. ॥ ૪ ॥

આમ હવે આશ્રમમાં ઉતરી ત્યાં જે શોધ કરવાની છે તે શોધ કરતાં મરણ પાને જે જે તત્ત્વપ્રાપ્ત થોાનિ મળે છે. તેમાંથી થોાનો ઉલ્લેખ કર્યો અને બ્રહ્મચર્ય દ્વારા જ બ્રહ્મલોક મળે છે એમ મુદ્દત્તું. હવે બ્રહ્મચર્યનો જ અનિશ્ચ

તે યતકર્મ-ઈષ્ટ કર્મ વગેરે છે એમ સમ્યક્તા કહે છે કે યાથી કામક સ્વર્ગલોક મળે છે. અહમ્યર્થથી આત્મલોક મળતો હોઈને અહમ્યર્થ જ યત છે. તેજ મુજબ અહમ્યર્થથી જ ઈષ્ટતમ આત્મા મળતો હોઈને તેજ ઈષ્ટ કર્મ છે. અહમ્યર્થથી જ સદ્આત્માનું રહસ્ય મળી શકતું હોઈને તેજ સત્યાણુ નામનું કર્મ છે ! અનશન પણ અહમ્યર્થ જ છે. કેમકે અનશનનું જે ફળ તે અહમ્યર્થ દ્વારા મળે છે. હવે અરણ્યાપન પણ અહમ્યર્થ જ છે, એમ અરણ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ દ્વારા જ સાધી અહમ્યર્થ-હૃદય સુધી અપિ સાધકને લઈ જાય છે. ત્યારબાદ ઉપાસકને ઉપયોગી થાય એવું અહમ્યર્થનું રૂપકમય વર્ણન છે. અતે અહમ્યર્થ દ્વારા જ આત્મલોક પ્રાપ્ત થાય છે એવું વિધાન કરી તે લોકને પ્રાપ્ત કરનારો કામચારી થાય છે. એ ફળ બતાવી ખંડ સમ્પત્તિ કરે છે.

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

अथ या एता हृदयस्य नाड्यः ताः पिङ्गलस्याग्निमनस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल एव शुक्ल एव नील एव पीत एव लोहितः ॥ १ ॥

હવે આ જે હૃદયની નાડીઓ છે તે અતિસૂક્ષ્મ જુદા રસથી ઘેરા, નીલા, પીળા અને લાલ રસથી ભરેલી છે તે આ સૂર્યમંડળ ખણી નિશ્ચય બૂકું છે. ઘોણું, નીકું પીણું લાલ છે. ॥ ૧ ॥

तद्यथा महापथ आनत उभौ ग्रामौ गच्छन्तीमं चामुं च एवं एव एताः आदित्यस्य रश्मयः उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुं चामुष्मादादित्यात् प्रतापन्ते ता आसु नाडीषु सृताः आभ्यो नाडीभ्यः प्रतापन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः ॥ २ ॥

એમ કોઈ મોટા ફેલાયેલા રસ્તા એ ગામે જતો હોય-આ ગામે અને પેલા ગામે, તેમજ આ સૂર્યમંડળમાં ફિરો જાને લોકમાં જાય છે-આ લોકમાં અને નિશ્ચય પેલા લોકમાં-તે ફિરો પેલા આદિત્ય મંડળમાંથી નીકળે છે અને આ નાડીઓમાં ફેલાઈ ગયેલાં છે. તે આ નાડીઓમાંથી નીકળે છે અને પેલાં સૂર્યમંડળમાં ફેલાય છે. ॥ ૨ ॥

તદ્યત્રૈતસુપ્તઃ સમસ્તઃ સંપ્રસન્નઃ સ્વપ્નં ન વિજાનાત્યાસુ તદા
નાડીપુ સ્પૃષ્ઠો ભવતિ ત્વં કશ્ચન પાપ્મા સ્પૃશતિ તેજસા હિ તદા
સંપન્નો ભવતિ ॥ ૩ ॥

તે આ જે કાળમાં સૂતેલો હોઈ સમસ્ત-આણ વિષયોના અદ્ભુતથી નિવૃત્ત
પ્રયેષ હોઈને સમ્પ્રસન્ન-આતિ પ્રસન્નતાની અવસ્થાને સુષુપ્તિને પ્રાપ્ત થયેલ હોઈને
સ્વપ્નને તથા જોતો, ત્યારે તે આ નાડીઓમાં સરેલો હોય છે. તેને કોઈ પાપ
અદ્ભુત નથી. કેમકે તે વેળા તે તેજથી સંપન્ન હોય છે તેજોમય પરબ્રહ્મ પરમ્યેતિ
બ્રહ્મ સાથે એકમેક થઈ ગયેલો હોય છે. ॥ ૩ ॥

અથ યત્રૈતદ્વલિમાનં નીતો ભવતિ તમમિત આસીના
આહુર્જાનાસિ માં જાનાસિ મામિતિ સ યાવદ્સ્માચ્છરીરાદ્વત્ક્રાન્તો
ભવતિ તાવજ્જાનાતિ ॥ ૪ ॥

હવે જ્યારે આ અત્યંત નિર્જાળતાને પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે (એટલે કે મરવા
પડ્યો હોય છે) ત્યારે તેની ચારે તરફ બેઠેલાઓ તેને કહે છે કે “ઓળખે છે
મને ?” જ્યાં સુધી તે શરીરથી બહાર નીકળેલ ન હોય ત્યાં સુધી ઓળખે છે. ॥૪॥

અથ યત્રૈતદ્સ્માચ્છરીરાદ્વત્ક્રામરયથૈતૈરેવ રદિમમિરુર્ધ્વં આક્રમતે
સુ ઓમિતિ યા હોદ્ધા મીયતે સ યાવદ્ક્ષિપ્યેન્મનસ્તાવદાદિત્યં
ગચ્છયેતદ્વૈ ક્ષલુ લોકદ્વારં વિદુષાં પ્રપદનં નિરોધોઽવિદુષામ્ ॥૫॥

હવે જ્યારે એ આ શરીરમાંથી નીકળી જાય ॥ ત્યારે એ જ સૂર્યકિરણો દ્વારા
ઉપર જાય છે. તે કઈ એ અક્ષર દ્વારા બ્રહ્મની ઉપાસના કરનાર અમર તે તે અક્ષર
અક્ષર સિવાય જ બ્રહ્મની ઉપાસના કરનાર નિઃસંદેહ ઉપર જાય છે. તે (કીર્ત્તિમાંથી)
જેટલા વખતમાં મન બાહ્ય વિષયોમાં ફેંકાય તેટલા જ કાળમાં આત્મિયામાં પડેલો
જાય છે, એ જ નિશ્ચય બ્રહ્મલોકરૂપ દ્વાર છે. વિદ્વાનો માટે એ દ્વારા જવાનું હોય છે.
પણ અવિદ્વાનો માટે એ રસ્તો બંધ છે. ॥ ૫ ॥

તદેવ શ્લોકઃ । શતં ચૈકા ચ હૃદયસ્ય નાડયઃ સ્તાસાં મૂર્ધાનં
અમિનિઃસૃતૈકા । તયોર્ધ્વેમાયન્નમૃતત્વમેતિ વિષ્વર્તુન્યા ઉત્ક્રમણે
ભવન્તિ ઉત્ક્રમણે ભવન્તિ ॥ ૬ ॥

તે બાળકમાં આ શ્લોક છે એટલેને એક નિશ્ચય હૃદયની નાડીઓ છે. તેમાંથી
એક મસ્તક તરફ નીકળેલી છે. તેના દ્વારા ઉપર આવતો પુરુષ બ્રહ્મલોકને જાય છે
બીજી નાડીઓ શરીરમાંથી નીકળવામાં મિત્રમિત્ર અનિવાર્ય છે. ॥ ૬ ॥

આમ અલ્પાર્થ દ્વારા અલ્પલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ બતાવી આગળના ખંડોમાં ઉપસંહાર કર્યો. પણ એવો જીવ કો માર્ગે અલ્પલોકને પામે છે તે બતાવવું રહ્યું. અર્થાત્ જ્ઞાની જીવનું ઉત્ક્રમણ કેવી રીતે થાય છે એ દર્શાવવું રહ્યું. તે માર્ગે બતાવના હવેના ખંડની પ્રવૃત્તિ છે! હવે આ હૃદયની નાડીઓ છે તે બૂરા, ધોળા, નીલા, પીળા વગેરે રંગના રસથી ભરેલી છે. અર્થાત્ સૂર્યમાંથી જેમ સૂર્યકિરણો અલ્પાંકદેહમાં ફેલાયેલા હોય છે તેમ વ્યક્તિદેહમાં હૃદયમંડળમાંથી નાડીઓ રૂપી કિરણો સમસ્ત દેહમાં વ્યાપ્ત હોય છે! તે બધી નાડીઓમાં જુદા જુદા રંગનો રસ ભરપૂર હોય છે! આ હૃદયનાડી-ગંત રસ, સૂર્યકિરણના સંપર્કે, વિવિધ રંગનો હોય છે! સૂર્યના કિરણો નાડીમાં આવે છે. અને નાડીમાંથી નીકળીને એ કિરણો પાછાં સૂર્યમંડળમાં જઈ અલ્પલોકમાં જાય છે. અર્થાત્ હૃદયની નાડીઓ દ્વારા પ્રાણીનું શરીર સૂર્યમંડળ સાથે જોડાયેલું છે. મનુષ્યનો આ લોક અને પેલો પરલોક-અમરી અલ્પલોક. એ બેને હૃદયની શરીરવ્યાપી નાડીઓ દ્વારા જોડનારા સૂર્યના કિરણો છે. આમ સૂર્યકિરણો આ-લોક અને પરલોકને જોડનારા છે એવી ભૂમિકા રચી હવે એ ભૂમિકાનો જ્ઞા ઉપયોગ છે એ બતાવવાની શરૂઆત કરતાં કહે છે કે-ન્યારે આ જીવ ઉંઘી જાય છે ત્યારે એ સમસ્ત થાય છે. સમસ્ત એટલે કે બાલ વિશ્વેના મહાણથી નિવૃત્ત થાય છે. અર્થાત્ જાગૃતિ અને સ્વપ્નમાં એ બાજી વિશ્વમાં બસત હોય છે! એ બસત જીવ ઉંઘમાં સમસ્ત થાય છે. વળી તે વેળા તે સપ્રેક્ષ્ય હોય છે. જાગૃત અને સ્વપ્નમાં ક્યેશમય પણ હોય છે. ઉંઘમાં ક્યેશનું કારણ તાત્કાલિક લીન થઈ હોઈને તે પૂર્ણ પ્રસન્નતાને પામે છે. આવો સમસ્ત અને સપ્રેક્ષ્ય મુદ્ધુપિત્તો અભિમાની જીવ ન્યારે જાગૃત કે સ્વપ્નને ગેતો નથી એટલે કે બાકી રહેલી ત્રીજી ઉંઘની અવસ્થાને પામે છે, ત્યારે એ આ નાડીઓમાં સરખી ગયેલ હોય છે! હિના નામની નાડીમાં ન્યારે આ જીવામાં સરખી ગયેલ હોય છે ત્યારે તે પાપપુણ્યથી પર હોય છે. કેમકે તે કાળે તેને પરમાત્માને સંપર્ક થયેલ હોય છે! તે વેળા તે તેજોમય પરમાત્મામાં એકમેક ધર્મ ગયેલ હોય છે! આ એનો દૈનંદિન પ્રયુભેગાય છે. પણ કર્મદાય ન થયો હોય ત્યાં સુધી એને-જ્ઞાની જીવને પણ નિય પ્રયુભિવન થતું નથી! આ ઉંઘમાંનો સમસ્ત અને સપ્રેક્ષ્યજીવ ન્યારે ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે હૃદયની નાડીમાંની જે અભરત્ર તરફ જતી નાડી છે તે નાડી દ્વારા તેનું ઉત્ક્રમણ થાય છે. અને શરીરમાંથી ઉત્ક્રમિત જ્ઞાની જીવ મરણગ્રસ્તે ઇન્કારના રજીપૂર્વક તે સિવાય યોગ દ્વારા જતો હોવાથી કોઈવાગી બને છે. અને એક વિશ્વમાં તેવો જીવ આદિત્યમાં તેનાં કિરણો દ્વારા પહોંચે છે. આ આદિત્યલોક પેલા અલ્પલોક મારે દ્વાર રૂપ છે.

આ આદિત્યના દ્વારે જ્ઞાતૈશ્વર્યમાં આત્માના પ્રદેશમાં ગમન વિદ્વાનને માટે જ છે એટલે કે જોણે દ્વરારાજાણી ઉપાસના દ્વારા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તેને માટે જ છે ! તેનાથી સિદ્ધ અવિદ્વાનને માટે આ માર્ગ બંધ છે. અર્થાત્ અવિદ્વાન જ્ઞાતી ગતિ આ માર્ગે નથી. આ માર્ગ તેને માટે મોકળો નથી ! આ દ્વારે જ્ઞાતી જ જાય છે. અજ્ઞાતી જઈ શકતો નથી એ બાબતમાં વૈદિક પ્રમાણુ ટાંકી ખેંડતી સમાપ્તિ કરે છે. એ શ્લોક કોપનિષદમાં આવી ગયેલ છે, અહીં દ્વરોપાસના પૂરી થાય છે. ॥ ૧-૬ ॥

॥ इति षष्ठः खण्डः ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽदिपातः
सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्ट्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च
लोकानાપ્નોતિ सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानમનુવિષ્ય વિજાનાતીતિ
હ પ્રજાપતિઃ ઉવાચ ॥ ૧ ॥

જે આત્મા પાપથી રહિત, જરાથી રહિત, મરુથી રહિત, રોગથી રહિત, બૂખથી રહિત, તરસથી રહિત, સત્યકામ અને સત્યસંકલ્પ છે, તે રોષથી કાઢવા થાય છે, તે નિઃશય, સમસ્ત લોકોને અને સમસ્ત કામોને પ્રાપ્ત કરે છે, એમ પ્રસિદ્ધ પ્રજાપતિએ કહ્યું. ॥ ૧ ॥

तत् ह उभये देवासुरा अनुवृषुचिरे ते ह ऊचुः हन्त तम्
आत्मानं अन्विच्छामः यं आत्मानं अन्विष्य सर्वांश्च लोकान्
आप्नोति सर्वांश्च कामान् इति इन्द्रः द्वैव देवानाम् अभिप्रवृत्ताज
विरोचनोऽसुराणां तौ हासंविदानावेव समित्वाणी प्रजापतिसफादा
आजग्मतुः ॥ ૨ ॥

તે વચન પ્રસિદ્ધ દેવાએ અને અસુરોએ-જનને એ બંધુ-સાંમંજુ. તે પ્રસિદ્ધ જનને મારોમારે કહેવા લાગ્યા-અહો ! આપણે તે આત્માને રોષથી કાઢીએ કે જે આત્માને રોષથી કાઢીને બાકી લેવાથી સમસ્ત લોકો અને સમસ્ત કામોને પ્રાપ્ત કરાય છે. આમ વિચાર કરીને દેવા પૈકી પ્રસિદ્ધ ઇન્દ્ર અને અસુરો પૈકી વિરોચન પ્રજાપતિ તરફ ચાલી નીકળ્યા. પ્રસિદ્ધ એવા તે જનને પરસ્પરમાં સલાહ મંત્રણા કર્યા વિના જ સમિત્વાણી થઈ પ્રજાપતિની પાસે આવી પહોંચ્યા. ॥ ૨ ॥

તૌ હ દ્વાવિંશતં વર્ષાણિ બ્રહ્મચર્યમૂપતુસ્તૌ હ પ્રજાપતિરવાચ
 કિમિચ્છન્તાયવાસ્તમિતિ તૌ હોચતુર્ય આત્માપદતપાપ્મા વિજરો
 વિમૃત્યુઃ વિશોકોઽવિજિઘ્તસોઽપિપાસઃ સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ
 સોઽન્વેષ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ સં સર્વાંશ્ચ લોકાનાપ્નોતિ સર્વાંશ્ચ
 કામાન્યસ્તમાત્માનમનુવિદ્ય વિજાનાતીતિ મગવતો વધો વેદયન્તે
 સમિચ્છન્તાયવાસ્તમિતિ ॥ ૩ ॥

પ્રસિદ્ધ એવા તે બન્ને ત્યાં બન્નીસ વર્ષો બ્રહ્મચર્ય પૂર્વક રહ્યા, ત્યારે તેમને તે
 પ્રજાપતિએ નિશ્ચય આ કહ્યું—“શું ઈચ્છતા હોઈને આપે અહીં બ્રહ્મચર્ય વાસ કર્યો છે ?”
 પ્રસિદ્ધ એવા તે બન્નેએ કહ્યું—“જે આત્મા નિષ્પાપ, અભર, અમર, શોકરહિત, ભૂખ
 અને તરસ રહિત છે. સત્યકામ અને સત્યસંકલ્પ છે, તે શોધવા યોગ્ય છે, છે તે
 બાણવા યોગ્ય છે, જે તે આત્માને શોધીને જાણે છે તે સમસ્ત લોકો અને કામનાને
 પ્રાપ્ત કરે છે”—આ બંનેનું આપ પૂન્યપાત્રનું વચન છે. એમ લોકો બેક પીળને
 જાણાયે છે. તેા તે આત્માને ઈચ્છતા હોઈને અમે અહીં રહ્યા છીએ. ॥ ૩ ॥

તૌ હ પ્રજાપતિરવાચ ય યગોઽક્ષિણિ પુરુષો દૃશ્યત યય
 આત્મેતિ હોવાચૈતદ્વૃત્તમભયમેતદ્વહેત્યથ યોઽયમગવોઽપ્સુ પરિચ્યા-
 યતે યજ્ઞાયમાર્શૈ કતમ યય હૃદયેષ ડ યવૈષુ સર્વેષ્વેતેષુ પરિચ્યાયત
 હતિ હોવાચ ॥ ૪ ॥

પ્રસિદ્ધ એવા તે બન્નેને પ્રજાપતિએ કહ્યું—“જે આ આ અક્ષિર્મા—આંખમાં પુરુષ
 દેખાય છે. એ આત્મા છે. અને એ અમૃત છે અતમ ॥ અને એ બ્રહ્મ છે—એમ
 ઉમેર્યું.” ત્યારબાદ તેમણે કહ્યું—“હે ભગવન જે આ પાણીમાં યેગિરથી દેખાય છે. અને
 જે આ હર્પણમાં દેખાય છે એ બધામાંથી આત્મા કયો ? ત્યારે પ્રજાપતિએ કહ્યું—“એ
 અક્ષિપુરુષ જ ॥ જે આ બધામાં જ દેખાય છે. ॥ ૪ ॥

હજી ખંડ સુધી દ્વિતીયપાત્રના લગભગી શ્રુતિએ દર્શાવી અને વિશેષ જ્ઞાનને
 માટે પ્રકરણોકમાં સૂર્યદ્વારે ગમન પછી બ્રહ્માચ્યું. હવે આત્માના વિશદ અને વિશેષ
 જ્ઞાનને માટે વળી કંઈ વિચારન અને પ્રજાપતિની આખ્યાયિકા દ્વારા તેના સ્વરૂપ
 જ્ઞાનને માટે શ્રુતિ પ્રદત થાય છે. આમતત સુદ્ધભાસ છે. આથી તેને લગતો
 વારંવાર ઉપદેશ ઉચિત છે અને અનિવાર્ય છે. આથી જે આખ્યાયિકામાં માણસનું
 દિન દૂપાયેલું છે તે આખ્યાયિકાને વારંવાર અનેક રીતે સ્પષ્ટ કરનાં શ્રુતિ દત્તોચ્ચાર
 નથી થતાં તેને સ્વેચ્છે આખ્યાયિકા નથી લાગતું. જે આખ્યાયિકા સ્વરૂપ વર્ણન કર્યું
 તે આત્મા શુદ્ધસ્વાતી છે. દેહસ્વાતી છે. કાલસ્વાતી છે. અવસ્થાસ્વાતી છે.

આ શુભ દેહ, કાચ, અસ્વચારી પર એવો આત્મા માથા અને તેના અપાર, અનન્ત વિસ્તારમાં ખોવાઈ ગયેલો છે। એ ખોવાઈ ગયેલા આત્માને દિનેચ્છુ માણસે શોધી કાઢી તેનો સ્વરૂપે અને ધર્મ યથાર્થ સ્પષ્ટાકાર કરવાનો છે. કેમકે સ્વરૂપના જ્ઞાનમાં સમસ્ત કલ્યાણ છૂપાયું છે અને માનવ કલ્યાણનો અધિકારી છે. આથી આ ખોવાયેલ આત્માની શોધ અને જ્ઞાન માટે માણસે તત્પર થવું જોઈએ એવું વિદ્યાન કરનાં, એ આત્મા કેવો છે તેની ઓળખાણ આપનાં શ્રુતિમાતા કહે છે કે—આત્મા શોધી કાઢવો યોગ્ય છે. આત્મા દેહાદિ પ્રકૃતિ સુધીના પદાર્થોમાં ખોવાઈ ગયેલો છે—તે બધામાં સંતાપ ગયેલો છે. તેને શોધવો જોઈએ શોધીને જાણવો જોઈએ ! અને ખોવાઈ ગયેલી ચીજની શોધ કરવા માટે જેમ તે ચીજના લક્ષણો જાણવા જોઈએ—તે ઠી છે તે જાણવું જોઈએ—તેનો પરાક પરિચય તેટલો પણ જોઈએ કેમકે તે સિવાય તો ખર જ ન પડે—કદાચ તે ખોવાયેલી ચીજ આપણી પાસે આવી જાય તો પણ ખર જ ન પડે—કે આજ તે ખોવાયેલી ચીજ છે. આથી આત્મા જે ખોવાયેલ છે—તે શોધવા યોગ્ય છે તો તેના લક્ષણ—ધર્મો વગેરે આપણે જાણકાર પાસે સાંભળી લેવાં જોઈએ જેથી તે જ્યારે જડી આવે ત્યારે તેની સાથે, તે જ આ છે—આ જાનનો તાજો મેળવી શકાય. આથી ખોવાયેલો આત્મા કેવો છે તે જામન કહેનાં શ્રુતિ કહે છે કે હે મનુષ્યો ! તે આત્મા પાપપુરુષથી રહિત છે, કેમકે તે અકર્મ છે. તે જરાસ્વચારી રહિત છે કેમકે તે શુદ્ધ દેહ સ્વરૂપ નથી. તે મૃત્યુથી રહિત છે કેમકે સ્વરૂપે જ અવિનાશી છે. તે શક્તી રહિત છે કેમકે તેને સ્વરૂપનો વિયોગ નથી અને તે ઉપરાંત તે નિત્ય સ્વરૂપસંયુક્ત જ છે અને આનન્દમય છે. તે ભૂખ અને તરસથી રહિત છે—સ્થૂળ ભૂખ અને તરસ તો પ્રાણના ધર્મો છે અને ભોગની ભૂખ અને તરસ તો તેને સ્પર્શતી જ નથી કેમકે તે આપ્તકામ અને સમાપ્તકામ છે. તે આત્મા સત્યકામ અને સત્યસંકલ્પ છે કેમકે તે સત્યસ્વરૂપ છે. આત્મ જે તત્ત્વ હોય તેને આત્મા જાણજો અને એ આત્મા જોને જરૂર છે તેને આજ સ્વરૂપે જરૂર છે. માટે આત્મા આવો—પુરુષપાપથી રહિત છે. જે કાઈ દેહાદિ પ્રકૃતિ પર્વતના પદાર્થોમાં અનન્તકાળથી છૂપાઈ ગયેલા આત્માને આવો જાણી શોધી કાઢે છે એને તેણે આત્મ સ્વરૂપે જ્ઞાન મેળવી લે છે તે સમસ્ત લોક અને ભોગ્ય પદાર્થોના માલિક થાય છે. આ છે કૃણ. આ આત્મજ્ઞાનને લગતો ઉપદેશ જનના સમક્ષ પ્રગળપનિર્મ્ય મૂક્યો.

આત્માને જાણી લેવાથી તમામ લોકો અને તમામ કામોની પ્રાપ્તિ થાય છે—આત્મ મેદાન કૃણ આત્મજ્ઞાન છે એવું પ્રગળપનિ પાસે સાંભળનાં, થોડી મહેનતે મેદાન કૃણ મેળવવામાં મતિનો વૈભવ છે એમ સમજ, દેવો અને અશુરોએ

પોતપોતાના પ્રતિનિધિઓ પસંદ કર્યા. દેવોમાં ઈન્દ્ર અને અસુરોમાં વિરોચન ઉપર પસંદગી ઉતરી. તે બંને એકબીજા સાથે મંત્રણા કર્યા સિવાય જ શિથિલાવે પ્રજાપતિ પાસે પહોંચ્યા. તેમણે મંત્રણા ન કરી કેમકે દેવ અને અસુરોને એકબીજાની આંશુ ગમતી જ નથી!

શિથિલાવે પહેલેથી ઈન્દ્ર અને વિરોચન બંને સુધી પ્રજાપતિ પાસે વત્સા. ત્યાં સુધી તો ગુરુએ તેમને આગમનનું પ્રયોગન પણ ન પૂછ્યું! કેમકે ગુરુ તો જાણતા જ હતા. પણ આત્મજ્ઞાન અનધિકારીને માત્ર માત્રથી વ્યાપી દેવાનું નથી! બ્રહ્મચર્ય એ આત્મજ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા છે. અસંધની જીવનમાં આત્મજ્ઞાન ઈત્યું નથી. ઉચ્છૃંખલ મર્યાદા છે. આથી સમજુ અને શાશ્વત ગુરુએ બંને સુધી સુધી તેમની કને બ્રહ્મચર્યની જ ઉપાસના કરાવી. તે કાળ બ્રાહ્મ-બંને સુધી બ્રાહ્મ બંને કેમ આવ્યા છે-ક્યા હેતુથી તેઓએ બ્રહ્મચર્યની ઉપાસના કરી છે-એમ પૂછતાં તે બંનેએ પોતે કેમ આવ્યા છે તે કહ્યું. આત્માને શોધી, જાણવાની ઈચ્છાથી તેઓ આવ્યા છે એમ સાંભળતાં પ્રજાપતિએ તેમને કહ્યું કે જો આ આંખની કાષ્ટમાં પુરુષ દેખાય છે તે આત્મા છે. અર્થાત્ આંખની કાષ્ટમાં જે આ રાક્ષસી દાણા જેવી પુરુષવ્યથા દેખાય છે તે આત્મા છે. આ આત્મા મૂળમાં દેવો છે તે શિથિ શોધી કાઢે એ માટે આંખમાં દેખાતો પુરુષ આત્મા છે એટલું કહી ગુરુએ ઉમેર્યું કે હે શિથિઓ! પણ આટલું સમજી લેજો કે આત્મા અમૃત છે અને અલય છે. આ છે આત્માને ઓળખવાની ચારી આ છે પરીક્ષા. આ સાંભળ્યા પછી ઈન્દ્ર તથા વિરોચને કહ્યું કે હે ભગવાન! જેમ આંખમાં હાથપુરુષ તેમ પાણીમાં અને દર્પણમાં પણ દેખાય છે. તો એ બધામાં-પ્રતિબિંબાઓમાં આત્મા કયો! ગુરુએ કહ્યું કે આંખમાં જે હાથપુરુષ છે તે જ આ બધામાં-જ્યાં પાણી દર્પણ વગેરે જ્યાં હાથ દેખાય છે તે બધામાં-છે. પણ બધા રાખો કે તે આત્મા અમૃત છે અને અલય છે. આત્માને જાણનાર પોતે અમૃત અને અલય બને છે-આટલું આ ઉપદેશમાં જાણી લેવું ખૂબ અગત્યનું છે. કેમકે આ અહીં કરોડોનો પત્થર છે.

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

॥ અથ અષ્ટમઃ સ્વપ્નઃ ॥

ઉદશરાવ આત્માનમયેક્ય યદાત્મનો ન વિજાતીયસ્તન્મે પ્રવૃત્તમિતિ તૌ હોદશરાવેઽવેક્ષાંચક્રાતે તૌ હ પ્રજાપતિર્યાચ કિં પદ્યથ્ય ઇતિ તૌ હોચતુઃ સર્વમેવેદમાર્ષાં ભગવ આત્માનં પદ્યાવ ત્વા લોમન્ય આ નયેભ્યઃ પ્રતિરૂપમિતિ ॥ ૧ ॥

ત્યારખાંડ પ્રજાપતિએ તેમને કહ્યું-“જલપાત્રમાં આત્માને ભેઈને ત્યારખાંડ ને આપ આત્માને ન બાણી સકે તે તમે મને કહેજો.” ત્યારે તે બન્નેએ જલપાત્રમાં ભેધું. ત્યારે તે બન્નેને પ્રસિદ્ધ પ્રજાપતિએ કહ્યું-“આપ બન્ને શું જુઓ છો ?” ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો-“હે ભગવન ! અમે આ આખું જ શરીર ભેઈએ છીએ. હે ભગવન ! અમે બન્ને આત્માને ભેઈએ છીએ. કુંવારી અને તખના મુદ્દાં પ્રતિબિંબને અમે ભેઈ રહ્યા છીએ.” ॥ ૧ ॥

તૌ હ પ્રજાપતિર્યાચ સાધ્વલંકૃતૌ સુવસનૌ પરિષ્કૃતૌ ભૂત્યોદશરાવેઽવેક્ષેધામિતિ તૌ હ સાધ્વલંકૃતૌ સુવસનૌ પરિષ્કૃતૌ ભૂત્યોદશરાવેઽવેક્ષાંચક્રાતે તૌ હ પ્રજાપતિર્યાચ કિં પદ્યથ્ય ઇતિ ॥ ૨ ॥

ત્યારે તે બન્નેને પ્રજાપતિએ કહ્યું-“સુંદર અલંકાર, સુંદર વસ્ત્રવાળા થઈ તથા બનીઠીને આપ બન્ને જલપાત્રમાં જુવે.” ત્યારે નિશ્ચય બન્ને સુંદર અલંકાર, સુંદર વસ્ત્રવાળા થઈને અને બની ઠીને જલપાત્રમાં ભેવા લાગ્યા. તેમને પ્રસિદ્ધ પ્રજાપતિએ કહ્યું-“શું જુવે છો ?” ॥ ૨ ॥

તૌ હોચતુર્યંયેવેદમાર્ષાં ભગવઃ સાધ્વલંકૃતૌ સુવસનૌ પરિષ્કૃતૌ સ્વ પવમેવેતૌ ભગવઃ સાધ્વલંકૃતૌ સુવસનૌ પરિષ્કૃતૌ ઇતિ પપ આત્મેતિ હોવાચ પનદમૃતમભયમેતદ્ બ્રહ્મ ઇતિ તૌ ॥ શાન્તહૃદયૌ પ્રવઘજતુઃ ॥ ૩ ॥

તે બન્નેએ કહ્યું-“જેવું આ શરીર છે. તેવું જ. અર્થાત્ ભગવન ! જેમ અમે બન્ને સુંદર આભૂષણ વસ્ત્ર અને બન્યાઠંન્યા છીએ. એ જ મુજબ આ પાણીમાંના પ્રતિબિંબ પણ સુંદર વસ્ત્રાભૂષણવાળા અને બન્યાઠંન્યા છે.” ત્યારે પ્રજાપતિએ કહ્યું-“એ આત્મા છે. એ અમૃત છે અને એ બ્રહ્મ-”એમ ઉમેરું આમ સાંભળીને શાન્ત છંદાસાવાળા તે બન્ને-ઈદ અને વિદેવ્યન-પાછા પડે ગયા. ॥ ૩ ॥

તો હાન્વીક્ય પ્રજાપતિરુવાચ અનુપલભ્ય 'આત્માનં વનનુવિચ
વ્રજતઃ ચતર યતદ્ ઉપનિષદઃ મવિપ્યતિ દેવા વાઽસુરા વા તે
પરામવિપ્યન્તિ' इति स ह शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुराञ्जगाम
તેભ્યો હૈતામુપનિષદં પ્રોવાચાત્મૈવેહ મહય્ય આત્મા પરિચર્ય આત્મા
નમેવેહ મહયઘાત્માનં પરિચરન્નમૌ લોકાવાવાપ્નોતીમં ચામું ચેતિ ॥૪॥

ત્યારે તે બન્નેને જતા જોઈને નિશ્ચય પ્રત્યપતિએ કહ્યું—“આ આત્માને ન પ્રાપ્ત
હીને અને ન શોધીને જનારા હોઈને દેવા અને અસુરો પૈકી જેઓ “આ”
આત્મવિદ્યાવાળા હશે તેઓ હારશે. ત્યારે તે પ્રસિદ્ધ વિદ્યાચન શાન્તાહૃદયી યઈને જ
અસુરોની પાસે પહોંચ્યો. અને તેમને આ ઉપનિષદ્ કહ્યું. અહીં આત્મા શરીર જ
પૂજ્ય છે. આત્મા-શરીર જ સેવ્ય છે. અહીં આત્મા-શરીરને પૂજતો અને આત્માને
સેવતો પુરુષ બન્ને લોકોને પ્રાપ્ત કરે છે-આ લોક અને પરલોક. ॥ ૪ ॥

तस्मादप्येहाददानमभद्रधानमयजमानमाहुरासुरो वसेत्य-
सुराणां हेपोपनिषत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालंकारेणेति
સંસ્કુર્વન્ત્યેતેન હ્યમું લોકં જેપ્યન્તો મમ્યન્તે ॥ ૫ ॥

અને તેથી જ આજે પણ જે અહાની, અશ્રદ્ધાળુ, અપૂજકને ખરે ! આ અસુર
છે એમ શિષ્ટ પુરુષ કહે છે. કેમકે આ તો અસુરોનું ઉપનિષત્ છે. મરેલાના શરીરને
અન્ન, વસ્ત્ર અને અલંકારથી સંસ્કારી કરે છે. કેમકે એમ કરવાથી પેલા લોકને
જીતશે એમ અસુરો માને છે ! ॥ ૫ ॥

આમ આંખની કીકીમાં રહેલ જાયાપુરુષ આત્મા છે એમ જણાવી
પ્રત્યપતિએ તેમને વળતું કહ્યું કે “તમો બન્ને કોક જળપાત્રમાં તમારી જાતને
જુવો અને તેમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી તમારી જાતમાં આત્મા છે. તે આત્માને ઉપલાં
લક્ષણે કસી જુવો. અને જો ન સમજાય પડે તો મારી પાસે આવજો.” ત્યારે તે
બન્નેએ જળપાત્રમાં પોતાની જાત નિહાળી પ્રત્યપતિએ પૂછ્યું—“શું જોશું ?” તેમણે
કહ્યું—“આપું શરીર ! નખશિખ અમારી પ્રતિકૃતિ અમો જળપાત્રમાં જોઈએ છીએ !”
ત્યાર બાદ તે બન્નેને સુંદર વસ્ત્ર અલંકારથી સજ્જ કરી જળપાત્રમાં જોવા કહ્યું.
તેમણે તેમ ક્યું. ગુરુએ પૂછ્યું “હવે આપ આપને ક્યાં જુવો છો ?” બન્ને કહે કે
“સુંદર વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જ અમો અમારી જાતને લાળીએ છીએ ! અમો બહાર
જેટલી ઉપાધી વધારીએ છીએ તેટલી બધીય પ્રતિબિંબમાં પણ જણાય છે.” અર્થાત્
અહિં ગુરુએ શિષ્યોને શરીર એ જ આત્મા છે એમ પહેલાં કહ્યું. શરીરમાં જેવો
બાહ્ય દેખાવ ઉમેરો કે ઘટાડો તેવો જ તેનો આકાર સુંદર કે કદૂષ બને છે.
યદ્યપિ શરીરથી તાત્વિક દૃષ્ટિએ સિત્ત છે, પણ દેહમાં જેને આત્મભાવ છે તેને
દેહથી સિત્ત આત્મા છે એ તત્ત્વજ્ઞ જન્મ કે હૃદયમાં દ્યુત નથી. આથી દેહથી

માંડી પ્રકૃતિ સુધીના તમામ પદાર્થોથી આત્મનત્વ શિત છે એમ અહીં ગુરુ ક્રમશઃ શિષ્યને સમજાવે છે. આથી શરીર એ જ આત્મા છે એમ ગુરુએ શિષ્યને કહ્યું, પણ એક વાત સાથે ઉમેરી કે એ આત્મા અમૃત છે—નિર્ભય છે—અત્ન છે. આ લક્ષણ શરીરરૂપી આત્મા ઉપર ધટ્ટાવી બેસું રહ્યું. શરીર બે એ લક્ષણની કસોટી ઉપર ઉભું રહી શકે તો તે આત્મા હશે! આથી ગુરુ અહીં વિપરીત ઉપદેશ નથી દેતા પણ શિષ્યની વિચારશક્તિને વિચરવાનો અને સ્વમતિથી નિર્ણય કરવાનો અવકાશ આપે છે। જળપાત્રમાં દેખાયેલ શરીરનું પ્રતિબિંબ જ આત્મા છે. એટલે કે શરીર જ આત્મા છે એમ સાંભળી તે બંને ઈન્દ્ર અને વિરાચન બંનેની ઇચ્છાસા શાંત થઈ તેમનું હૃદય શાંત થયું. અને બંને ધરે જવા નીકળ્યા.

બંન્નારે બંનેને ધરે જતાં જોયાં ત્યારે પરમકૃપાળુ ગુરુદેવે તે બંનેને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે, “લલે તમે ધરે જાઓ. પણ એક વાત ખ્યાલમાં રાખજો. જે કાઈ આ આત્માને ન પ્રાપ્ત કરશે, એને ન શોધશે, અને મેં અત્યારે તમને જે આ આત્મવિદ્યા આપી છે તે વિદ્યાથી જ પોતાને આત્મજ્ઞાની માનશે તે હારશે. પછી તે દેવ હો કે અસુર હો.” અર્થાત્ અહીં ગુરુદેવનો અર્થગર્ભ જવાળ છે. શરીર એ આત્મા છે—આ આત્મજ્ઞાન નથી. આથી ગુરુ કહે છે કે “આપે હજી આત્માને પ્રાપ્ત કર્યો નથી. તેને સ્વરૂપે શોધ્યો નથી. મેં શરીર એ આત્મા છે એમ જે કહ્યું છે તે આત્મવિદ્યા નથી. માટે તે જ આત્મવિદ્યા છે—શરીર એ જ આત્મા છે એમ માનીને જે જશે, તે જીવનમાં હમેશને માટે હારશે કેમકે આત્મા અમૃત છે. અભય છે. અકલ છે.” આમ જતાં જતાં ગુરુએ ચેતવણી આપી. પણ વિરાચનને એ ચેતવણીમાં ક્ષુદ્ધિની આસુરિતાને લઈને કંઈ ધ્યાન લેવા જેવું ન જણાયું. અસુર, લોકમાં જઈ તેણે બનીસ લઈની તપશ્ચર્યા પછી મેળવેલી આત્મવિદ્યા—શરીર એ જ આત્મા છે—એવા ઉપનિષદ—સંદેશને અસુરો આગળ કહ્યું. આ શરીર જ પૂજ્ય છે. સેવ્ય છે એમ તેણે કહ્યું. આ છે ચાર્વાકમત જે આ મતના અનુયાયીઓ અગણિત હોય છે—તેઓ અંધારી, અશ્રદ્ધાળુ અપૂજક અને આથી જ અસુર છે! અર્થાત્ શરીરને આત્મા માનવાં એ અસુરોનું ઉપનિષદ છે. એટલે કે જેની ક્ષુદ્ધિમાં શરીર જ સર્વસુખની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયનું એકાગ્રતાન લાગે છે તે અસુર છે. તેને સાચું જ્ઞાન જ સાંપડ્યું નથી. તેના લોકે શરીરના જ લાઝનપાલનમાં રાત્રિદિવસ મેલગૂંચ રહે છે. શરીરસેવા અને શરીરપૂજા જ તેમને જ્ઞાનની અવધિ લાગે છે. આવા અસુરો દયાપાત્ર છે. અનુકર્ય છે. આ છે અર્થ.

॥ અથ નવમઃ સ્વપ્નઃ ॥

અથ હેન્દ્રોઽપ્રાપ્યેવ દેવાનેતદ્વયં દદશં યથૈવ સ્વલ્પયમસ્મિન્ચરીરે
સાધ્વલંકૃતે સાધ્વલંકૃતો ભવતિ સુવસને સુવસનઃ પરિપ્લુતે પરિપ્લુત
પવમેધાયમસ્મિન્નન્ધેઽન્ધો ભવતિ સ્નામે સ્નામઃ પરિવૃષ્ણે પરિવૃષ્ણોઽસ્ય
પથ શરીરસ્ય નાશમન્વેષ નશ્યતિ નાહમય મોગ્યં પશ્યામીતિ ॥૧॥

પરંતુ હવે પેલા ઈન્દ્રે તે દેવાને પ્રાપ્ત કરે તે પહેલાં જ આ બધાં જોશો-જેમ
નિશ્ચય આ શરીર સારી રીતે અલંકૃત થતાં એ સારી રીતે અલંકૃત થાય છે, શરીર
સુંદર વસ્ત્રવાળું થતાં આ (આત્મા) સુંદર વસ્ત્રવાળો થાય છે, શરીર સાફ થતાં આ
(આત્મા) સાફ થાય છે, એ જ મુજબ, આ શરીર આંધળું થતાં એ આંધળો થાય,
ઠાણું થતાં એ ઠાણો થાય, કપાતોં એ કપાય, અને આ શરીરના નાશ પાછળ આ
નાશ પામે ! માટે હું ઈન્દ્ર તો આમાં-આ શરીરપ આત્મામાં કશું બોલ્ય નેતો
નથી ! ॥ ૧ ॥

સ સમિત્પાણિઃ પુનરેવાય તં હ પ્રજાપતિરુવાચ મઘવન્ યત્
શાન્તહૃદયઃ પ્રમાજીઃ સાર્ધં વિરોચનેન કિં દ્રષ્ણન્ પુનરાગમં હતિ
સ હ ઉવાચ યથા एव સ્વલ્પ અયં ભગવ અસ્મિન્ શરીરે સાધ્વલંકૃતે
સાધ્વલંકૃતો ભવતિ સુવસને સુવસનઃ પરિપ્લુતે પરિપ્લુત પવમેધાયમ્
અસ્મિન્ અન્ધે અન્ધઃ ભવતિ સ્નામે સ્નામઃ પરિવૃષ્ણે પરિવૃષ્ણઃ
અસ્ય एव શરીરસ્ય નાશમન્વેષ નશ્યતિ નાહં અથ મોગ્યં
પશ્યામીતિ ॥ ૨ ॥

ત્યારે સમિત્પાણી થઈને તે પાછો શુદ્ધ બને આવ્યો તેને તે પ્રસિદ્ધ પ્રભુપતિએ
કહ્યું-“હે ઈન્દ્ર ! તું તો વિરોચન સાથે શાન્ત હૃદય થઈને મર્યો હતો તો શું ઈચ્છતો
હોઈને તારું પુનરાગમન થયું છે ?” ત્યારે ઈન્દ્ર કહ્યું-“હે ભગવન્ ! જેમ આ શરીર
અલંકૃત સુવસ્ત્રાગ્રહિત અને સાફ થતાં આ આત્મા અલંકૃત સુરોશિત વસ્ત્રવાળો
અને સાફસુખરો થાય છે એ જ મુજબ, એ શરીર આંધળું ઠાણું કે કપાયેલું થતાં એ
આત્મા આંધળો, ઠાણો કે કપાયેલો થાય, એ શરીરના નાશ પાછળ નાશ પામે, તેથી
હું એ છાયાપુરુષમાં કશું બોલ્ય નેતો નથી !” ॥ ૨ ॥

एव एव एव मघवन् इति ह उवाच एतं तु एव ते भूयः
अनुव्याख्यास्यामि वसापरानि द्वात्रिंशत् वर्षाणि इति स ह अपराणि
द्वात्रिंशत् वर्षाणि उवाच तस्मै ह उवाच ॥ ३ ॥

“હે ઈન્દ્ર ! એમ મુજબ છે આ”-એમ તેને તે પ્રસિદ્ધ પ્રતપતિએ કહ્યું-અને ઉમેર્યું-એ આત્માને લગતો જ તને વળી હું ઉપદેશ કરીશ તું બીજાં બત્રીસ વર્ષો અહીં ધાત્ર્યર્થપૂર્વક રહે. તે બીજાં બત્રીસ વર્ષો રહો. ત્યારે તેને-ઈન્દ્રને પ્રતપતિએ કહ્યું. ॥ ૩ ॥

વાણીમાં પ્રતિબિંબિત શરીર એ આત્મા છે. હાથપુરુષ આત્મા છે. ત્રિમ-શરીરમાં ઇદ્રિદાસથી પ્રતિબિંબિત શરીરમાં ઇદ્રિદાસ થાય છે, અને તે આત્મા છે-આ જાતના આત્મામાંથી અસુર વિરોધનને શાન્તિ થયું. પણ દેવ ઈન્દ્રને તેમાં સમાધાન ન લાગ્યું. ક્યાંથી લાગે ? જોનામાં દેવ્યુદ્ધિ છે તેને અનાત્મમાં આત્મશુદ્ધિ લખતું દાર જણાશે. તે ઈન્દ્રના અસમાહિત હૃદયે વિચાર્યું કે જે મૂળ શરીરના અગ્રંકાર, વસ્ત્ર અને દ્રાપટીપથી પ્રતિબિંબિત શરીરમાં અગ્રંકાર, વસ્ત્ર અને દ્રાપટીપ સંક્રાન્ત થાય છે. અને પ્રતિબિંબિત શરીર આત્મા છે, તો પછી મૂળ શરીર જે કોઈ અવયવમાં ખેડ આવે તો તેટલા અંશમાં તે આત્મા હાથપુરુષને પણ ખેડ લાભવાની જ. શરીર જે આંધળું થાય તો આત્મા આંધળો થાય જ ! આ જ મુજબ બીજી કોઈ પણ ઇન્દ્રિયની ખેડખાંપણથી તેટલા અંશમાં આત્મા પણ હણવાનો જ. તો પછી જે હણવાનો જ તેનું અમૃતત્વ ક્યાં ? જે જવાનો જ તેની નિર્લયતા ક્યાં ? અને ગુરુએ તો એમ કહ્યું છે કે આત્મા અમૃત છે. અલય છે. ધ્રુવ છે. મને તો આ આત્મા મર્ત્ય, લયભરિત અને અચ્છન્ન-અત્પ લાગે છે. આથી ક્યાં તો આ આત્મા=શરીર એ આત્મા નથી; ક્યાં તો ગુરુએ જે આત્માના સ્વરૂપની ચાવી બનાવી તે બરોબર ન હશે. પણ ; ગુરુવાક્યમાં અગ્રંકાર એ તો અધ્યાત્મવિદ્યામાં આપઘાત સમી છે. આથી પહેલો વિકલ્પ-આ શરીર આત્મા છે-એ બરોબર નથી. અને આથી જ આ શરીરથી આત્મામાં હું કશું ભોગ્ય જોતો નથી. જે મર્ત્ય છે, જે લયસ્થાન છે, જે અચ્છન્ન-અત્પ છે તેમાં આત્મચ્છતાસુને કશું ભોગ્ય લાગતું નથી ! આમ મનમાં સમાધાનકીન હોઈને પાછો તે શિષ્યભાવે ગુરુ પાસે પહોંચ્યો. ગુરુએ તેને શાન્તહૃદયે ગયેલો હૃદયને પણ પાછો આવતો જોઈને, હૃદયથી પ્રસન્ન થતાં, પુનરાગમનનું કારણ પૂછ્યું. ઇન્દ્રે પોતાની વિચારસરણિ ઉપર મુજબ કહી ગુરુએ કહ્યું-બરોબર છે. હાથપુરુષમાં કશું ભોગ્ય નથી ! આથી હવે હું તને પાછો આત્માને લગતો ઉપદેશ દર્શિ. પણ શસ્ત્ર એ છે કે તારે બત્રીસ વર્ષ વળી ધાત્ર્યર્થપૂર્વક મારી કને શિષ્યભાવે રહેવું. શિષ્યે કમ્પૂર્યું. બીજા બત્રીસ વર્ષો ગુરુએ તેને એક પાપરી ઉપર બેસાવ્યો.

॥ અથ દશમઃ સ્વર્ગઃ ॥

ય યપ્ સ્વમે મહીયમાનશ્ચરત્યેષ આત્મેતિ હોવાચ એતદ્મૃતં
અભયં એતદ્ બ્રહ્મ ઇતિ સ હ શાન્તહૃદયઃ પ્રવવાજ સ હાપ્રાપ્યૈવ
દેવાનેતદ્ભયં દદર્શ તદ્વદ્ધપીઢં શરીરમન્ધં મવત્યનન્ધઃ સ મવતિ
યદિ સામમસ્રામો નૈવૈષોઽસ્ય દોષેણ દુષ્યતિ ॥ ૧ ॥ ન વધેન
અસ્ય હન્યતે ન અસ્ય સામ્યેણ સામો ઘ્નન્તિ ત્વેવૈનં વિચ્છાદયન્તી-
વાપ્રિયવેત્તેષ મવત્યપિ રોદિતીવ નાહમત્ર મોઘ્યં પશ્યામિ ઇતિ ॥૨॥

જે આ સ્વભાવસ્થામાં, મદિમાને પ્રાપ્ત થયેલ હોઈ વિચરે છે. જે આ
આત્મા છે. જે અમૃત, જે અભય, જે અહા છે. તે પ્રસિદ્ધ ઈન્દ્ર શાન્તહૃદયી થઈને
આશી નીકળ્યો. પરંતુ તેણે દેવો પાસે પહોંચે તે પહેલાં જ આ ભય ભયો. જો કે
તે આ શરીર આંધળું થાય છે. તો પણ આ આત્મા આંધળો થતો નથી, જો કે
શરીર કાણું થતાં જે કાણો થતો નથી. નિશ્ચય આ આત્મા આ શરીરના દોષથી
દૂષિત થતો નથી જ. જે શરીરના વધથી જે હાણતો નથી. એના કાણુંપણું વડે જે
કાણો થતો નથી. પરંતુ નિઃસંદેહ એને કોઈ ભલે મારી નાંખે છે. કોઈ ભલે એને
ભગાડે છે, ભલે દુઃખનો અનુભવ કરે છે. અને તે ઉપરાંત ભલે રહે છે ! આથી હું
એમાં કોઈ ભોગ્ય એતો નથી ! ૧-૨

સ સમિત્પાણિઃ પુનરેયાય તં હ પ્રજાપતિરુવાચ મધવન્યચ્છાન્તહૃદયઃ
પ્રામાત્મીઃ કિમિચ્છન્ પુનરાગમ ઇતિ સ હોવાચ તદ્વદ્ધપીઢં
મગ્ધઃશરીરમન્ધં મવત્યનન્ધઃ સ મવતિ યદિ સામમસ્રામો નૈવૈષોઽસ્ય
દોષેણ દુષ્યતિ ॥ ૩ ॥

આમ વિચારી સમિત્પાણી થઈ તે પાછો આવ્યો. તેને નિશ્ચય પ્રજાપતિએ કહ્યું-
“હે મધવન ! તું તો શાન્તહૃદયી થઈને ગયો હતો. તો શું ઈચ્છતો હોઈને તારું
પુનરાગમન થયું છે ?” ત્યારે તે નિશ્ચય કહેવા લાગ્યો-“જો કે આ શરીર આંધળું
થાય તો જે આત્મા આંધળો થતો નથી. જો આ શરીર કાણું થાય તો પણ આ
આત્મા કાણો થતો નથી, અને જે આત્મા આ શરીરના દોષથી દૂષિત થતો
પણ નથી જ ॥ ૩ ॥

ન વધેન અસ્ય હન્યેત નાસ્ય સામ્યેણ સામો ઘ્નન્તિ ત્વેવૈનં
વિચ્છાદયન્તીવાપ્રિયવેત્તેષ મવતિ અપિ રોદિતીવ નાહમત્ર મોઘ્યં
પશ્યામિ ઇતિ પચમેવ યપ્ મધવન્ ઇતિ હોવાચ એતં ત્વેચ તે
ભૂયોઽનુભ્યાસ્યાસ્યામિ વસાઽપરાણિ દ્વાવિંશતં વર્ષાણિ ઇતિ સ ॥
અપરાણિ દ્વાવિંશતં વર્ષાણિ ઉવાસ તરમે હોવાચ ॥ ૪ ॥

એના વધથી એ હણતો નથી. એના કાણુંપણથી એ કાણો થતો નથી. તે પશુ નહોતું એને કોઈ મારે છે-ડરાવે છે. જાણે કોઈ એને ભગાડે છે-નહોતું એ દુઃખનો અનુભવ કરે છે. નહોતું એ રડે છે. તેથી હું એમાં છું મોઝ્ય બેતો નથી । ” ત્યારે નિઃશય તેને પ્રભપતિએ કહ્યું-“ એમ જ છે નિઃશય આ, હે અશ્વત્થા! એ આત્માને લગતો જ હું તને વધુ ઉપદેશ કરીશ તું ખીન્ન જતીસ વર્ષો બ્રહ્મચર્ય પૂર્વક રહે. ” ને ખીન્ન જતીસ વર્ષો ઉપર મુગ્ધ રહ્યો ત્યારે તેને નિઃશય પ્રત્યક્ષિતે કહ્યું- ॥ ૪ ॥

શરીર એ જ આત્મા છે એ જાણત અવસ્થાનું ભૂલણેલું આત્મદર્શન છે. શરીર એ જ આત્મા છે એ જ્ઞાનમાં મુક્તિ નથી, પણ બંધ છે. આથી ઇન્દ્રને એ શરીરમાં કશું મોઝ્ય ન લાગ્યું. આથી તે વળી ગુરુ પાસે ગયો. અર્થાત્ શરીરથી આત્મા ભિન્ન છે. જાગૃતથી આત્મા ભિન્ન છે, એ અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે. દેહાત્મભાવથી પેદા થતી જાગૃત અવસ્થામાં, અનાત્મમાં આક્રમભાવ માનનારને મટે બધું મોઝ્ય હશે, પણ વિવેકીને તો તેમાં વિજ્ઞાપ અને પશ્ચાત્તાપ જણાય છે. આથી વળી પાછા આવેલા ઇન્દ્રને પ્રભપતિ કહે છે કે “ પ્રિયશિષ્ય ! સ્વપ્ન અવસ્થામાં મહિમાને પ્રાપ્ત થયેલ હોઈને જે વિચરે છે તે આત્મા છે. સ્વપ્ન અવસ્થામાં કવચિત્ માણસ રંક હોય, તો એ રાય થાય છે. ઝૂંપડીવાળો પણ મહેલનો માસિક થાય છે. અને આમ જાગૃતની વાસનાઓનો કેવળ મનના સ્વપ્નમાં અનુભવ કરતો આત્મા મહામહિમ ગણાય છે. કેમકે તે વખતે આત્મા કેવળ મનોવિહારી હોય છે. અને મન જ પોતાનામાં કોનશયેલાં સંસ્કારોને જાણે તે બધાં સ્વાપ્ન છે એમ જાણે છે. બસ આ સ્વપ્ન સ્થાનીય આત્મા અમૃત અને અભય અને અહા છે. આ સાંભળી વળી ઇન્દ્ર શાન્તહૃદયી થઈને ધરે જવા નીકળ્યો. પણ ધરે પહેલે તે પહેલાં જ તેને સ્વપ્નસ્થાનીય સ્વપ્નાભિમાની આત્મા એ આત્મા છે એ જ્ઞાનમાં ભય જણાયો ! તેણે વિચાર્યું કે જો કે સ્વપ્નાવસ્થામાં શરીર કાણું થાય તેથી આ આત્મા કાણો થતો નથી-ટૂંકમાં, શરીરના દોષોથી એ જો કે દૂષિત થતો નથી. પણ સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ કાંઈ મોટું જ અનુભવ નથી થતો ! કોઈ વખત સ્વપ્નમાં માણસ પોતે મરી જતો હોય એમ પણ લાગે છે, કોઈ વખત જાણે તેને પોતાના પ્રિયજનોનો વિયોગ થતો લાગે છે. અને તે રડી ઉઠતો લાગે છે. ગુરુજીએ તો કહ્યું છે કે આત્મા અમૃત છે. અભય છે, આનન્દરૂપ છે. તો જો એ તેવો જ છે તો પછી સ્વપ્નમાં એને મરણભય લાગે છે. એને ખીન્ન ભય લાગે છે, એને પ્રિય વિયોગજન્ય સંતાપ લાગે છે ! એમ કેમ ? માટે અપહનપાપના વગેરે લક્ષણવાળો આત્મા આ સ્વપ્નસ્થાનીય આત્મા ન હોઈ શકે. સ્વપ્નસ્થાનીય આત્માથી આ આત્મા ભિન્ન હોવો જોઈએ. આમ વિચાર કરતા તેનું ઉપરજેલું સમ્પ્રદાન તૂટી ગયું. તે પાછો

સમાધાનરહિત હૃદયે ગુરુચરણે આવી, ગુરુએ પુનરાગમનું કારણ પૂછ્યાં, પોતાની વિચારસરણિ વ્યથિત હૃદયે કહી સંભળાવી. ગુરુએ, તારી વિચારસરણિ યોગ્ય છે, એમ કહી તેને વળી બીસ વર્ષ શેકાવાનું કહ્યું. આત્મચાન માટે કપરી કસોટી અને તપશ્ચર્યા કરવી જ પડે! એ સહી ચીજ નથી! વિના કથંકારે શિષ્ય બીજા બીસ વર્ષ રહો!

॥ इति दशमः खण्डः ॥

॥ अथ एकादशः खण्डः ॥

तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष
मात्मेति होवाच एतद् अमृतं अभयं एतद् ब्रह्म इति स ह
शान्तहृदयः प्रववाज स ह्याप्राप्यैव देवान् एतद् भयं ददर्श नाहं
खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमाति भूतानि
विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥

“ એ કાળમાં સુતેલો હોઈને, તે આ બાલ વિષયોની પડકારી નિવૃત્ત થયેલો, અતિ પ્રસન્નતાની અવસ્થા (સુષુપ્તિ) ને પ્રાપ્ત થયેલ હોઈને, સ્વપ્નને ભણુતો નથી, તે આ (સ્વપ્ન ન ભણુતો) આત્મા છે એ અમૃત છે એ અભય છે, એ બ્રહ્મ છે.” ત્યારે નિશ્ચય તે ઈન્દ્ર શાન્તહૃદયી થઈને ચાલી નીકળેલો; પરંતુ તેણે, દેવાને પ્રાપ્ત કરે તે પહેલાં જ, આ બંધને ભેલે. નિશ્ચય આ અત્યારે આમ-ભણુત કે સ્વપ્નની માફક “આ હું હું” એ પ્રકારે પોતે પોતાને નિશ્ચય નથી ભણુતો, નથી તો એ નિશ્ચય આ સ્થાવર જંગમભૂતોને ભણુતો, ભણે વિનાશને જ પ્રાપ્ત થયેલો છે ! આ કારણસર હું એમાં કશું ભોળ્ય ભોતો નથી. ॥ ૧ ॥

स समित्पाणिः पुनरेवाय तं ह प्रजापतिरुवाच मघधन् यत्
शान्त हृदयः प्रावाजीः किम् इच्छन् पुनरागम इति स होवाच
नाहं खलु अयं भगव एवं संप्रति आत्मानं जानाति अयमहमस्मीति
नो एवेमाति भूतानि विनाशं एव अपीतो भवति नाहमत्र भोग्यं
पश्यामीति ॥ २ ॥

તે સમિત્પાણી થઈને પાઠો આપ્યો. તેને નિશ્ચય પ્રજાપતિએ કહ્યું-“ હે મઘવન ! તું તો શાન્તહૃદય થઈને ગયો હતો. તો શું ઇચ્છતો હોઈને તારું પુનરાગમન થયું છે ? ” તેણે નિશ્ચય કહ્યું-નિશ્ચય આ અત્યારે આમ-ભણુત કે સ્વપ્નની માફક, “ આ હું હું.” એમ નિશ્ચય પોતે પોતાને ભણુતો નથી ! નથી તો નિશ્ચય આ સ્થાવરજંગમ ભૂતોને ભણુતો. ભણે વિનાશને જ પ્રાપ્ત થયો છે ! તેથી હું એમાં કશું ભોળ્ય ભોતો નથી. ॥ ૨ ॥

एवं एव एष मधवन् इति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि
नो एवान्यत्रैतस्मादसाऽपराणि पञ्च वर्षाणीति स हापराणि पञ्च
वर्षाणि उवास तान्येकशतं संपेदुरेतत्तद्यदादुरेकशतं ॥ वै वर्षाणि
मधवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यं उवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥

“હે મધવન્ ! એ એમ જ છે.” એમ તેને નિશ્ચય પ્રત્નપતિએ કયું. “પણ એ આત્માને જ સગતો વધુ ઉપદેશ હું તને કહીશ-એનાથી બિન્ન બીજાને નહીં. બીજા પાંચ વર્ષો અહીં રહે” એમ તેણે કયું. તે નિશ્ચય બીજા પાંચ વર્ષો રહ્યો. આમ એકરો ને એક વર્ષો પૂરાં થયાં. તેથી આ શિષ્ય પુરુષો એમ કહે છે કે ઈન્દ્ર પ્રત્નપતિ કને એકરો ને એક વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પૂર્વક વસ્યો તેને (વર્ષો પૂરાં થતાં) પ્રત્નપતિએ કયું. નાંકા

આમ આત્માને તેના મૂળ સ્વરૂપમાં જાણવાની તીવ્રતામ ભદ્ર ઇચ્છાવાળો ઈન્દ્ર બ્રહ્મીસ વર્ષ રહ્યો ત્યારે આચાર્યે તેને ઉપદેશ આપ્યો કે જે અવસ્થામાં આ આત્મા સૂતેલો હોઈને સુષ્પન્ન તથા સપ્રેક્ષ હોય છે તે આત્મા છે. તે અમૃત છે. બ્રહ્મ છે. ઉદ્ધમાં આત્મા સમસ્ત એટલે બાહ્ય વિષયોની પકડ સિવાયનો હોય છે. તે અવસ્થામાં બાહ્ય વિષયોને બહારથી અંદર લાવી ઠાકવનારી ઈન્દ્રિયો મન વગેરે તમોગ્રશુદ્ધી મહાન થયેલ હોઈને શાન્ત-વ્યાપાર હોય છે. જાગ્રત અને સ્વપ્નમાં, આત્મા વ્યસ્તઈન્દ્રિયો મન વગેરે દ્વારા બાહ્ય વિષયોમાં દેહાયેલો-વેરાયેલો રહે છે. વળી સુષુપ્તિ અવસ્થાનો આત્મા સપ્રેક્ષ હોય છે કેમકે તે, તે વેળા નિજરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત હોય છે અને આત્માનું નિજરૂપ વિશાક છે. આનન્દમય છે. આવો જાગ્રત અને સ્વપ્નથી અલુપ્તો રહેતો સમસ્ત અને સપ્રેક્ષ આત્મા એ આત્મા છે-અમૃત અને અભય છે. બ્રહ્મ છે. આમ ગુરૂએ કયું, એવો શાન્તહૃદયી થઈને ઈન્દ્ર વળી ધરે જવા નિકળ્યો. પણ ગુરૂનો ઉપદેશ વિચારતાં તે ધરે પહેલે તે પહેલાં જ વળી પાછો ફર્યો. આ ઉપદેશમાં પણ તેને લક્ષ્યક્રિત ન જણાઈ. વળી તેનું હૃદય અશાન્ત થતાં તે ગુરૂની પાસે આવ્યો. પાછા આવવાનું પ્રયોજન પૂછતાં તેણે ગુરૂને કયું કે “હે આચાર્ય દેવ !” મધ્યમ સુષુપ્તિ અવસ્થાનો આત્મા જાગ્રત અને સ્વપ્નની માફક “આ હું છું આ દેહાદિ હું છું” એ મારો છે-“એમ જાણતો નથી, અને તે જ મુજબ એ અવસ્થામાં એ કર્ણોના વ્યાપારો શાન્ત થયેલ હોઈને, આ સ્થાવર જંગમ તેને ઓળખતો નથી. પણ એ પોતે પણ જાણે વિનાશને પામેલો જણાય છે. એટલે કે તે અવસ્થામાં એ પોતે મૂળમાં કાણુ છે એ સમજતું નથી !” અને આ શરિરાદિને લઈને જ એનું જાણે અસ્તિ હોય, શરીરાદિનું જ્ઞાન જનું રહેતાં એ આત્માનું પણ જ્ઞાન નથી લાગતું. આથી

શરીરાદિના જ્ઞાનનો જેમ મુશ્કેલીમાં અભાવ છે તેમ એ આત્માના વિશેષ જ્ઞાનનો પણ અભાવ છે. આથી શું એ વિનાશ પામતો હશે? જો એ વિનાશ પામતો હોય તો એમાં હું કશું ભોજ્ય જોતો નથી. મોત અને ભયમાં તો ક્યાં ભોજ્ય હોય?" આમ શિષ્યની શંકા જાણી ગુરુએ કશું કે "ખરેખર છે, તારી વિચારસરણિ ન્યાય છે. તું ખીજ પાંચ વર્ષ પ્રત્યક્ષપૂર્વકે અહીં રહે અને હું તને આત્મજ્ઞાન ઉપદેશીશ." શંકા ન ઉઠાવવાના સ્વભાવવાળા દક્ષિણ્યયુક્ત શિષ્યે ખીજ પાંચ વર્ષ કાઢ્યાં અને એકસો ને એક વર્ષના પ્રત્યક્ષ બાદ એને ગુરુએ આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો.

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

॥ अथ द्वादशः खण्डः ॥

मधवन् मर्त्ये वा इदं शरीरं आसं मृत्युना तदस्य अमृतस्य अशरीरस्य आत्मनः अधिष्ठानमाप्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्यशरीरं वाय सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ १ ॥

હે મધવન! નિશ્ચય મર્ત્ય છે આ શરીર-મૃત્યુથી જકડાયેલું છે. તે શરીર આ અમૃત અને અશરીર આત્માનું વાસસ્થાન છે. નિઃસંદેહ સશરીર પુરુષ સુખદુઃખથી પકડાયેલ છે. કેમકે સશરીર પુરુષને માટે પ્રિયાપ્રિય=સુખદુઃખની નિશ્ચિતિ નથી જ. નિશ્ચય અશરીર જ થયેલાને પ્રિયાપ્રિય સ્પર્શતા નથી. ॥ ૧ ॥

अशरीरो वायुरञ्जं विद्युस्तनयित्पुरशरीराण्येतानि तद्यथैतान्यमु-
ष्मादाकाशात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते
॥ २ ॥

અશરીર છે વાયુ, વિજળી અને ચેદનજનના અશરીર છે આ બધાં તો તે જેમ પેલાં આદાશ ઉપરથી ઢીલીને, પરમજ્ઞૈયોતિને પામીને નિબદ્ધે પ્રકટ થાય છે. ॥ ૨ ॥

एवमेवैष संप्रसादोऽस्मान्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जज्ञन्
क्रोडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा छातिभिर्वा नोपजनं स्मरन् इदं
शरीरं स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवायमस्मिन् शरीरे
प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥

એ જ મુજબ, આ સમગ્રસાદ-સુપુષ્ટિ અવસ્થાને પામેલો પુરુષ-આત્મા, આ શરીરમાંથી ઉડીને (અહંમમ સંબંધથી પર થઈને,) પરમ ન્યોતિને પ્રાપ્ત કરીને, (સાક્ષાત્કરીને) નિન્દણે પ્રકટ થાય છે. તે સૌથી ઉત્તમ પુરુષ છે. (જીવન્મુક્ત છે.) તે જીવન્મુક્ત, તે કણે-જીવન્મુક્ત કાળમાં, વિચરે છે-સ્વતન્ત્ર થઈ સૌ વ્યવહાર કરે છે, હસતો, ખેલતો, આનંદ કરતો, કોઈ વેળા સ્ત્રીઓ સાથે, કોઈક વેળા રથાદિ સાથે, તો કદાચિત્ નતિભાઈઓ સાથે, પણ, મનુષ્યરૂપે આત્માના જન્મસ્થાન રૂપ આ શરીરને ન ચિન્તવતો, આ બધું કરે છે. તે જેમ રથ સાથે ભેડાયેલા ઘોડા હોય છે. એમ જ આ શરીરમાં આ પ્રાણેનો પ્રાણ આત્મા પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિ સુધી ભેડાયેલ છે. ॥ ૩ ॥

અથ યથૈતદાકાશમનુવિવર્ણં ચક્ષુઃ સ ચાક્ષુષઃ પુરુષો દર્શનાય
ચક્ષુરથ યો વેદેદં જિઘ્રાણીતિ સ આત્મા ગન્ધાય ઘ્રાણમથ યો
વેદેદમભિવ્યાહરાણીતિ સ આત્માભિવ્યાહરાય ઘાગથ યો વેદેદં
ધ્રુણવાનીતિ સ આત્મા ધ્રુવણાય શ્રોત્રમ્ ॥ ૪ ॥ અથ યો વેદેદં
મન્થવાનીતિ સ આત્મા મનોઽસ્ય દૈવં ચક્ષુઃ સ વા યપ યતેન દૈવેન
ચક્ષુષા મનસૈતાન્ કામાન્ પદયન્ રમતૈ ॥ ૫ ॥

હવે, ન્યાં (શરીરના જે ભાગમાં) આ આકાશ (આંખના છેદ) માં નેત્ર ભેડાયેલું છે. તે આક્ષુષ પુરુષ છે. જેવાને માટે સાંધનરૂપ અશુ છે. હવે જે આ નાભિ છે કે હું આને સંધું-તે આત્મા છે. નાકે ગંધ સુંધવાને માટે છે. હવે જે એમ નાભિ છે કે હું આને કહું-તે આત્મા છે. જોલવાને માટે વાણી છે. હવે જે આ નાભિ છે કે હું આ સાંભળું તે આત્મા છે. સાંભળવા માટે કાન છે. હવે જે આમ નાભિ છે કે હું અશુક સમજું-તે આત્મા છે. મન કોની દેવી ચક્ષુષી-મનથી આ બધા કામેને ભેતો હોઈને પુરીથી ખેલે છે. ॥ ૪-૫ ॥

ય યતે પ્રજ્ઞલોકે તં વા યતં દેવા આત્માનં ઉપાસતે તસ્માત્તેષાં
સર્વે ચ લોકા આત્માઃ સર્વે ચ કામાઃ સ સર્વાશ્ચ લોકાન્ આમોતિ
સર્વાશ્ચ કામાન્ યસ્તમાત્માનં અનુવિચ વિજ્ઞાનાતીતિ હ પ્રજ્ઞાપતિરુવાચ
પ્રજ્ઞાપતિરુવાચ ॥ ૬ ॥

પ્રજ્ઞલોકમાં જે આ દેવા છે-વિદ્વાનો છે તે આ આત્માને નિશ્ચય ઉપાસે છે. એથી તેમને માટે તમામ લોકો અને તમામ કામો પહોંચેલા છે. તે સમસ્ત લોકો અને સમસ્ત કામેને પ્રાપ્ત કરે છે, જે તે આત્માને ચોક્કસ નાભિ છે. એમ પ્રસિદ્ધ પ્રજ્ઞપતિએ કહ્યું, પ્રજ્ઞપતિએ કહ્યું. ॥ ૬ ॥

બ્રહ્મચર્યાની અવધિ પૂરી થતાં ગુરુએ સિધ્ધને કહ્યું, “હે મધન! નિશ્ચય મર્ત્ય છે આ શરીર. એટલે કે આ શરીર મરણુધર્મી છે. એ શરીર મૃત્યુથી

જક્ષાયેલ છે. તે આ શરીર આ અમૃત અને અશરીર આત્માનું વાસસ્થાન છે. અર્થાત્ શરીરને હાર્દને આ આત્માને નજીવ આદિ ત્રણ અવસ્થાઓ હોય છે. તે આ શરીર મૂળમાંજ મરણધર્મી છે. એના એ સ્વભાવને ધીર પણ ફેરતી શક્તો નથી અને આત્મા એ મૂળમાંજ અમૃત છે. એ શરીરના નાશ સાથે નાશ પામતો નથી. એ આત્માનો સ્વભાવ છે. અને એ સ્વભાવને કાંઈ ફેરતી શક્તું નથી! આથી આત્મા અમૃત છે. અને આથીજ અલ્પ છે. પણ આ મરણાકાન્ત શરીર એ આત્માનું ઘર છે. ન્યાંસુધી માણસને આ શરીર સહન ઉપર “આ માનું છે, હું એ શરીર છું”-એવું એવું અહંતા ધમતાનું મિથ્યાજ્ઞાન હોય છે, એટલે કે ન્યાંસુધી માણસ શરીર જ છે, ત્યાં સુધી તેને માટે પ્રિયાપ્રિયની નિશ્ચિતિ નથી. આત્માને તો મૂળમાં શરીર જ નથી. તે અશરીર છે. પણ શરીરને તે પોતાનું મનને લઈને પ્રવૃત્ત થાય છે. આથી શરીરમાં ન્યાં લગી આત્માભક્તિમાન હોય છે ત્યાં સુધી ઇનમધી તત્ત્વજ્ઞાન હોય તો પણ સુખ દુઃખના આધારો લાગ્યા સિવાય રહેતાં નથી! આથી વિરુદ્ધ જે છતાં શરીર અશરીર છે એટલે કે શરીરના ઉપર અહંતામમતાના ભાવે સિવાયનો છે, આત્મા નિમગ્ન હોઈને શરીર ઉપરથી જે ઉડી ગયેલો છે તેને સુખદુઃખ સ્પર્શતા નથી. એટલે કે સુખદુઃખ તેને સ્પર્શે તોપણ મહાત્ કરી શેષકળ કરાવી શકતાં નથી! ન્યાં ન્યાં સશરીરિતા ત્યાં ત્યાં પ્રિયાપ્રિય સ્પર્શનો અનુભવ અનિવાર્ય છે. આથી આત્મા અને દેહને મૂળમાં સમજ લેવાથી જ શોક નિવૃત્ત થાય છે. અશરીરિતા-જ્યાં દેહે દેહમાં આત્માભાવની નિશ્ચિતિમાં મુક્તિ છે-જીવ-મુક્તિ છે. સુપ્રતિમાં રહેલો આત્મા જેમ આ શરીર ઉપરનો અહંતામમતાનો ભાવ છોડી, ઉઠમાં પરમત્યોતિનો સાક્ષાત્કાર કરી નિજરૂપે પ્રકટ થાય છે તેમ જે માણસ નજીવ અવસ્થામાં આ શરીર ઉપરની અહંતામમતાને જ્ઞાનપણે તજી, શરીરથી પર થાય છે; તે નજીવમાંજ તુરંત અવસ્થાને પાલી, પરમપૂજનો અહીંજ સાક્ષાત્કાર કરી, નિજરૂપે-આકારરૂપે-અમૃતરૂપે-અલયરૂપે, પાપપુણ્યથી પર રૂપે પ્રકટે છે-પોતાનો અનુભવ કરે છે! આવી નજીવમાં, જ્ઞાન ગમે નજીવ આદિ ત્રણ અવસ્થાનો ખેવાન અને નિગ્મસ્થાનો નજીવકાર પુરુષ ઉત્તમ પુરુષ છે-જીવ-મુક્ત પુરુષ છે. આવી જીવ-મુક્ત અવસ્થા નિરુત્તર ભોગવતો હોઈને તેવો પુરુષ વ્યવહારમાં વર્તે છે પણ તેનો સ્પર્શ રહેતો નથી તે સ્થિતપ્રજ્ઞ છે. તેવો જીવ-મુક્ત પુરુષ પ્રારબ્ધકર્મની ક્ષીણતા સાથે ત્યાં સુધી આ દેહે રહે છે. પ્રારબ્ધકર્મની ગતિ પૂરી ત્યાં વિદેહમુક્ત થાય છે! આમ આ ત્રણ મન્ત્રોમાં આત્માનું પરિપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન સંક્ષેપમાં કહ્યું. હવેથી ચોથી અને પાંચમી સંધ્યામાં આંખ ધોરે સાધનરૂપ છે. આત્મા તદ્દૂપ નથી. અર્થાત્ કરણમાત્રથી આત્માનો વિવેક-આત્મા આંખ ધોરે સહમ હનિયોથી સિત્ત છે-એમ જાણવે છે! અર્થાત્ આત્મા શરીરથી સિત્ત છે-હનિયોથી સિત્ત છે. જ્ઞાત,

સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થાથી ભિન્ન છે. એ તે તે તત્ત્વથી ભિન્ન આત્માના અપહતપાપમાદિ લક્ષણોને જાતઅનુભવે જાણી તદ્દરૂપે આત્માનો અનુભવ કરી, જીવન્મુક્ત થવામાં જીવનની કૃતકૃત્યતા છે એ આખાય સંવાદનો ખ્યાલ છે ! આ રીતે છન્દ્રે અનુભવ કર્યો અને અમૃત, અભય, અજ્ઞ અને વિશાક થયો. જે કોઈ છન્દ્રની પેઠે અન્નચર્યપૂર્વક એમ કરશે તે પણ તે જ ફળ મેળવશે !

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

॥ अथ त्रयोदशः खण्डः ॥

इयामाच्छवलं प्रपद्ये शयलाच्छयामं प्रपद्येऽथ्व इव रोमाणि
विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा
ब्रह्मलोकमभिसंभवामीत्यभिसंभवामीति ॥ १ ॥

હું કવચિન્ કાળા કર્મના ફળરૂપ હુ'ખથી, ધોળા કાળાં કર્મના ફળરૂપ સુખદુ ખને પ્રાપ્ત થયેલ, કવચિત્ ધોળાં કાળા કર્મના ફલરૂપ સુખદુ ખથી કાળાં કર્મના ફળરૂપ હુ'ખને પ્રાપ્ત થયો છું' પરંતુ હવે બસ ઘોડા જેમ રુ'વાડીને તેમ વાપણુકને ખ એરીને, શઙ્ખના મુખમાથી વન્દ્રની માફક અજ્ઞાનમાથી છરીને શરીરને દૂર ફેંકીને, કૃતાત્મા થયેલ હું' નિઃશય બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયો છું. પ્રાપ્ત થયો છું. ॥ ૧ ॥

આમ તેરમા ખંડ સુધીમાં આત્માનું વિશદ તત્ત્વજ્ઞાન, ઉપદેસ્યું. હવે એ તત્ત્વજ્ઞાનને જીવનમાં જીવ્વી ચૂકનાર માણસની જે સ્વાનુભવની કબૂલાત છે તે આપતાં ત્રણ તત્ત્વજ્ઞાનથી શુદ્ધ, કૃષ્ણ અને શુક્લકૃષ્ણ કર્મોના બંધ કેપી રીતે શિયિત્ત થઈ જાય છે તે બતાવે છે ! આત્માના તાત્ત્વિક જ્ઞાનથી ધોળાં, કાળા અને મિત્ર એવા તમામ કર્મોં નિર્ણય-કબૂલીજ-થાય છે. અને માનવ આત્મા કૃતકૃત્ય થાય છે ! આખા ખંડનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ત્રણનો, તત્ત્વજ્ઞાનના અનુભવથી સ્ફુરતો સમર્થ ઉલ્લાસ, ધ્યાન ખેંચે એવો છે !

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

॥ અથ ચતુર્દશઃ સ્વપ્નઃ ॥

આકાશો વૈ નામરૂપયોર્નિર્વહિતા તે ચદન્તરા તદ્વદ્ય તદ્
અમૃતં સ આત્મા પ્રજાપતેઃ સર્માં વેદમ પ્રપદ્યે યશોઽહં ભવામિ
બ્રાહ્મણાનાં યશો રાક્ષાં વિશાં યશોઽહમનુપ્રાપસિ સ હાહં યશસાં યશઃ
દ્યેતમવત્કમવત્કં દ્યેતં સિન્દુ માઽભિગાં સિન્દુ માઽભિગામ્ ॥ ૧ ॥

આકાશ નિધય, પ્રસિદ્ધ નામરૂપનું નિર્માતા છે. તે બન્ને-નામ અને રૂપ બેની
અંદર અંદર છે, તે બ્રહ્મ છે. તે બ્રહ્મ છે. તે અમૃત છે. તે આત્મા છે. હું પ્રજાપતિની
સત્તાને-વિકૃતસત્તાને પ્રાપ્ત થાઉં. હું ક્ષત્રિયોમાં યશસ્વી થાઉં. હું વૈશ્યોમાં યશસ્વી
થાઉં. હું યશને પ્રાપ્ત થવા ચાહું છું. તે હું નિધય તારા યશસ્વીઓના યશસ્વીને
પ્રાપ્ત થવા ચાહું છું. હવેથી હું આ બ્રાહ્મ, હાંત રહિત છતાં ખાઈ જનારી એવી આ
બ્રાહ્મ મલિન સ્ત્રીઓને ન પ્રાપ્ત થાઉં. ન પ્રાપ્ત થાઉં. ॥ ૧ ॥

હવે ચૌદમા ખંડમાં આકાશ નામરૂપનું નિર્માતા છે એમ કહે છે. નામ
અને રૂપ બે બ્રહ્મરૂપ છે તે આકાશ-અર્થાત્ આકાશ એટલે પરમાત્મા. એ
પરમાત્માની અંદર નામરૂપ છે. અર્થાત્ પરમાત્મા આધારરૂપ છે! એ સર્વાધાર
નામરૂપના નિર્માતા પરમાત્મા બ્રહ્મ છે-અમૃત છે-પ્રત્યગાત્મા છે! આથી જ પ્રાપ્તવ્ય
છે! આ આત્મા પ્રાપ્તવ્ય છે! આટલું સૂચવી સાધક આત્મજ્ઞાનીને જાણે એવી
દૃઢવીક પ્રાર્થનાઓ કરી અતે જન્મમરણના ફેરામાંથી પોતે છૂટે એવી તીવ્ર ધૃષ્ટિ
પ્રદર્શિત કરી ધૃષ્ટિની ઉપાસનાને સમર્થિત કરે છે!

॥ इति चतुर्दशः स्वप्नः ॥

॥ અથ પચ્ચદશઃ સ્વપ્નઃ ॥

तच्चैतमब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यः
आचार्यकुलद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेपेणाभिसमावृत्य
कुट्टुबे शुची देशे स्वाध्यायमधीयानो घार्मिकान्विदधदात्मनि
सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिसन्तसर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं
वर्तयन्प्रावदायुषं ब्रह्मलोकं अभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते न च
पुनरावर्तते ॥ १ ॥

તે આ આત્મજ્ઞાન નિશ્ચય બ્રહ્મા-સૃષ્ટિશક્તિ પરમાત્માએ, પ્રજાપતિ-વિવસ્વાનને કહ્યું. પ્રજાપતિએ મનુને અને મનુએ સૌ પ્રજાને કહ્યું. ગુરુકુલમાંથી, સેવા શુશ્રુષા આદિ કામે કરતાં બચેલાં વર્ષાતમાં યથાવિધિ વેદને બાણીને, કુટુંબમાં પાછો આવીને-ગૃહમેથી થઈને, પવિત્ર દેશમાં-સ્વચ્છ જગ્યાએ સ્વાધ્યાય કરતો હોઈને, તથા પુત્ર શિષ્ય આદિ તમામ પ્રજાને ધર્મિક બનાવતો હોઈને, સૌ ઈન્દ્રિયોને મનમાં સારી પેઠે ઠેરવીને, શાસ્ત્રો સિવાય-શાસ્ત્રોક્ત કર્મો વિના, સમસ્ત ભૂતોને ન હણતો હોઈને, તેવો મનુષ્ય આત્મજ્ઞાનથી વર્તમાન હોય છે. તે નિશ્ચય આયુષ્યભર આમ વર્તતો હોઈને આત્મ-જ્ઞાનપૂર્વક, કેવળ કર્તવ્યશુદ્ધિથી શાસ્ત્રોક્ત તમામ કર્મોને યથાસમય ઠીક ઠીક કરતો હોઈને, બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. નથી તે નિશ્ચય પાછો આવતો. નથી તે નિશ્ચય પાછો આવતો. ॥ ૧ ॥

ત્યાર બાદ આત્મજ્ઞાનની પરંપરા બતાવી, ગુરુકુલમાં કેવી રીતે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી, ગૃહસ્થ જીવન કેવી રીતે ગુણશુભ અને પોષાપોતાનાં કર્તવ્યમાં કેવી રીતે કર્તવ્યનિષ્ઠ રહી, અતે પરમાત્માને પ્રાપ્ત થવું એનો સુન્દર ક્રમ રજૂ કરી ઉપનિષદની સમાપ્તિ બાજુ છે. આ બાગ સરળ હોઈ વ્યાખ્યાની ખાસ જરૂર નથી. આ રીતે વર્તનારો પુરુષ પરમાત્માની કૃપાથી પુનરાવર્તન પામતો નથી. પુનરાવર્તન ન પામવું એ જ તે જીવનનો ધન્યતમ સ્થાવો છે! પરમાત્મા સૌને આ ધન્ય સ્થિતિ આપે!

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

॥ इति ब्रह्मોऽध्यायः ॥

॥ ॐ आप्यायन्तु इत्यादि शान्तिपाठः ॥

॥ इति छांदोग्योपनिषत् ॥